

Tanulmányok 42.

JOGTUDAT-KUTATÁSOK
MAGYARORSZÁGON
1967–2017

Szerkesztette:
H. SZILÁGYI ISTVÁN

PÁZMÁNY PRESS

Jogtudat-kutatások Magyarországon
1967–2017

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

TANULMÁNYOK 42.

Sorozatszerkesztő: *Szabó István*

JOGTUDAT-KUTATÁSOK
MAGYARORSZÁGON
1967–2017

Szerkesztette:
H. SZILÁGYI ISTVÁN

PÁZMÁNY PRESS
Budapest
2018

A kötet kézírata az Igazságügyi Minisztérium jogászképzés
színvonalának emelését célzó programjai keretében jött létre.

A kötetet lektorálta Dr. Fleck Zoltán egyetemi tanár
és Dr. Fónai Mihály egyetemi tanár.

© Szerzők, szerkesztő, 2018

© PPKE JÁK, 2018

ISSN 2061-7240

ISBN 978-963-308-326-0

Kiadja:

a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara
1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.
www.jak.ppke.hu

Felelős kiadó: Dr. Szabó István dékán

Szerkesztés, nyomdai előkészítés: Szakaliné Szeder Andrea

Készült a Vareg Kft. nyomdájában
www.vareg.hu

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
--------------	---

I. TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon	19
---	----

GAJDUSCHEK György Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után	63
--	----

II. ELMÉLETI KÉRDÉSEK

H. SZILÁGYI István A jogtudat-kutatások problématerképe	97
--	----

FEKETE Balázs A kortárs 'jogi kultúra' fogalom eredete	123
---	-----

GAJDUSCHEK György A jogtudat és a jogi kultúra hatása a magyar jogrendszerre	145
---	-----

III. AZ ÚJABB EMPIRIKUS KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs A jogismeret változása az elmúlt közel fél évszázadban	173
---	-----

H. SZILÁGYI István – GAJDUSCHEK György Nevelés és büntetés	221
---	-----

FEKETE Balázs – RÓBERT Péter A magyar jogi attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban	239
BODA Zsolt Bizalom, legitimitás és jogkövetés	255
GAJDUSCHEK György Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak?	279
RÓBERT Péter – FEKETE Balázs Ki ellen nyerne meg ön egy pert?	303
H. SZILÁGYI István – JANKÓ-BADÓ Andrea Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj... ..	323
Kötetünk szerzői	355

ELŐSZÓ

Egy ezelőtt öt évvel kezdődött kutatási program eredményeit bemutató tanulmánykötetet vehet kezébe a tisztelt Olvasó. A kutatást végző csoport tagjai az MTA TK Jogtudományi Intézetének kebelében működő Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja, a Politikatudományi Intézet, valamint a PPKE JÁK Jobbölcséleti Tanszéke mellett működő Jogszociológiai Kutatócsoport tagjai közül verbuválódtak. A téma – a magyar lakosság jogtudatának vizsgálata – szerteágazó természetére tekintettel kutatócsoportunk egyik fő törekvése volt kezdettől fogva a számításba vehető hazai kutatóhelyekkel való együttműködés, így különösen a debreceni, a miskolci és a szegedi jogtudományi karok jogszociológiai kutatóműhelyeivel, az ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszékével és az ELTE PPK Szociálpszichológiai Tanszékével. A kutatási eredmények kölcsönös megismertetésére és megvitatására az elmúlt években rendezett fél tucat szimpózium és konferencia adott alkalmat, a kibontakozó tudományos eszmecsere konstruktív voltára pedig a tanulmányokban előforduló köszönetnyilvánítások és hivatkozások is következtetni engednek. Reményeink szerint e kötet lendületet adhat a tudományos műhelyeink közötti szakmai kooperáció további bővítéséhez és elmélyítéséhez.

Itt érkezünk el – némi költői túlzással – a „kezdet” és a „vég” kérdéséhez. Egyfelől ugyanis kötetünk nem a kutatásaink befejezését jelzi valamiféle „záróköként”. Részben azért, mert az elmúlt fél évtizedben rögzített empirikus adattömeg még további elemzésekre ad lehetőséget, a felmerült elméleti és módszertani kérdések még további tisztázásra szorulnak. Részben pedig azért sem, mert a felvett adatok későbbi longitudinális vizsgálatok alapjául szolgálhatnak. Másfelől, jóllehet kutatócsoportunk öt évvel ezelőtt kezdte meg munkáját, erőfeszítéseink azonban – mint arra kötetünk címe is utal – egy a hazai jogszociológia történetében fél évszázaddal korábban induló, s bár változó intenzitással zajló, de folyamatosan jelen lévő kutatási irány hagyományába illeszkedik. Kötetünk első része éppen ennek az örökségnek a felleltározását célozza.

Az első rész első dolgozata a hazai jogtudat-kutatások szimbolikus kezdőpontjától, Kulcsár Kálmán 1960-as évek közepén lefolytatott, a magyar lakosság jogismeretét vizsgáló reprezentatív kutatástól kezdve a rendszerváltásig követi a kutatási irány kibontakozását. A hazai jogszociológia az uralkodó marxizmus ideológiai viszonyai közötti intézményesülését követően Kulcsár úttörő kutatása – melyhez, mint látni fogjuk, a kortárs empirikus kutatások is visszanyúlnak – nyomán formálódó első kutatási területévé vált a jogtudat-kutatás. A '70-es, '80-as években a vizsgálódások mind tematikájukban, mind módszertanukat tekintve egyre sokrétűbbé és intenzívebbé váltak. A legkülönbözőbb társadalmi rétegek és csoportok – a fizikai dolgozóktól kezdve a budapesti házmestereken át a szocialista nagyvállalatok vezetőiig – jogismeretét és joghoz való viszonyát vizsgálták a különböző jogágak – alkotmányjog, büntetőjog, polgári jog, családjog, munkajog – vonatkozásában. Míg a kutatások kiszélesedése, módszertani tudatosságának és professzionalizmusának növekedése a jogszociológia története szempontjából nyilvánvalóan pozitívan értékelhető, maguk a kutatási eredmények azonban egyre inkább felszínre hozták a magyar társadalom erkölcsi süllyedésére, és ezzel összefüggésben jogtudatának torzulására mutató aggasztó tüneteket. A rendszerváltás előtti években Sajó András összegezte írásaiban a szocialista korszak kutatási eredményeit, és világitotta meg – a kor körülményeit tekintetbe véve különösen éles fénnel – a '*homo kádáricus*' joghoz való viszonyának „tudathasadásos”, „képmutató” jellegét.

Hasonlóan ellentmondásos kép rajzolódik ki az 1989-et követő s napjainkig tartó periódus kutatásait áttekintő második tanulmányból. A '90-es években a jogszociológiai kutatások intenzitása és módszertani színvonala is jelentős mértékben visszaesett a korábbi évtizedekhez képest. Az ezredfordulót követően tapasztalható a jogtudat vizsgálata iránti érdeklődés élénkülése, de valójában csupán évtizedünkben vett új lendületet a kutatási irány. Szintén az elmúlt évtized új fejleménye, hogy a jogszociológián kívül számos más diszciplína – így különösen a közgazdaságtan, a politikatudomány és a szociálpszichológia – terén zajlottak a jogtudat problémáját érintő vagy ahhoz kapcsolódó kutatások, ezért erősödött a kutatás multidiszciplináris jellege. Az új elméleti megközelítések és empirikus kutatási eredmények szintetizálása azonban még várat magára. A kötetünk második részében szereplő három tanulmány a jogtudat-kutatások elméleti kérdéseinek tisztázásával kíván hozzájárulni ehhez.

A második rész első írása a jogtudat-kutatások terén felmerülő elméleti kérdések, kutatási témák vázlatos áttekintésére tesz kísérletet. E vázlat alapvetően egy fogalmi analízisre támaszkodó, az egyéni jogtudat és a jogi kultúra közötti kapcsolatrendszer fogalomtérképének megrajzolását, illetve a jogtudat-kutatá-

sok tematikájának áttekintését szolgálja. Ennek során először számba veszi az egyén és a társadalom közötti kölcsönhatásokban megjelenő hatásmezőket – a szocializáció, a kommunikáció, valamint a jogalkotás és az egyéni jogi, illetve jogilag releváns cselekvések hatásnyalábjaikat. Ezt követően vizsgálja meg az e társadalmi folyamatokat közvetítő társadalomszerkezeti elemek – a társadalmi rétegződés, valamint a szocietális és professzionális csoportok – egyéni jogtudatra, illetve a jogi kultúra alakulására gyakorolt hatását, külön figyelmet szentelve e körben a jogászai professzióknak. Végezetül az egyéni jogtudat elemeit – az értelmi, érzelmi és akarati mozzanatokat –, valamint szerkezetét veszi szemügyre. A fogalmi tisztázás során a legradikálisabb korrekcióként a ‘társadalmi szintű jogtudat’ kategóriája helyett a ‘jogi kultúra’ fogalmának bevezetését javasolja, továbbá ez utóbbin belül a ‘laikus’ és a ‘professzionális jogi kultúra’ megkülönböztetését.

A ‘jogi kultúra’ fogalmának kibontásához csatlakozik a második elemzés, amely visszanyúl Lawrence M. Friedman 1970-es évek közepén kifejtett elméletéhez, s annak rekonstrukciója, illetve kritikája nyomán mutatja be a koncepció alkalmazásának lehetőségeit és nehézségeit. Roger Cotterrell és David Nelken reflexióit felidézve veszi számba a fogalom használata mellett és ellene felhozható érveket, kiemelve a jogi kultúrák tanulmányozása során az összehasonlító vizsgálatok kiemelkedő fontosságát.

A második rész harmadik tanulmánya pedig mintegy átvezetésül szolgál a kötet utolsó részében szereplő empirikus vizsgálatok bemutatásához, mivel tulajdonképpen a kortárs kutatások homlokterében álló probléma-komplexumot igyekszik körvonalazni: vajon mennyiben változott meg a magyar jogi kultúra a rendszerváltást követő évtizedekben? Miben változott, s mi az, ami továbbra is érzékelhetően jelen van a közelebbi, távolabbi múlt örökségéből? Az elemzés e kérdések felvetéséhez nem csupán a hazai szakirodalom vázlatos áttekintésére, hanem a magyar jogi kultúra megismerése szempontjából releváns nemzetközi munkákra is támaszkodik. Több évtizedes, a „rendszerváltást túlélte” jellemzője jogi kultúránknak az állammal és az annak termékeként, eszközöként értelmezett jogra vonatkozó rendkívül ambivalens attitűd. Az állampolgárok nem bíznak az államban és a jogban, de minden problémájuk megoldását attól várják. Nagyon részletes szabályozást, a szabályoktól való legkisebb eltérés szigorú szankcionálását követelik, ám amikor róluk van szó, akkor megkerülnék a jogszabályokat, és méltányos elbánást várnak el. Mindez egy szokatlanul pesszimista, cinikus és anómiás társadalmi kultúra közegébe ágyazódik be. Hiányzik egy, a társadalom nagy része által osztott konzisztens értékrend – általában és a jog legalapvetőbb elveit (alapjogok és köteleességek szerepe,

az ártatlanság vélelme stb.) tekintve is. Sőt, az egyes egyének is jellemzően egymásnak gyökeresen ellentmondó értékeket vallanak magukénak. A társadalom többsége ugyanakkor egyetért abban, hogy a társadalom igazságtalan, de kevésbé hajlandók ezzel szemben tenni. Szinte mindenki úgy véli, hogy ő sokkal jobb, erkölcsösebb és jogkövetőbb másoknál. Míg ez utóbbi jellemző, bár talán kisebb részben, a világban általános jelenségnek tekinthető, addig az ambivalencia és az egyén szintjén is megragadható, ellentétes tartalmú értékek „együttélése” inkább sajátosan magyar, vagy a régiót jellemző, hosszabb távú jelenség; a paternalizmus és az igazságtalanság-érzet pedig valószínűleg a szocializmus időszakához köthető.

A könyv harmadik részének empirikus vizsgálatokat bemutató írásai e problémacsomó szálait igyekeznek felfejteni és pontosabban, árnyaltabban leírni a magyar jogi kultúra állapotát, feltárni az azt befolyásoló tényezőket. A hét tanulmány ugyanakkor szerencsés képet fest az elmúlt évtized módszertani fejleményeiről is, hiszen egyrészt láthatóvá teszik, hogy a hagyományos *survey* típusú adatfelvételek eredményeit milyen új, a korábbinál szofisztikáltabb statisztikai módszerekkel elemzik. Másrészt rávilágítanak a kérdezés-technikai nehézségekre, valamint a hazai empirikus jogtudat-kutatásokban korábban ritkábban alkalmazott módszerekkel – ‘kis mintás’ kérdőíves adatfelvétel, fókuszcsoporthozos interjú, félig strukturált interjú – való kísérletezésre irányuló törekvésekre: összességükben tehát jelzik a módszertani tudatosság örvendetes növekedését.

A harmadik rész első dolgozata a fentebb már említett Kulcsár-féle, fél évszázaddal korábbi jogismereti kutatás során rögzített adatokat alapul vevő longitudinális vizsgálat eredményeiről számol be. Az elemzés során nem csupán az időközben megváltozott társadalmi szerkezet, jogszabályi anyag, hanem az eredeti adatfelvétel torzításait is igyekeztek korrigálni a kutatók. Az összehasonlító elemzések adataiból világosan kitűnik, hogy a jogismeret általános szintje jelentős mértékben, összességében talán mintegy harmadával is nőtt az elmúlt fél évszázadban, ám e mögött döntően a lakosság iskolai végzettségi szintjének az elmúlt közel fél évszázadban bekövetkezett általános növekedése, tehát a közoktatás, illetve a rendszerváltást követően a felsőfokú képzés kapacitásának robbanásszerű növekedése – a ‘tömegoktatás’ kialakulása – áll. Valójában a növekedés kizárólag az alkotmányjogi ismeretek esetében teljesen egyértelmű: ott kimondható, hogy minden bizonnyal a rendszerváltás társadalmi-politikai hatásai jelennek meg e tény mögött. Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy döntően mi határozza meg a jogismeret szintjét, az elemzés lehetőségei jobbára csak a 2013-as adatok esetében voltak adottak. Napjainkban az iskolai

végzettség szerepe domináns, és szinte minden más tényező látszólagos hatása is feltételezhetően erre vezethető vissza.

Míg a jogismeret – ha azt kissé „iskolás” módon leegyszerűsítjük a hatályos jogszabályok tartalmának ismeretére – az egyéni jogtudat kérdőíves módszerrel viszonylag egyszerűen és megbízhatóan mérhető eleme, addig az attitűdök – melyek érzelmi, értékelő és akarati mozzanatokot is magukba olvasztanak – feltárása már sokkal komplikáltabb feladat. Ebben az esetben ugyanis világosan el kell különíteni három dolgot. Egyrészt, hogy a megkérdezett vagy más módon megnyilatkozásra bírt személy mit mond arról, hogy egy adott helyzetben mi a helyes, követendő viselkedés. Ez azonban nem feltétlenül esik egybe azzal, amit az illető „valóban gondol”, hiszen a válaszadással, illetve megnyilatkozással az egyén mindig belép a társas élet világába, melynek elvárásai többé-kevésbé befolyásolni fogják állásfoglalását. A kérdezőbiztosnak tehát nem feltétlenül azt fogja válaszolni az interjúalany, amit „valóban gondol”, hanem amiről úgy véli, hogy az ‘politikailag korrekt’, vagy megfelel a közérkölc vagy a közvélemény elvárásainak, vagy éppen a jogi előírásoknak. Végezetül pedig abból, hogy mit mond, vagy valójában mit gondol helyesnek, még nem következik az, hogy egy konkrét helyzetben ténylegesen hogyan fog cselekedni az adott személy, mivel a legkülönbözőbb racionális megfontolások – „nem éri meg”, „a kivétel erősíti a szabályt” stb. – és akarati tényezők – „elkötelezettség”, „elszántság” vagy ezek hiánya – eltéríthetik az „elméletben” helyesnek vélt magatartás tanúsításától. E nehézségekre tekintettel érthető, hogy az egyéni jogtudat szintjén működő attitűdök – melyek összegződése, ‘szociológiai mintázatokba’ rendeződése formálja az adott társadalom jogi kultúrájának arculatát – vizsgálata tematikusan és módszertani szempontból is sokrétű kutatási területet képez. A magyar lakosság jogi attitűdjeit kifejező ‘szociológiai mintázatok’ feltérképezésére és elemzésére fókuszál az empirikus tanulmányok füzérének következő öt darabja.

Ezek közül az első a nevelési elvek és a magyar lakosság büntetési igényének összefüggését vizsgálja. E problémára a ’70-es években, a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálata kapcsán figyeltek fel először a kutatók. A kutatási eredmények szerint a mintára a szocializáció szempontjából általánosan jellemző volt az a nevelési módszer, ami az ún. ‘autoriter személyiség’ kialakulásához vezet. Mindez egyúttal magas büntetési igénnyel párosult. Ez utóbbi jelenlétét a későbbi, ’80-as években végzett kutatások is regisztrálták. A jelen kutatás három kérdésre keresett választ: először is, hogy a nevelési elvek valóban hatással vannak-e a büntetési igény alakulására; másodsor, hogy hogyan változott a büntetési igény a ’80-as évek közepétől a napjainkig tartó korszakban; harmadszor pedig, hogy a magyar lakosság körében tapasztalható büntetési igény

mennyire tekinthető magasnak európai összehasonlításban. Ami az első kérdést illeti, a kutatási adatok elemzése arra enged következtetni, hogy bár a családi nevelés elvei kimutathatóan összefüggenek a büntetési igénnyel, ugyanakkor el kell vetnünk azt a feltevést, hogy a magas büntetési igény magyarázható volna a sajátos tekintélyelvű, a szigorú fegyelmezést hangsúlyozó, „hagyományos”, az autoriter személyiség kialakulását eredményező nevelési modellre tekintettel. A nevelési elvek tehát közrehatnak a magas büntetési igény kialakulásában, de önmagukban nem magyarázzák azt, mivel az a nevelési elvek időközben bekövetkezett változásaitól függetlenül magas maradt. Ezzel a megállapítással már impliciten választ kapunk a második kérdésre is: a magyar lakosság büntetési igénye alig változott a korábbi évtizedekben regisztráltakhoz képest, beleértve ebbe – a büntetési igény egyik szokásos indikátorának tekintett – a halálbüntetés támogatottságának alakulását is. Ami pedig a büntetési igény viszonylagos nagyságát illeti, az európai összevetésből kitűnően a magyar lakosság körében regisztrált arány nemzetközi szinten is rendkívül magas, a vizsgálati adatok alapján értelmezhető átlag mintegy kétszerese. A dolgozat a magas büntetési igény lehetséges alternatív magyarázatainak számbavételével zárul, amelyek tesztelése azonban további empirikus vizsgálatokat igényelnek majd.

Ugyancsak a magyar jogi attitűdök nemzetközi eredmények összefüggésében való elemzésére tesz kísérletet a következő tanulmány, melynek kiindulópontját James L. Gibson és Gregory A. Caldeira 1996-ban megjelent közleménye képezi. Ez utóbbi az akkori Európai Gazdasági Közösség tagállamaiban az *Eurobarometer* által lefolytatott vizsgálat eredményeinek felhasználásával igyekezett megragadni a nyugat-európai jogi attitűdök általános jellemzőit egy három elemből álló – a jogállamiság, a jog semlegessége és az egyéni szabadság értékeit kifejező – faktor struktúrát alkalmazva. Egy 2015-ben a magyar lakosságra nézve reprezentatív mintán végzett adatfelvétel során újra lekérdezték a szerzőpáros által kidolgozott kérdéssort. Ennek adatait elemezve a kutatók rámutatnak arra, hogy a korábbi nemzetközi vizsgálat eredményeitől eltérően, a magyar lakosság jogi attitűdjei egy négy faktorból összetevődő szerkezetben értelmezhetőek adekvát módon, mely azt mutatja, hogy a kiszámíthatóság és a paternalizmus iránti igény erősebben van jelen a magyar jogi attitűdökben a nyugat-európaiakhoz képest, míg az egyéni szabadság értékelése alacsonyabb szintű. Ezek az eltérések a jogi értékek strukturáltságát is befolyásolják. Összességükben az eredmények azonban nem mutatnak lényegbevágó különbséget a nyugati jellemzőkhöz képest, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy ez utóbbiak is további alcsoportokba voltak rendezhetők.

Az attitűdök empirikus kutatásával foglalkozó dolgozatok közül az utolsó három, a 'bizalom' – mely tárgya és lélektani működésének mechanizmusai alapján sokféle jelenséget felölő fogalom – vizsgálatára összpontosít. Ezek közül az első Tom R. Tyler elméletére támaszkodva tisztázza a 'bizalom', a 'legitimitás' és a 'jogkövetés' koncepcionális viszonyát, majd *A European Social Survey* adatait felhasználva mutatja be, hogy hogyan alakult Magyarországon az intézményi bizalom – a jogrendszerbe, a rendőrségbe, a parlamentbe, a politikusokba és a politikai pártokba vetett bizalom –, valamint a személyközi bizalom a 2002 és 2012 között eltelt tíz esztendő folyamán. Az adatbázis ugyanakkor lehetőséget adott a nemzetközi összevetésre is, melyből kiderül, hogy átlagosan az intézményi bizalom alacsonyabb a közép- és kelet-európai országokban, mint nyugaton, méghozzá nyugatról kelet felé folyamatosan csökken. Ezt magyarázza, hogy a bizalom szoros összefüggést mutat bizonyos makroszintű változókkal, így az egy főre jutó jövedelem mértékével, vagy az általános bizalomszinttel. A magyar adatok belesimulnak ebbe a trendbe, de a régiós országokhoz képest az intézményi bizalom kicsit magasabb hazánkban. Minderre tekintettel a tanulmány egyrészt óvatosságra int a hazai jogszociológiában a '80-as évek végétől vissza-visszatérően felmerülő „bizalomhiányos jogrendszer” drámai képével kapcsolatos borúlátó értékelésekkel szemben. Másrészt azonban azokra a módszertani nehézségekre is felhívja a figyelmet, melyek megkérdőjelezik, hogy az attitűdök méréséből következtethetünk-e a jogkövetésre: az adatok ugyanis kevéssé támasztják alá a bizalom és a jogkövető attitűdök, illetve a jogkövető magatartás kapcsolatát. Ennek fő oka, hogy a jogkövető attitűdök mérésének szokásos, kérdőíves módszere nyilvánvalóan ellentmondásos eredményeket ad a közép- és kelet-európai országokban.

Pontosan ezt a módszertani nehézséget – tehát a jogkövetésre vonatkozó beállítottságot vizsgáló kérdésekre adott válaszok és a válaszadók tényleges viselkedése közötti szakadékszerű különbséget – igyekezett áthidalni az az érdekes kísérlet, amelyben a kutatók a budapesti forgalmas buszmegállóban az akkoriban bevezetett dohányzási tilalmat ténylegesen betartó személyeket kérdezték a jogkövető magatartásuk indokai felől. Az eredmények azt mutatták, hogy a felajánlott öt válaszalternatíva közül a legtöbben a büntetéstől való félelem tényezőjét említették. A dolgozat nem csupán bemutatja az eredmények részletes statisztikai elemzését, értékes adalékot nyújtva ezzel az attitűdök további vizsgálatához, hanem Tyler – az előző tanulmány kapcsán már említett – elméletével szemben is érdekes kritikát fogalmaz meg. Eszerint egy olyan társadalmi helyzetben, ahol a jogba vetett bizalom nem túlságosan erős, s inkább a jogtól való elidegenedés, a jog 'negatív *image*-e' határozza meg döntően a

társadalom tagjainak jogi attitűdjeit, ott a hatékony szankcióalkalmazás lehet éppen az első lépés a jog kiszámíthatóságába, következetes alkalmazásába vetett bizalom megteremtésének.

A jogba és a jogi intézményekbe vetett bizalom egy sajátos aspektusával, a ‘perlési bizalommal’ foglalkozik a jogi attitűdöket vizsgáló tanulmányok utolsó darabja, melyben a kutatók azt vizsgálták, hogy hogyan látják ma Magyarországon az emberek a perlési esélyeiket, amennyiben feltételezik, hogy igazuk van. Az elemzés egy 2015-ben a magyar lakosságra reprezentatív mintán végzett felmérés adataira épül, mely során hét elképzelt esetben (pereskedés (i.) a szomszédal, (ii.) a munkahelyi vezetővel, (iii.) egy bankkal, (iv.) a rendőrséggel, (v.) az adóhivatallal, (vi.) egy gazdag vállalkozóval és (vii.) egy politikussal szemben) kérdezték a válaszadók véleményét arról, hogy hogyan ítélik meg pernyerési esélyeiket. Az adatok elemzése azt mutatja, hogy a perlési esélyek megítélése többek között az iskolai végzettséggel, a jövedelmi szinttel, a lakóhellyel, a vallásossággal, az elégedettséggel és az intézményi bizalommal áll statisztikailag értékelhető összefüggésben. A kutatók álláspontja szerint az összefüggések mögött alapvetően kulturális (az ún. ‘jogosultság kultúra’ hiánya) és történeti (az állam kétséges legitimitása és autoriter rezsimeket kiszolgáló szerepe) tényezők állnak.

Visszatekintve egy pillanatra az elméleti rész végén megfogalmazott kérdésre: vajon mi az, ami változott a magyar állampolgárok joghoz való viszonyában a rendszerváltást követő negyedszázadban? A jogismeret és a jogi attitűdök vizsgálatáról szóló eddig ismertett írások alapján azt mondhatjuk, hogy míg a jogismeret terén jelentős előrelépés történt, addig a joggal kapcsolatos beállítottság csak nagyon lassan és nagyon keveset változott. (Implicit módon beleértve ebbe az értékelésbe azt az állásfoglalást, hogy a változásokat a ‘nyugati’, ‘nyugat-európai’ állapotokhoz viszonyítjuk.) Ugyanakkor az erről alkotott képünk talán nem annyira tragikus, mint amit a rendszerváltást megelőző és röviddel azt követő kor kutatásai festettek.

Az empirikus kutatásokat bemutató írások sorát egy olyan tanulmány zárja, amelynek témája a jogi kultúra egy nálunk viszonylag kevésbé kutatott területére esik, közelebbről a ‘professzionális jogi kultúra’ egyik elemének, a magyar ügyvédség hivatási önképének bizonyos aspektusainak vizsgálatát tűzi célul. A kutatók fókuszcsoporthoz interjúkat és irányított mélyinterjúkat tartottak, amelyekre támaszkodva elemezték az ügyvédeknek a bírákhoz, az ügyfelekhez és két másik hivatási csoporthoz – az igazságügyi szakértőkhöz és a mediátorokhoz – fűződő, valamint az ügyvédi hivatás belső viszonyairól kialakított elképzeléseiket. Az analizált négy téma közül három esetében tapasztalták a vélemények

megosztottságát, ellentmondásosságát. A bírák viszonylatában az ügyvédek oldaláról a szakmai versengés és bírálat, a kommunikáció és az együttműködés iránti igényrel párhuzamosan, azzal összeütközésben jelentkezett. Hasonló ambivalenciák mutatkoztak az ügyvédek ügyfelekhez való kapcsolatában, melyek okait részben a jogi szolgáltatások piacának hiányos, inkonzisztens feltételeiben, részben pedig a hivatási önkép tisztázatlanságában vélték felfedezni a kutatók. Ez utóbbi tényező játszhat szerepet szintén az ügyvédek egymás munkájáról, a hivatás belső viszonyaira vonatkozó elképzeléseinek megosztottságában és kritikai attitűdjében, a jogi szolgáltatások átalakuló piacának kényszerei mellett. Az egyetlen aspektus, melyben a percepciók és a vélemények nagyfokú összhangot mutattak, az a két másik szakmai csoporthoz való viszony volt, ami egyértelműen kritikus és elutasító beállítódásban jelentkezett. Az eredmények értékelésénél azonban a kutatók óvatosságra intenek, rámutatva a kutatás módszertani korlátaira. A fókuszcsoporthoz tartozó alanyok percepcióit, véleményeit, tapasztalatait és attitűdjeit, de arról nem mondanak semmit, hogy ezek hogyan oszlanak meg a célcsoport alanyaik körében. Nem tudható tehát, hogy a magyar ügyvédek milyen hányada csatlakozna a feltárt ellentétes vélemények egyikéhez vagy másikához. Ehhez nyilván további kvantitatív kutatásokra lenne szükség a jövőben.

Kutatócsoportunk 2012-ben kezdte meg munkáját az OTKA 105552 számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című kutatási projektjének keretében, amely, egy év hosszabbítást követően, 2016 őszén zárult. Ezt követően pedig a korábbi kutatási periódusban rögzített empirikus adatok feldolgozásához és az eredmények publikálásához 2016–'17-es akadémiai évben az Igazságügyi Minisztérium nyújtott támogatást *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programok 2016* keretében. A kötetben szereplő dolgozatok többsége ez utóbbi segítségével került közlésre első ízben. Az egyes tanulmányok elején lábjegyzetben utalunk a kutatást, illetve a publikációt támogató projektekre, valamint jelezzük az írások korábbi változatának megjelenését.

I. TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

JOGTUDAT-KUTATÁSOK A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON*

FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István

1. Bevezetés

A szocialista jogtudomány négy évtizedének¹ első és legfontosabb, szociológiai módszerekkel vizsgált kutatási témája volt a jogtudat problematikája. Egyúttal ez volt a hazai jogszociológia első jelentős kutatási programja is, amely a tudományág 1960-as évek elején történt elfogadtatását követően² egészen a rendszerváltást megelőző évekig, több hullámban zajlott. A szocialista jogtudomány a kutatás kezdetekor meghatározó jelentőségű alakjai – Szabó Imre és Kulcsár Kálmán³ –, a múlttal való szakítás és szembefordulás jegyében, mindketten elutasították a „polgári jogtudományt”, azonban inkább – a marxista frazeológiát felidézve – a „megszüntetve megőrzés” ambivalenciája érhető tetten e viszony-

* Készült a *Magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* OTKA kutatás keretében (OTKA 105552). A szerzők köszönettel tartoznak Masayuki Muriyamának a dolgozat korábbi változatára tett értékes megjegyzéseiért. A tanulmány korábbi verziója megjelent: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. Iustum Aequum Salutare*, X. 4. 5–40.

¹ A jogtudomány akadémiai szférájában a kommunista hatalomátvétel 1949-ben zajlott le. Az előző év december 31-ével kényszernyugdíjazták Moór Gyulát, s neveztek ki helyére – az akkor még jószerint ismeretlen – Szabó Imrét az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán az Állam- és Jogelméleti Tanszék élére. A poszt jogos várományosa, a szintén jelentős nemzetközi reputációval bíró Horváth Barna számára pedig ez adta a végső lökést az emigrációhoz. Vö. SZABADFALVI József: *Törekvés egy jogfilozófiai szintézisre. Moór Gyula jogbölcsellete*. In: LOSS Sándor – SZABADFALVI József – SZABÓ Miklós – H. SZILÁGYI István – ZÓDI Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcselati gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995. 143–209., kül. 150–151.; H. SZILÁGYI István: *Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében*. In: LOSS et al i. m. 211–266., 214.

² E folyamatról kritikai kontextusban lásd FLECK Zoltán: *Szocialista jogelmélet és szociológia. Világosság*, 2004/4. 65–77.

³ Kulcsár pályakezdéséről ld. VARGA Csaba: *Egy jogtudós útkeresése. Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémia jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. Jogelméleti Szemle*, 2013/3. 167–204.

ban. Valójában nagymértékben merítették invenciót mind a korábbi magyar hagyományokból, mind pedig a kortárs „burzsoá” jogtudomány eredményeiből.

Szabó Imre – akinek szerepe a jogtudat kutatások szempontjából csupán az ideológiai fedezet biztosítására szorítkozik – vonatkozásában e felemás viszony elsősorban abban mutatkozik meg, hogy miközben megsemmisítő bírálatot gyakorolt nemzetközileg elismert elődeivel – különösen Moór Gyulával és Horváth Barnával – szemben, mégis a nemzetközi színvonalú társadalomtudomány műveléséről kialakított elképzeléseiben éppen az ő példájukat tartotta szem előtt.⁴ Az MTA Jogtudományi Intézetének élére való 1955-ös kinevezését követően folyamatosan kereste azokat a lehetőségeket, melyek révén a hazai jogtudomány nemzetközi kapcsolatai, a szűkre szabott ideológiai korlátok között, egyáltalán fenntarthatók voltak.

Kulcsár Kálmán esetében Horváth Barna szerepe közelebről azért is érdekelni figyelmet, mivel Horváth már a '30-as évek végétől kezdve foglalkozott a közvélemény-kutatás szociológiájával,⁵ a '40-es évek elején pedig a szegedi joghallgatók körében végzett kérdőíves kutatást a jövőendő jogászok személyiségének jellemzése céljából.⁶ Olyan kutatások voltak ezek, amelyek nyilvánvalóan szorosan – noha intuitív módon – kapcsolódtak a jogtudat problematikájához.

Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy Kulcsárt bizonyosan inspirálta a magyar jogi népelet kutatásának hagyománya, melynek második hulláma 1938-ban Hofer Miklós és Gyórfy István kezdeményezésével indult, és amely-

⁴ Szabó Imre jogi tanulmányait a prágai Károly Egyetemen végezte a '30-as évek közepén, ahol Hans Kelsen előadásait is hallgathatta. 1946-ban még elismerő recenziót ír Moór egy kései művéről, hogy aztán az 1955-ös *opus magnum*-ában Moór a „Horthy-korszak hivatalos jogbölcselejtéként” diszkreditálja. Szabónak a szocializmus korszakában kivívott megkérdőjelezhetetlen tekintélyét jelzi, hogy az 1955-ös művét gyakorlatilag változatlan formában 1980-ban újra kiadhatta. Vö. SZABÓ Imre: A jogbölcselet problémái. (Moór Gyula tanulmánya). *Jogtudományi Közlöny*, 1946/1–2. 39–40.; SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955., 1980². A téma legjobb összefoglalásaként ld. SZABADFALVI József: Viszony az elődökhöz. A marxista jogelmélet reflexiói a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról. In: SZABADFALVI József: *A cselevőségi elmélettől az újrealizmusig*. Budapest, Gondolat–DE ÁJK, 2004. 217–237.; József SZABADFALVI: Revaluation of Hungarian Legal Philosophical Tradition. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 89., 2003/2. 159–170.; Csaba VARGA: Barna Horváth. In: Barna HORVÁTH: *The Bases of Law / A jog alapjai*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. XVII–XVIII.

⁵ Ld. HORVÁTH Barna: A közvélemény ellenőrzése. *Acta Univ. Szegediensis. Sectio Juridico-Politica*, Tom. XIV. Fasc. 2. Szeged, 1939.; HORVÁTH Barna: A közvélemény vizsgálata. Die Untersuchung der öffentlichen Meinung. The examination of public opinion. *Acta Univ. Francisco-Josephina Kolozsvár, Juridico-Politica*, 1942.; HORVÁTH Barna: A közvélemény megszólaltatása. *Közvélemény. A Magyar Közvéleménykutató Intézet Szemléje*, 1946. január. 3–5.

⁶ Ld. HORVÁTH Barna: A láthatatlan ember. *Délvidéki Szemle*, 1942/6. 226–233.

ben Kulcsár – Tárkány Szűcs Ernő és Bónis György mellett – személyesen is részt vett.⁷

Ami a kortárs nyugati jogtudomány hatását illeti, a kutatások szempontjából nagyon fontos volt a „lengyel kapcsolat”. Ez azt jelentette, hogy Kulcsárnak sikerült a hazai kutatásokat egy olyan nemzetközi tudományos együttműködés keretei közé beilleszteni, melyben nyugat-európai tudósok mellett – Adam Podgórecki, a krakkói egyetem tanára személyében – egy szocialista országbeli kutató is részt vett.⁸ E sajátos nemzetközi kapcsolatrendszer egyszerre legitímálta és segítette a nyugati jogszociológia eredményeiről való tájékozódást, illetve azok alkotó feldolgozását.

Mindemellett nem szabad szem elől téveszteni a kutatásoknak a szocializmus korszakával összefüggő alapvető korlátait. Talán nem is annyira a viszonylag közismert ideológiai, tudományszociológiai tényezőkre kell felhívunk a figyelmet e helyt. A szűkösség ugyanis magában a vizsgált társadalmi valóságban rejlett. Abban a tényben, hogy a magyar társadalom mindvégig többé-kevésbé leszorított helyzetben volt: egy mesterségesen elszegényített, redukált társadalmi szerkezet, és egy manipulált, „rövidre zárt”, egyirányúvá tett társadalmi kommunikáció viszonyaiba kényszerítve. Ezekre a problémákra azonban még visszatérünk a kutatások áttekintésekor.

2. Az első átfogó magyarországi jogismeret kutatás

A jogszociológia elméleti megalapozást és akadémiai elfogadtatását követően⁹ tehát Kulcsár Kálmán Szabó Imre egyetértésével országos empirikus kutatásba

⁷ Kulcsárnak a népi jogélet kutatásához való ambivalens viszonyáról ld. H. SZILÁGYI István: Találjuk ki a magyar jogi antropológiát! In: H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat*. Budapest, Osiris, 2000. 84–94.; István H. SZILÁGYI: Let Us Invent the Hungarian Legal Anthropology. *Rechtstheorie*, 2002/2–4. 187–196. A népi jogélet kutatásának átfogó ismertetésére ld. BOGNÁR Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2016.

⁸ A kutatócsoport tagjai által a '60-as években készített jogtudat-kutatások eredményeit összegző munka 1973-ban jelent meg *Knowledge and Opinion about Law* címmel, mely azóta is használatos a jogtudat-kutatások megjelölésére (KOL-kutatások), és mind a mai napig a témában az egyik legtöbbet hivatkozott alapl műnek számít. A. PODGÓRECKI – W. KAUPEN – J. VAN HOUTTE-P. VINKE – B. KUTCHINSKY: *Knowledge and Opinion about Law*. London, Martin Robertson, 1973. A KOL-kutatások kritikai áttekintésére ld. Zenon BANKOWSKI – Geoff MUNGHAM: *Images of Law*. London, Routledge & Kegan Paul, 1976. 19–22., Roman TOMASIC: *The Sociology of Law*. London, Sage, 1987. 116–118.

⁹ Kulcsár *A jogszociológia problémái* c., a korszakban valóban úttörőnek tekinthető művének előszavában a következő érvekkel támasztja alá a jogszociológia művelését a szocialista jogtu-

kezdett. A cél a magyar lakosság jogismeretének feltérképezése volt, mely a pusztán ismeretszerzésen túl a szocialista jog működését is érintette több ponton (pl. mennyiben volt sikeres az új, népi-demokratikus jogszabályok bevezetése, illetve milyen típusú jogszabályok maradtak ismeretlenek).

A kutatás kérdőívét Kulcsár állította össze, míg az interjúkon alapuló kutatást joghallgatók – a budapesti, pécsi és szegedi kar hallgatói – végezték 1965-ben, majd az eredményeket táblázatokban összefoglaló és Kulcsár bevezetőjével ellátott kötet 1967-ben jelent meg az MTA Jogtudományi Intézetének kiadásában.¹⁰

2.1. A kutatási minta

A kutatás alapjául szolgáló mintát kezdetben 1200 főben határozták meg, azonban a vizsgálat végére 1217 kitöltött kérdőívet dolgoztak fel. Az eredeti célkitűzések alapján 650 budapesti, 430 városi és 120 falusi lakos jogismeretét vizsgálták volna, természetesen ezeket tovább bontva foglalkozási csoport és életkor szerint. A kutatás során az előbbi arányok részben módosultak, 563 budapesti, 402 városi és 252 falusi kitöltött kérdőív született. Az eltéréseket Kulcsár a következő okokkal magyarázta: fel kellett emelni a mezőgazdasági dolgozók arányát egy korábban elmaradt kutatás miatt; voltak véletlenek és történetek hibák; illetve értékelhetetlen kérdőívek is születtek.¹¹

A minta számszerű ismertetését követően érdemes felidézni Kulcsár fontosabb állításait annak további, kvalitatív jellemzőiről. Elsőként: ez a minta nem reprezentálja teljes mértékben az ország lakosságát, és szerinte ez nem is szükséges ehhez a kutatáshoz. Részben azért, mert a jogismeret – mint a társadalom egy tudati megnyilvánulása – kutatása nem követel ugyanolyan pontosságot, mint a keményebb szociológiai tények, például a demográfia.¹² Kulcsár azzal

ományban: (i.) szükséges a burzsoá jogszociológia bírálata, különösen a marxista szociológia „alkotójellegű” művelése érdekében; (ii.) a jogszociológia a marxista jogi gondolkodásra is hatott; (iii.) a jogszociológia az elméleti érdeklődés mellett a gyakorló jogászok számára is fontos. KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, KJK, 1960. 3–6. E kötet megjelenését követően Kulcsár több kortárs külföldi művet is tanulmány terjedelmű írásokban ismertetett, folyamatosan informálva a hazai tudományos közvéleményt a jogszociológiai legújabb eredményeiről. Ld. pl. KULCSÁR Kálmán: Matematikai módszerek a jogtudományban. *Allam- és Jogtudomány*, 1962/4. 568–578. (Glendon A. SCHUBERT: *Quantitative Analysis of Judicial Behavior*. Illinois, Glencoe, 1959); KULCSÁR Kálmán: A jog és a szociológia. *Allam- és Jogtudomány*, 1964/4. 635–642. (W. M. EWAN (ed.): *Law and Sociology*. Glencoe, 1962.)

¹⁰ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA-JTI, 1967.

¹¹ Uo. 13–14.

¹² Uo. 11.

érvelt, hogy egy ilyen kutatási tárgynál a mintavétel matematikai szabályainak részleges alkalmazása is vezethet általános következtetésekhez. Továbbá, a kutatás célja nem kifejezetten a jogismeret általános magyarországi feltárása, hanem az egyes vizsgált csoportok közötti eltérések bemutatása és értékelése – ez ismét csak nem indokolja egy teljesen reprezentatív minta vizsgálatát.¹³

Másodsorban, a minta – a reprezentativitást tovább gyengítő – lényeges jellemzői a következők. Csak a keresőket vizsgálták, azok, akik tehát nem rendelkeztek valamilyen keresettel eleve kizorultak belőle. A válaszadókat három „rétegbe” sorolták: (i.) szellemi foglalkozásúak, (ii.) fizikai foglalkozásúak, és (iii.) mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak. A minta további szociológiai „bonthatását” Kulcsár felveti, azonban úgy érvel, hogy annak kis száma miatt ez már nem vezethetett volna értékelhető eredményekre.¹⁴ Területi értelemben pedig három nagyvárosra (Budapest, Pécs, és Szeged), és négy községre (Görcsöny, Pécsudvard, Balástya, Pusztaszer) koncentráltak, mivel úgy vélték, hogy ez a megoszlás jól reprezentálja Magyarország településszerkezetét, mely a főváros, a város, és a község típusokon alapul. Fontos, hogy a minta relatív alacsony száma miatt abban felül kellett súlyozni a községeket, mivel ha az arányos maradt volna a lélekszámmal, akkor valójában szinte csak budapestieket kérdeztek volna.

2.2. A kutatás premisszái

Kulcsár premisszáinak bemutatása egyrészt rámutathat annak a gondolatrendszernek a főbb pontjaira, melyben a kutatást végezték, másrészt ezek mozaikszerű összeillesztéséből képet kaphatunk arról is, hogy milyen fogalom-, és ebből kiformálódó feltételrendszer kereteiben vizsgálták az empirikus eredményeket a hatvanas évek szocialista jogtudományában.¹⁵

A kutatás elméleti kiindulópontja ma már közhely, azonban a szocialista normativizmus uralmának delelőjén igencsak távol állt – mind tartalmában,

¹³ Uo. 12.

¹⁴ Uo. 12., 19.

¹⁵ E ponton Michael Oakeshott eszmetörténeti kutatásainak módszertanából merítettünk inspirációt. Oakeshott szerint azokban a korszakokban, ahol kialakult a közügyekkel való tényleges foglalkozás (politika), ott mindenesetben egy specifikus, a korszakra jellemző politikai ‘szótár’ is létrejött, mely lehetővé tette a viták lefolytatását, egyben kijelölte a politikai gondolkodás főbb kereteit. Semmi sem zárja ki, hogy a tudomány világában, egy-egy meghatározott korszakban hasonló tudományos ‘szótárak’ alakuljanak ki a különféle tudományterületek vonzásában. Vö. Michael OAKESHOTT: *Lectures in the History of Political Thought*. Exeter, Imprint Academic, 2006. 40–41.

mind üzenetében – a bevett jogtudomány nézőpontjától.¹⁶ Kulcsár ugyanis evidenciaként kezelte, hogy a kihirdetett jogszabály általános ismerete pusztán fikció, azaz a jog jogászai megalkotása és az azt lezáró kihirdetés egyáltalán nem garantálja, hogy annak tartalma el is jut a címzettekhez, legtöbb esetben a társadalomhoz.¹⁷ A jogismeret kutatása ezért megkerülhetetlen tudományos probléma.

A jogismeret nem lehet sematikusan megközelíteni, hanem lehetőleg minél differenciáltabb és árnyaltabb módon kell vizsgálni. Ez a gondolat az egész kutatáson végigvonul, ugyanis Kulcsár több szempont szerint is megkülönbözteti a jogismeret „rétegeit”. Például az elemzés során elválasztja az általános és a specifikus társadalmi réteg szerinti jogismereti szintet, és ugyanígy szétbontja az egyes jogágakra, illetve jogszabályokra vonatkozóan is. Az eredmények vizsgálatánál tehát mindig figyelembe kell venni azok társadalmi és jogi dimenzióit, és e metszetek összehasonlítása teremt meg a valóban tudományos igényű értékelés lehetőségét.

A jogismeret vizsgálatát és elemzését tudománysszociológiai értelemben – Kulcsár szerint – az legitimálja, hogy a „társadalom jogszabályok útján való irányítása igényli ennek kutatását”.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy Kulcsár ezzel a megállapítással a korszakban a szociológiai és jogszociológiai körül „kirobbant” pozícióharcban¹⁹ próbálja meg a jogalkotó és államigazgatás szemében is elfogadtatni tudományos törekvéseit, és egyben mentesíteni azt minden, a szociológiával szemben korábban megfogalmazódott – ideológiai jellegű: például „reakciós jelleg” vagy „a hivatalos ideológiát gyengítő funkció” – gyanútól. Végző soron a jogismeret vizsgálata hozzájárulhat a szocialista berendezkedés hatékonyabb működéséhez és működtetéséhez – és ez önmagában legitimálja azt a lehetséges hivatalos ideológiai-elméleti fenntartások ellenére.

A kutatómódszertanban Kulcsár a kérdőíves vizsgálat mellett döntött, és ezt az objektív adatok hiányára alapozta. Egyedül a jogsértések száma és tartalma lehetne ilyen adat, mely felhasználható a jogismeret kutatásánál, azonban Kulcsár szerint a jogsértések motivációs bázisa olyan széleskörű, hogy abban

¹⁶ A szocialista normativizmus kiváló bemutatását és ideológiai kritikáját ld. SZILÁGYI Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. Adalékok a szocialista normativizmus ideológiai kritikájához. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/szilagyil6.html>

¹⁷ „A társadalmi és állami rend, a jogbiztonság szempontjából természetesen érthető ez a fikció, mert hiszen nyilvánvaló, a jogszabály ismeretének minden egyes eset kapcsán való bizonyítása egyet jelentene a jogalkalmazás és sok tekintetben a jog hatásának és működésnek csődjével.” KULCSÁR (1967) i. m. 7.

¹⁸ Uo. 7.

¹⁹ Ld. részletesen FLECK i. m.

nem lehet tudományosan igazolhatóan megállapítani a jogismeret szerepét. Továbbá a vizsgálat általános, nagyobb mintavételen alapuló szakaszában a tartalomelemzés sem jöhet számításba. Kulcsár természetesen tudatában volt annak, hogy a kérdőív megszerkesztése befolyásolja a kutatás sikerét és eredményét, és ezért részletesen ismerteti a kérdőív összeállítását.²⁰

A jogismeret fogalmát Kulcsár a jogtudattól történő markáns elhatárolással definiálja. E megkülönböztetés fontos, mivel megnyitotta a későbbi jogtudat-kutatások előtt az „elméleti teret”, és ezzel termékenyen hozzájárult e probléma hetvenes évekbeli felfutásához. A jogtudat a tágabb kategória, mely a jogismeret szűkebb területét is magába foglalja. A jogtudat lényegében az emberek „hatályos jogról alkotott fogalmainak”²¹ összessége; azaz annak foglalta, hogy valójában mit gondolnak jognak, milyennek kell szerintük a jognak lennie. Nem véletlenül használja Kulcsár a mindennapi jogtudat kifejezést, noha még reflektálatlanul. A jogtudat egyik eleme a jogismeret, mely a jogról való tudás társadalmi, réteg- vagy jogterület szerint lenyomataként alakítja – további tényezők (érdekek és társadalmi tényezők) mellett – a jogtudatot.

Kulcsár jogismeret fogalma egy további megkülönböztetésre épül. Összhangban azzal, hogy fontos – de nem mindent eldöntő – szerepet tulajdonít a jogismeret formálódásában azoknak az információs folyamatoknak, melyek a jogszabályok tartalmát eljutatják a lakossághoz, a jogismeret Kulcsár számára egyrészt (i.) magát ezt az információs folyamatot,²² másrészt (ii.) ennek a folyamatnak az eredményét jelenti.²³ Napjainkban ezt hívhatnánk dinamikus és statikus jogismeret felfogásnak. Ez a megkülönböztetés teszi lehetővé, hogy a jogismeret kutatása ne csak tények és adatok megállapítására korlátozódjon, hanem rámutasson a jog különféle információs csatornáira, azok működésére és problémáira.²⁴ Ezzel pedig a kutatás látóköre a jogismeret alakulására vonatkozó, dinamikus jellegű kérdéssel is kibővíthető, és így magyarázóereje is növekedhet. Továbbá, a jogismeret dinamikáinak vizsgálata arra is rámutat, hogy hol találhatóak a kommunikációs folyamat korlátai, és ezzel ismét a jogtudat irányába vezeti a kutatót, hiszen a jogról való társadalmi szintű gondolkodás információáramláson kívüli elemei már a jogtudat körébe tartoznak.

²⁰ KULCSÁR (1967) i. m. 9–11.

²¹ Uo. 10.

²² Uo. 16., 32.

²³ Uo. 10., 18–28.

²⁴ Uo. pl. 28–29.

A kérdőív összeállításának részletezése során Kulcsár több olyan megjegyzést is tett, melyek arra utalnak, hogy előzetes elképzelésekkel – úgymond preconcepcióval vagy erős hipotézissel – rendelkezett arról a kérdésről, hogy melyek a jogismeretet alakító lényeges tényezők. Kulcsár számára ezek a fő tényezők a következők voltak: 1. lakóhely, 2. nem, 3. társadalmi réteghez tartozás, 4. foglalkozás, 5. részvétel társadalmi szervek munkájában, 6. jogszabályok olvasása, 7. érintkezés hivatalos szervekkel, 8. politikai tájékozottság. Azaz, megkockáztathatjuk, Kulcsár a jogismeretet meghatározó számos tényező közül kiemelt jelentőséget tulajdonított három csoportnak: a szocio-kulturális, az informáltsággal kapcsolatos, és a jogrendszerrel való kapcsolatba kerülésre vonatkozó adatoknak.

A kutatás intellektuális koordinátarendszerének meghatározásánál utolsóként arra is utalni kell, hogy korlátozott szaktudományos előtanulmányokra támaszkodhatott csak,²⁵ továbbá a makro-szintű empirikus jogi kutatások terén semmilyen gyakorlati tapasztalat sem állt a rendelkezésére.

Összegezve, látható, hogy a kutatási program jól körülhatárolható, egymással kölcsönös kapcsolatban is álló fogalmakból kirajzolódó olyan fogalmi koordinátarendszerben zajlott, mely több pontján is minőségileg túlmutatott a korszak hivatalos, a marxizmus-leninizmus szolgálóleányává degradált tudományossága keretein. Különösen lényeges volt a jogismeret és jogtudat megkülönböztetése, valamint a jogismeret információs folyamatokkal történő összekapcsolás, ugyanis ez tette lehetővé, hogy e kutatás elméleti értelemben is a későbbi kutatások kiindulópontjává váljon, és így folytatható hagyományt teremtsen.

2.3. Módszertan

A kutatás módszertani szempontból bevett szociológiai megoldásra épült, az ún. skálaszámításra. Ennek lényege, hogy ha a jogismeret ideális szintje 1 – ez akkor történhetne meg, ha minden feltett kérdésre mindenki helyes választ ad –, akkor a tényleges szint azzal a szinttel egyenlő, amennyire a tényleges szint az ideális, 1-es, szintet megközelíti. A valóságos jogismereti szint tehát minden esetben kisebb, mint 1.²⁶ A jogismeret szintjét pedig úgy kaphatjuk meg, ha 1-ből kivonjuk a helytelen válaszok és az összes feltett kérdés számának osztatát (hányadosát).

²⁵ Két cikkre utal kifejezetten: F. STUDNICKI: A jogszabályok kommunikációs problémái. In: *Studia Iuridica*. Budapest, 1965. és B. KUTCHINSKY: Law and Education: Some Aspects of Scandinavia Studies into the „general Sense of Justice”. *Acta Sociologica*, 1966/1–2.

²⁶ KULCSÁR (1967) i. m. 17.

2.4. Eredmények

A kutatás legfontosabb, napjainkban is érdeklődésre számot tartó eredményei a következőkben összegezhetőek.

A számok szintjén Kulcsár arra a megállapításra jut, hogy a jogismeret szintje: 0,55. Ez önmagában természetesen nem mond túl sokat, és az, hogy ez a szám alacsony vagy magas, csak a különféle szempontok szerinti bontásokat követő összehasonlítások után dönthető el. Fontos, hogy ebben az eredményben nincs benne a perjog, ugyanis a perjogi kérdések eredményei túlzottan eltértek a többi adattól, és Kulcsár szerint ez csak a véletlen eredménye lehetett.²⁷

A jogismeret és a jogtudat kapcsolatát Kulcsár szerint a kutatás során nyert adatokkal is jól lehet szemléltetni. A mindennapi élettől távolabb álló kérdésekre adott válaszokat vizsgálva a jogtudatról is képet kaphatunk. Amennyiben – a helyes vagy helytelen, ebben az esetben ez irreleváns – ugyanis a válaszok nagyfokú egyezést mutatnak és „rétegfüggetlenek”, azaz nincs jelentős divergencia a válaszok szintjében a válaszadók egyes „rétegeire” vetítve, akkor e válaszok valójában a jogtudatot fejezik ki. A jogismeretre való rákérdezés tehát fényt vet a jogtudat egyes dimenzióira is, ha sikerül olyan kérdést találni, mely kapcsán a jogtudat meg tud nyilvánulni.²⁸

Általában megállapítható, hogy a szellemi foglalkozásúaknál a legmagasabb a jogismeret szintje, és ez csökken, ahogy a fizikai dolgozókra, majd a mezőgazdasági fizikai dolgozókra vonatkozó adatokat vizsgáljuk.²⁹ A társadalmi rétegződés és a jogismeret szintje között feltételezett korreláció tehát empirikusan igazolható. Az eredmények azt is igazolják, hogy a politikai tájékozottság és a jogismeret összefügg, de a politikai tájékozottság általában magasabb, mint a jogismeret.

Az egyes jogterületek vonatkozásában Kulcsár több összefüggést is vázol. Elsőként megállapítja, hogy a büntetőjog területén a legmagasabb fokú az egyezés a szabály tartalma és a feltételezett jogtudat között. Ez nyilvánvalóan a bűncselekmények alapvető jellegeből következik, és az azokkal kapcsolatos széleskörű tömegkommunikációs tájékoztatással függhet össze.³⁰ A polgári jog kapcsán már jelentősebb különbségeket találhatunk a vizsgált rétegek között, de itt is megjelenik az általános jogtudat, ahol a válaszok – függetlenül

²⁷ Uo. 18.

²⁸ Uo. 21.

²⁹ Ld. uo. 19. 6. táblázat.

³⁰ Uo. 21.

helyességüktől – (pl. kölcsön szabályainak ismerete kapcsán) jelentős mértékben korrelálnak. A közvetlen életviszonyok hatása döntő lehet az egyes jogi előírások ismereténél, és a foglalkozáshoz kapcsolódó ismeretek is hasonlóan befolyásolják a jogismeret szintjét.

Elsőre meglepő állítás a hatvanas évek Magyarországról, hogy a jogismeret szintje az államjog és államigazgatási jog területén a legalacsonyabb. Kulcsár ezt többek között információs csatornák (napilapok, oktatás, „agit-prop” tevékenység) alacsony hatékonyságának tudja be, és arra is felhívja a figyelmet, hogy az átlagember kevésbé látja át saját szerepét az állami szervekkel kapcsolatban. Ez szerinte részben a „felszabadulás” előtti sajátosságokra, illetve a „személyi kultusz” éveinek hatására vezethető vissza, ugyanis ezek a tapasztalatok meghatározóak lehetnek a polgárok és az állami szervek viszonyában.³¹ Az előbbi általános helyzetet némiképp árnyalja egy érdekes kivétel, mivel a kutatások arra is rámutattak, hogy a helyi tanácsokkal kapcsolatban a falusi lakosság ismeretszintje kiugróan magas. Ennek fő oka Kulcsár szerint, hogy a hatvanas évek Magyarországon még élő kapcsolat létezett a tanács és a falu lakosai között, míg az ilyen kapcsolat jogismeretet befolyásoló szerepe nagyobb közösségekben – város, főváros – már nem értékelhető.³²

A korábban bemutatott, a jogismeretet befolyásoló feltételezett tényezők hatásait több szempontból is alátámasztották az eredmények. Például: az adatok egyértelműen mutatják, hogy a férfiak jogismereti szintje kicsit magasabb a nőkéénél, míg a nők politikai tájékozottsága valamivel alacsonyabb a férfiakénál. Azaz a nem és az azzal összekapcsolódó társadalmi szerepek a jogismeretre is hatnak.³³ Nem meglepő ezért, hogy a nemek jogismereti szintje közötti eltérés pont az államjog területén a legnagyobb – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy nők politikai reprezentációja a szocializmus idején igen alacsony volt.³⁴ A jogismeret területi egyenlőtlenségei kapcsán megállapítható, hogy a falvakban a legalacsonyabb ez a szint. Ennek Kulcsár szerint az az oka, hogy a falvakban lakók hátrányos helyzetben vannak a jogi információk megszerzésénél részben alacsonyabb iskolai végzettségük, részben az elmaradott általános kulturális

³¹ Uo. 23–24.

³² Uo. 25.

³³ Kulcsár e ponton szókimondóan beszél a nők létező társadalmi egyenlőtlenségének és a jogismeret hiányának kapcsolatáról. Uo. 26.

³⁴ A nők szocializmus időszakában betöltött társadalmi szerepeiről átfogóan lásd: TÓTH Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.

helyzet miatt.³⁵ Utolsóként arra, a talán meglepő eredményre is utalhatunk, hogy a kor kevésbé befolyásolja a jogismeret szintjét.³⁶

A jogismeret információs dinamikáiról is több fontos következtetés megállapítható. A megkérdezettek háromnegyede például olvasott már jogszabályt, és úgy tűnik, hogy az államjogi szabályok ismereténél döntő a jogszabályolvasás ténye. Továbbá a napisajtó is leginkább az államjogi ismeretekre hat, de általában is fontos a szerepe, mivel a bírósági tudósítások és az újságírói oknyomozás szolgáltatja az állampolgárokhoz eljutó jogi információs anyag döntő részét.³⁷ A személyközi relációk is lényegesek lehetnek a jogismeretnél, mivel a társadalmi szervezetekben végzett munka befolyásolja a jogismeretet, az gyakorlatilag a jogi ismeretek lényeges informális csatornájának tekinthető. Az intézményi hatásoknál döntő, hogy a jogalkalmazásban résztvevők (bírák, ügyvédek, ülnökök, peres felek) szintén befolyásolják, informálják a környezetüket, tehát az igazságszolgáltatási rendszer információs csatornaként is működik a jogismeret vonatkozásában.

3. A jogtudat elméleti modelljének keresése empirikus kutatások alapján

Kulcsár Kálmán 1969-ben elhagyta a Jogtudományi Intézetet, mivel kinevezték az MTA Szociológiai Intézetének élére. A következő két évtized kutatásainak kulcsfigurája Sajó András lett, aki frissdiplomásként 1972-ben kezdte pályafutását az intézetben. A jogtudat-kutatások '70-es évek közepétől kezdődő második hullámában zajló empirikus vizsgálatai számára javarészt az MTA Jogtudományi és a Szociológiai Intézete biztosított intézményi háttérrel, 1970-től „A társadalmi tudat” kutatási főirány támogatásával. Tudomány-szociológiai szempontból a korszak legnagyobb eredménye mindenképpen az volt, hogy a jogismeret viszonylag szerény kockázattal járó témáját sikerült kiszélesíteni a politikailag és ideológiailag sokkal érzékenyebb – a társadalmi erkölcs és értékrend állapotát is firtató – jogtudat problémájának irányába. Az „áttörés” által megnyitott mozgástér lehetővé tette a kutatások tematikus kibővítését, a módszertani kísérletezést, a dogmatizmusba merevedett marxista jogelmélettől való fokozatos elszakadást. Ezek az erőfeszítések alapozták meg Sajó következő

³⁵ KULCSÁR (1967) i. m. 27–28.

³⁶ Uo. 27.

³⁷ Uo. 29–30.

évtizedben – a rendszerváltás előtt néhány évvel – napvilágot látó szintézisét (*Látszat és valóság a jogban*, 1986.), amely a kívülálló szemlélő fanyar ironiájával fogalmazza meg a szocialista törvényesség és jogtudomány bírálatát, és világít rá a magyar társadalom erkölcsi süllyedésének aggasztó tüneteire.

3.1. A jogtudat-kutatások irányai a hetvenes évektől

A jogtudat-kutatások tematikáját tekintve az egyik legfontosabb kutatási terület a büntetőjogra vonatkozó nézetek vizsgálata volt. E területen a jogszociológiai kutatásokhoz természetesen kapcsolódtak a kriminológiai vizsgálatok. E körben megemlíthetjük például – a kronológiai sorrendet követve – a *Kék Fény* című televíziós műsor közvéleményének vizsgálatát (1973),³⁸ a büntetőjogra vonatkozó kérdéseket is tartalmazó rétegvizsgálatokat 1975,³⁹ 1977,⁴⁰ 1979⁴¹), a büntetőjog értékelésének vizsgálatát (1976–1977⁴²), a büntetőjogi értékrendszer (1978)⁴³ és a viktimizáció problémájának kutatását (1982).⁴⁴

Több jogszociológiai kutatás foglalkozott a polgári jog, a családjog működésének vizsgálatával is, melyek a jogtudat-kutatások szempontjából is fontosak

³⁸ DANKÁNICs Mária – ERDŐSI Sándor: *A „Kék Fény” közvéleménye. Egy közönségkutatás tapasztalatai*. Budapest, MRT TK, 1974. VI. 8.

³⁹ A fizikai dolgozók jogtudata, 1975.; kontroll vizsgálat, 1976. Ld. SAJÓ András: *Empirikus elővizsgálatok a jogtudatról. Állam- és Jogtudomány*, 1975/3. 464–477.; SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977.

⁴⁰ A gazdasági vezetők jogtudata, 1977. Ld. SAJÓ András: *A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában. Állam- és Jogtudomány*, 1981/4. 608–638. [a továbbiakban: SAJÓ (1981a) i. m.]

⁴¹ Házmasterek jog- és értéktudata – kontroll csoport a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatához, 1979. Ld. SAJÓ András: *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói*. Budapest, MTA ÁJTI, 1981. [a továbbiakban: SAJÓ (1981b) i. m.]

⁴² A családjog és a büntetőjog értékelése, 1976–1977. A büntetőjogra vonatkozó eredményekről ld. BOROS László: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában* és SAJÓ András: *Jogtudat, jogismeret*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1983. 129–330., (Sajó elemzése).

⁴³ A büntetőjogi értékrendszer, 1978. Ld. VÍGH József – TAUBER István: *A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái*. In: SZŰK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről I. Tanulmánykötet*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983. 64–111.

⁴⁴ A viktimizáció problémája, 1982. Ld. KORINEK László: *A látens bűnözés vizsgálata*. [Kandidátusi értekezés] Pécs, 1984.; KORINEK László: *A magyar népesség viktimizációjának néhány aspektusa. Jogtudományi Közlöny*, 1985/1. 10–14.; László KORINEK: *Victimization, attitudes towards crime and related issues. Comparative Research Results from Hungary*. In: H. ARNOLD (ed.): *Victims and Criminal Justice*. Freiburg, Max-Planck Institute, 1991. 45–99.

voltak. Így a polgári perek szociológiai sajátosságainak (1976),⁴⁵ illetve a családjog értékelésének (1976–1977),⁴⁶ valamint a polgári jog megítélésének (1983) vizsgálatát említhetjük.

Jóval kisebb figyelmet fordítottak a közigazgatási joggal (akkori nevén „államigazgatási jog”) és az alkotmányjoggal kapcsolatos vizsgálódásokra, bár a munkajogra – amit a szocialista jogtudomány „vegyes szakjogként” tartott számon, mivel közjogi elemeket is tartalmazott – vonatkozóan szerepeltek kérdések a Kulcsár-féle adatfelvételben, és a későbbi rétegvizsgálatokban is, ezek azonban inkább a jogismeretre, s nem annyira a jogtudat feltárására irányultak. Mindez persze könnyen érthető a kutatások politikai és tudomány-szociológiai körülményeire tekintettel. Az 1975-76-os rétegvizsgálatokban a kutatók ezt a problémát például az „államtisztelet” kategóriájának bevezetésével igyekeztek orvosolni.⁴⁷

A kutatási tematika alakulását azonban nem csak tudomány-szociológiai tényezők befolyásolták, hanem részben a korábbi kutatási tapasztalatok, részben pedig az elméletalkotás igényei is. Így például már a jogismeret vizsgálatokor kiderült, hogy a laikusok minimális ismeretekkel rendelkeznek azokról a jogterületekről, amelyekkel a hétköznapi életben nem, vagy csak ritkán találkozhatnak, különösen az eljárási jogokról. Másfelől az elméletalkotás igényéből következett, hogy a tételes jog különböző területeire irányuló jogtudat vizsgálata mellett a kutatásokat igyekeztek kiterjeszteni a jogtudatot befolyásoló tényezők feltárására is. E körben említhetjük társadalmi szerkezet⁴⁸ és a csoporthoz tartozás tényezőinek⁴⁹ vizsgálatát, valamint a jogi kommunikáció,⁵⁰ a jogi szocializáció⁵¹ és a jogász hivatás⁵² jogtudatot alakító hatásainak kutatását.

⁴⁵ A polgári perek szociológiai sajátosságai, 1976. Ld. KULCSÁR Kálmán: *Társadalom, gazdaság, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 203–229.

⁴⁶ A családjog és a büntetőjog értékelése, 1976–1977. A kutatási eredményekről a családjog vonatkozásában ld.: BOROS–SAJÓ i. m. 5–126.

⁴⁷ Ld. SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR i. m. 86–88.

⁴⁸ Ld. a 38. jegyzetben említett kutatásokat.

⁴⁹ Ld. a 39. és 40. jegyzetben jelzett kutatásokat.

⁵⁰ Az 37. jegyzetben említett kutatáson kívül ld. még: levelek (esetmegoldások) a televízió „Jogi esetek” című műsorához (1984). NEMÉNYI Mária – SAJÓ András: Levelek a tv „Jogi esetek” c. műsorához. *Állam- és Jogtudomány*, 1984/2. 208–244.

⁵¹ A jogi szocializáció problémája. Vizsgálat tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának tanulói, elérhető szülei és tanáraik körében (1982). LÉDERER Pál – SAJÓ András: *Kutatási összefoglaló a jogi szocializáció vizsgálatáról*. Kézirat. Budapest, 1984.

⁵² Az 50. jegyzetben említett kutatáson kívül lásd még: a pécsi egyetemisták jogtudatának vizsgálata (1985). VISEGRÁDY Antal – SCHADT Mária: A pécsi joghallgatók jogtudatának néhány vonása. *Felsőoktatási Szemle*, 1985/12. 735–744.

3.2. Módszertani kiindulópontok és elméletépítési kísérletek

Ami a kutatási módszereket illeti, a Kulcsár-féle vizsgálatot követően már nem készítettek a teljes lakosságra reprezentatív mintafelvételt,⁵³ a különféle rétegvizsgálatokban és célzott csoport-kutatásokban azonban gyakorlatilag a korszakban ismert és alkalmazott összes statisztikai és társadalomlélektani elemzési módszert bevetették. A kérdőíves adatfelvétel mellett éltek az interjú-készítés és a dokumentumelemzés módszerével is. Összességében azt mondhatjuk, hogy – néhány bizonytalanságtól eltekintve⁵⁴ – a kutatások módszertani professzionalizmusa kétségtelennek tűnik.

Az elméletépítés egyik aspektusa volt a kutatások marxizmushoz, közelebből pedig a szocialista jogelmélethez való viszonyának meghatározása. Ez valójában azt követelte volna, hogy a jogtudat-kutatásokhoz keresni, vagy építeni kellett volna egy középszintű szociológiai elméletet – mivel a kutatások jelentős részben társadalomlélektani problémákkal foglalkoztak, így nyilván valamilyen interakcionista teória kínálkozott volna háttérül –, amit aztán valahogy (ha tetszik, ha nem) össze kellett volna kötni a marxista „társadalomelmélettel”, illetve az abból levezetett jogelmélettel. Szigorúan tudományos értelemben véve a feladat megoldhatatlan, sőt értelmezhetetlen volt.⁵⁵ Szerencsére azonban maga Szabó Imre vágta át a gordiuszi csomót az 1971-ben megjelent, *A jogelmélet alapjai* című művében, melyben külön fejezetet szentelt a jogtudat – hangsúlyozottan marxista szempontból vett – jogelméleti kérdéseinek.⁵⁶ Szabó ezzel az írásával egyszerre legitimálta a következő két évtizedben zajló jogtudat-kutatásokat, egyúttal kijelölte és kanonizálta azt a topikai készletet, amely a szocialista jogelmélet fiatalabb generációja számára alkalmazható és variálható volt.⁵⁷

⁵³ Bár a hivatkozások rekonstrukciójából úgy látszik, hogy az 1983-as, a polgári jog megítélésének vizsgálatát célzó adatfelvétel a teljes lakosságra reprezentatív volt, ez az anyag csak részben került feldolgozásra később.

⁵⁴ Mint például, hogy Sajó a 40. jegyzetben szereplő kutatásban összecúsztatta a „foglalkozási csoport” fogalmát a „csoport” hagyományos szociológiai koncepciójával, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a kutatásban szereplő házmesterek között nem volt személyközi kommunikáció.

⁵⁵ Ha tekintetbe vesszük, hogy a marxizmus soha nem volt nemhogy „társadalomelmélet”, de egyáltalán tudomány sem. A hazai jogelméleti irodalomban erről ld. H. SZILÁGYI István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. *Jogelméleti Szemle* (www.extra.hu/jesz) 2003/4. [röv. változat] *Világosság*, 2004/4. 79–88.

⁵⁶ SZABÓ Imre: A jogtudat. In: SZABÓ Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 197–300.

⁵⁷ A teljesség igénye nélkül, csak néhány idevágó tanulmányt említve: TAMÁS András: A jogtudat meghatározása, gyakorlati vonatkozások. *Jogtudományi Közlöny*, 1969/1. 15–24.; HORVÁTH

Nem maradhatott ez alól kivétel Sajó sem, aki a majd' egy évtizeddel később, 1980-ban megjelent *Jogkövetés és társadalmi magatartás* című művének⁵⁸ nagyjából első kétharmadát szentelte annak, hogy a Szabó által kijelölt utat ismét végigjárja, és – Hanák Tibor szavaival élve – az „elmaradt reneszánsz”⁵⁹ utözöngéjeként a lukácsi ontológiából merítve felfrissítse az addigra elkoptatott frazeológiát. Nem feladatunk itt, hogy jogelméleti szempontból mérlegre tegyük az eredményt. Annak valószínűsítésére viszont, hogy a helyzet groteskségével maga Sajó is tisztában lehetett, érdemes ideidézni az egyik lábjegyzetben szereplő mondatát, amely egy hosszú Lukács-citátumot követ: „Elnézést kell kérnünk az olvasótól e talán skolasztikus ízű tekintélyre hivatkozás és szövegmagyarázat miatt, de az igen elterjedt magatartás-orientált jogfelfogással szemben perdöntő lehet – pártatlan bíróság előtt –, hogy a marxista ontologikus és szociologikus megközelítés eredménye azonos.”⁶⁰ A kutatásban részt vevő más, kevesebb elméleti hajlammal megáldott kutatók a szocialista korszak tudományos világában általánosan alkalmazott „vörös sarok” módszerével oldották meg a „jogelméleti kapcsolat” kérdését.⁶¹

Ami az elméletépítés első felét illeti, vagyis a kutatások kifejezetten szociológiai megalapozását, ebben Sajó járt az élen, és itt három tanulmányát érdemes kiemelni: az 1976-ban napvilágot látott „Jogi nézetek az egyéni tudatban” című tanulmányát;⁶² a fent említett 1980-as könyvének az „Egyéni tudatos jogszabálykövetés” című második részét;⁶³ valamint a kutatások eredményeinek összefoglalását nyújtó 1986-os könyvének a „Hiedelemvilágok – a törvény

Tibor: Jogismeret és büntetőjog. *Állam- és Jogtudomány*, 1969/3. 405–428.; Samu Mihály: Szocialista jogszemléletünk fejlődése. *Magyar Jog*, 1975/3–4. 135–142.

⁵⁸ SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

⁵⁹ Ld. HANÁK Tibor: *Az elmaradt reneszánsz, 1–2. A marxista filozófia Magyarországon – Történelmi áttekintés/Rendszeres áttekintés*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979.

⁶⁰ SAJÓ (1980) i. m. 54.

⁶¹ Jellemző példa erre VÍGH József és TAUBER István 42. jegyzetben hivatkozott 1978-as tanulmánya, amelynek bevezetőjében olvashatjuk: „E tanulmányok kivétel nélkül arra a marxista gondolatra épülnek, hogy nem az emberek tudata az, amely létüket meghatározza, hanem fordítva, a társadalmi lét az, ami létrehozza és formálja az emberek tudatát.” [Az eredeti szövegben szereplő kiemelések mellőzve.] VÍGH–TAUBER i. m. 65. Majd még két bekezdésen keresztül folytatják a marxista ideológiai közhelyek puffogatását, jelezve, hogy hűen követik a Szabó által lefektetett „vörös fonalat”. Ezután pedig teljesen értelmes, „kökémény” szociológia következik, amelynek nyilvánvalóan semmi köze sincs a bevezetés magvas gondolataihoz.

⁶² SAJÓ András: *Jogi nézetek az egyéni tudatban*. *Állam- és Jogtudomány*, 1976/3.

⁶³ SAJÓ (1980) i. m. 197–327.

kapuján innen” című hetedik fejezetét.⁶⁴ Ezek ismertetését azonban célszerűnek látszik összekapcsolni az empirikus kutatások kronologikus áttekintésével, hogy világossá váljanak az elmélet fejlődésének tendenciái.

3.3. A hetvenes évek: fókuszban a csoport és a jogtisztelet

Az 1973-ban lefolytatott közvélemény-kutatás a televízió nézők körében vizsgálta a *Kék Fény* című műsor⁶⁵ értékelését, illetve hatását.⁶⁶ A postai úton kiküldött kérdőívekkel 1724 személyből álló mintát kérdeztek meg, amely nem volt egészen reprezentatív, mivel a kutatás idején még nem volt minden háztartásban televízió.

A vizsgálat egyik hozadéka volt, hogy hozzájárult az egyéni jogtudat struktúrájának feltárásához azáltal, hogy megerősítette a szorongás és a büntetési igény közötti, a szociálpszichológiában és a jogszociológiában már korábban tételezett összefüggést. A műsor nézőinek fele érzett szorongást a bűnözőkkel készített riportok nézése során, és több mint 60%-ukból váltott ki gyűlöletet az elkövetőkkel szemben. A megkérdezett nézők kétharmada nem tartotta fontosnak a vádlottak személyiségi jogainak figyelembevételét.

Másfelől a kutatás rávilágított a tömegkommunikáció jogtudatot befolyásoló hatására is. A bűnözőkkel készített interjúk – amelyek főként az elkövető személyére és az elkövetés módjára koncentráltak – által kiváltott szorongás elfedte a műsor első részében elhangzott, többnyire a közbiztonság szilárdságát, a bűnüldözés hatékonyságát hangsúlyozó híradások hatását. A megkérdezettek kevesebb, mint negyede gondolta a valóságnak megfelelően, hogy a bűnözés mértéke nem emelkedik, 44%-uk viszont romlónak vélte a bűnözés helyzetét.

⁶⁴ SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 273–312.

⁶⁵ A kezdetben havonta, majd a '80-as években már kéthetente sugárzott műsor eredeti célja a lakosság tájékoztatása volt a bűnüldöző hatóságok – különösen a rendőrség – munkájáról, a felderített jelentősebb bűncselekményekről. A műsor első részében általában a bűnözés általános helyzetét, vagy jelentősebb tendenciáit tárgyalta a műsorvezető magas rangú állami tisztviselőkkel folytatott beszélgetés formájában, majd a második részben különféle – gyakran emberölés vagy más súlyos személy elleni – bűnesetek felderítéséről szóló híradások – beleértve ebbe az elkövetőkkel folytatott interjúkat – következtek. A műsor végén rendszerint a folyamatban lévő nyomozásokhoz, illetve körözött vagy eltűnt személyek felkutatásához kérték a lakosság segítségét.

⁶⁶ DANKÁNICs–ERDŐSI i. m.

Ugyanakkor a műsor felerősítette a nézők megbélyegzésre való hajlamát, és egyúttal formálta a stigmatizáció tárgyát képező sztereotípiákat.⁶⁷

Végezetül a jogismeret differenciáltságának kérdése kapcsán a vizsgálat megerősítette, hogy míg a felmérésben szereplő személyek többsége viszonylag jól ismerte a büntető anyagi jogi szabályokat, addig az eljárási szabályok szinte ismeretlenek voltak számukra.

Az évtized meghatározó kutatása volt a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára irányuló 1975-ös adatfelvétel, melynek kontroll-vizsgálatára 1976-ban került sor.⁶⁸ A kutatás célja tulajdonképpen három elméleti kérdés integrált vizsgálata volt: egyrészt a társadalmi struktúra egyéni jogtudatra gyakorolt hatásának, másrészt az egyéni jogtudat alakulásának egyéni és társadalomlélektani tényezőinek feltárása, harmadrészt pedig a Kulcsár-féle jogismeret vizsgálat kibővítése. E kutatási célok összehangolása és az empirikus vizsgálatok számára való operacionalizálás feltételezte a jogtudat fogalmának elméleti tisztázását, amit Sajó a fent említett, 1976-ban megjelent tanulmányában⁶⁹ végzett el. Ennek fontosabb tézisei a következőkben rekonstruálhatók:⁷⁰

Először is különbséget kell tenni a jogra vonatkozó társadalmi tudat és az egyéni jogtudat szintjei között. Az előbbi a kultúra, a szokás, illetve a közvélemény formájában jelenik meg, és külsődlegesen adott az egyéni tudat számára, noha a kettő közötti kölcsönhatás nyilvánvaló. Míg a jogra vonatkozó társadalmi eszmék – jogi kultúra, jogszokások – viszonylag jól elhatárolható szellemi jelenségek, addig az egyéni tudat jogra vonatkozó képzetei diffúzak és inkonzisztensek.

Az egyéni jogtudatra tehát egyáltalán nem jellemző a jog mint társadalmi objektiváció legfontosabb vonása: a rendezettség és a logikai ellentmondásmentesség. Az egyéni tudatban megjelenő jogra vonatkozó nézetek szórtságának pszichológiai alapja az a tény, hogy a tudat szerkezetében nem létezik a jognak megfelelő „személyiség funkció”.⁷¹

A társadalmi és az egyéni jogtudatot összekapcsolja és áthatja a társadalmi struktúra. Az egyén társadalomban elfoglalt helye döntő módon meghatározza

⁶⁷ Később, a '80-as években a *Kék Fény* például nagymértékben hozzájárult a „cigánybűnözés” képzetének kialakításában és a köztudatban való elterjesztésében.

⁶⁸ Ld. SAJÓ (1975) i. m.; SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR (1977) i. m.

⁶⁹ SAJÓ (1976) i. m.

⁷⁰ A gondolatmenet felidézésekor mellőzzük az eredeti marxista frazeológia használatát.

⁷¹ Ezen a ponton Sajó élesen bírálja Podgórecki és a lengyel jogszociológiai iskola Petrazyckire visszavezethető nézetét, miszerint az egyéni jogtudatban létezne valamiféle jogérzet vagy igazságérzet, ami a jogra vonatkozó attitűd alapja lenne.

azokat a szellemi és anyagi feltételeket, amelyek adottságként formálják a jogról alkotott elképzeléseit. E tényezők közül kiemelkedik a különböző társadalmi csoportokba való tartozás kognitív (pl. valláserkölc, osztálytudat, hivatási ethosz, különféle szubkultúrák stb.) és emocionális (a csoporttal való azonosulás vágya) faktorai. Ezek az egyéni életút tapasztalataiban konkretizálódnak az individuum számára.

Az egyéni jogtudat külső megnyilvánulása a jogról alkotott vélemény, amely azonban csak közvetve feleltethető meg a jogra vonatkozó szubjektív értékelésnek, s még kevésbé következik belőle az egyén tényleges cselekvése. A vélemény megfogalmazása és kinyilvánítása maga is cselekvés, mellyel az egyén belép a szűkebb-tágabb társadalmi környezetben folyó kommunikációba. A csoport- illetve társadalmi kommunikációnak viszont sajátos lélektani törvényszerűségei vannak, amelyek befolyásolják, „torzítják” az egyéni véleményalkotást. Ebből a szempontból különösen fontos a tömegkommunikáció véleményformáló hatása. A joggal kapcsolatos általános értékelés kapcsán a szociológiai vizsgálatokban megjelenő „jogtisztelet” az egyén szempontjából valójában nem más, mint a jogot alkotó és alkalmazó állami szervek tekintélyének elfogadása. Ez utóbbi összefüggés implicálja a mögöttes politikai tényezők vizsgálatát, és a „jogtisztelet” mellett az „államtisztelet” önálló tényezőként való elemzését.

Ami a jogtudat kognitív elemét, a jogismeretet illeti, az szerkezetében nem a joghoz, hanem a jogtudat fentebb jellemzett diffúz struktúrájához igazodik. Az egyén társadalmi helyzetét meghatározó „kemény tények” – nem, kor, iskolázottság, foglalkozás stb. – döntően befolyásolják a jogismeret szintjét. Ezen túlmenően a társadalmi csoporthoz tartozás, és az egyéni életút folyamán a jogról szerzett tapasztalatok hatnak a jogismeretre. A jogismeret szintje azonban nem mutat szoros kapcsolatot a jogtisztelet mértékével.

Visszatérve az empirikus kutatáshoz,⁷² a '75-ös alap kutatás mintájában 301 budapesti fizikai dolgozó (segéd- és szakmunkás) és 136 mezőgazdasági fizikai dolgozó szerepelt. A mintát kor, nem és képzettség alapján 12 csoportra⁷³ osztották az összehasonlító rétegvizsgálatok céljából. A kérdőíveket kérdezőbiztosok töltötték ki irányított beszélgetés során. A kontroll vizsgálat során '75 őszén 50 joghallgatót, majd '76 nyarán a korábbi mintában szereplő 40 szakmunkást

⁷² SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR (1977) i. m.

⁷³ A kor szerinti osztásnál két korcsoportot különítettek el: az „idősek” (1920–24 között születettek) és a „fiatalok” (1935–39) csoportját. Ennek jelentősége abban állt, hogy az „idősek” szocializációja a háború előtt és alatt, míg a fiataloké a szocializmus korszakában zajlott. A foglalkozás (ami részben az iskolázottságot is involválta) szerint segédmunkás, szakmunkás és mezőgazdasági munkások között különböztettek.

kérdeztek meg. Az alapminta fontosabb szociológiai jellemzői tükrözték az erőltetett iparosítás és a szocialista „vidékfejlesztési” politika hatásait: a mintában szereplő pesti munkások jelentős része első generációs, vidéki származású volt. A fővárosba kerülés fontosabbnak bizonyult a mobilitás szempontjából, mint a korábbi státusz őrzése – például a női segédmunkások 40%-a alacsonyabb státuszba került mint a korábbi családfőé volt. A mintában szereplők túlnyomórésze (87%) családos volt, akinek házastársa általában azonos vagy alacsonyabb státuszú volt – ez a tényező a származási heterogenitás csökkentése irányában hatott. A szocializáció szempontjából tekintve a mintára általánosan jellemző volt az a nevelési módszer, ami – a társadalomlélektanból kölcsönzött terminussal élve – az „autoriter személyiség” kialakulásához vezet.⁷⁴

A kutatók két szinten vizsgálták a jogi tapasztalatok hatását a jogtudatra. Egyrészt társadalmi szinten, s itt elsősorban a réteg szempontjából jelentős pozitív és negatív történelmi események – államosítás, földreform, beszolgáltatási rendszer, koncepciós perek – jogtudatba való beépülését, másrészt a közvetlen egyéni tapasztalatok hatását elemezték.

Ami a társadalmi szintű tapasztalatok befolyását illeti, a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy az aktuális tapasztalatok „átírják” a múltat, és elsődlegesen a réteg történelmi tapasztalatai azok közvéleményszerű feldolgozásához képest. Bár e tétel valószínűleg megfordítható lenne, ha meggondoljuk, hogy míg a beszolgáltatási rendszer igazságtalanságára – ami a Kádár-rendszer konszolidációját követően, a '70-es években már nem számított tabu témának – a mezőgazdasági dolgozók 95 %-a, míg a közgondolkodás tudatalattijába száműzött 56-os forradalomhoz szorosan kapcsolódó koncepciós perekre a teljes minta mindössze 8 %-a emlékezett (vagy inkább: mert emlékezni).

Az egyéni jogi tapasztalatok vizsgálata során a kutatók külön kezelték a bíróságokkal, illetve a közigazgatási hatóságokkal való érintkezés nyomán szerzett élmények hatásának felderítését. Az eredmények arra engedtek következtetni, hogy a bíróságokon szerzett tapasztalatok hatása fölülmúlja a közigazgatási szervekkel való érintkezés tapasztalatainak befolyását.⁷⁵ Az utóbbit a megkér-

⁷⁴ A mintában szereplő személyek 90 %-a számolt be a vallásos nevelés során szerzett élményekről, a nevelési módszerként teljesen általánosan alkalmazott testi fenyítés (ha csak néhány pofon erejéig is, mint a minta 59 %-ában) mellett. Ez utóbbi tényező azonban szoros összefüggést mutatott a családi élet harmonikus, illetve diszharmonikus jellegével.

⁷⁵ Annak ellenére, hogy a minta 45 %-a soha életében nem járt még bíróságon. Ugyanakkor a bíróságok tekintélyét mutatja, hogy az érintettek csupán 16 %-a gondolta igazságtalannak a bíróság ítéletét, s még ezen belül is nagyobb arányban voltak azok, akik a negatívan értékelt döntés mögött valamilyen ténykérdésben való tévedést véltek felfedezni. Elgondolkoztató ugyanakkor, hogy a budapesti fiatal segédmunkások 41 %-a járt büntetőügyben a bíróságon,

deztettek gyakran nem is tekintették jogi jellegűnek, kevésbé emlékeztek azokra, és az élmények értékelése nagymértékben igazodott a hatóság döntésének pozitív vagy negatív voltához.

Az egyéni tapasztalatok vizsgálata során tett legérdekesebb megfigyelés azonban a joghoz való sajátosan tudathasadásos viszony feltárása volt. Míg a társadalmi, a „hivatalosság” szintjén a megkérdezettek elfogadják a jogot, addig az egyéni cselekvés szintjén érdekeiket követve vagy a méltányosságra hivatkozva igyekeznek kibújni alóla. Az ezt kifejező maximát körülbelül így fogalmazhatnánk meg: „A törvény helyes és tartassák is be mindenkivel, kivéve engem.”⁷⁶

Módszertani szempontból viszont kétségtelenül a jogtisztelet vizsgálata volt a kutatás legfontosabb része, melyre egy olyan metódust dolgoztak ki a kutatók, ami a projekció lelki mechanizmusát figyelembe véve egyszerre tette lehetővé a jogismeret mérését és a minta jogtudatának jellemzését a tolerancia és a konformitás szempontjából. A jogismeretre vonatkozó korábbi kutatások eredményeire tekintettel a kutatók a büntetőjogba tartozó tényállásokat használták a kérdezés során. Első lépésként arra vártak választ, hogy megkérdezettek szerint a jog bünteti-e az adott cselekményt, majd pedig, hogy az illető véleménye szerint büntetni kell-e azt. Az így nyert válaszok alapján összevethetővé vált a tényleges jogi szabályozás (A), a megkérdezettek által feltételezett jogi minősítés (B = „szubjektíve hivatalos büntetendőség”), illetve annak szubjektív értékelése (C).⁷⁷ Az első két elem (A és B) összevetéséből lehetett a jogismeret szintjére következtetni, míg a második kettő (B és C) viszonyából a jogtiszteletre.

még ha többségük természetesen nem vádlokként, hanem tanúként is volt érintve az adott ügyben. Ez jól mutatja, hogy milyen erkölcsi romboló hatása volt az erőltetett iparosítás, és a vele járó mesterséges társadalmi mobilizáció folytán felbomlott hagyományos közösségi kötelek elvesztésének.

⁷⁶ „Láttuk, hogy a hatóságok döntését többnyire igazságosnak tekintik még azok is, akiknek érdekeit a döntések sértik; az érdeksérelem inkább tehetetlen panaszkodást vált ki. Az igazságosság koncepciója e tapasztalatok fényében még az egyes személyek tudatában is kettéválk: egyfelől, ha a döntést jogszerűnek – és ami ennek előfeltétele: tényszerűnek (igaznak) – érzik, *törvényességénél* fogva elfogadják, ami nem zárja ki azt, hogy *méltányossági* megfontolásokat hangoztatva ne kívánnának más megoldást. Az igazságosság szintetizáló különöse helyett e megosztott tudatokban a törvényesség társadalmi általánosa és a privát érdek moralitásának egyedi partikularitása él együtt – méghozzá a jelek szerint meglehetősen békésen.” [Kiemelés az eredetiben.] SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR (1977) i. m. 40.

⁷⁷ Toleráns: a válaszadó a cselekményt nem tartja büntetendőnek. Intoleráns: a válaszadó a cselekményt büntetendőnek ítéli. Konform: az objektív hivatalos büntetendőségnek megfelel a szubjektív értékelés. Non-konform: az objektív hivatalos büntetendőségtől eltérő szubjektív értékelés. Ezek alapján a válaszokat hat csoportra osztották:

- Toleráns non-konform: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény büntetendő, de a megkérdezett személy nem büntetné azt.

Mindezt még kiegészítették a válaszok tartalomelemzésén alapuló tipizálással – címkéző, erkölcsi, mérlegelő⁷⁸ –, amellyel a jogtisztelet mögött álló motivációt igyekeztek megragadni. A fenti mutatók szerint a minta fontosabb jellemzőit a következőkben összegezhetjük.

A válaszadók többsége (56%) konformnak bizonyult a minta harmadát képező (31%) non-konformokkal szemben (a maradék 23 %-nak nem volt elképzelése a jogi szabályozásról). A konform válaszadók túlnyomó része (87%) pedig az intoleránsokhoz tartozott. Motivációikat tekintve e csoport kétharmada (67%) tartozott a címkézők közzé, míg a toleráns non-konformok 70%-a a mérlegelőkhöz. A joghallgatókkal és rendészekkel végzett kontroll vizsgálatok megerősítették, hogy a tolerancia-mutató rétegspecifikus – tehát nem az egyén lelkialkatának függvénye –, és az iskolázottsággal együtt nő.

A tolerancia-mutató rétegspecifikusságára vonatkozó téziséket a kutatók megkísérelték a válaszadók személyiségének vizsgálatával is alátámasztani. Ennek érdekében a megkérdezettek frusztráció tűrő képességét (PFT = Personal Frustration Tolerance) tesztelték. Kiinduló hipotézisük szerint, aki jobban bírja a frusztrációt az toleránsabb a devianciával szemben, míg a frusztrációt kevésbé tűrő személyek esetében erősebben jelentkezik a büntetési igény. A vizsgálati eredmények ennek ellenkezőjét mutatták: a frusztrációt leginkább elviselő személyek bizonyultak a legintoleránsabbaknak a devianciával szemben,⁷⁹ a

-
- Intoleráns non-konform: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény nem büntetendő, de a megkérdezett személy büntetné azt.
 - Konform intoleráns: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény büntetendő és a megkérdezett ezzel egyetért.
 - Konform toleráns: a feltételezett jogi szabályozás szerint a cselekmény nem büntetendő és a megkérdezett ezzel egyetért.
 - Toleráns: nem tudja, hogy a jog hogyan rendelkezik, de a válaszadó személy szerint nem büntetné a cselekményt.
 - Intoleráns: nem tudja, hogy a jog hogyan rendelkezik, de a válaszadó büntetné a cselekményt.

⁷⁸ Címkéző: a megkérdezett a válaszok indoklásában valamilyen elvont – de nem erkölcsi – kötelesség megsértését látta a cselekményben, vagy egyszerűen valamilyen címkével látta el azt, vagy az arra utaló reakciót érvényesítette. Pl. a homoszexualitással kapcsolatban: a homoszexuálisok „veszélyesek”, „el kell különíteni őket”, „természetellenesek” stb.

– Erkölcsi: a válaszadó valamilyen erkölcsi motivációt említ. Pl. a homoszexualitás erkölcs-telen.

– Mérlegelő: a megkérdezett nem valamilyen általános elvre hivatkozott, hanem igyekezett az eset körülményeit figyelembe venni, az elkövető motívumait megérteni vagy társadalmi szempontot érvényesíteni. Pl. a homoszexualitás „ha diszkréten csinálják, nem szólhatunk bele”, „magánügy” stb.

⁷⁹ A kutatók itt elsiklottak a kutatási eredmények ellenkező értelmezési lehetősége fölött. Elképzelhető ugyanis, hogy a frusztrációt jobban tűrő személyek inkább vállalják a deviáns viselkedéssel szembeni fellépéssel járó többlet frusztrációt, mint a deviáns viselkedésre

PFT-tesztek eredményeinek a motivációs típusokkal való kapcsolata pedig nem mutatott szignifikáns összefüggést. Mindez arra engedett következtetni, hogy a deviancia iránti toleráns vagy intoleráns álláspont nem a személyiség sajátja. A személyiség legfeljebb abban játszik szerepet, hogy hogy az illető mennyire azonosul a vonatkoztatási csoportjában uralkodó nézetekkel.

A jogismeret vizsgálata során a kutatók három jogterületre terjesztették ki a felmérést: a büntető, a polgári és az alkotmányjog ismeretének szintjét igyekeztek felmérni. A várakozásnak megfelelően a büntetőjog ismerete volt a legáltalánosabb a megkérdezettek körében. Az eredmények fényében úgy tűnt, hogy az ismeretek szintjét nem befolyásolja lényegesen sem az iskolázottság, sem a nem.

A polgári jogon belül a családjogra és az öröklési jogra koncentrált az adatfelvétel, tekintettel arra, hogy ezeken a jogterületeken volt várható a leginkább a személyes tapasztalat ismeretet erősítő hatása. Az eredmények azt mutatták, hogy a polgári jog ismerete lényegesen elmarad a büntetőjogétól. Az egyik figyelemre méltó eredmény az volt, hogy az idősebb mezőgazdasági munkások körében volt a legmagasabb a jogismeret szintje, amit a kutatók azzal magyaráztak, hogy a polgári törvénykönyv megoldásai őrzik a szokásjogi hagyományokat. A másik pedig, hogy a városi nők jogismerete magasabbnak bizonyult a férfiakénál.

A legmegdöbbentőbb eredmény azonban az alkotmányjog ismeretének vizsgálata során született. Itt a kutatók ugyanazt az egy kérdést – „Ki, vagy mely szerv hozza a törvényt?” – tették fel, mint a Kulcsár-féle kutatásban. Akkor a minta korcsoportjába tartozó városi fizikai dolgozók 30%-a, a mezőgazdasági dolgozók 24%-a válaszolt helyesen, míg a '75-ös felmérés teljes mintájának csupán 15%-a.

Talán e lesújtó eredmény, vagy az elméletalkotás fentebb bemutatott logikája készítette a kutatókat az államtisztelet mutatójának készzésére. Erről összességében annyit érdemes megjegyezni, hogy annak összefüggése a toleranciával és a motivációval tendenciájában a jogtiszteletével azonosnak, csak gyengébbnek bizonyult.

A rendelkezésre álló adatok alapján a kutatók megpróbálták meghatározni a joghoz való „általános viszony” jellemzőit is. Az ez alkalommal ismét élesen bírált, Podgórecki nevével fémjelzett lengyel iskola „egy-kérdéses” – „Kell-e a jognak engedelmessé válni, ha Ön szerint az rossz?” – módszerével szemben

legyintve reagáló, a konfrontációval járó frusztrációt elviselhetetlennek érző személyek. Vö. H. SZILÁGYI István: A jog lélektani alapjai. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi jogi kutatások. Egyetemi jegyzet*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 102–116.

azonban a kutatók három aspektusra bontották a joghoz való általános viszony vizsgálatát: Megismerhető-e a jog? (i.) Szorongást vált-e ki a jog? (ii.) Milyen a törvénybe és a jogérvényesítő hatóságokba vetett bizalom? (iii.)

A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy (ad i.) minél nagyobb a személyes tapasztalaton alapuló jogismeret, annál kevésbé tartják megismerhetőnek a jogot a válaszadók. A szorongás (ad ii.) nem a társadalmi helyzet, hanem inkább a személyiség sajátosságainak függvénye. Ami pedig a jogba vetett bizalmat illeti (ad iii.), a címkézők erősen bíztak az intoleránsnak hitt jogban, miközben maguk is intoleránsakká váltak.

A Kulcsár Kálmán által vezetett, a polgári perek szociológiai sajátosságainak vizsgálatát célzó 1976-os kutatás csupán közvetve kapcsolódott a korábbi jogismeret, illetve jogtudat kutatásokhoz.⁸⁰ A vizsgálat alapját a perforgalomra vonatkozó igazságügyi statisztika által szolgáltatott adatok elemzése képezte, majd öt megye (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Szabolcs-Szatmár, Vas) járásbíróságai által az 1976. évben befejezett polgári perek iratanyagát tanulmányozták egy előre kidolgozott kérdőív szerint.⁸¹ A kutatás témánk szempontjából vett lényegesebb megállapításai a következőkben foglalhatók össze:

A perek túlnyomó részét (54,14%) a házassággal és a családi viszonyokkal kapcsolatos jogviták adták.⁸² A pereskedők foglalkozás szerinti megoszlása azt mutatta, hogy ebben a percsoportban a mezőgazdasági fizikai dolgozók alul, míg a városi segéd munkások jelentősen felülreprezentáltak.⁸³ Ez a tény is alátámasztotta a korábbi kutatások alapján a segéd munkások rétegének aggasztó morális állapotára vonatkozó megállapításokat.⁸⁴

Érdekes, hogy míg a házassági bontóperek az ügyek több mint egynegyedét (25,54%) képezték, addig nagyságrenddel kisebb arányban voltak a magántu-

⁸⁰ KULCSÁR (1982) i. m. 203–229.

⁸¹ A vizsgált 14450 ügyirat anyagát a perben részt vevő személyek kora, neme, foglalkozása családi állapota, valamint a per tárgya, menete, eredménye stb. szempontok szerint vizsgálták. Mivel a perek többsége a házassággal kapcsolatos volt, ezért ebben a percsoportban 20%-os mintavételt alkalmaztak.

⁸² A kutatók ide sorolták a házassági bontó, az apaság és leszármazás iránti, a személyállapotra vonatkozó egyéb, a házassági peren kívül érvényesített házassági vagyoni jogi, a házastárs tartása iránti, a házasságból született gyermek tartása iránti, a házasságon kívül született gyermek tartása iránti, valamint a törvényen alapuló egyéb tartási (szülőtartás stb.) pereket, tehát összesen nyolc pertípust.

⁸³ Az összes pereskedők között 13,1%-ban megjelenő mezőgazdasági fizikai dolgozók csak 7,8%-ban szerepeltek a percsoportban, míg a segéd munkások 30,4%-os részesedés mellett 36,6%-ban.

⁸⁴ „Ez a jelenség tükrözi egyébként azt a tényt, hogy a mai társadalomban a legkevésbé kiegyensúlyozott – és meglehetősen heterogén – réteg a szakképzetlen munkásoké.” – írja Kulcsár. KULCSÁR (1982) i. m. 208.

lajdonnal kapcsolatos ügyek (tulajdonjogi perek 4,6%, birtokháborítási perek 4,3%) és a piaci áruforgalomhoz kapcsolódó klasszikus kötelmi jogi perek is csupán 11,15%-ot értek el. A különbséget Kulcsár elsősorban azzal magyarázta, hogy a bontóperek esetében a jogi utat gyakorlatilag nem lehet elkerülni.⁸⁵ Ugyanakkor e szembeszökő különbség mutatja a magántulajdonon alapuló piaci viszonyoknak a szocialista rendszerben való háttérbe szorulását is. A tulajdoni perek alacsony aránya azonban azt is jelzi, hogy nagyon alacsonynak volt mondható a magyar lakosság „perlési hajlama” – legalábbis a köztudatban a korábbi történelmi korszakokról kialakult képhez képest –, vagyis a társadalmi konfliktusok esetén lecsökkent a jogi eszközök igénybevételére irányuló hajlandóság, illetve képesség, s így a jogba vetett bizalom.

A fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára kidolgozott módszertant alkalmazták a Boros László és Sajó irányításával lefolytatott 1976-77-es kutatásban, kiterjesztve a mintavételt a teljes lakosságra, tehát minden felnőtt korosztályra és foglalkozási csoportra. A minta nagy elemszámára (3500) tekintettel azonban nem alkalmazták a PFT-tesztet az adatfelvételnél, a jogismeretre vonatkozó kérdéseket pedig a családjogra és a büntetőjogra összpontosították.⁸⁶

A jogtisztelet vizsgálatára kidolgozott konformitás-mutatónál nem tapasztaltak lényeges eltérést a fizikai dolgozók esetében egy évvel korábban mért értékekhez képest. A feldolgozott 2860 értelmezhető válasz alapján a válaszadók 56%-a bizonyult konformnak és 32% non-konformnak (ez utóbbi érték 1% volt magasabb mint az előző kutatásban). Jelentős különbség mutatkozott azonban a konform válaszadók csoportján belül az intoleránsak esetében, ahol a korábbiakban mért 87%-kal szemben a válaszadók csupán 48%-a bizonyult intoleránsnak.

A korábbi kutatásokkal nagyjából egyező eredmények születtek a jogismeret vizsgálata terén is. A büntetőjog ismerete volt a legmagasabb szintű és az iskolázottságtól is jórészt független.⁸⁷ A büntetőjog ismerete és a hozzá való tudati viszonyulás kapcsán e kutatás során figyeltek fel a kutatók elsőként a „normalizáció” jelenségére, vagyis arra, hogy a társadalmi gyakorlat normatív

⁸⁵ Bár tudjuk, hogy az élettársi viszony népszerűségének a '80-as évektől napjainkig tartó növekedése mögött álló motívumok egyike éppen a költséges és hosszadalmas házassági bontóperek elkerülése lehet.

⁸⁶ Az eredményeket a két kutató egy közös, 330 oldalas, számos táblázatot tartalmazó, kötetben jelentette meg: BOROS–SAJÓ i. m.

⁸⁷ Bár az eredmények azt mutatták, hogy a szakképzetlen mezőgazdasági fizikai dolgozók és a háztartásbeliek büntetőjogi ismeretei kiugróan alacsony szintűek.

hatása leronthatja a jogi szabályok magatartás-szabályozó erejét.⁸⁸ A későbbi kutatások különösen a vesztegetés normalizálására irányuló aggasztó tendenciát jelezték. Ugyancsak érdekes volt, hogy míg '73-ban a lakosság 44%-a vélte romlónak a bűnözés helyzetét, négy évvel később már 52%-a.

A büntetőjoggal szemben a családjogi ismeretek inkább az iskolázottság függvényében alakultak, és jóval töredékesebbnek bizonyultak a büntető jogi ismeretekhez képest. A hagyományos patriarchális értékrend szívósságát mutatta, hogy a magyar lakosság egyharmada sem tudta, hogy a házastársak a jog szerint egyaránt családfőnek számítanak, és több mint két ötöde nem ismerte a házastársi különvagon intézményét.

Inkább csak a módszertani kísérletezés szempontjából volt jelentősége a Sajó által a gazdasági vezetők jogtudatának vizsgálatára 1977-ben végzett kutatásának.⁸⁹ A kis elemszámú (136), nem reprezentatív mintában szereplő vezetőket arra kérték, hogy 24 állítással⁹⁰ való egyetértésüket egy 7 fokozatú skálán értékeljék. Az így kapott adatok faktoranalízisét egy 59 elemű almintán végezték el, melyből 8 faktort⁹¹ képeztek, s ezek adták a vezetők jogi nézeteinek komponenseit. A faktorok súlyozásával és változó arányuk becslésével „jogi nézetmutatókat” alkottak, ezek alapján pedig jellegzetes „jogi nézet típusokat”⁹² határoztak meg.

Mai szemmel nézve egyáltalán nem meglepőek a kutatás megállapításai: a '70-es évek második felének szocialista vállalati vezetőit sokkal inkább érdekelte a felettes (politika) vezetés elvárásaihoz való szolgai igazodás,⁹³ mint a túlszabályozás folytán egyébként is átláthatatlan jogi szabályozás betartása.

⁸⁸ A csekély súlyú üzemi lopások esetében a lakosság csupán 43 %-a alkalmazott volna büntetést, míg 11 %-a semmiféle helytelenítésnek nem adta jelét.

⁸⁹ SAJÓ (1981a) i. m.

⁹⁰ Pl. „Egy állami vállalat csak azt csinálhatja, amire a jogszabályok feljogosíthatják.” „Egy munkaügyi előadó megfelelő gyakorlattal sokkal jobban ismeri a munkajogot, mint egy jogász, akinek nem a munkajog a szakterülete.”

⁹¹ A faktorok a következők voltak: eltérés a jogtól, vállalati antiformalizmus, óvatosság, túlszabályozás, vállalkozás a szabályalkalmazásra és a vezetési stílus faktora.

⁹² A következő nézet típusokat azonosították: joghű, óvatos joghű, nihilista, óvatos nihilista, közepes.

⁹³ A feletteshez való fordulás hajlandóságának mutatója függetlennek bizonyult a jogtól való eltérés mutatójától. „Ez a függetlenség azt jelenti, hogy a jogi, illetve jogellenes beállítottság nem vált meghatározóvá a gazdasági vezetőknél a hierarchikus befolyásokkal ellentétben. Más szóval a normatív értékrend nem érvényesül a hierarchikus hatalmi befolyásokkal szemben. Mindez kevés jót ígér egy formális szabályozásra építeni kívánó irányítási rendszer számára.” SAJÓ (1981a) i. m. 617.

Az 1976-'77-es reprezentatív kutatás büntetőjogi részéhez szorosan kapcsolódott a két kriminológus – Vigh József és Tauber István – által egy évvel később szintén közel reprezentatív mintára végzett vizsgálat,⁹⁴ amely a büntetőjogi rendszer társadalmi értékelésének vizsgálatát tűzte céljául. A kutatók rétegzett mintavételt alkalmaztak, melyben az első lépésben véletlen kiválasztással meghatározott mintát kiegészítették oly módon, hogy az reprezentatív legyen a kor, a nem, az iskolai végzettség és a fontosabb foglalkozási csoportok tekintetében. A kérdőíveket kérdezőbiztos irányításával töltették ki, s összesen 919 értékelhető választ dolgoztak fel.⁹⁵ Az adatokat öt szempont alapján értékelték: vizsgálták a válaszadók jogismeretét (i.); a büntetési nemekre, illetve a büntetés céljáról alkotott elképzeléseiket (ii.); egyes bűncselekményekre vonatkozó értékelésüket (iii.); a bűnözés helyzetének megítélését (iv.); valamint véleményüket a büntetés általános visszatartó hatásáról (v.). Mindezek tekintetében elemezték a válaszok nem, kor, iskolázottság és foglalkozási csoport szerinti megoszlását. A következőkben csupán a jelen áttekintés szempontjából fontos néhány eredményt ismertetjük.

A jogismeret vizsgálatánál (ad i.) a kutatók arra kérték a válaszadókat, hogy határozzák meg a jog, a bűncselekmény és a szabálysértés fogalmát. Nem meglepő módon a helyes válaszok aránya mindhárom esetben 5% alatt maradt. A „nem tökéletes, de jó”, illetve a „helyes elemeket is tartalmazó” válaszok figyelembevételével azonban a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a bűncselekmény és a szabálysértés fogalma még ezen az absztrakt szinten is viszonylag ismertebb, mint a jogé, mivel ezekkel gyakrabban találkozunk mind a hétköznapi életükben, mind a tömegtájékoztatásban.

A büntetési rezsim értékelése (ad ii.) kapcsán a kutatók többek között vizsgálták a büntetési célokról, a büntetés alapjáról, a bűnelkövetők nevelhetőségéről és a halálbüntetésről alkotott véleményeket. Érdekes eredmény volt, hogy az elkövető nevelhetőségéről a válaszadók közel fele gondolta, hogy azok többségükben, vagy egyáltalán nem változathatók meg a nevelés segítségével, miközben a valóságban – a bűnügyi statisztikák szerint – az elkövetők kétharmada nem vált visszaesővé. Ezt az eltérést azonban a kutatók nem a lakosság megcsontosodott erkölcsi előítéleteivel magyarázták, hanem a tömegkommunikáció

⁹⁴ VIGH–TAUBER i. m.

⁹⁵ Sajó – bár később több alkalommal hivatkozott a kutatási eredményekre – élesen bírálta módszertani alapon a Vigh–Tauber-féle felmérést, mind a mintavételi eljárás, mind pedig a kérdés-technika vonatkozásában. Vö. SAJÓ (1980) i. m. 236. 20. jegyzet.

torzító hatásával.⁹⁶ Ennek az optimista értelmezésnek viszont ellentmondani látszik, hogy a megkérdezettek 77%-a támogatta a halálbüntetést.

Az egyes bűncselekmények megítélésének (ad iii.) vizsgálata során a kutatók három emberölési, két vagyon elleni (kis értékre elkövetett sikkasztás, kis értékre elkövetett lopás) bűncselekmény, valamint egy kémkedés tényállásának rövid leírása kapcsán vizsgálták, hogy a válaszadók milyen büntetést szabnának ki. A különböző esetekben a megkérdezettek véleménye 73-95%-ban esett egybe a hatályos büntető törvénykönyv által meghatározott büntetési tételekkel. Az megint csak elgondolkodtató viszont, hogy a válaszadók 20%-a az elmebeteg elkövetőt is büntetette volna emberölés esetén.

Ismét a szocialista korszak kommunikációs szerkezetének már több ízben említett hatására gyanakodhatunk a bűnözés helyzetének megítélését (ad iv.) mutató eredmények kapcsán. Míg a válaszadók az elkövetett bűncselekmények számát általában a valóságosnál (évi 120-150 ezer között ingadozott a vizsgálatot megelőző évtizedben) jelentősen alábecsülték – a minta mindössze 3 ezreléke jelölte ezt a számot –, addig a valóságban stagnáló bűnözés mellett 47,5%-uk emelkedő tendenciát érzékelt.

Módszertani szempontból figyelemre méltó volt a kutatók kísérlete, hogy feltárják a bűnelkövetést akadályozó lelki motívumokat (ad v.). Kiinduló hipotézisük szerint más a mentális szerkezete azoknak az embereknek, akik már kerültek olyan helyzetbe, mikor alkalmuk lehetett volna valamilyen jogellenes cselekményt elkövetni („kriminogén helyzet”) – vagyis az adott szituációban átértékelték a „motívumok harcát” –, mint azoké, akik ilyen helyzetet nem éltek át. Ennek megfelelően első lépésként azt a kérdést tették fel, hogy a válaszadó átértékelt-e már kriminogén szituációt,⁹⁷ a második lépésben pedig a bűncselekmény elkövetésétől visszatartó motívumra kérdeztek rá. Az eredmények azonban azt mutatták, hogy a két csoport között nincs lényeges eltérés a különböző motívumok arányában: például míg a kriminogén szituációt átéltek 68%-a nyilatkozta,

⁹⁶ „[De] joggal vehető fel, hogy a bűnözéssel kapcsolatos torz tudati tükröződésben kell a szemlélet gyökereit keresnünk. *A lakosság jelentős hányada ugyanis, ha bűnelkövetőről, ha bűnözőről esik szó, rendszerint súlyos erőszakos bűncselekmény elkövetőjére gondol.* Egyébként ezt a szemléletet sugallják a tömegkommunikációs eszközeink is. Megállapítást nyert pl. hogy a hírközlési eszközök 80%-a erőszakos bűncselekményekkel és áldozataikkal foglalkozik, holott az összébűnözésben az erőszakos cselekmények aránya csupán 8-10 %.” [Kiemelés az eredetiben.] VÍGH-TAUBER i. m.

⁹⁷ A megkérdezettek közel 62%-a nyilatkozott úgy, hogy nem élt még át soha életében bűncselekmény elkövetésére ösztönző helyzetet. Az igennel válaszolók között viszont jelentős eltérés mutatkozott a nemek arányában – a férfiak 52%-a, míg a nők csupán 23%-a emlékezett kriminogén helyzetre –, a kor szerinti eloszlásban pedig a 19–30 év közöttiek szerepeltek viszonylag magas arányban.

hogy leginkább a lelkiismerete tartotta vissza a bűncselekmény elkövetésétől, addig az ilyen élményekkel nem rendelkezők 74%-a. A szerzők fenti – kicsit „túl szép” – kutatási eredményeinek fényében tett megállapítása, miszerint a büntetéstől való félelem visszatartó hatása eltöri az erkölcsi és egyéb motívumok mellett, nem menekülhetett meg a kortársak bírálatától sem.⁹⁸

Ugyancsak elsősorban metodológiai szempontból érdekes a Sajó által 1979-ben vezetett, a budapesti ház mesterek jogtudatának, illetve ezen keresztül a társadalmi csoport egyéni jogtudatot befolyásoló hatásának vizsgálatát célul tűző kutatás.⁹⁹ A kis elemszámú (91), nem reprezentatív mintába került megkérdezettek kérdezőbiztosok által irányított beszélgetések során adott válaszait, illetve az általuk kitöltött tesztek adatait dolgozták fel a kutatók. A korábbi rétegvizsgálásokban alkalmazott módszereket – jogtiszelet-mutató kétlépcsős kérdéses módszerét és a faktoranalízist – kísérelték meg összekapcsolni a kutatók. A komplikált vizsgálati módszer dacára – éppen egy triviális elméleti „mellé nyulás” folytán, mint arra már korábban utaltunk – egy minden korábbi hazai és nemzetközi kutatási eredménynek ellentmondó, elfogadhatatlan következtésre jutottak: „A csoport, a szociálpszichológiának e »legsociálpszichológiaibb« tárgya nem döntő a jogi vélemények vagy a jogsértő viselkedés szempontjából.”¹⁰⁰ A kutatás legfontosabb hozadéka alighanem az volt, hogy a megkérdezettek által kitöltött PFT-tesztek eredményei megerősítették a ’75-ös rétegvizsgálat során megfigyelt jelenséget, mégpedig, hogy a frusztrációt inkább elviselő személyek intoleránsabbak a deviáns viselkedésekkel szemben.

3.4. A nyolcvanas évek új témái: az antropológiai alapok és a szocializáció

Ezzel érkezünk el Sajó 1980-ban, *Jogkövetés és társadalmi magatartás* címmel megjelent összefoglaló művéhez, melynek a jogelméleti megalapozást szolgáló első részét már érintettük a fentiekben. A szerző a mű jogtudattal foglalkozó részében az elmúlt évtized hazai és nemzetközi empirikus kutatásainak eredményeit szintetizálta, és a ’75-ös kutatás előzőleg ismertett teoretikus alapve-

⁹⁸ Vö. Sajó 94. jegyzetpontban említett bírálatát. Ugyanakkor Sajó éles kritikája mögött az a különbség is felfedezhető, ami a két kriminológus szerző viszonylag optimista emberképe és Sajónak a *homo kádáricus*-ról alkotott pesszimista elképzelése között mutatkozik.

⁹⁹ SAJÓ (1981b) i. m.

¹⁰⁰ Uo. 61. Ennek a tézisnek a tarthatatlanságát maga Sajó is beláthatta, mert a későbbiekben nem hivatkozott erre a kutatásra ebben a vonatkozásban.

tését mélyítette el, másrészt pedig a jogtudat-kutatás néhány addig nem tárgyalt aspektusát tárta fel. Ez utóbbiak áttekintése előtt azonban érdemes egy rövid kitérőt tennünk, hogy az elmélet mögött kirajzolódó emberkép néhány vonását kiemeljük. Már csak azért is, mert ez a sajátos, hobbesi filozófiai-antropológia¹⁰¹ lesz az alapja annak határozott kritikai attitűdnek, amely a következő évtizedben egyre inkább jellemző lesz Sajó elméleti álláspontjára.

A klasszikus felfogás szerint az emberi lélek három összetevője az értelem, az akarat és az érzelmek. Ehhez képest Sajó a következőképpen vélekedik az akarat eleméről: „Azt hiszem igaza van Ryle-nak, aki az akaratot, mint olyat a szabadakaratú elméletek átkos örökségének tartja, és a szellem működését lényegében a kognitív és affektív (súlyozó) elemek alapján rekonstruálja. A kifejezést megőrizve hangsúlyozni szeretnénk, hogy csupán az előbb említett két komponens szintetikus kifejezésére szolgál, és nem tulajdonítunk az akaratnak reális különálló létet.”¹⁰² Az értelemről pedig ezt nyilatkozza: „A racionális konzisztencia, mint társadalmi igény lényegében a *mások megítélésére korlátozódik*. Az egyén vagy elfogadja a cinizmus álláspontjáról a tényleges inkonzisztenciát, vagy módszeresen torzítja elképzeléseit a racionalizáció látszatának irányában.”¹⁰³ Amiből tulajdonképpen az következik, hogy az egyén számára egyedül az utólagos racionalizáció lehetősége adott. Mi marad hát az akarat, és az azt vezérlő értelem híján az ember számára irányító erőként? Nem más, mint a hatalomnak – a hobbesi Leviatánnak – kiszolgáltatott egyén félelme. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Sajó – mint azt a Podgórecki-kritika kapcsán több ízben megfogalmazta – elvetette azt az elképzelést, hogy a jog mögött állna valamiféle sajátos lelki készlet, „igazságérzet”, akkor előttünk áll a *homo kádáricus*: az akarat, értelem és erények nélküli, a magát a hatalomnak szolgáinak alávető, gyáva tömegember képe. (Más kérdés, hogy ezt az emberképet hogyan lehetne ironikusan a szerző pozíciójának értelmezésére használni.) Ez a kiábrándult, pesszimista emberkép magyarázza azokat – az egyébként a tapasztalati tényeknek is ellentmondó – túlzó megállapításokat, mint például, hogy a csoportot nem befolyásolja a jogtudat, vagy hogy elfogadhatatlan, hogy

¹⁰¹ A „hobbesi” jelző nem véletlen: Sajó a '70-es évek közepén valóban intenzíven foglalkozott Hobbes bölcséletével, és egyáltalán politikai filozófiai, eszmetörténeti kutatásokkal. Ld. SAJÓ András: Miért nem természetjogász Thomas Hobbes. *Állam- és jogtudomány*, 1974/1. 101–120.; SAJÓ András: A szuverén és az alattvaló helyzete Thomas Hobbes felfogásában. *Állam- és jogtudomány*, 1974/3. 480–501.; SAJÓ András: Az engedelmesség és korlátai. *Állam- és jogtudomány*. 1975/1. 159–189.

¹⁰² SAJÓ (1980) i. m. 230. 8. jegyzet.

¹⁰³ Uo. 238. [Kiemelés az eredetiben.]

a bűncselekmények elkövetésétől az emberek javarészt lelkiismereti okok miatt tartózkodnak.

Ugyanakkor látni kell, hogy – szerencsére – maga a szerző sem volt képes következetesen végigvinni antropológiai előfeltevéseinek konzekvenciáit. Másrészt, hogy Sajó intellektuális orientációja nem állapodott meg ezen a ponton, és a '80-as években, a marxizmustól való fokozatos eltávolodásával párhuzamosan halványult ez az önmegsemmisítő álláspont – amiben valószínűleg jelentős szerepe volt a Bibó István humanista történelem-filozófiájával való megismerkedésnek¹⁰⁴ –, feloldódva egy a rendszerrel szembeni „egészségesnek” nevezhető, meglehetősen szkeptikus és kritikus attitűdben.

Az antropológiai előfeltevésekhez képest az első következtetésbe mindjárt a jogtudat szerkezetének feltárására irányuló elméleti kísérlet kezdőpontján belebotlunk. A szerző ugyanis azzal indítja gondolatmenetét, hogy a jogtudat megismerését a „rendkívüli helyzetek” vizsgálatához kell kapcsolni, amelyek tudatos, akarati döntést kívánnak. Az ilyen helyzetekben – mikor az egyén kénytelen lemondani a szokásszerű cselekvés kényelméről – válik szembeütővé a jog cselekvést befolyásoló hatása. A modernizáció történeti folyamatának előrehaladásával, melynek során felbomlanak a hagyományos közösségek, s ezáltal fogyatkozik a szokásszerű cselekvések lehetősége, a „rendkívüli helyzetek” száma társadalmi szinten folyamatosan gyarapodik. Valószínűleg, ez újszerű kiindulópont megfogalmazásához Sajó az invenciót Helmut Schelsky kutatásai-ból¹⁰⁵ – s szerencsére nem Carl Schmitt politikai filozófiájából – merítette.

Ezt követően a jogtudat és a jogismeret szerkezetére, a társadalmi és individuális szint elkülönítésére, illetve a személyes tapasztalatok jogtudatot befolyásoló szerepére vonatkozóan a '75-ös kutatás kezdetén megfogalmazottakat fejtette ki. Új fejlemény volt, hogy a joggal kapcsolatos vélemények vizsgálata során nagy figyelmet szentelt a tömegtájékoztató befolyásoló hatása elemzésének. Bemutatta a két lépcsős információ-áramlás modelljét, miszerint az információ-befogadás alsó szintjén az információt a felső szintű közvetítők tekintélye hitelesíti – kitérve arra is, hogy a hatalom legitimációs presztízse szorosan kapcsolódik annak kommunikációs monopóliumához. Ugyanakkor

¹⁰⁴ Sajó már kifejezetten hivatkozik az 1986-ban megjelent írásában Bibó *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmányára. SAJÓ (1986) i. m. 298.

¹⁰⁵ Sajó ebben a művében nem hivatkozta Schelskyt, de bizonyos, hogy ismerte munkásságát, mivel az általa szerkesztett, és egy évvel korábban megjelent jogszociológiai szöveggyűjteményben szerepeltette Schelsky egy tanulmányát. Ld. Helmut SCHELSKY: A jogszociológia antropológiai és perszonális-funkcionális megközelítése. In: SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 155–170. Schelsky elméletének elemzésére és továbbgondolására ld. H. SZILÁGYI (2012) i. m.

komoly ellenérveket is megfogalmazott a tömegtájékoztató jogtudatot befolyásoló hatásának feltételezésével szemben: egyrészt felhívta a figyelmet a kommunikációs nehézségekre, melyek közvetett kommunikáció esetében óhatatlanul felmerülnek. Másrészt, hogy a jogkövetés létezik az ilyen jellegű információk hiányában is, s hogy a jogról való ismeretek korántsem azonosíthatók a jogismerettel. Összességében arra a meglehetősen túlzó álláspontra helyezkedett a szerző, hogy a kommunikáció hatásával nem magyarázható a jogszabályok elfogadása.

Az eredeti elméleti alap lényeges kibővítését jelentette a szocializáció jogtudat befolyásoló szerepének tematizálása. Ennek kapcsán a szerző – főként Piaget fejlődés-lélektani, illetve a vonatkozó kortárs politikai, illetve jogszociológiai kutatásokra támaszkodva – tárgyalta a szocializáció egyes fázisaiban a jogkövetés szempontjából lényeges személyiségfejlődési elemeit.

Az egyébként rendkívül gondolatgazdag eszmefuttatás összefoglalásában – részben önmagának is ellentmondóan¹⁰⁶ azonban sikerült „rövidre zárnia” a következtetéseket: „A [...] jogszabály követésének három közvetlen oka rajzolódik ki: 1. *a szankciótól való félelem*; 2. *raciónalis megfontolás*; 3. *a jogszabály autoritása*.”¹⁰⁷

A következő évtizedben a jogtudat-kutatások fokozatosan lendületüket veszítették. Ez részben összefügg azzal, hogy a '80-as évek második felében Kulcsár Kálmán és Sajó érdeklődése is a modernizációval járó társadalmi-jogi változások tanulmányozása felé fordult.¹⁰⁸ Mutatja ezt az is, hogy a 80-as évek utolsó, országos reprezentatív mintára végzett, a polgári jog megítélését vizsgáló 1983-as kutatás anyaga részben feldolgozatlan maradt, eredményeire csupán Sajó 1986-os írásában szereplő hivatkozásokból következtethetünk.

Ugyancsak kéziratban maradt a jogi szocializáció vizsgálatát célul tűző 1982-es, Léderer Pál és Sajó által lefolytatott kutatás összefoglaló jelentése. A vizsgálat folyamán tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának diákjait (263 fő) és elérhető szüleit (406 fő), tanárait kérdezték különféle, erkölcsileg erősen színezett tényállások – abortusz, orvosi hálapénz, rászorult vesztegető – megítéléséről. A korábbi rétegvizsgálatokban alkalmazott

¹⁰⁶ Mint láttuk korábban, a '79-es, a házasterek jogtudatát vizsgáló kutatás konklúziójában Sajó elvetette a csoport befolyásoló szerepének lehetőségét. Ehhez képest ezt olvashatjuk az egy évvel később megjelent írásában: „Különösen fontos a személy (referencia-) vonatkoztatási csoportjának reakciója egy esetleges jogszabálysértésre.” SAJÓ (1980) i. m. 310.

¹⁰⁷ Uo. 316. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁰⁸ KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest, Magvető, 1986.; KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.; SAJÓ András: *Társadalmi-jogi változás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

kétlépcsős kérdezési technikát egy újabb fokozattal egészítették ki. Elsőként azt kérdezték, hogy a bemutatott tényállást a jog büntetné-e, a második körben azt tudakolták, hogy az illető személy szerint büntetné-e a cselekményt,¹⁰⁹ végül harmadszorra újra rákérdeztek a megkérdezett véleményére, miután közölték vele a tényleges jogi rendelkezést. Ez utóbbi, harmadik fázisban feltett kérdés, amennyiben az illető megváltoztatta korábbi véleményét, a tételes jog tekintélyének hatására engedett következtetni. Az elbirtoklás intézményének megítélése kapcsán például azok között, akik eleve ismerték a jogi megoldást 80%-os volt azok aránya, akik igazságosnak tartották azt, akik viszont nem ismerték a jogintézményt azoknak csupán 46%-a. A jogi rendezés megismerését követően az utóbbi csoport tagjainak majdnem 40%-a megváltoztatta utólag értékítéletét.¹¹⁰

Korinek László sem publikálta a látens bűnözésről szóló kandidátusi értekezését, amelynek empirikus alapját egy 1982-ben Baranya megyére nézve reprezentatív, postai úton kiküldött kérdőívvel (2448) végzett kutatás képezte.¹¹¹ E kriminológiai kutatás jogtudat vizsgálatok szempontjából lényeges megállapításai elsősorban a bűnözés helyzetének lakosság általi értékelésének mérésében jelentkezett. Az 1976–77-es országos felmérés során mérthez képest 5%-kal emelkedett (57%-ra) a lakosságon belül azok aránya, akik a bűnözés helyzetét romlónak érzékelték.¹¹²

Alighanem az egy évtizeddel korábbi, a *Kék fény* nézőit szondázó Dankánics–Erdősi-féle kutatás adhatta az ötletet a Neményi Mária és Sajó által 1984-ben vezetett vizsgálatához,¹¹³ ami azonban nem csupán tárgyában – amennyiben a bűnüldözés, a büntető igazságszolgáltatás és a büntetőjog helyett a polgári jogra vonatkozó jogtudatra összpontosított –, hanem a mintavételi eljárása és elméleti szempontjai szerint is különbözött az előzőtől. A kutatók ez alkalommal a tele-

¹⁰⁹ A személyes véleményükben a feltételezett jogi megoldástól eltérő válaszadók 50%-a engedélyezte volna a prostitúciót; a diákok 93%-a tolerálta vesztegetést a vesztegető szorult helyzetére tekintettel, és 60%-uk az engedély nélküli építkezés fölött is szemet hunyt volna. Érdekes módon a diákok szigorúbban ítélték meg a disszidálás kérdését – csak 33%-uk tolerálta –, mint tanáraik, akik felerészből helyezkedtek elnéző álláspontra.

¹¹⁰ Jellemző módon, az iskolai funkciót betöltő diák – a jövő „káderei” – jelentősen konformababnak bizonyultak a többieknél: 61%-os arányban változtatták meg véleményüket a jog rendelkezéseinek megismerését követően.

¹¹¹ KORINEK (1984) i. m.

¹¹² A megkérdezettek 20-30%-a feltételezte, hogy sérelmére egy éven belül bűncselekményt követnek el, és 43%-a félt a lakása környékén éjszaka járkálni.

¹¹³ NEMÉNYI–SAJÓ i. m.

vízió *Jogi esetek* című műsorához¹¹⁴ írt olvasói levelek tartalomelemzése alapján igyekeztek felmérni a levélíró-nézők jogtudatát, illetve hogy milyen szerkezeti elemei vannak a jogi kérdésre vonatkozó hétköznapi gondolkodásnak.

A mintába a korábbi évek 26 legnépszerűbb adásához írt levelekből véletlen választással került az a 2538 darab, melynek tartalomelemzését egyetemi oktatók irányítása mellett joghallgatók végeztek el. A kiválasztott legnagyobb nézői aktivitást kiváltó adások témái elsősorban családjogi, polgári jogi és kisebb arányban munkajogi esetek voltak.¹¹⁵ A kutatók körültekintően elemezték nem csupán levélírók kor és nem szerinti megoszlását, hanem az ilyesfajta aktivitás mögött álló sajátos lelki állapotot is, ami nyilvánvalóan eltér a szokásos kérdőíves felmérésben résztvevők pszichikai helyzetétől.¹¹⁶ A levelek tartalomelemzése alapján a jogtudat 20 változóját különítették el,¹¹⁷ s külön vizsgálták a jogi megismerés fontosabb jellemzőit.¹¹⁸

A kutatási eredményekből két megállapítást érdemes itt kiemelni. Az egyik meglátás a tömegtájékoztató sajátos torzító funkciójára vonatkozik,

¹¹⁴ Az 1970-es évek kezdetén induló adássorozatban főként polgári jogi és kisebb számban munkajogi jogeseteket mutattak be. A tényállás megleveletéséhez esetenként a helyszínen felvett képsorokat és a vitában álló felekkel készített interjúkat használták. Ezt követően az előző adásban bemutatott esetek kapcsán született nézői leveleket ismertették, majd a „helyes megoldást” a Legfelsőbb Bíróság valamely bírója, vagy az Igazságügyi Minisztérium magas rangú tisztviselője – akik egy idő után afféle „médiaszárokká” is váltak – ismertette a nézőkkel. E dramaturgiai szerkezet eredményeképpen egyfajta kvíz-játékhöz hasonló, szórakoztató jellegű is öltött a műsor. A műsor népszerűségét mutatta, hogy a mintába került olvasói levelek egy részét a direkt e célból létrejött olvasói csoportok írták.

¹¹⁵ A három legnépszerűbb téma például a „Nem kívánt gyermek”, „az „Öreg férj” és a „Telek elbirtoklása” esetei voltak.

¹¹⁶ „Feltételezhető egy bizonyos »levélírói szindróma«, amely a magányossággal, az informális kommunikáció akadályozottságával, ingerlékenységgel, neuroticitással, a Hankiss által „infantilizmusnak” nevezett társadalomlélektani állapottal függ össze.” NEMÉNYI-SAJÓ i. m. 217.

¹¹⁷ Ezek a következők voltak: mentegetőzés; személyes érintettség; kommunikáció; a megoldás állami beavatkozás útján történő szorgalmazása; személyes probléma kiemelése a tényállásban; a panaszos elleni szankciók; a panaszolt elleni szankciók; a megoldás mellett felhozott érvek – amit tovább bontottak a negatív társadalmi következményekre való hivatkozás, az egyéni szinten mutatkozó (káros) következményekre, az autoriter hivatkozások és a méltányosságra való hivatkozás változóira –; precedensre hivatkozás; saját ügy előhozása; helyzetváltoztatás; a tv megoldásának és a saját megoldásnak a viszonya (jogismeret); jogi hivatkozások; a szereplők iránti attitűd; attribúció; jogértékelés; valamint a gondolkodásmód indexében összefoglalva az absztrakció, a dedukció, az indukció változói.

¹¹⁸ A jogi megismerés főbb változói megoszlásának vizsgálatakor a „levélírói szindróma” fent említett feltételezést messzemenőig alátámasztó eredmény született, amennyiben a három legfontosabb változónak a panaszolt megbüntetése iránti igény (ami a levelek 71%-ban fordult elő), a panaszos megbüntetése iránti igény (50%), valamint a személyes probléma kiemelése (34%) bizonyult.

amennyiben a szerzők azt a problémát érzékelték, hogy a televíziós műsor nyilvánított funkcióját – vagyis hogy a nézők jogismeretének színvonalát emeljék, illetve jogtudatát a hivataloshoz közelítsék –, valójában háttérbe szorította a műsor látens, szórakoztató szerepe. A másik megfigyelés pedig az erkölcs és jog egymáshoz való sajátos viszonyát ragadja meg: „Érdekes tanulsága a levelekben tükröződő megközelítéseknek az erkölcsi és a jogi tudat egymás mellett futó megjelenése. Mintha külön életet élne a levélíró-társadalomban a tradicionális alapokon vagy érdekmotivált szokásokon nyugvó közmegegyezései erkölcsi értékek normatív világa, amelynek pszichológiai hitele és magatartást szabályozó ereje a levélírók számára evidencia.”¹¹⁹

4. Látszat és valóság: elméleti szintézis-kísérlet és a Kádár-kori magyar jogtudat vázlata

Sajó több mint egy évtized intenzív empirikus kutatást és elméletépítést követően jelentette meg 1986-ban *Látszat és valóság a jogban* című művét.¹²⁰ A kötet szintézisteremtő igénye már címéből is kitűnik, egyes fejezetei pedig e tekintetben pedig semmilyen kétséget sem hagynak. A különféle jogterületeket – polgári jog, államigazgatási jog és büntetőjog – a nemzetközi szakirodalom prizmáján keresztül megközelítő és kritikailag elemző részek inkább kor-specifikus természetűek, azaz láttelepek a Kádár-korszak jogrendszeréről, annak működéséről és diszfunkcióiról.¹²¹ Tanulmányunk szemszögéből azonban a hetedik fejezet (*Hiedelemvilágok – a törvény kapuján innen*) a leglényegesebb, mivel a szerző ebben kísérli meg a korábbi saját, illetve egyéb kutatások tapasztalatai alapján a jogtudat elméleti igényű, kidolgozott tézisekre alapuló rekonstrukcióját. E fejezetre tehát a hetvenes évektől lendületet kapó hazai empirikus jogtudat-kutatások elméleti hozadékainak összefoglalásaként is tekinthetünk, és mint ilyen, szerepe kiemelkedő a szocialista korszak eredményeinek értékelésénél.

Sajó kiindul – az elmúlt évtized kutatásainak eredményeit esszenciálisan összesűrítő – tézise az, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek magyar társadalmának

¹¹⁹ NEMÉNYI-SAJÓ i. m. 238.

¹²⁰ SAJÓ (1986) i. m.

¹²¹ Pl. a hetvenes évekbeli lakáshelyzet elemzésénél Sajó rámutat arra, hogy az valójában igazgatási kérdés, „míg a polgári jogi formák kísértetjárása [...] öreguras udvariassági gesztus a jogrendszer uralkodó, vagy uralkodónak vélt formái felé”, továbbá a legszigorúbb állami ellenőrzés ellenére is kialakul a feketepiac a lakásbérlet területén. Uo. 116–117.

hétköznapi életében és az emberek gondolkodásában általában csekélyebb a jog hatása, mint az a külföldi kutatásokból leszűrhető tapasztalatokból következne. A magyar kultúra tehát jogidegen, de ez természetesen nem kizárólagosan Magyarországra jellemző, vannak más külföldi példák is.¹²²

A jogidegenség magyarázatának első lépése a jogtudat alkalmazható modelljének kidolgozása, egy olyan szerkezet felvázolása, mely lehetővé teszi a megfigyelt problémák elméleti pozicionálását, és így az adatok értelmezését is. Sajó jogtudat koncepciója három elemből épül fel: (i.) jogismeret, (ii.) érzelmi-akarati, illetve (iii.) értékelő elemek.¹²³ Ezeket egymástól – ha nem is hermetikusan – elválasztva, a kutatási tapasztalatok és a külföldi irodalom által kínált kritikai szemszögből vizsgálja és így finomítja a róluk alkotott képet.

4.1. A jogismeret és az eredmények kritikája

Sajó jogtudat-rekonstrukciójának kiindulópontja a jogismeret problémakörének részletes elemzése. Szerinte ez a kategória áll a legközelebb a bevett jogászai gondolkodáshoz, másrészt erre vonatkozóan áll rendelkezésünkre a legnagyobb tényanyag és a legtöbb kutatási tapasztalat.¹²⁴ Noha Sajó elismeri a jogismeret szerepét a jogtudat kialakításában, alapvetően pesszimista abban a kérdésben, hogy vajon ezzel megragadhatjuk-e „a jogrendszer és a jogrend világképéből a társadalmi tudatba bekerült [...] valóságelképzelést”.¹²⁵ E megközelítés kiindulatlanul is szembefordul Kulcsár felfogásával, mely a jogismeretet a joggal kapcsolatos társadalmi elképzelések megismerésének kutatható és számszerűsíthető kiindulópontjának tartotta.¹²⁶

A jogismeret kutatásánál a következő fontosabb problémákkal kell szembenéznie a kutatónak:

¹²² Uo. 273. és 80–82. (Kulcsárra hivatkozva a problémát már korábban is exponálja.)

¹²³ Uo. 274.

¹²⁴ Az előbbi megállapítás nem csak nemzetközi, hanem hazai viszonylatban is igaz, hiszen Kulcsár korábban már bemutatott jogismeret kutatásának eredményei az azt követő két évtizedben a szakmai körökben ismertté és elismertté váltak.

¹²⁵ Uo. 284.

¹²⁶ Másrészt, tudománytörténeti értelemben Sajó attitűdje azt is jelzi, hogy a hazai jogszociológia jelentősen fejlődött két évtized alatt, hiszen Sajó a következő generáció tagjaként eljutott az „alapító” eredményeinek integrálásával párhuzamosa azok kritikájához is, és így jelentősen tovább fejlesztette az egész tudományterületet. Azaz, az ún. „rejtvényfejtő” kutatásra láthatunk ebben az esetben példát. Vö. Thomas S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris, 2004. 47–54.

- (a) Mivel a jogismeret kutatásával leginkább jogászok, és köztük is egyetemi oktatók és tanárok foglalkoztak és foglalkoznak, ezért az értékelésnél hajlamosak vagyunk az eredményeket a helyesség eszménye alapján megítélni. Ez hasonlít az egyetemi vizsgáztatásra, ahol a jog tudását a kérdésre adott helyes vagy helytelen válasz alapján értékelik.¹²⁷
- (b) A hétköznapi tudatban a jogról élő képből azonban hiányzik az a fajta jogászai kategóriákban való gondolkodás, ami a jogi oktatásban elsajátított ismereteknél több-kevésbé magától értetődő. A jog mindennapi ismerete alapvetően (i.) kazuisztikus, azaz nem rendszerezett, (ii.) jogi-formális elemekhez kötődik, például egy szerződéshez, és (iii.) formális szerepekhez is kapcsolódik, mint például az ügyvéd vagy a bíró. A hétköznapi jogismeret szerkezete tehát természetében különbözik a jogászai jogismerettől; azzal összehasonlítva töredékes és gyakran szituatív jellegű is.¹²⁸
- (c) A jogtételek ismerete azért sem releváns, vagy perdöntő minden esetben, mert az állampolgárok sosem az elvont jogszabállyal, hanem a konkrét viszonyokban érvényesülő szabályokkal, azaz normatív gyakorlattal találkoznak, és valójában erről és nem a betű szerinti jogról vannak ismereteik. A jogra alapuló társadalmi gyakorlat azonban – mint ezt számos kutatás bemutatja – több ponton eltérhet, továbbléphet, vagy akár el is távolodhat a jog lefektetett szabályaitól. Ezért igencsak megkérdőjelezhető az absztrakt jogtételek esetleges ismeretének vagy nem tudásának magyarázó ereje jogszociológiai kontextusban.¹²⁹
- (d) Az előző probléma egy másik vetülete, hogy még ha ismerik is a szabályt az állampolgárok, az alkalmazásával már nem biztos, hogy tisztában vannak. Ez pedig – amennyiben a jogot többnek tartjuk, mint törvénykönyvek szabályai – felveti annak kérdését, hogy a pusztán jogszabályismeret vajon tényleges jogismeretet jelent-e, azaz releváns-e egyáltalán.¹³⁰
- (e) További kérdés, hogy vajon az állampolgárok válaszai mennyiben tükrözik valódi jogismeretüket, ugyanis azokat több tényező is torzíthatja. Sajó kiemeli az óhajok, a joggal való azonosulás és a félelem tényezőjét. E ponton a jogtudat további dimenzióinak a jogismeretre gyakorolt hatásával kerül szembe a kutató.¹³¹

¹²⁷ Uo. 274.

¹²⁸ Uo. 275.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Uo. 275–276.

- (f) Hasonló szempont, hogy a ‘tisztá’ jogismeret valószínűleg nem is létezik, mivel a jogi ismeretek gyakran értékeléssel keverednek, továbbá a válaszokat az is befolyásolja, hogy az alany szerint van-e egy joghatás bekövetkezésének esélye, és ezzel a saját helyzetnek a megítélése is torzíthatja a jogismerettel kapcsolatos válaszokat.¹³²
- (g) Utolsóként arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a jogismeret kazuisztikus, tehát élethelyzetről-élethelyzetre, a személyes tapasztalatok alapján alakul ki, és így nem alapelvekből táplálkozik. Ezért nem lehet valamiféle absztrakt jogi alapelv készletet feltételezni a jogismeret kutatások során kapott válaszok hátterében.¹³³

Az előbbieket összegezve azt láthatjuk, hogy Sajó szerint a jogismeret igencsak problematikus fogalom, mivel nehezen összeegyeztethető a társadalomtudományok legújabb fejleményeivel, különösen azért mert nincs tekintettel az ismeretek társadalmi és lélektani működésére.¹³⁴ A jogtudat kutatása szempontjából pedig Sajó a következőképpen összegzi a jogismeret szerepét: (a jogismeretre vonatkozó) „rendezőelvek tehát nem irányítják empirikusan a tudatot – esetenként csak a matematikai-statisztikai elemzés alakítja ki ezeket – de mint kutatói konstrukciók a társadalmi tudat megjelenítésének hasznos eszközei.”¹³⁵

4.2. Érzelmi-akarati és értékelő elemek

Az érzelmi-akarati és az értékelő elemek vizsgálata – azaz a létező jog megítélésére és ezzel összefüggésben a kívánatosnak tartott jogról való vélekedések – alkotja a jogtudat másik nagy területét. Ez, a jogismerettel kapcsolatos kritikái fejtegetésekkel összehasonlítva, kevesebb teret kap a hetedik fejezet „elméleti részében”. Továbbá, azokat gyakran összefonódva mutatja be Sajó, így itt is együtt foglalkozunk vele. A némiképp visszafogottabb tárgyalás fő oka az lehet, hogy a jogtudat e dimenziói kutatásának a korszakban nem voltak olyan hagyományai, mint a jogismeret vizsgálatának, így a vonatkozó empiria

¹³² Uo. 277.

¹³³ Uo. 277–278.

¹³⁴ Uo. 277.

¹³⁵ Uo. 278.

és elmélet is szegényesebb. Ezzel összhangban Sajó érvelése kevésbé kritikai, inkább bemutatató-leíró jellegű.

A kiindulópont hasonlít a korábbiakhoz, a szerző ugyanis jelzi, hogy az általános kérdésfeltevéseknek e körben sincs relevanciája, mivel mind az elfogadás, mind az értékelés több szempontból is értelmezhető. A jog elfogadása az állampolgárok szemszögéből például legalább három nézőpontból is felmerülhet: (i.) mennyiben fogadja el saját cselekvése mércéjeként, (ii.) egy adott helyzetben és (iii.) mások cselekvése mércéjeként. Hasonlóan összetett a jog értékelése is, hiszen az értékelés vonatkozhat (i.) a jogra általában, vagy (ii.) egyes jogi megoldásokra, és azt semmi sem garantálja, hogy az egyéni vélemények e szempontból konvergálnának.¹³⁶ Tehát bizonytalan az összefüggés a jog általános megítélése és a konkrét értékelések viszonya szempontjából. Sajó szerint ez arra mutat rá, hogy a jogérzet vagy jog iránti attitűdök kutatása – melyeket némileg cinikusan a bölcsek kövének kereséséhez hasonlít – kétséges eredményekre vezethetnek, mert például a jog vagy az állam lehet általános „tisztelő” tárgya, de ez jól összefér az egyedi helyzetekben a jog megkerülésével a jogalanyok gondolkodásában.¹³⁷

További fontos mozzanat a jogtudat feltérképezésénél az érzelmi elemek bekapcsolása. Az érzelmek nem hagyhatók figyelmen kívül, mivel egyrészt (i.) formálják a jogról alkotott véleményeket, továbbá (ii.) az ismereteknek olyan intenzitást adhatnak, mely cselekvéshez vezetheti a jogalanyt, végül (iii.) hatnak az ismeret befogadására; egy adott jogszabály ismerete akár érzelmi szempontoktól is függhet. E fontos dimenzió elemzése a későbbiekben a háttérben marad, egyes pontokon el is tűnik – sajnálatos, hogy Sajó az említésen túl nem vitte tovább ezt a fontos elemzési irányt.¹³⁸

Utolsóként, a legújabb szociálpszichológiai irodalom alapján, Sajó arra is felhívja a figyelmet, „hogy nem elég a konkrét tudattartalmakkal” foglalkozni a kutatás során, hanem „arra a gondolati szerkezetre is figyelni kell, amelyben ezek elrendeződnek és amely meghatározza kapcsolódásuk módját.”¹³⁹ E téren két fő típust lehet megkülönböztetni: az ún. dogmatikus és ezért egyszempontú, végső soron dichotóm – azaz kétpólusú, például jó vagy rossz – eredményekre

¹³⁶ Uo. 278–279.

¹³⁷ Uo. 279.

¹³⁸ Uo. 280. Meg kell említeni, hogy az érzelmek kutatása több mint két évtizedet követően újra Sajó tudományos érdeklődésének középpontjába kerül, és ekkor már kidolgozott keretek között, elmélyülten foglalkozik a problémával. Ld. András SAJÓ: *Constitutional Sentiments*. New Haven–London, Yale University Press, 2011.

¹³⁹ SAJÓ (1986) i. m. 280.

vezető, másfelől az ún. nyitott, az eredeti összefüggésektől függetlenedni törekvő, a külső szempontokra nyitott gondolati szerkezetet. Ezek a valóságredukció szempontjából kiemelkedő fontosságúak, mivel a jogi ismeretek és a jogról való vélemények egymáshoz való viszonyát, és egyáltalán azt, hogy milyen típusú ismereteket és vélekedéseket sajátítanak el – a pszichológia nyelvén: integrálnak – a jogalanyok, döntően meghatározzák a „dogmatikus elme” és „nyitott elme” közötti szerkezeti eltérések.¹⁴⁰

4.3. A jogtudat-kutatások értéke és értelme

Sajó maga teszi fel a kérdést, hogy vajon az előbbi kritikák után van-e egyáltalán értelme a jogtudat-kutatásoknak, ha a jog mindennapi hatását vizsgáljuk.¹⁴¹ A válasz meglehetősen pragmatikus: óvatosnak és elővigyázatosnak kell lenni a feltárt adatokkal, ugyanis a kutatások során kapott különféle attitűdökből nem mindig lehet a valódi befolyásokra következtetni, mivel azok kialakulásában a véleményirányítóknak komoly szerepe van. Továbbá a tényleges cselekvés és a jogról alkotott vélekedések, értékítéletek között egyes esetekben jelentős lehet a távolság, ami ismét nehezíti a befolyás ténylegességének megismerését. Mindezek ellenére Sajó szerint – legalább részben – meg lehet az adatokból ismerni, hogy a jog milyen szerepet játszik a társadalmi valóságértelmezésben, illetve a jogról alkotott nézetek a jogrendszer működéséről is jó képet adhatnak.

4.4. A Kádár-kori jogtudat jellemzői: deformáltság és jogidegenség

Mint említettük, Sajó kiindulópontja az, hogy a magyar jogtudat jogidegen és – ilyen értelemben (sok más egyéb „értelem” mellett) – alapjaiban eltér egy nyugati ország lakóinak felfogásától. A szerző szavaival: „Úgy tűnik, mintha a társadalmi kultúrának, a mindennapi életnek a jogi valóságértelmezés – a szoros jogéleten kívül – nem lenne szerves része.”¹⁴² Ennek egyik legfőbb oka, hogy a jogrendszer nem épül be az állampolgárok életébe egy természetes problémamegoldó és -kezelő mechanizmusként, hanem a joghoz fordulás az állami szereplők behívását jelenti a vitatott helyzetbe, konfliktusba, és maga a jog

¹⁴⁰ Uo. 281–282.

¹⁴¹ Uo. 282.

¹⁴² Uo. 309.

ennek legfontosabb eszköze.¹⁴³ Azaz a jog az egyéni döntéseknél külsődleges referenciapont, mely alkalmas az állam, a hivatal, a szervek stb. figyelmének az állampolgár felé fordítására és így ügye esetleges kimozdítására a holtpontról.

További deformációt okoz, hogy mivel a Kádár-kor jogrendszere számos ponton akadályozta az alanyi jogok érvényesítését, így azok artikulálásának és egyéni érvényesítésének esélyei még jobban csökkentek. Ezzel párhuzamosan a jogi érvek jelentősége is redukálódott, ami pedig mind a jogismeretre, mind a jogtudatra komoly hatással van. Különösen igaz ez az olyan helyzetekre, ahol az állampolgár valamely állami szerv képében a hatalommal kerül szembe, és mivel a jogi érvelés sikere itt gyakran több okból is kizárt, ahelyett „a kérincselés, a kegyet remélő lojalitás gesztusai, a rászorultságra (kevésbé az érdemre) alapozott méltányossági jellegű, legfőljebb egyenlőségi hivatkozás érvényesül.”¹⁴⁴

Sajó végső értékítélete, mellyel gyakorlatilag mindent elmond a korábbiakban részletesen elemzett Kádár-kori jogtudatról az, hogy a kötelességre való hivatkozás az egyetlen olyan dimenzió, ahol a hétköznapi jogi gondolkodásban is „[...]” sikeresen megjelenik a jog, és ez jelzi a jogi kultúra, a jogtudat és részben a (hatékony) szabályozás állapotát.”¹⁴⁵

4.5. A Kádár-kori jogtudat jellemzői: konformitás és nonkonformitás, tolerancia és intolerancia

A fenti négy jellemző segítségével a hetvenes-nyolcvanas évek magyar jogtuda jól körülírható a legalizmus, azaz a joghoz való ragaszkodás vagy annak kritikája szemszögéből. Konformitás vagy konformizmus alatt az állampolgároknak azt az attitűdjét értjük, amikor a jogról alkotott véleményük egybevág a jog álláspontjával. Ezzel szemben non-konformitás esetén a jogalany a jogi állásponttól különböző véleményt fogalmaz meg, tehát mondjuk úgy véli, hogy valamit, amit büntet a jog, azt nem kellene büntetni. A tolerancia-intolerancia fogalompár pedig értékítéletet fejez ki, mivel egy állampolgár vagy azt gondolhatja, hogy az adott cselekményt – függetlenül a jogi szabályozás aktuális állásától – büntetni kellene, vagy pedig azt, hogy nem szabadna büntetni, enyhíteni kellene a szabályozáson.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ Uo. 311.

¹⁴⁵ Uo. 312.

Egy 1983-as, közel 3000 értékelhető válasszal rendelkező családjogi és büntetőjogi értékelésekkel foglalkozó felmérést alapul véve az előbb fogalmak koordinátarendszerében feltérképezhetők a Kádár-kori lakosság jogtudatának egyes dimenziói. Érdekes módon – s ez különösen figyelemre méltó következtetés a jogtudat korábban már bemutatott jogidegensége fényében – Sajó szerint „a legjellemzőbb az intoleránsnak feltételezett jogi állásponthez való ragaszkodás.”¹⁴⁶ Azaz, az állampolgárok jelentős részben (87%) feltételezik, hogy a jog egy adott kérdésben büntetni rendel valamit – még akkor is, ha az valójában nem büntetendő (ugyanis a kutatás során a kérdés során bemutatott tényállásoknak csak a fele volt jogellenes). Továbbá az is megállapítható, hogy a lakosság egy része szigorúbbnak hiszi a jogot, mint az valójában, és ez összefügg a saját, általában büntetést kívánó értékelésével. Azok között pedig, akik egy szabály enyhítését, a büntetés enyhítését vagy megszüntetését kívánják – mutat rá Sajó – nagy azoknak az előfordulása, akik nem értenek egyet valamilyen alapon az adott jogszabállyal.

A magyar lakosság tehát alapvetően elfogadja a jogot, sőt ezt a legtöbb esetben szigorúbbnak is gondolja, mint amilyen a valóságban. Ennek magyarázata az lakosság széles körében élő büntetési igény (punitivitás). Ez a nemzetközi tapasztalatok alapján a Franciaországban feltárt ún. „jogkonform-legalista” típussal állítható párhuzamba, mely erős büntetési igénnyel kapcsolja össze a jogrend elfogadását, helyeslését.¹⁴⁷ Összegezve: egy olyan paradox helyzet áll elő a Kádár-kori jogtudatban, hogy a lakosság általában törekszik jogon kívüli utakon megoldani a problémái, ellenben a jortól erősen elvárja mások (!) megbüntetését. Nincs is szebb példája a társadalmi szintű álszentségnek és tudathasadásnak, mely oly jellemző volt a korszak általános gondolkodására.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Uo. 289.

¹⁴⁷ Uo. 293.

¹⁴⁸ Egy 1986 decemberében – a TÁRKI által végzett – széleskörű adatfelvétel alapján Sajó széleskörűen és részletesen, a korszakban újdonságnak számító SPSS program használatával, elemezte a lakosság jogosultság-tudatát. Az empirikus kutatás eredményei egybevágnak a *Látszat és valóság* konklúzióival, a késő-Kádár korszak jogi kultúrája igencsak távol áll egy olyan „nyugati-mintázatú” jogi kultúrától, melyben a jogosultságok polgári érvényesítése képezi a jog társadalmi működésének egyik meghatározó mozzanatát. Sajó szavaival: „A jogosultság igény pragmatikus, jórészt hiányzik belőle az alanyi jogi védettség lehetőségének felismerése, az emberi méltóság mindenkire kiterjesztése, primitív lázongás és gyakorlati szubmisszivitás jellemzi, anélkül, hogy a hatósági cselekvés autoriter legitimitációját számottevően kérdésessé tennék.” SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet, 1988–1989. kül. 145–174. (az idézet forrása: 173.)

5. Összegzés: írott malaszt csupán?

A szocialista jogtudomány eredményeinek értékelése, és így valamiféle viszony kialakítása egyáltalán nem olyan könnyű feladat, mint amilyennek elsőre tűnhet.¹⁴⁹ Amennyiben elkerülni kívánjuk a fenyegető leegyszerűsítéseket, akkor egy igen összetett feladattal találjuk szembe magunkat. E tanulmány lezárásaként ezért nem is vállalkoznánk egy átfogó értékelés elkészítésére, hanem két szempontból tennénk mérlegre az eredményeket. Az egyik a saját kontextusukban történő (külső), míg a másik a kutatások szakmai nézőpontú (belső) értékelése.

5.1. Kontextuális szempontok

Kulcsár közel fél évszázaddal korábban folytatott kutatása nem csak újszerűsége, bátorsága, és ténymegállapításai miatt jelentős. Ezen túl két további szempontból is fontos a magyar empirikus jogszociológia fejlődése szempontjából. Az első ilyen szempont elmélettörténeti. Ha Kulcsár módszertana és adatai mögé tekintünk és kutatásának fogalmi előfeltevéseit vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy e kutatás „teret nyitott” a későbbi empirikus kutatások számára, valamint plauzibilis kiinduló fogalomkészletet kínált. Ezért lényeges a jogismeret és jogtudat elválasztása, a jogismeret dinamikus dimenziójának megkülönböztetése annak pusztá leírásától. A későbbi empirikus kutatások sora és eredményei igazolják Kulcsár ilyen irányú – talán nem is szándékolt – törekvéseit.

Sajó munkái a szerző éles kritikai érzékének köszönhetően kiválóan felszínre hozták a Kádár-korszak jogtudatának hipokrita és álságos jellemzőit. Rá kell azonban mutatni arra is, hogy a jogtudat belső ellentmondásainak kimutatásával – jogidegenség vs. erőteljes büntetési igény – Sajó a magyar népesség gondolkodásának egy modern, valójában „korszak-független” jellemzőjét vizsgálta az 1956-ot követő szocialista korszak kontextusában. Erre maga is utal, amikor a két világháború közötti paraszti jogfelfogás – Tárkány-Szücs Ernőt¹⁵⁰

¹⁴⁹ A különféle megközelítések és viszonyulások bemutatásához lásd többek között Cserne Péter, Szabó Miklós, Szilágyi Péter vagy Varga Csaba kísérleteit: CSERNE Péter: Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében. *Világosság*, 2004/4. 49–63.; SZILÁGYI Péter: Szabó Imre szocialista normativizmusa. *Világosság*, 2004/4. 89–116.; 23–33.; SZABÓ Miklós: Defensor dogmatis. *Világosság*, 2004/4. 35–48.; VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. *Világosság*, 2004/4. 89–116.

¹⁵⁰ TÁRKÁNY-SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat, 1981.

többször is idézve és Erdei Ferencre¹⁵¹ is hivatkozva – hasonlóságait emeli ki, és annak továbbélését is elfogadja.¹⁵²

Végső soron a Kulcsár tevékenységével kezdődő, majd Sajó neve által fémjelzett, de ekkor már szélesebb szakmai közösség által végzett empirikus jogismeret és jogtudat kutatások – melyeket Szabó Imre is megtámogatott elméleti szempontból – a szocialista jogelméleti reflexió egyik kiemelt területét alkották. A tényekhez kötöttség és a külföldi szakirodalom szinte naprakész követése pedig biztosította a tudományosság sztenderdjeinek és hagyományos értékeinek továbbélését és megalapozott kritika lehetőségének fenntartását.

5.2. Szakmai szempontok

Ha a kutatások belső, szakmai összefüggéseit vizsgáljuk, akkor három értékelési szempont kerül előtérbe.

Elsőként érdemes összefoglalni, hogy a jogtudat milyen dimenzióit vizsgálták kimerítően a több mint két évtized során végzett kutatások. Az egyes kutatásokat vizsgálva megállapítható, hogy

- (i.) a jogtudat pszichológiai (PFT-teszt) és társadalom-lélektani szerkezete (jogtisztelet mutató, jogkövetés motívumai, büntetési igény; jogtudat–vélemény–magatartás; normalizáció; legalizmus);
- (ii.) a jogismeret és jogtudat viszonya;
- (iii.) a társadalmi szerkezet hatása a jogismeretre és a jogtudatra;
- (iv.) a jogismeret alakulása jogterületenként (büntetőjog, családjog, polgári jog)

voltak azok a kérdések, melyeket széleskörűen és elmélyülten vizsgáltak.

Vannak olyan területek – másodsorban –, melyeket érintettek a vizsgálatok során, de ezek inkább esetleges és csak szekunder jelleggel kerültek az érdeklődés fénykörében. E csoportba tartozik(nak)

- (i.) a tömegkommunikáció hatása a jogtudatra;
- (ii.) a jogi szocializáció (erről Sajó főként elméleti szinten írt 1980-ban, illetve a diákok körében végzett 1982-es kutatás foglalkozott ezzel a kérdéssel);
- (iii.) a történelmi tapasztalatok (az 1975-ös fizikai dolgozók jogtudata kapcsán);

¹⁵¹ ERDEI Ferenc: *A magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

¹⁵² SAJÓ (1986) i. m. 298–299.

- (iv.) a társadalmi csoport hatása az egyéni jogtudatra (a házmesteres kutatás félresikerült, később ellentmondásos következtetései);
- (v.) az „államtisztelet” (politika) és jog viszonya a jogtudatban;
- (vi.) jog és erkölcs elválásának tudathasadásos viszonya;
- (vii.) a munkajog jogismereti dimenziói.

Utolsóként azt is jelezni kell, hogy egyes témák pedig egyszerűen kimaradtak a kutatásokból. Ilyen téma volt

- (i.) a társadalmi értékrend és a jogi attitűdök rendszerének összefüggése;
- (ii.) a társadalmi karakter (mentalitás) és jogtudat kapcsolata;
- (iii.) a jogi kultúra problematikája.

Az előbbiek fényében az alcímben feltett kérdésre válaszunk egyértelmű: nem. A szocialista korszak jogismeret és jogtudat kutatásai folytatható hagyományt jelentenek ma is. Különösen azért, mert korunk jogtudatának időbeli összehasonlító kutatásaihoz kiváló kiindulópontot kínálnak mind az empirikus anyag, mind a módszertan, és mind a tudományos fogalom- és következtetés-készlet szempontjából. Napjainak egyik legérdekesebb kérdése az előbbiek alapján az lehet, hogy vajon a rendszerváltást követő politikai- és gazdasági szerkezetváltás hatott-e a lakosság jogtudatának jellemzőire, illetve a jogtudat Kádár-kori tudathasadásos szerkezete vajon hogyan befolyásolta az új struktúrákat. E problémából számos konkrét kis- és nagymintás, különféle módszertant alkalmazó és a kortárs külföldi – empirikus és elméleti – eredményekre támaszkodó egyedi kutatás elindítható. Csak remélni lehet, hogy ezek intenzitása eléri a hetvenes-nyolcvanas évek szintjét.

EMPIRIKUS JOGTUDAT-KUTATÁS MAGYARORSZÁGON 1990 UTÁN*

GAJDUSCHEK György

1. Bevezetés

Jelen tanulmány az 1990 utáni hazai empirikus jogtudat-kutatásokat tekinti át, egyfajta leltár létrehozásának szándékával, a lehetőségek és jelen lehatárolás keretei között a teljességre törekedve.¹ A tanulmány ugyanakkor – a hazai jogtudományban talán némileg szokatlan módon – nem pusztán a leírást, hanem kritikai elemzést is ambicionálja, ezért – abban a reményben, hogy az érintett szerzők nem sértődnek meg, hanem munkájuk fontosságának elismerését látják ebben – kritikai megjegyzéseket is tartalmaz majd minden bemutatott fontosabb munka kapcsán.

Hasonló témában, ám az 1990 előtti hazai jogtudat-kutatásokra vonatkozóan már megjelent egy igen alapos áttekintés, amely a szocializmus időszakának kutatásaival foglalkozik, ám a szöveg elején a két háború közötti korszak kutatásaira is utal.² A szerzők általában szólnak a jogtudat-kutatásokról, de

* A dolgozat az OTKA 105552 számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című projekt keretében készült és az Igazságügyi Minisztérium *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programok 2016* keretében valósult meg. Korábbi változata megjelent: GAJDUSCHEK György: *Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után. Iustum Aequum Salutare*, XIII. 2017/1. 55–80.

¹ A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségért különösen hálás vagyok Vinnai Edinának, aki számos konkrét kérdésben segített a pontosításban és Fekete Balázsnak szigorú szakmai kritikájáért és szerkesztői munkájáért. Köszönöm továbbá Kelemen László segítségét az őt érintő rész pontosításához. Természetesen a tanulmány minden tévedése és hibája a szerző felelőssége. Ezt, valamint a válogatás és értékelés elkerülhetetlen szubjektivitását is hangsúlyozandó, a tanulmányt, a jogtudományban talán szokatlan módon, első szám első személyben írom.

² FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. Iustum Aequum Salutare*, X. 2014/4. 5–40.

érzékeltetően ők is elsősorban azokra a kutatásokra fókuszálnak, amelyek megkísérelnek valamit mondani kifejezetten a magyar társadalom jogtudatáról, vagyis valamiféle empirikus kutatással is alá vannak támasztva. Jelen tanulmány részben folytatni kívánja ezt az elemzést, ám annál leszűkítettebb, amennyiben kizárólag csak az empirikus részt is tartalmazó munkák bemutatására szorítkozik, vállaltan elhagyva olyan műveket, amelyek hozzáadott értéke elméleti szinten igen magas lehet, ám nem tartalmaznak empirikus elemet, így – legalábbis véleményem szerint – nem igazán segítenek a magyar jogtudat, illetve jogi kultúra megismerésében.

1.1. A téma lehatárolása

Kutatásomban az első lehatárolási szempont tehát az empirikus elem megléte.³

A téma lehatárolása igényli továbbá a jogtudat fogalmának definiálását is. Anélkül, hogy e kérdés elméleti vonulatát itt hosszabban elemezném, azt hangsúlyozom, hogy a jogtudatban egyaránt vannak kognitív, normatív-evaluatív és érzelmi-affektív elemek is. Részei tehát a jogtudatnak a joggal kapcsolatos ismeretek éppúgy, mint a szociálpszichológiából átvett fogalommal megragadható attitűd.⁴

Az utóbbi évtizedekben a korábban jogi attitűd, illetve a „joggal kapcsolatos ismeretek és vélemények” (angol rövidítéssel: KOL, *knowledge and opinion about the law*) tematikában tárgyalt kérdések inkább a „jogi kultúra” címszó alatt jelennek meg, szoros összefüggésben a – kultúrantropológiai,⁵ vagyis szé-

³ Emiatt sem kerül bemutatásra pl. Varga Csaba több, a jogi kultúrával foglalkozó könyve. Pl. VARGA Csaba: *Comparative Legal Cultures*. Budapest, Szent István Társulat, 2012.

⁴ Az attitűd valamely tárggyal (ez esetben valamely jogi jelenséggel) kapcsolatos komplex – pozitív vagy negatív – viszonyulás, ám az attitűd kutatása elsősorban arra irányul, hogy milyen tényezők, milyen módon befolyásolják ezeket a viszonyulásokat. Az attitűd egyszerre foglal magában tudati-rationális (vagyis kognitív) elemeket (a tárggyal kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok, vélekedések), értékrendből fakadó evaluatív és érzelmi-affektív elemeket is. Egy jogi rendelkezéssel kapcsolatos esetleges negatív attitűdöm következhet egyszerűen abból, hogy félreértem a jogszabályt, vagy abból, hogy az számomra rendkívül hátrányos (kognitív), vagy abból, hogy az éles ellentétben áll személyes értékrendemmel (evaluatív), de egyes rendelkezések válhatnak ki sérelem okozta dühöt is az érintettekéből (affektív). Az attitűd fogalma rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult a hatvanas-hetvenes évek folyamán, ugyanakkor a fogalom tartalmi bizonytalanságai (mit is jelent pontosan, s főként: mit nem) idővel már az empirikus kutatásokban is problémát jelentettek. Igaz mindez a jogszociológiai kutatásokra is.

⁵ A jogi antropológiáról átfogó képet ad magyarul: H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai*, Budapest, Szent István Társulat, 2005.

les értelemben vett – a kultúra fontosságának felismerésével és kutatásának felértékelődésével.⁶ Ez a kulturális megközelítés az attitűdben megjelenő értékelő elem mellett egy másik, korábban kevésbé hangsúlyos elemet, az értelmezés és – az angol *'belief'*, *'assumption'* értelmében vett – hiedelmek, feltételezések tematikáját is magába olvasztotta.⁷ Míg előbbit a társadalom értékrendje, utóbbit jelentős mértékben a nyelv hordozza és közvetíti az egyén számára.⁸ A „jogi kultúra” fogalma arra is felhívja a figyelmet, hogy az egy általánosabb kultúra része, és ilyenként szorosan összefügg más kulturális tényezőkkel, például a politikai kultúrával, a munkakultúrával, avagy a „másokkal” és az intézményekkel szembeni bizalom kérdésével stb. is.

A jogi kultúra fogalma ráadásul legalább kétféle, gyökeresen eltérő tartalmat hordozhat. Egyfelől jelöli – az itt használt értelemben – a jog társadalmi környezetét, annak egyik meghatározó elemét jelentő entitást, másfelől viszont a jogi komparatiztikában gyakran a jogrendszer olyan mélyebb, jobbára reflektálatlan aspektusára utal, amely meghatározó szerepet játszik az adott jogrendszer alakulásában, így annak olyan sajátosságait jelöli, amelyek némileg hasonlóan, bár azt meghaladni szándékozóan, René Dávid jogcsalád fogalmát idézik fel. Természetesen az alábbiakban a jogi kultúrának nem ezt az utóbbi értelmezését használom.⁹

A jogi kultúra kapcsán ezen túl szükséges még utalni a Lawrence M. Friedman nevéhez fűződő, többek által vitatott, ám heurisztikusan igen jól használható belső és külső jogi kultúra közötti distinkcióra is. Előbbi a jogi professzió, a jogászok jellemző gondolkodásmódjára, joghoz való viszonyára utal, míg az

⁶ Ebben a dolgozatban a jogtudat és a jogi kultúra fogalmait lényegében szinonimaként használom, bár ezzel ellentétes, meggyőző álláspontok is léteznek. Mindenekelőtt arra lehet utalni, hogy a jogtudat az egyes egyén sajátja, míg a jogi kultúra társadalmi, de legalábbis csoport-szintű jelenség. A két tényező között kölcsönhatás áll fenn, amennyiben az egyén elsősorban a gyermek- és fiatalkori szocializáció során jobbára reflektálatlanul sajátítja el a kultúra elemeit, amelyet felnőttkorában is „használ”, ám egyben reflektálhat is arra, és viselkedését akár eltérően is alakíthatja. Mindez jelentős részben a kultúra dinamikáját, folytonos változásának okát is adja. Ezt a bonyolult és lényeges összefüggést azonban e cikkben nem tárgyalom.

⁷ A valóság társadalmi megkonstruáltságának gondolatát a szociológiában a fenomenológiai irányzat képviseli, amelynek meghatározó műve: Peter L. BERGER – Thomas LUCKMANN: *The social construction of reality: A treatise on the sociology of education*. Garden City, NY., Anchor Books, 1967.

⁸ Mindez nyilvánvalóan összecseng a filozófiában Wittgenstein munkásságával, illetve a tudomány világában a szemiotika mint önálló tudományterület, illetve a kommunikáció elméletének megjelenésével. A jog esetében ennek egyfajta leképeződése a jog és nyelv irányzat.

⁹ Ezt az értelmezést használja Varga már említett műve, vagy FEKETE Balázs: *A modern jogösszehasonlítás paradigmái. Kísérlet a jogösszehasonlítás történetének új értelmezésére*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2011.

utóbbi a laikusoknak, a széles közönségnek a joggal kapcsolatos elképzeléseire, predispozícióira stb. Ebben a tanulmányban a „külső jogi kultúrára”, vagyis a laikus állampolgárok joggal kapcsolatos ismereteire, attitűdjeire, hiedelmeire koncentrálok. Ezzel ismét több, egyébként önmagában fontos, a magyar jogrendszer működésének megértéséhez alapvető jelentőségű munka marad ki az elemzésből.¹⁰ Ugyanakkor nem tekintek el a joghallgatók jogtudatának vizsgálatával foglalkozó munkáktól. Ennek elvi indoka az lehet, hogy a joghallgató még valahol a laikus és a professzionális közötti mezsgyén helyezkedik el (egyres kutatások egyébként tudatosan így is kezelik). Lényegesebb ok azonban az, hogy a hazai empirikus kutatások jelentős része éppen a joghallgatókra vonatkozott; a kör kizárása – kis túlzással – felére csökkentené a bemutatandó empirikus munkák körét.

Értelemszerűen kimaradnak ez elemzésből a jogászságra, egyes jogintézményekre vonatkozó az olyan empirikus kutatások, amelyeknek nincs, vagy csak nagyon áttételesen van a jogtudattal kapcsolatos üzenetük. Ilyenek lehetnek egyes jogászai csoportok társadalmi összetételére vonatkozó vizsgálatok. Fónai Mihály igen széles körű és kimerítő áttekintés ad ezekről a kutatásokról a rendszerváltás előtti és utáni időkből is.¹¹

Végül, hacsak a kutatás hatása kifejezetten nem indokolja, nem foglalkozom olyan munkákkal, amelyek bár a magyar társadalom jogtudatára vonatkozó általános megfogalmazásokra törekszenek, ám módszertanilag egészen nyil-

¹⁰ Ilyen mindenek előtt: GYEKICZKY Tamás: *A jogászok joga*. Budapest, Gondolat, 2003. Gyekiczky ebben a könyvben a jogászelit világméretű vizsgálatát a szövegelemzés módszerével. A kötet nagy erénye a kifejezetten izgalmas összehasonlító elem, hiszen a szerző összeveti az 1985-ös és 1992-es adatokat. Ezt ugyanakkor némileg gyengíti, hogy a módszer leírása a társadalomtudós szempontjából meglehetősen hevenyészett, az egy másik kutatás számára nem rekonstruálható. A könyv elején szereplő elméleti rész mintha eltávolodna az empirikus kutatás fókuszától, számos fontos, ám a kutatáshoz csak áttételesen kapcsolódó kérdést tárgyal, miközben – legalábbis számomra – nem válik világossá pl., hogy a kutatott „jogászelit” vajon a jogászság elitjére utal, avagy a jogászságra általában, mint a társadalom egy – szakmájából kifolyólag eleve ilyenként tételezett – elit csoportjára. Hasonló okból maradnak ki a jogrendszer működésének megértése szempontjából szintén fontos, ám sajnálatosan kis hatású munkák, így pl. a bíróságok működését, illetve részben a bírák jogtudatát vizsgáló kutatások. Ilyen BADÓ Attila – BENCZE Máttyás: *Területi eltérések a büntetés-kiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között*. In: FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 125–147.; továbbá Fleck Zoltán több munkája (pl. FLECK Zoltán: *Változások és változatlanok: A magyar jogrendszer a rendszerváltás után*. Budapest, Napvilág, 2010.). Badó tudtommal az utóbbi időben a bírósági ülnökök saját és a bírák által kialakított szerepértelmezését vizsgálja. Tudomásom szerint ilyen kutatásokat folytat jelenleg Bencze Máttyás is, az ítéletek vizsgálata (dokumentumelemzés) keretében.

¹¹ FÓNAI Mihály: *Joghallgatók – Honnan jönnek és hová tartanak?* Debrecen, Debreceni Egyetem ÁJK, 2014.

vánvalóan alkalmatlanok arra. Például néhány tucat, nem véletlenszerűen, sőt legtöbbször nem is rekonstruálható módon kiválasztott személy megkérdezésén alapulnak. Fónai idézett műve számos ilyet is bemutat.

Nem szólok részletesen azokról az önálló, a jogi kultúra kutatásától diszciplinárisan elkülönülő kutatási területekről sem, amelyek eredményei ugyanakkor jól hasznosíthatóak lehetnek a jogtudat kutatások számára is.

A jog és nyelv megközelítésmód alkalmazása egyértelműen a Szabó Miklós vezette miskolci jogelméleti iskolához kapcsolható, amelynek aktivitását számos fontos kötet is jelzi.¹² Ezek közül a 2015-ben megjelent kötet¹³ tartalmaz talán három empirikusnak tekinthető munkát (az elméletiek mellett), ezek alapvetően a bírói jogalkalmazásra vonatkoznak. Az irányzat által szisztematikusan használt módszerek, a kvalitatív és kvantitatív dokumentumelemzés, a diskurzus-analízis módszerei még jelentős potenciált jelenthetnek a jogtudat feltárására irányuló erőfeszítésekben. Ilyennek látom például a cigányság joghoz való viszonyát, joggal kapcsolatos attitűdjeit vizsgáló kutatást,¹⁴ amely fájdalommal és élességgel mutatja meg, hogy a per cigány részvevője számára egyszerűen érthetetlen mindaz, ami a bíróságon zajlik, beleértve azokat a „szövegeket” is, amelyek őt közvetlenül érintik.

A kriminológia a jogszociológiához hosszabb ideje kapcsolódó terület, amelynek hazánkban önálló intézménye is van, az Országos Kriminológiai Intézet (OKRI). Az intézetben folyó kutatások, illetve az intézet kiadványai, a *Kriminológiai Tanulmányok*, amely e cikk írása idején az 53. számánál tart és széles körben hozzáférhető az interneten, biztos forrásai a büntetőjoghoz kapcsolódó jogtudat-kutatásoknak is. A 43. kötetben megjelent tanulmány¹⁵ például akár az 1990 előtti, Fekete–H. Szilágyi tanulmányában bemutatott médiakutatások folytatásaként is értelmezhető. A kriminológia lényegében az az egyetlen jól intézményesült, társadalomtudományi szemléletet (is) érvényesítő megközelítésmód, amely megjelenik az egyetemi oktatásban, így

¹² SZABÓ Miklós (szerk): *Jog és nyelv*. Budapest, 2000.; SZABÓ Miklós (szerk): *Nyelvében a jog*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2010.; SZABÓ Miklós (szerk): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Prudentia Iuris, 2015.

¹³ SZABÓ Miklós (2015) i. m.

¹⁴ H. SZILÁGYI István – LOSS Sándor: A „cigány per”. In: SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor emlékkönyv*. Debrecen, Debreceni Egyetem ÁJK, 2005. 77–90. Loss egyébként is jelentős eredményeket ért el ezen a területen. Ld. pl.: LOSS Sándor: Romani Kris a dél-békési oláh cigányoknál. Elmélet és gyakorlat. In: SZABÓ Miklós (szerk): *Ius Humanum. Ember alkotta jog*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001.

¹⁵ BARABÁS A. Tünde – GYURKÓ Szilvia – VIRÁG György: Média és igazságszolgáltatás. *Kriminológiai Tanulmányok*, 43. 11–38.

a jogászok tudatában is. Érdekes, és szempontunkból sajnálatos, hogy ez a fajta szemlélet kizárólag egy jogterület, a büntetőjog kapcsán jelenik meg, illetve vált – hangsúlyozottan a jogtudományon belül – önálló tudományterületté, míg ugyanez más jogágak esetében nincs így.

Míg az előbbi két érintkező terület alapvetően a jogtudományon belül helyezkedik el, értékutatásokat elsősorban a társadalomtudományok képviselői folytatnak. E kutatások jelentősége abból következik, hogy – mint fentebb jeleztem – az értékrend a kultúra része, és különösen meghatározó szerepe van a jogi kultúra esetében. Ennek a területnek még vázlatos bemutatása is túlfeszítené a dolgozat kereteit. Néhány kifejezetten a jogtudatot érintő ponton azonban utalok a releváns kutatásokra, amilyenek például a nemzetközi adatfelvételek, avagy a TÁRKI kutatásai és publikációi.¹⁶ Csak érintőlegesen utalok azokra a kutatásokra, amelyek az (intézményi vagy interperszonális) bizalom, vagy tágabban a társadalmi tőke¹⁷ kérdésével foglalkoznak. Relevánsnak tűnnek továbbá Geert Hofstede-nek a nemzeti kultúrákra vonatkozó kutatásait is.¹⁸ Ezek nemzetközileg rendkívül kurrens témák; szoros logikai és empirikus kapcsolatuk a jogtudattal talán nem igényel magyarázatot. E körből csak a Boda Zsolt által vezetett vizsgálat egyes eredményeire utalok, valamint részletesebben bemutatom Váriné Szilágyi Ibolyának a fiatalok jogtudatára vonatkozó kutatásait.

1.2. A jogtudat-kutatás módszerei

Miért lényeges a jogtudat vizsgálata? Nyilvánvalóan azért, mert a jog társadalmi jelenség, amely a társadalmi környezet hatására formálódik és a társadalmon

¹⁶ Nem szólok ugyanakkor pl. Kopp Mária vagy Csepeli György más szempontból releváns kutatásairól.

¹⁷ A társadalmi tőke fogalmáról ld.: Robert D. PUTNAM – Robert LEONARDI – Raffaella Y. NANETTI: *Making Democracy Work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1994.

¹⁸ Ld. pl. Geert HOFSTEDE: *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA, SAGE 2001); Geert HOFSTEDE – Gert Jan HOFSTEDE: *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York, McGraw-Hill, 2005.; Geert HOFSTEDE: Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. *Administrative Science Quarterly*, 1983/4. 625–629. Több könyvének hivatkozása meghaladja a huszonötézetet. (Összehasonlításképpen: Max Weber „Gazdaság és társadalom”-jára tizenhétzren hivatkoztak.) A <http://geert-hofstede.com/hungary.html> weblapon megtekinthetők Magyarország adatai a fenti hat dimenzióban, sőt azok összevethetők számos más ország hasonló adataival.

belül hat (vagy nem hat). E tény jelenti a jogszociológia létének alapját.¹⁹ A társadalmi környezet számos tényezője közül az egyik legmeghatározóbb, és a tudományos tendenciákat tekintve is egyre meghatározóbbnak tartott eleme a kultúra. A társadalom „gondolkodásmódja” nyilvánvalóan kihat arra, hogy a jog milyen kérdéseket, milyen irányban és főként milyen módon szabályoz,²⁰ vagyis a jogrendszer megformálásának egészére, s a tudományos kutatások jelentős része is ennek az összefüggésnek a feltárására irányul.

A jogi kultúra empirikus kutatásában a legkülönbébb módszerek jelennek meg. Kétségtől mentesen jelentős a kérdőíves adatfelvételek szerepe, amelyek általában alkalmasak viszonylag jól definiált tényezők feltérképezésére, ezek jelenlétének mérésére és más társadalmi tényezőkkel való összefüggésük matematikai statisztikai módszerekkel történő vizsgálatára. Ilyenek például az egyszerű jogismeret-vizsgálatok, vagy a büntetési szigorral kapcsolatos attitűdöket mérő adatfelvételek, amelyek a kor, nem, iskolai végzettség, vagyoni helyzet, vallásosság stb. szerinti eltéréseket is megmutatják. Ugyanakkor a kérdőívvezés szerepe érzékelhetően csökken a jogtudat-kutatásokban, talán azzal a szándékkal párhuzamosan, ahogyan a kutatók igyekeznek egyre mélyebbre ásni, illetve bonyolultabb összefüggéseket feltárni.

A módszerek egy másik nagy csoportját a kisszámú, ám komplex jelenségek belső összefüggéseit feltáró, egyben esetleges összehasonlítást is lehetővé tevő esettanulmányok módszere jelenti. Ilyen például Putnam és társai elemzése²¹ Észak- és Dél-Itália összehasonlításával, amely ugyan túlmutat a jogi kultúrán, de arra vonatkozóan is több releváns gondolata van. A jogi eljárások sajátosságai-ból következően jelentős lehet a dokumentumelemzés szerepe, amely jelentheti például bírósági döntések vagy közigazgatási, rendőrségi jegyzőkönyvek, határozatok elemzését. Míg a döntések indoklása elsősorban szintén a belső jogi kultúra vizsgálatára alkalmas, a jegyzőkönyvek elemzése a külső jogi kultúra szempontjából is jó eszköz lehet.²² Az ún. részt vevő megfigyelés is fontos társa-

¹⁹ FLECK Zoltán – GAJDUSCHEK György: Empirikus kutatás a jogban. In: JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, HVG-Orac, 2015. 101–131.

²⁰ Pl. milyen mértékben támaszkodik a jog a klasszikus utasít – ellenőriz – szankcionál (*command and control*) módszerre, vagy használ egyéb módszereket: ösztönzőket, finom, már a jogon részben túlmutatató orientációs módszereket (*nudge*), vagy hagyja a szabályozást a szereplőkre magukra, önszabályozásra, megegyezéssel megoldásokra (*self-regulation; set of contracts, negotiation mechanisms*).

²¹ PUTNAM–LEONARDI–NANETTI i. m.

²² Részben ezt teszi pl. VINNAI Edina: A diskurzus kötött rendje. Kihallgatás és jegyzőkönyvvezés a magyar büntetőeljárásban. In: SZABÓ (2010) i. m.153–192.; valamint DOBOS Csilla:

dalomtudományi eszköz lehet. Ez utóbbiakra épül például a hazai irodalomból „A »cigány per«” című tanulmány.²³ A mélyinterjú módszere alkalmas lehet a belső, pszichológiai összefüggések feltárására. Erre épül az a kutatás,²⁴ amely a joggal kapcsolatos, reflektálatlan, ám mégis erős tudati konstrukcióvá összeálló három hozzáállást különít el: azt, amely a jogot a társadalmi konfliktusok megoldása objektív eszközeként kezeli; azt, amely az önös célok elérésének instrumentumaként tekint a jogra; és végül azt, amely a jogot ellenséges, ezért elkerülendő, avagy megkerülendő, kijátszandó entitásként kezeli.

E vázlatos bevezető után az alábbiakban áttekintem az általam fontosabbnak tartott kutatásokat, illetve az azokat publikáló munkákat. A válogatás elkerülhetetlenül szubjektív és szelektív. Bizonyosan vannak olyan munkák, amelyeket egyszerűen nem ismertem, avagy igaztalanul kevésbé tartottam fontosnak, esetleg pontatlanul szelektáltam ki a leszűkítő feltételek alapján. Mindemellett igyekeztem figyelembe venni az egyes munkák hatását a hazai jogtudományi szakirodalomban is, elsősorban pozitív irányban. A tanulmány lezárásaként megkísérlem értékelni – elsősorban a társadalomkutató szemüvegén át, kifejezetten kritikai élel – az utóbbi negyed század sajtóságait és eredményeit.

2. A hazai jogtudat-kutatás áttekintése: 1990–2015

A rendszerváltás radikálisan megváltoztatta a magyar jogrendszert, amely így – dauidi fogalomhasználattal – átkerült a szocialista jogcsaládból a kontinentális jogcsaládba. Mindez, érthető módon, rendkívüli mértékben kihatott a jogi professzió és a jogtudomány egészére²⁵ is. Jól tudjuk ugyanakkor, hogy a kultúra, az értékek és a hiedelmek jóval lassabban, olykor csak generációkon

Élőbeszéd és diskurzusrögzítés a tárgyalóteremben. In: SZABÓ (2010) i. m.193–228., bár itt a jegyzőkönyv inkább tárgya, mint forrása az elemzésnek.

²³ H. SZILÁGYI–LOSS i. m.

²⁴ Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: Subversive Stories and Hegemonic Tales: Toward a Sociology of Narrative. *Law and Society Review*, 1995/2. 197–226., valamint Uó.: Conformity, Contestation and Resistance: An Account of Legal Consciousness. *New England Law Review*, 1991/3. 731. Tudomásom szerint hasonló tematikájú hazai kutatás folyik jelenleg Fleck Zoltán vezetésével.

²⁵ Egyszerű, de talán jellemző példa erre, ha a Matarka adatbázisban, a szakma mindvégig meghatározó folyóiratának számító Jogtudományi Közlöny cikkeinek címeiben az „alapjog” és a „kötelezettség” kifejezésekre keresünk, a rendszerváltás megelőző és azt követő két negyedszázadban (1965–1990; 1990–2015). A „kötelezettség” kifejezés előfordulása az 1990 utáni időszakban ötödére esett vissza, míg az „alapjog” kifejezés előfordulása harmincszorosára nőtt, noha a fogalom korábban is ismert volt. (Egy 1961-es cikknek a levéltitok, mint alapjog a témája.)

keresztül változnak, amiből könnyen levonható a következtetés, hogy vagy az 1990-ben létrejött új, jogállami jog, vagy a korábbi szocialista jog, legalacsonyabbban azonban mindkettő jelentős diszkrpanciában volt/van az ezeket körülvevő jogi kultúrával. Ugyanakkor a jogi kultúra viszonylagosan stabil volta, legalábbis az egyik napról a másikra megváltoztatható írott joggal szemben, azt is jelenti, hogy a korábbi jogtudat-kutatások eredményeinek jelentős része ma is hasznosítható üzenetet hordoz, ám sajnos nem tudhatjuk pontosan, melyek ezek az elemek.

A rendszerváltás előtti időszak – számos elemében igen impresszív – kutatásairól s azok megállapításairól alapos és intelligens beszámolót nyújt Fekete Balázs és H. Szilágyi István fentebb idézett munkája. A rendszerváltás utáni időszak általam ismert összefoglalói közül a legkiterjedtebbnek Vinnai Edina ismertetése tűnik.²⁶

A válogatás mellett további nehézséget okoz a rendszerezés. Alapvetően önkényesen, különösebb belső logikát nélkülöző csoportosításban tárgyalom a különféle műveket, elsősorban a tipikusabb témakörökre koncentrálni. Természetesen hiányzik a csoportosítással szembeni elvárások minden eleme. Például egyszerre alkalmazok módszertani (a vizsgált csoportra vonatkozó), tudományterületi (szociálpszichológia), és tematikus (jogismeret, jogkövetés) csoportosítást, ami elkerülhetetlenül vezet átfedésekhez. Ezt úgy kíséreltem meg feloldani, hogy egyes műveket több alfejezetben is megemlítem, ám csak egy ponton tárgyalom részletesen.

2.1. A teljes magyar társadalomra kiterjedő jogtudat-kutatások

A teljes magyar társadalomra kiterjedő jogtudat-kutatás meglehetősen ritka volt az elmúlt negyedszázadban. Mindössze néhány olyan kutatást tudtam azonosítani, amely célját tekintve, illetve jobbra ténylegesen is a magyar társadalom egészére vonatkozott, vagyis alkalmas lehet arra, hogy a magyar társadalom jogtudatáról általában mondjon valamit. Jellemző módon ezek mindegyike az utóbbi néhány évben történt, vagyis közel két évtizedig ilyen kutatás egyáltalán

²⁶ VINNAI Edina: Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat. In: BENCZE Mátyás – VINNAI Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások. Egyetemi jegyzet*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 123–143. Számos munkát nevesít még H. SZILÁGYI István: A jogtudat kutatások elméleti kérdései. *Iustum Aequum Salutare* (megjelenés alatt), ám természetszerűleg a cikk sajátos logikájának alárendelten.

nem történt. Az általam ismert kutatásokat időrendi sorrendben mutatom be,²⁷ további elemként a nemzetközi összehasonlító adatfelvételekkel zárva a sort.

1) Az egyébként ügyvédként praktizáló Kelemen László több jogtudat kutatást is végzett, előbb jogász hallgatók körében, majd ennek tapasztalatait felhasználva egy ezer fős országos reprezentatív mintán, 2010-ben.²⁸ Kelemen itt is elsősorban a büntetőjogot, és az ahhoz kapcsolódó kérdéseket (a bűncselekmények okai, a büntetés szerepe, stb.) járta körül, de néhány általánosabb, a joggal kapcsolatos attitűdökre utaló kérdést is megfogalmaz.²⁹ Kelemen ebben a kutatásban több szociálpszichológiában alkalmazott általános kérdést is feltesz, ha jól értem egy nemzetközi kutatás részeként, ám azokat sajnos nem használja szisztematikusan a válaszok megosztásának magyarázatához. Mindemellett Kelemen kutatásának érdeme, hogy – legalábbis ismereteim szerint – elsőként folytatott kifejezetten jogtudat-vizsgálatot országos reprezentatív mintán.

2) Az ELTE Szociálpszichológiai műhelye által, Hunyady György vezetésével készített két adatfelvétel meghatározóan a jogtudat kérdéseivel foglalkozott. 2011-ben és 2013-ban végzett kutatásukban ezer fős reprezentatív mintákon dolgoztak.³⁰ A feltett kérdések a joggal kapcsolatos attitűdöket, a jogi szocializáció problémáit, egyes jogintézmények megítélését vizsgálták, illetve mintegy kontroll változóként számos többé-kevésbé sztenderd pszichológiai kérdéssort (általános értékek, félelmek stb.) tartalmaztak. A kutatás részletesebb bemutatására a szociálpszichológiával foglalkozó részben térek ki.

3) A magyar lakosság jogismereti szintjét vizsgáló, lényegében Kulcsár Kálmán 1965-ös vizsgálatát rekonstruáló, így történeti összehasonlítást biztosító, az

²⁷ VINNAI (2012) i. m. az alábbiakon túl utal még egy, az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet és az ELTE Jogszociológiai Intézete által 2006-ban ezer fős reprezentatív mintán végeztetett, az alapvető alkotmányos értékekkel kapcsolatos attitűdöket, valamint az igazságszolgáltatással kapcsolatos bizalmat mérő kérdőívre, aminek eredményeit szokatlanul hosszan idézi is. Jómagam azonban ennek nem találtam nyomát, illetve Vinnai is csak egy hetilap cikket ad meg forrásként, amelyet részletesen is bemutat. Ezt azonban itt nem veszem figyelembe.

²⁸ LD. KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról?* Budapest, Line Design, 2010. 12.

²⁹ Elsősorban a kérdőív (a könyv 2. melléklete) 13. kérdéssora ilyen, amely alkalmas lehet a jogtól való elidegenedettségre vonatkozóan is. Pl. olyan kérdésekkel, amelyek a jog és igazság esetleges szétválására vonatkoznak, vagy arra, hogy az átlagembernek kevés esélye van arra, hogy a bíróságok előtt érvényesítse igazát.

³⁰ LD. HUNYADY György – BERKICS Mihály: *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 203. 2013-ban valójában két kérdőívet vettek fel a kérdések nagy száma miatt. A kérdőívet ugyanis számos kutatásban hasznosították, amelyekről a fenti kötet ad számot.

OTKA 105552 projekt keretében megvalósult adatfelvételt a Szonda-Ipsos végezte el egy ún. omnibusz kutatás keretében, ezer fős reprezentatív mintán, a Magyarországon élő felnőtt népesség körében, 2013-ban. A kutatás módszerét és részletes eredményeit több publikációban ismertettük.³¹ Ez a kutatás azonban rendkívül szűk kérdéskörre (egyres jogi rendelkezések ismerete) koncentrált, mindössze néhány kérdéssel.

4) Dr. Kiss Róbert Richárd és Dr. Zsidai Ágnes kutatása³² célja szerint szintén reprezentatív adatfelvétel, amelyet a kutatók maguk szerveztek és bonyolítottak le 2013-ban. A kutatás fő kérdései, amint arról a szerzők beszámolnak, a következők voltak:

- a) „a jogról (államról), keletkezéséről, érvényességi forrásairól, viszonyukról, feladataikról, funkcióikról való elképzelések, vélekedések (jogtudat);
- b) az emberek joggal kapcsolatos attitűdjei (jogérzet);
- c) a jogról való objektív tudásuk (jogismeret)
- d) a jogélet legfontosabb szereplőivel való személyes és a média által közvetített találkozásai (jogi tapasztalatok).”³³

A konkrét kérdőívi kérdések ezeket a tényezőket képezik le, vagy legalábbis kísérik meg körüljárni. Látható, hogy itt a jogtudat felfogása eltér az enyémtől, és talán az általánosan elfogadottól (pl. a jogismeretet általában a jogtudat részének tekintik; míg az állammal kapcsolatos tényezőket – legalábbis az angolszász szakirodalomban – elkülönítik a jogiaktól). Ugyanakkor a könyv ilyen elméleti tagolása feltétlenül érdekesnek, eredetinek tekinthető, s akár gyümölcsöző is lehet. A kérdések egy része kifejezetten eredeti, ötletes és alkalmas lehet a jogtudattal kapcsolatos számos kérdés jó megragadására.³⁴ Sajnos ezt a potenciált, legalábbis eddig, kevésbé használták ki. Megjelent kötetükben pusztán alapmegoszlásokat közölnek (vagyis bemutatják, hogy az egyes kérdésekre

³¹ GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján. *Pro Futuro* 2015/1. 11–28.; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése. *Pro Futuro* 2015/2. 11–28.; György GAJDUSCHEK – Balázs FEKETE: The Changing of Knowledge about Law in the past almost half Century – Comparative Analysis Based on Kálmán Kulcsár’s Empirical Research Conducted in 1965. *Sociologia*, 2016.

³² DR. KISS RÓBERT – DR. ZSIDAI ÁGNES: *Társadalom és jog*. Budapest, GloboBook, 2016.

³³ KISS–ZSIDAI i. m. 18.

³⁴ Pl. az első három kérdés, előre megadott válaszalternatívákkal: Mire való a jog? Honnan ered a jog? Mióta létezik a jog. A „honnan ered a jog” kérdésre megadott válaszalternatívák: „isteni, természeti eredetű; emberi eredetű; van isteni és emberi része is; egyéb, éspedig...”

milyen arányban választották a megadott válaszalternatívákat). Ezt ugyanakkor általában duplán, előbb táblázatos formában, majd grafikontként közölve ugyanazon adatokat.³⁵

Több ponton is az az olvasó benyomása, hogy a kutatók, bár igyekeztek ez irányú ismereteiket pótolni, s ez talán az átlagos jogász végzettségű kutatóknál jobban is sikerült, mégis meglehetősen bizonytalanul mozognak a társadalomtudományi módszertan területén. Erre utal pl. a hipotézisvizsgálati módszer valószínűsíthető félreértelmezése (a „Hipotézis” című fejezet ugyanis nem fogalmaz meg hipotéziseket); a módszertan sajátos módja, illetve annak leírása, de pl. a skálaváltozó alkalmazása is.³⁶ Jelentősebb probléma, hogy az egyes választások közötti összefüggéseket egyáltalán nem vizsgálják. Így pl. már azt sem tudjuk meg, hogy a szerzők által felvett néhány alapadat (kor, nem, iskolai végzettség, foglalkozási státusz és vagyoni helyzet) szerint milyen eltéréseket találunk a magyar társadalomban. Még kevésbé kaphatunk információt arról, hogy pl. a jogi tapasztalat és a jogismeret, vagy a joggal kapcsolatos attitűdök között milyen összefüggés van, noha – véleményem szerint – ezek az igazán izgalmas és releváns kérdések. Például: vajon a tapasztalat javítja vagy rontja-e a jog megítélését? Vajon a jobb megítélés együtt jár-e a jogismeret magasabb szintjével? A szerzők azt ígérik, hogy a mélyebb elemzésekkel egy újabb kötetben rukkolnak elő. Ez valóban rendkívül hasznos és értékes lenne.

5) Szintén az OTKA 105552 projekt keretében 2015-ben, egy teljes kérdőívet szenteltünk a jogtudat számos aspektusának. Így a jogismeret mellett, a joggal kapcsolatos általános attitűdök vizsgálatának, illetve általában annak, hogy a „jog”, mint fogalom, miként értelmeződik az átlagemberek számára, milyen asszociációs mezőket nyit meg az emberek gondolkodásában. Ezt a kutatást is a Szonda-Ipsos végezte ezer fős, a felnőtt lakosságot reprezentáló mintán.

Az adatok feldolgozása jelenleg is zajlik. A kérdőív, így a közeljövőben megjelenő publikációk is, a jogtudattal kapcsolatos kérdések széles körét érintik. Így:

- A jognak az állampolgárok általi értelmezése, asszociációi más fogalmakhoz, illetve – hangsúlyosan – annak felmérése, hogy a jogot mennyire tekintik a mindennapi életben alkalmazható eszköznek

³⁵ Az alkalmazott oszlop- és kördiagramokban lehet jelölni a pontos adatokat. A könyv mintegy tizede így felesleges, redundáns információkat tartalmaz.

³⁶ A szerzők, ahogy arra utalnak is, azért használnak 1–10-es skálát, hogy úgymond választásra késztessek a válaszadókat, mivel ennek a skálának a középértéke 5,5, ami nem választható. Ezt azonban, ahogy az előre várható is, a válaszadók nem érzékelik, hanem az 5-ös értéket kezelik középként; és úgy tűnik olykor a kutatók is beleesnek ebbe a hibába.

(pl. a konfliktusok feloldásában), avagy mennyire tekintik egy elidegenedett, „hivatalos”, ellenséges entitásnak, valamint, hogy mennyire tekintik a jogrendszert „igazságosnak”?

- A jogismeret mértéke.
- A joggal kapcsolatos attitűdök, más általánosabb tényezőkkel (alapértékekhez való viszony, konzervatív vs. liberális beállítódás, egyéb attitűdök stb.) összefüggésben.
- A jogba és a jogot érvényesítő szervezetekbe vetett általános és specifikus bizalom.
- A jogkövetés szintje és okai.
- A büntetési hajlandóság és az azt befolyásoló eset-specifikus, valamint a válaszadó személyéhez kapcsolódó tényezők, ide értve a halálbüntetéshez való viszonyulást is.
- Mindehhez számos ún. kontrollváltozót vettünk még fel, mint például a válaszadó szocio-demográfiai adatait, a jogrendszerrel való kapcsolatba kerülés különféle lehetőségeit, általános attitűdkérdéseket (interperszonális bizalom, elégedettség, politikai beállítódás stb.).

A kérdőív úgy került összeállításra, hogy a maximális mértékben tegye lehetővé a nemzetközi és a történeti összehasonlítást. Előbbire a lehetőségek meglehetősen korlátozottak voltak. Alig találtunk olyan kutatást, amely az összehasonlításhoz alapot nyújthatott volna. Nagyobb mértékben éltünk ugyanakkor az időbeli összehasonlítás lehetőségével részben Kulcsár Kálmán jogismeret-kutatására, nagyobb részben pedig Sajó András 1986-os említett adatfelvételének kérdéseit megismételve.

A fentiekben olyan kutatásokat mutattam be, amelyek (a) a teljes magyar lakosságról kívánnak állításokat megfogalmazni, s (b) amelyek kifejezetten vagy elsősorban a jogtudat megismerésére irányulnak. Mindezek mellett azonban számos olyan adatfelvétel is megemlítenendő, amelyek csak az első feltételnek felelnek meg, ám a jogtudat szempontjából releváns néhány kérdést is tartalmaznak. Ezek közül a legfontosabbak a *European Social Survey* (ESS) és a *World Value Survey* (WVS) adatfelvételei. A feltett kérdések egy része indirekt módon, a politikai kultúrán (kormány, parlament, a demokrácia általános és egyes intézményeinek megítélése) keresztül releváns, míg néhány kérdés direkt információt is szolgáltat. Ilyenek pl. egyes jogsértő magatartások (villamoson bliccelés, adóelkerülés stb.) érzékelt gyakoriságának, és elfogadottságának mérése, vagy a bizalomra vonatkozó kérdések között a jogrendszerbe (általában), vagy más jogalkotó és jogalkalmazó szervekbe (pl. a bíróságokba) vetett

bizalomra vonatkozó kérdések. A 2010-es ESS kutatás nagyszámú, kifejezetten releváns kérdést tartalmaz.³⁷ Így például:

- *Courts generally protect the interests of the rich and powerful above those of ordinary people.* / A bíróságok általában a gazdagok és hatalmasok érdekeit az átlagemberek érdekei elé helyezik.
- *Everyone has a duty to back the final verdict of the courts.* / Mindenkinek kötelessége, hogy támogassa a bíróságok döntéseit.
- *All laws should be strictly obeyed.* / Minden jogszabályt szigorúan be kellene tartani.
- *Doing the right thing sometimes means breaking the law.* / Helyesen cselekedni; ez néha a jog megszegését jelenti.
- *Imagine that you were out and saw someone push a man to the ground and steal his wallet. How likely would you be to call the police? Would you be...* / Képzelve el, hogy látja, hogy valakit fellöknek és ellopják a pénztárcáját. Mit tenne Ön?

Ezeknek az adatfelvételeknek – a relevancia korlátozottsága mellett – két óriási előnye is van. Egyfelől egyes sztenderd kérdéseket gyakrabban, akár két évente is feltesznek, ami a történeti összehasonlítás lehetőségét biztosíthatja. Arról nem is beszélve, hogy a rendszerváltás utáni közel két évtizedben szinte csak ezek az adatok állnak rendelkezésre. Ennél is lényegesebb azonban, hogy ezek az adatok kínálják magukat a nemzetközi összehasonlításra. A magyar adatok összevethetők mindazon országok (általában több tucat ország) adataival, ahol a kérdőívet az adott évben szintén felvették. Például a büntetési hajlandóság vizsgálatában saját (4. pontban ismertetett) kérdőívünk kérdésein túl, különösen informatív volt az ESS 2008-as adatfelvételének következő kérdése: *„People who break the law should be given much harsher sentences than they are these days.* / Azoknak akik megszegik a jogszabályokat a mainál sokkal súlyosabb büntetést kellene kapniuk.” Az összehasonlítás azt mutatta, hogy a vizsgált 21 ország közül a magyarok a második legnagyobb arányban értettek teljesen egyet az állítással; háromszor nagyobb arányban, mint a szlovének és kétszer nagyobb arányban, mint a lengyelek.

³⁷ Egy 2013-as Eurobarométer adatfelvétel pedig kifejezetten a jogrendszer megítélésére irányult.

2.2. A joghallgatók jogtudata

A hazai empirikus kutatások jelentős része a joghallgatók körében zajlott. Ez egyfelől kézenfekvő, hiszen a kutatók a jogi egyetemen tanítanak, az órákon kapcsolatba kerülnek a hallgatókkal és könnyen megoldható, hogy kitöltessenek velük egy kérdőívet. Ugyanakkor a joghallgatók kérdezése problémát jelent mind elméleti, mind módszertani szempontból. Elméletileg az a kérdés vehető fel, hogy a joghallgatók mennyiben azonosíthatók a jogászai professzió résztvevőiként, avagy mennyire laikusokként (szempontunkból: a belső vagy a külső jogi kultúrát jelenítik-e meg). Módszertanilag pedig az ún. mintavétel módja és a kérdezési szituáció problematikus, ami több esetben kétséget ébreszt, hogy a válaszok vajon reprezentálják-e maguknak a joghallgatók jogtudatát.

Vinnai már említett áttekintésében Visegrády Antal jogtudat-kutatásait említi hangsúlyosan, s ez egyébként is a talán legnagyobb hatású, legáltalánosabban ismert és hivatkozott jogtudat-kutatás a rendszerváltás utáni időszakból. Visegrády – részben folytatva a nyolcvanas években végzett jogtudat-kutatásait – 1997-ben öt karon, közöttük a jogi karon, 100-100 hallgatónak tett fel a joggal kapcsolatos kérdéseket.³⁸ A kutatás kiterjedt annak vizsgálatára, hogy a hallgatók honnan tájékozódnak, honnan szerzik be a joggal kapcsolatos ismereteiket, hogyan értékeli a jogismeret fontosságát, majd több jogág egyes jogintézményeivel kapcsolatban kísérelték meg tesztelni, hogy a hallgatók (jól) ismerik-e azokat és miként vélekednek azokról. Így kérdeztek a halálbüntetésről, a magán- és köztulajdon terhére elkövetett bűncselekmények megítéléséről, a családról, a házasság előtti vagyoni jogi szerződésről, az örökösödési illetékről és az eutanáziáról. Visegrády ismerteti az eredményeket, és következtetéseket is von le azokból. Eközben él az összehasonlítás lehetőségével is. Ezek a lehetőségek pedig meglehetősen szélesek. Egyfelől lehetőség van a korábbi, 1984-es vizsgálat eredményeivel való, történeti összevetésre. Másfelől, lehetőség nyílik az egyes karokról érkezett válaszok összevetésére. Végül adódik, a hallgatók szociodemográfiai jellemzői szerinti összevetés, amelyből a szerző jobbra csak a nemek szerinti összevetést alkalmazza. Az egyes kérdéseknél ezek általában meg is jelennek, bár olykor egyik vagy másik elmarad, s nem igazán tudjuk, hogy mi ennek az oka.

Elkerülhetetlen azonban néhány kritikai megjegyzést megfogalmazni a vizsgálattal kapcsolatban, egyfelől a publikáció kimagasló tudományos hatása

³⁸ VISEGRÁDY Antal: *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat*. Budapest, Aula, 2003. 34–46.

miatt, másfelől pedig azért, mert eklatánsan jeleníti meg a hazai jogszociológiai kutatások néhány jellemző módszertani problémáját.

Sajnos meglehetősen keveset tudunk meg a mintavétel módjáról és az adatfelvétel lebonyolításáról: hogyan történt a 100 hallgató kiválasztása; mennyire reprezentatív a minta,³⁹ miként jelennek meg bennük az egyes évfolyamok stb.; milyen körülmények között történt a kérdőív kitöltése (pl. órán megkapták és vissza kellett vinni?) stb. Ezek olyan adatok, amelyek nélkül egyetlen komoly társadalomtudományi folyóirat sem közölne egy hasonló tartalmú cikket, hiszen az alapvető tudományos elvárásnak nem felel meg: az adatfelvétel nem rekonstruálható, nem ismételhető meg.

A szerző az adatokat a szövegben közli, százalékos arányok formájában,⁴⁰ „a nem tudja; nem válaszolt arányokat” olykor jelezve, olykor nem. Egy szisztematikus, egyszerű táblázatos forma nagyban megkönnyítené az olvasónak az áttekintést, miközben talán a szerzőt is figyelmeztetné egyes adatok elmaradására. A szövegben többször történik utalás „szignifikáns különbségekre”, vagy arra, hogy valami „szignifikáns”. A kifejezés a társadalomtudományokban a különféle matematikai tesztek eredményeire utal, amely tesztek azt vizsgálják, hogy pl. egy – akár látszólag nagy – különbség „rendszeres”-e vagy esetlegesen csak a véletlennek tudható be. Jól érzékelhető azonban, hogy a szerzőnél a szó egyszerűen a „nagy” elegáns szinonimája, hiszen utalás sem történik a szignifikanciát mérő tesztekre. Miközben örvendetes, hogy a szerző nem egyszerűen közli, hanem kontextusba helyezi és értelmezi is az adatokat, ezek az értelmezések gyakran szakmailag kétségesek, máskor pedig olyan szintű extrapolációt jelentenek, amelyek az adatok alapján semmiképpen nem indokolhatók.⁴¹ Összességében Visegrády jelentősége, tudományos hatása mellett,

³⁹ A minta jellemzőit egy rövid bevezetés ismerteti (VISEGRÁDY i. m. 38–39.), anélkül, hogy az ún. populációról (az 5 kar hallgatóiról általában) ismernénk ugyanezen adatokat. Talán az látható a koradatokból, hogy az alsóbb évfolyamok hallgatói arányuknál kisebb mértékben vannak jelen a mintában, és valószínűleg a végzősök, vagy többszörös éviszmétlők is.

⁴⁰ A százalékos arányok közlése egészen furcsa, amikor az másutt egy tíz elemű sokaságra vonatkozóan történik. (Uo. 34.)

⁴¹ Érdekes például, amikor a szerző az igennel, vagy nemmel megválaszolható kérdés kapcsán (Uo. 40.) messzemenő következtetéseket von le abból, hogy az igenek aránya 1984 óta 54%-ról, 52%-ra változott, vagyis abból, hogy ezúttal az ötszázból 5 fő nem helyett igent mondott, egy meglehetősen általános kérdésre adott válaszban.

Hasonlóképpen érdekes az a következtetés, amely szerint: „Megállapítható tehát, hogy a jog érvényesülésével kapcsolatos kommunikáció a hallgatók mindennapjainak részévé vált...” (Uo. 40.) Mindezt abból vonja le a szerző, hogy egy kizárólag joggal kapcsolatos kérdőívben a válaszadók kb. 60%-a (az adatot a szerző nem közli, csak két karét) azt mondja, hogy szoktak a szülőikkel és kb. hasonló arányban „másokkal” beszélgetni jogi kérdésekről. Miközben közismert a kérdőívek összeállítói körében, hogy a kérdőív (jogi) tematikája sugalmazza a

abban ragadható meg, hogy továbbvitte a jogtudat-kutatás tematikáját egy olyan időszakban, amelyet egyértelműen e kutatások apályaként lehet jellemezni.

Fónai Mihály a joghallgatókról nyújt általános képet, így csak kis mértékben érinti a joghallgatók jogtudatának kérdését.⁴²

Kifejezetten a joghallgatók értékrendjével, ezen belül is a jogállamisághoz kapcsolódó értékekkel foglalkozik viszont az ELTE Jogszociológiai kutatócsoportjának vizsgálata.⁴³ A szerzők empirikus módszerekkel nemcsak, sőt elsősorban nem a joghallgatók értékrendjét vizsgálják önmagában, hanem azt kísérlik meg kimutatni a „gólyák” és a végzős hallgatók jogtudatának összevetésével, hogy a jogi oktatás mennyire érzékenyít a jogállami értékek iránt, mennyire erősíti azt a hallgatókban. A kötet következtetése meglehetősen peszsimista, jelezve az oktatás tartalmának és módszerének szükséges változtatási irányait is. Arra jutnak, hogy – legalábbis a szerzők értékítéletével összevetve – az oktatás kevésbé célozza meg – és így kevésbé sikeres is – a jogállamiság alapértékeinek átadását. Ez a vizsgálat jóval fókuszáltabb, hiszen kifejezetten egyes társadalmi csoportokkal szembeni előítéletekre vonatkozik, és arra, hogy e csoportokat (nők, homoszexuálisok, szlovákok, romák stb.) miként kell kezelnie a jognak. A kutatásnak határozott elméleti alátámasztása is megjelenik a könyvben és – elsősorban Krémer Ferenc tanulmánya – intenzíven, szokatlanul magas színvonalon alkalmazza a társadalomtudományi módszereket is.

válaszadónak, hogy a téma fontos, vagy legalábbis a kérdező annak tartja, azért a jó válasz ez esetben, hogy „sokat foglalkozunk a joggal”. És a hallgatók szeretnék jó választ adni. Elgondolkodtató lehetett volna, hogy két kar hallgatói is gyakrabban beszélnek a jogról „másokkal”, mint a joghallgatók.

Meglepő, amikor a szerző probléma nélkül veti össze egyetemi hallgatók körében folytatott kutatásának adatait egy korábbi, fizikai dolgozók körében végzett vizsgálattal. (Uo. 42–43.) Egészen meglepő azonban a következtetések között szereplő következő rész: „Még mindig magasnak tartjuk az igen-nem eldöntendőkérdések után válaszukat nem indoklók arányát, ami a jogismeret és jogtudat hiányosságára világít rá. Éppen ezért megfontolandónak tartanánk már az általános iskolában megismertetni a tanulókat jogrendszerünk alapjaival.” (Uo. 46.) Majd a következő mondatban ehhez egy konkrét könyvet is ajánl. Már logikailag sem világos, hogy az indoklás elmaradása miképpen jelenti a jogismeret és jogtudat hiányosságát. Másrészt tudható, hogy a válaszalternatívákra épülő kérdőívekben (különösen azokban, amelyekben az „igen-nem” „kevés-elég-több kellene” típusú válaszok dominálnak, a szöveges válaszokat nem szokták megválaszolni, vagy néhány szóval elintézik azokat. Ez az ismeret megóv attól, hogy egy kérdés-technikai tényből messzemenő társadalmi következtetéseket vonjunk le, majd erre alapozzunk nagyszabású javaslatokat.

⁴² FÓNAI i. m.

⁴³ FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik (szerk.): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében*. Budapest, L'Harmattan, 2012.

A joghallgatók jogtudatának általános megismerését célzó kutatások leginkább Kelemen László nevéhez köthetők.⁴⁴ Kelemen előbb 2007-ben végzett adatfelvételt első és ötödéves joghallgatók körében, majd hasonló vizsgálatot végzett 2012-ben is oly módon, hogy az akkor megkérdezett ötödéves évfolyam megegyezett a 2007-es elsős évfolyammal. Ezek az adatfelvételek rendkívül széles összehasonlítási, elemzési lehetőségeket kínálnak a joggal hivatásszerűen nem foglalkozókkal kapcsolatban, másfelől tesztelhető a jogi tanulmányok, az egyetemi oktatás hatása is; különösen úgy, hogy az elemzést esetleg torzító generációs hatások így kiszűrhetők.⁴⁵ Sajnos Kelemen még a 2012-es munkájában is csak kevésbé alkalmaz bonyolultabb elemzéseket, bár néhány – módszertanilag kissé problematikusnak tűnő és nem teljesen végig vitt kísérletet tesz arra; például a 104–105. és 116–117. oldalon közölt faktorelemzések formájában. Nem reflektál ugyanakkor arra a talán az intuíciónkkal ellentétes tényre, hogy az ötödéves hallgatók jóval pozitívabban tekintenek a bíróságok munkájára. Például, hogy a bíróságok mindenkit egyenlően kezelnek, a jog előtt a kisembernek is ugyanolyan esélye van, illetve ötödévre jelentősen nő azoknak az aránya, akik szerint „Az igazság végül mindig kiderül, így érdemes igazunkat a bíróságon keresni”. Feloldatlanul marad az az ellentmondás is, hogy míg ezzel az állítással az ötödéves válaszadók 43%-a egyetért, ugyanez a csoport 72%-ban azzal is egyetért, hogy „Többnyire érdemes békésen, akár veszteséggel is megegyezni, hiszen a pereskedés csak az ügyvédeknek kedvez.” Ennél a példánál maradván ugyanakkor kifejezetten figyelemre méltó, hogy az adatokból Kelemen kimutatja, hogy a magas egyetértési arány nem annyira az egyetem hatása, mint inkább az öt év alatt – legalábbis ebben a csoportban – megváltozott általános attitűd, mivel 2012-ben már az elsősök is dominánsan ezen az állásponton voltak. (Ellentétben a 2007-es elsősökkel.) Összességében a joghallgatók jogtudatával, azon belül is elsősorban a büntetőjoggal kapcsolatban a legátfogóbb és legmegbízhatóbb képet talán a kutatást inkább hobbiból űző Kelemen publikációi adják. Ám esetében is szükséges és lehetséges is lenne az adatok összetettebb elemzése.

⁴⁴ KELEMEN László: *Joghallgatók a jogról*. Budapest, Sprinter, 2009.; KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2013.

⁴⁵ Ti., hogy az első és ötödik évfolyam eltérése nem feltétlenül az oktatás hatásából, hanem a két generáció eltérő jellemzőiből fakadnak. Ez azonban a 2007-es első és a 2012-es első és ötödéves válaszokkal kezelhető.

2.3. Jogismeret

A jogismeret kutatása terén a legtöbb adatfelvétel lényegében Kulcsár Kálmán 1965-ös vizsgálatához nyúlik vissza.⁴⁶ Elsőként Kormány Attila⁴⁷ kutatása, amely egy 219 fős mintán⁴⁸ ismétli meg részlegesen Kulcsár kutatását, részben egyéb jogismereti kérdéseket is feltéve. Utal arra, hogy a rendszerváltással jelentősen megváltozott jogrendszert tanulni kell – ami nagyon hasonló helyzet a szocialista joghoz, mintegy tizenöt évvel az akkori „rendszerváltás” után, tehetnének hozzá. Arra jut, hogy az állampolgárok előtt leginkább a büntetőjog, majd a polgári jog szabályai ismertek (főként: tulajdon, öröklés, családi jog), ennél kevésbé az alkotmányjog (bár az alapvető szabályok széles körben), jóval kevésbé a közigazgatási jog és az eljárásjogok.⁴⁹ A tanulmány végkövetkeztése szerint: „A polgárok szerint a jog elvesztette alapvető integratív-konfliktusmegoldó funkcióját, ezért inkább maguk cselekszenek, semmint, hogy az államra illetve szerveire bíznák.”⁵⁰ Ugyanitt utal arra is, hogy a jogot az átlagos állampolgár „úri huncutságnak”, nemkívánatos, elkerülendő nehézségnek tekinti. Ezek rendkívül fontos és jelentős hatást gyakorló állítások, amelyekre például Vinnai és Visegrády⁵¹ is hivatkozik, azonban az adatfelvétel jogismeretre koncentráló jellege semmiképpen nem alapozza meg empirikusan ezeket a kijelentéseket. Hasonlóan Visegrádyhoz – vagy inkább annál is nagyobb mértékű –, az adatokkal egyáltalán nem igazolható extrapolációról van szó. Összességében számomra teljességgel átláthatatlan, hogy a szerző miként jut empirikus adataiból a Konklúzióban foglalt konkrét (jogismeretre vonatkozó)⁵² és általánosabb (az állampolgárok joggal kapcsolatos attitűdjeire vonatkozó) következtetésre.

⁴⁶ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA-JTI, 1967.

⁴⁷ KORMÁNY Attila: Empirikus vizsgálat a jogismeretről és jogtudatról. *Jogi Tanulmányok*, 1998/1. 173–211.

⁴⁸ A minta kiválasztása „teljesen véletlenszerűen, ad hoc módon történt” (Uo. 175.), ami módszertanilag vagy nem értelmezhető, vagy oximoron, különösen, hogy nem definiálja magát a populációt. Ugyanakkor, bár a szerző azt esetleges problémaként említi, a mintanagyság önmagában nem elfogadhatatlanul kicsiny, amikor egyszerű (jó–rossz válasz) megoszlásokat közöl, sőt jobbra akkor is, amikor ezt 2*2-es keresztátlakban (pl. férfi–nő bontásban) közli.

⁴⁹ Ez lényegében megfelelni látszik a VINNAI [(2012) i. m. 16.] által általános nemzetközi tendenciaként leírt sorrendnek.

⁵⁰ KORMÁNY i. m. 211.

⁵¹ VINNAI (2012) i. m.; VISEGRÁDY (2003) i. m.

⁵² Ld. a következő lábjegyzet adatait.

Kulcsár kutatását az OTKA 105552 által támogatott kutatás keretében mi is megismételtük, az eredmények magyar és angol nyelven is publikálásra kerültek.⁵³ Adataink alapján úgy tűnik, hogy a jogismeret általános szintjében nemek közötti eltérés 1965 óta lényegében eltűnt, sőt a nők jogismerete némileg magasabb is – feltételezhetően az iskolázottsági arányok teljes átalakulása, a háztartásbeli nők szinte teljes eltűnése miatt, valamint azért, mert az elektronikus médián keresztül az otthon maradók is az információk széles köréhez jutnak hozzá. A kor szerepe és a településtípusok közötti különbségek is csökkentek. Az értelmiségi–fizikai–mezőgazdasági dolgozók közötti különbségek is csökkentek, bár ezek viszonylag jelentősek maradtak. Mára egyértelműen a legmeghatározóbb tényező az iskolai végzettség szintje, aminek szerepe – úgy tűnik egyedüli tényezőként 1965-höz viszonyítva – még növekedett is. A média mibenléte és hatása is jelentősen átalakult, hatása nem feltétlenül pozitív. A jogrendszerben szerzett tapasztalat (például bírósági ügye volt, vagy legalább jogszabályt olvasott) ma is a jogismeret magasabb szintjét hozza magával, elsősorban az eljárásjog területén. A változásokat elemezve elmondható, hogy a jogismeret szintje jelentősen növekedett, bár ez a növekedés dominánsan az alapvető alkotmányjogi ismeretek⁵⁴ ugrásszerű javulásának tudható be, ami nyilvánvalóan összefügg a rendszer-váltással. Ezen túl a növekedés másik, alighanem jelentősebb mozgatórugója az iskolázottsági szint jelentős növekedése. E két tényezőtől eltekintve a jogismeret szintjében mért növekedés elhanyagolható lenne.

⁵³ GAJDUSCHEK–FEKETE (2015/1–2) i. m.; GAJDUSCHEK–FEKETE (2016) i. m.

⁵⁴ Pl. ki hozza a törvényeket, hány évre választják az országgyűlési képviselőket, kik választják a polgármestert stb. Ezeket tekintve tehát adataink határozottan ellentmondanak Kormány Attila eredményeinek, illetve a VINNAI [(2012) i. m. 16.] által felvázolt nemzetközi tendenciáknak. Ugyanakkor pl. a „Ki hozza a törvényeket,” kérdésre Kulcsár adatfelvételében 45%, Kormányéban 87%, míg a miénkben (a Kulcsár szerint torzított mintában) 76% adott jó választ, míg a kormányt 14%, 3%, illetve 11% jelölte meg, vagyis ebben a kérdésben pl. Kormány adatai magasabb jogismereti szintet tükröznek. Tekintve, hogy összesen három alkotmányjogi kérdést szerepeltet, s a másik kettőben a helyes válaszok 69% és 76%-ot tesznek ki, nem igazán világos, miből következne az alkotmányjog ismertségének alacsony szintjére vonatkozó állítás. „Paradox módon a jogszabályi hierarchia csúcsán álló, az Alkotmányban megfogalmazott normák ismertsége messze elmarad egyes, az állampolgárok életét közvetlenebbül befolyásoló jogi normák ismertsége mögött.” KORMÁNY (1998) i. m. 207. Tekintve az előző oldal fejtegetését arról, hogy a rendszerváltás után „az embereknek rá kellett döbenniük arra, hogy nem várhatnak segítséget az »állam bácsitól«, csak magukra számíthatnak (Uo. 206.) ez a tény nem tűnik paradoxnak. Az sem világos az egyes válaszok bemutatása után, hogy magát az állítást mire alapozza Kormány. Ahogy látom, a családjog területén (már ahol ez a kérdés jellege miatt egyáltalán értelmezhető) a helyes válaszok 9%-91% között mozognak, a három polgárjogi kérdésre adott helyes válaszok aránya pedig, ha jól ítélem meg 42%, 47% és 32%. Ezek az adatok – hacsak valamit félre nem értelmezek – sokkal inkább megkérdőjelezzik, mint alátámasztják a szerző végkövetkeztetéseit.

A 2013-as kutatás során nyert tapasztalatok, a módszertani nehézségek megoldása után 2015-ös adatfelvételünkben a korábbinál az összehasonlítást még inkább lehetővé tevő módon rekonstruáltuk Kulcsár kutatását, ami alapján a közeljövőben egy rendkívül pontos és megbízható összehasonlítást tudunk adni a jogismeret változásáról jogterületenként, valamint az azt befolyásoló tényezők alakulásáról is.

2.4. A jogkövetés okainak vizsgálata

A joghoz való sajátos viszony Magyarországon, illetve tágabban a közép-kelet-európai régióban – vagy Kulcsárnál⁵⁵ még általánosabban – a modernizációval küszködő országokban, már a rendszerváltás előtt meghatározó kérdése volt a hazai jogszociológiának, illetve a két domináns kutatónak, Kulcsárnak és Sajónak is.⁵⁶ Mindketten egy a joghoz való sajátos viszonyt detektáltak és irtak le kutatásaikban. Ennek lényege, hogy az állampolgárok a normák merev, szigorú betartását követelik, ám amikor rájuk kerül a sor, akkor az ügy sajátosságainak figyelembe vételét és méltányosságot várnak,⁵⁷ valahogy így: „A törvény helyes és tartassák is be mindenkivel, kivéve engem.”⁵⁸

Ezek a munkák a jog érvényesülésének problémáját, illetve abban a társadalom jogi kultúrájának szerepét makro szinten, a társadalom egészének szintjén vizsgálják, ezen a szinten keresik a jelenségek okait vagy magyarázatát. A rendszerváltás után e körben Sajó András 2008-ban publikált, egy jelentősebb kutatást összegző munkája⁵⁹ érdemel kiemelés.

⁵⁵ KULCSÁR Kálmán: A bürokratizmus társadalmi összefüggései. In: *Gazdaság, társadalom, jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.; KULCSÁR Kálmán: A politika és a jogalkotás Kelet-Közép-Európában. Megjegyzések a modernizáció és a jog kapcsolatához. In: KULCSÁR Kálmán (szerk.): *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest, Magvető, 1986.

⁵⁶ Ld. erről részleteiben FEKETE–H. SZILÁGYI i. m.

⁵⁷ Érdemes megjegyezni, hogy lényegében ugyanezt a mentalitást konstatálja a régióban összehasonlító nemzetközi kutatásában Kurchiyan. Marina KURCHIYAN: *The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies*. In: Denis J. GALLIGAN – Marina KURCHIYAN (szerk.): *The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 25–47.; valamint Marina KURCHIYAN: *Perception of Law and Social Order: A Cross-national Comparison of Collective Legal Consciousness*. 2012. <http://hosted.law.wisc.edu/wordpress/wilj/files/2013/01/Kurchiyan.pdf>

⁵⁸ SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977. 40.

⁵⁹ SAJÓ András: Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése. *Közgazdasági Szemle*, 2008/7–8. 690–711.

„Az anómia örvénye” címszó alatt kifejtett gondolatmenetét talán így lehetne összegezni: a jogsértés, az állam kijátszása évszázadok óta egyfajta kurucos virtus része is, de mindenképpen évszázadok óta jelen van. A Kádár-rendszer a betarthatatlan magatartási szabályok sokaságával ezt inkább erősítette, majd a rendszerváltás talán még tovább is fokozta. „Mivel ma a normasértés a mindennapi élet részeként, tömegesen fordul elő, és nemhogy nem találkozik negatív értékítélettel, hanem sokszor elismerés igazolja, hogy a normasértés nem számít – az előfordulási gyakoriság értelmében vett – normától eltérésnek, sem helytelennek. Akkor viszont a norma maga lesz a helytelenség szinonimája (hiszen megszegése a normális).”⁶⁰

A hatóságok tehetetlensége a rendszerváltás után a negatív spirált még mélyebbre viszi: az élet egyes területein (budapesti parkolás, egyes piacok működése, építkezések stb.) a szabálysértés egyidejűleg, nagy tömegek számára fizikai értelemben nyilvánvaló, szembeötlő. Mivel itt a résztvevők és szemlélők azt látják, hogy a nyilvánvaló szabálysértés következmények nélküli, a visszacsatolás dinamikusan erősíti a normasértés elfogadhatóságát, normalizálását. A hétköznapi rendtelenség érzete tovább erősödik.

Sajó mindezek mellett hangsúlyosan utal a magyar társadalom különösen pesszimista jellegére és arra a jellemzőjére, hogy miközben az államban nem bízik, szükségletei szokatlanul széles körének kielégítését mégis attól várja. Sajó „hipokrita parazitizmus”-nak nevezi azt a törekvést, hogy az államból minél többet sajtoljanak ki, miközben annak forrásaihoz, adók formájában nem járulnak hozzá. Az állam – a politikai rendszer túlsúlya miatt – jobbára kielégíti ezeket az igényeket, amivel ugyanakkor fenntartja a társadalom rendies jellegét, ami a szabályok bizonytalansága mellett a személyes függőségeket helyezi előtérbe az intézményesített működéssel szemben.⁶¹

Sajónak szorosan a jogra, jogkövetésre és abban a kultúra szerepére fókuszáló elemzése mellett érdemes megemlíteni a magyar társadalom általánosabb (gazdasági, munka-, politikai, jogi stb.) kultúráját empirikusan elemző kutatásokat. Ezek felvillantják azt az általános kulturális hátteret, amelyben, s amelytől nyilván nem függetlenül, hanem más elemekkel szoros összefüggésben, a jogi kultúra is elhelyezkedik; számos elemében pedig közvetlenül is tájékoztat a jogi

⁶⁰ SAJÓ (2008) i. m. 704.

⁶¹ Sajó briliáns elemzésével kapcsolatban ugyanakkor kritikaként fogalmazható meg, hogy az – a szerzőtől szokatlan módon – empirikusan nem minden elemében alátámasztott. A viszonylag nagy számban idézett empirikus kutatási adatok megjelenése esetlegesnek tűnik; egyes fontos állítások mögül olykor teljesen hiányoznak, máskor pedig inkább illusztratív, mint bizonyító erővel jelennek meg az adatok.

kultúra jellemzőiről. Ilyenek főként azok az értékutatások, amelyeket elsősorban a TÁRKI folytat le, tárol, és tesz hozzáférhetővé a kutatások számára. Ezek a vizsgálatok általában más nemzetközi adatfelvételek (ESS, WVS) keretében kerülnek lebonyolításra, így nemzetközi összehasonlítást is lehetővé tesznek.⁶²

A makroszintű elemzések másik oldalán a mikroszintű elemzések azt vizsgálják, hogy az egyes egyént mi motiválja a jogkövetésre, vagy éppen a jogsértésre. Ez – az egyébként, mind a szóba jöhető magyarázó elméleti konstrukciókat (csoportnyomás, csoportnormák; a szerep problematikája, normakövetés, vagy éppen a *grid-group* modell⁶³), mind az alkalmazott módszereket tekintve – jelentős mértékben a szociálpszichológia területe, így ugyanez a probléma ott is elkerülhetetlenül megjelenik. Az alábbiakban azokra a kutatásokra utalok, amelyek elsősorban szociológiai, jogszociológiai indíttatásúak, s az utóbbi időszakban kerültek publikálásra.⁶⁴

A jogkövetés számos lehetséges oka és több feltétele is megfogalmazható. A feltételek között nyilván meghatározó, hogy az érintett ismerje a jogszabályt. De mi motiválja, készteti az egyéneket kifejezetten a jogkövetésre? Az ezzel kapcsolatos válaszok, értelmezésem szerint, szorosan összefüggenek az ember-ről alkotott általános társadalomtudományi felfogással. E tekintetben a talán legjobb, tömör, de mély elemzést idegen nyelven March és Olsen tanulmánya adja.⁶⁵ Tanulmányukban két alapvető emberképet különítenek el, amelyeket jómagam a 'racionális-individuális' és a 'normavezérelt-szociális' fogalmakkal jellemeznék. E két emberkép merőben más magyarázatot ad a jogkövetésre. Előbbi, amely egyértelműen megjelenik a joggazdaságtan felfogásában, de lényegében a modern jog egyik alap gondolata is, hogy a jogot a haszonmaximalizáló egyének, elsődlegesen a szankciók elkerülése érdekében, vagy általánosabban: a jogba épített ösztönző mechanizmusok miatt követik. A szociális

⁶² E kutatások főbb megállapításait, meglehetősen jól szerkesztett és adatolt dokumentumokban teszik közzé a széles közönség számára, interneten is hozzáférhető formában. Pl. KELLER Tamás: *Magyarország helye a világ értéktérképén* Budapest, TÁRKI, 2009.; Johanna GICZI – Endre SIK: *Trust and Social Capital in Contemporary Europe*. (European Social Report) Budapest, Tárki, 2009. 63–81.; TÓTH István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságatlanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékrendszerében*. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b268.pdf>, 2009.

⁶³ Ld. az elmélet fejlődéséről magát a szerzőt: Mary DOUGLAS: *A history of grid and group cultural theory*. Toronto, University of Toronto, 2007. (<http://projects.chass.utoronto.ca/semiotics/cyber/douglas1.pdf>)

⁶⁴ E ponton többször hivatkozom saját munkáimra. Csak remélhetem, hogy nem túlzottan aránytalanul.

⁶⁵ James G. MARCH – Johan P. OLSEN: *The logic of appropriateness*. na; 2004 https://www.researchgate.net/profile/Johan_Olsen3/publication/5014575_The_Logic_of_Appropriateness/links/55d2f0c808ae1b0429f03e4.pdf.

felfogás szerint viszont az ember cselekvései során alapvetően – a legtöbbször minden mérlegelés nélkül – a társadalmi normákat (értékrendet, szokásokat, illemszabályokat, viselkedésmintákat) követi, és ilyenként, s ennyiben követi a jogot is.⁶⁶

A jogkövetés okait vizsgálja az a kutatás, amelynek során az akkor újonnan bevezetett, a dohányzást a tömegközlekedési eszközök megállítóitól csak öt méternél nagyobb távolságban engedélyező (a megállóban tiltó) jogszabály hatását, betartásának okait vizsgáltuk.⁶⁷ Összesen mintegy ötszáz, a megállótól távolabb dohányzó, tehát jogkövető magatartást tanúsító embert kérdeztünk meg egy rövid kérdőívvel, amelynek célja a jogkövetés okainak feltárása volt. Erre nézve öt alternatív magyarázatot ajánlottunk és arra kértük a válaszadókat, hogy egy, az iskolai osztályzatokhoz hasonló 1-5 közötti skálán (ahol az 1 jelentése: egyáltalán nem, az 5: teljes mértékben) értékeljék, hogy ezek mennyire magyarázzák jogkövető magatartásukat. Az egyes alternatív magyarázatokat és azok átlagértékeit⁶⁸ mutatja be az 1. táblázat.

1. táblázat *Válaszok a jogban előírt magatartás okaira vonatkozó kérdésre*

Állítás: Azért dohányzom itt, a megállótól távolabb, mert...	Átlag
nem akarok büntetést fizetni.	3,63
megszégyenítőnek tartanám, ha mások előtt bírságnának meg.	2,84
egyetértek ezzel a szabállyal, és ezért tartom be.	3,52
a jogszabályokat általában be kell tartani, ezért tartom be ezt is.	3,43
nem akarom, hogy esetleg valaki megjegyzést tegyen rám.	2,65

Látható, hogy a szankció szerepe a legjelentősebb. Tény ugyanakkor, hogy a szankció említése csak kicsivel marad el az általános törvénytisztelet maximájának hangsúlyozása mellett. És az is tény, hogy a kutatás általánosíthatósága az eset specifikus jellege és a kérdezés sajátosságai miatt kevésbé általánosítható. Ám a fentebb említett, 2015-ben lebonyolított, még nem publikált kutatásunkban nagyon hasonló kérdést általánosságban feltéve, nagyon hasonló arányokat

⁶⁶ Érdemes megjegyezni, hogy MARCH–OLSEN i. m., következtetése, hogy e két tényező együttesen van jelen, s az egyéni tudati és az adott társadalmi szituáció kölcsönhatása szabja meg, hogy elsősorban melyik aktiválódik.

⁶⁷ A kutatás eredményeit a jogász közönség számára összefoglaltam: GAJDUSCHEK György: Miért engedelmessé válnak az emberek a dohányzást tiltó jogok? *Jogtudományi Közöny*, 71. 2016/1. A szociológus közönség számára: GAJDUSCHEK György: Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jogoknak? In: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum, 2016. 113–135.

⁶⁸ Az átlagérték azt mutatja meg, hogy összességében-átlagosan milyen mértékű az adott tényező fontossága. Minél magasabb ez az érték, annál többen tulajdonítanak nagy jelentőséget az adott tényezőnek.

kaptunk (a fontossági sorrendben első a szankciótól való félelem, második az általános törvénytisztelet).

A szankció fontosságát hangsúlyozó felfogással élesen ellentétes kiinduló pontból vizsgálja a kérdést Boda Zsolt,⁶⁹ elsősorban Tom R. Tylernek⁷⁰ a nemzetközi szakirodalomban meghatározó azon gondolatára hivatkozva, amely szerint a jogot csak akkor fogják betartani, ha azt az emberek magukénak érzik, vagyis legitimnek fogadják el a jogalkalmazó szervek munkáját és bíznak azokban. A két álláspont egymással szembeni szisztematikus tesztelésére a hazai adatokon a közeli jövőben kerülhet sor.

A makro- és mikroszintű vizsgálatok mellett – mind elméleti, mind normatív-gyakorlati szempontból – különösen hasznosak lehetnek a mezo-, avagy intézményi szintű vizsgálatok. Jómagam például a közigazgatási jogalkalmazást vizsgálva⁷¹ arra jutottam, hogy a közigazgatási szervek jogalkalmazó tevékenysége nyilvánvalóan alkalmatlan arra, hogy a racionális jogsértőket szankcióival elrettentse a jogsértéstől; épp ellenkezőleg, szinte bátorítja arra. Ugyanakkor az állampolgárok (természetes személyek) óriási többsége követte a jogot még akkor is, amikor a jogsértés számára nyilvánvalóan előnyösebb lett volna, amely viselkedés mögött tehát valamiféle morális tényező állhat. Igaz ugyanakkor, s ez is jól érzékelhető, bár megbízhatóan nem volt bizonyítható, hogy ez a fajta állami impotencia fokozatosan aláássa ezt a még meglévő morális hátteret is, lényegében azt üzenve: „aki betartja a jogot, az hülye”. Az ilyen jellegű kutatások azért is hasznosak lehetnek, mert megmutatják az intézmények működésének azon elemeit, amelyek az alacsony hatékonysághoz vezetnek, ami aztán a fejlesztés kulcsa is lehet(ne).

2.5. Szociálpszichológia

Ahogy arra már utaltam a szociálpszichológia a jogtudat kutatásában az egyik legfontosabb diszciplína lehet, egyfelől a tudományterület által ajánlott elméleti konstrukciók miatt, másfelől az alkalmazott módszertan tekintetében. A szociálpszichológia is támaszkodik az interjú, kérdőíves adatfelvétel stb.

⁶⁹ Ez a megközelítésmód tükröződik Boda Zsolt fentebb idézett könyvének legtöbb tanulmányában. BODA (2016) i. m.

⁷⁰ Tom R. TYLER: *Why people obey the law: Procedural justice, legitimacy, and compliance*. New Haven, CT, Yale University, 1990.

⁷¹ GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről*. Budapest, KSZK – MKI, 2008.

módszerére, számos, a szociológiában kevésbé megjelenő, ám releváns módszert alkalmaz. Ilyen mindenekelőtt a kísérletek módszere: hogyan reagál a kísérleti személy különféle hatásokra, miközben más külső tényezőket a kutatás vezetője kontrollálni tud. Egyre jelentősebb ezen a területen a számítógépes szimuláció módszere, amelynek alkalmazási lehetőségei egyelőre csak sejthetők.

Az alábbiakban azonban – félő, hogy elsősorban a tájékozottság hiánya, illetve az egyoldalú érdeklődés okán – olyan kutatásokat mutatok be, amelyek alapvetően a kérdőíves módszerre építenek. (E területen tehát jelen szakirodalmi áttekintés bizonyosan kiegészítésre szorul.)

Elsőként Váriné Szilágyi Ibolya munkásságát emelném ki, aki a fiatalokúakkal kapcsolatos vizsgálatairól ismert, s aki szempontunkból releváns kutatásait néhány éve egy kötetben is összefoglalta.⁷² A kötet empirikus hátterűl nem csak tisztán kutatások, hanem a beavatkozó-fejlesztő tevékenység során szerzett tapasztalatok is szolgálnak.⁷³ Az elemzés fókuszában a tizenévesek joghoz való viszonya, illetve ennek alakulása áll. Jómagam – mind az alkalmazott módszer, mind a kapott eredmények tekintetében – különösen azt a kutatást tartom figyelemre méltónak, amely a korosztály körében a bizonyos fogalmakhoz, közöttük a jog, a felelősség, egyenlőség, tekintély stb. fogalmaihoz (s nyilván ezek konnotációihoz) való viszonyt vizsgálta. Sajnos nem teljesen tisztázott, legalábbis számomra nem vált teljesen világossá, hogy a kutatások mely része, illetve mennyiben ad lehetőséget nemzetközi (orosz és francia) összehasonlításra, és a beszámoló néhány más ponton is megnehezíti a vizsgálatok rekonstrukcióját az olvasó számára – bár ez talán pszichológiai képzettségem hiányából is adódik. Mindezek miatt sajnos nehezen tudnék néhány, a jogtudat kapcsán általánosítható üzenetet kiemelni a kötetből.

⁷² VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: *A jogtudatról – alulnézetben: tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége* Budapest, L'Harmattan, 2010.

⁷³ Az értékmentes tudományon némileg túllépve, itt jegyzem meg, mennyire sajnálatos, hogy az iskoláskorú fiatalok körében végzett, alábbiakban ismertető kutatások eredményei nem épültek be az iskolai oktatás, vagy általánosabban a működés gyakorlatába. Az iskola ugyanis, tekintettel az érintettek fiatal korára, fogékonyságára és a fiatalkori szocializáció sajátosságaira is, különösen alkalmas terep lenne (lett volna) a demokratikus állampolgári kompetenciák elsajátítására. E kompetenciák ugyanis nem csak, és talán nem is elsősorban kognitív, ismereti jellegűek. Természetesen fontosak az állampolgári, jogállami ismeretek, de fontosabbak lehetnek a készségek és attitűdök, ahogyan pl. egy konfliktust kezelnek a résztvevők, avagy ahogyan a hatalmi viszonyokat (pl. tanár és diák között) kezelik. E területen jelentős fejlesztő tevékenységnek lett volna helye az iskolai oktatásban. Ez azonban a gyakorlatban jóval jelentősebb, kiterjedtebb és persze nagyobb erőfeszítést kívánt volna meg, egyben egy hosszú távban gondolkodó, stratégiai szemléletet is az oktatáspolitikában. Akár a folyamatokat, akár a végeredményt tekintjük, ezen a területen aligha lehet sikerekről beszélni. Mindez azonban nyilván egy másik, ilyenként más által megírandó tanulmány témája lehet.

Váriné kutatásaival részben egy időszakban több, erre a korosztályra fókuszáló más kutatás is folyt, nem kis részben abból a felismerésből következően, hogy ez az életkor, amikor a jogállamiság értékeinek elfogadása és a jogállami rendben való „működés” megtanítása a leginkább lehetséges és szükséges. Így például az oktatási jogok miniszteri biztosának megbízásából a 2000–2001-es tanév során végzett, meglehetősen professzionálisnak tűnő országos kutatás, az iskoláskorú gyermekek és részben a tanárok jogtudatát, elsősorban az alkotmányos alapelvekkel, az igazságszolgáltatás működésével kapcsolatos ismereteit és attitűdjeit vizsgálta, ötvözve a nagyobb mintán végzett kérdőíves módszert az interjú és a részt vevő megfigyelés módszerével. A kutatás kiterjedt a jogismeret számos területére, a konfliktuskezelésre, az előítéletességre; vizsgálta mindezekben a családi háttér (anyagi és nevelési értelemben) és az iskola (iskolatípusok, tanári magatartás, az iskola szellemisége stb.) szerepét a diákok jogtudatának alakításában. Mindennek a mintegy százoldalas összefoglaló kitűnő áttekintését adja.⁷⁴

Itt érdemes még megemlíteni azt a nagymintás kutatást, amely 1996-ban tizenévesek állampolgári kultúráját vizsgálta,⁷⁵ s ami elsősorban a politikai kultúrát jelenti, de a jogállamiságot érintő vonatkozásai is vannak.⁷⁶ Megjegyzendő, hogy Örkény, illetve Örkény és Székelyi kutatásai az igazságosság-felfogásról a magyar társadalomban általában is figyelemre méltóak és szintén relevanciával bírhatnak a jogtudat-kutatásában is.⁷⁷

Szubjektív vélekedésem szerint a jogtudat vizsgálata terén a rendszerváltás utáni időszak talán legjelentősebb munkája, a Hunyady György és Berkics Mihály által szerkesztett kötet is a szociálpszichológia területéről származik.⁷⁸ A könyv első, három tanulmányt tartalmazó része az elméleti kérdéseket, a két terület (jog és szociálpszichológia) viszonyát, valamint az ebben az interdiszciplináris mezőben zajló fontosabb kutatásokat és azok eredményeit mutatja be.

⁷⁴ LIGETI György – MÁRTON Izabella: *Diákjogok és pedagógusok az iskolában. Kutatási beszámoló.* www.oktbiztos.hu/kutatasok/diakjog/dj.rtf

⁷⁵ SZABÓ Ildikó – ÖRKÉNY Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája.* Budapest, Minoritás Alapítvány, 1998.

⁷⁶ Az iskolások, illetve általában a gyermek és fiatalkorúak körében végzett hazai kutatásoknak jó összefoglalóját adja: PINCZÉS-PRESSING Zsuzsanna – FÜLÖP Márta: A morális fejlődés és a jogi szocializáció: elmélet és tapasztalat. In: HUNYADY–BERKICS i. m., különösen 105–107.

⁷⁷ Ld. pl. ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária (szerk.): *Az igazságosság labirintusaiban. Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarorszáján.* Budapest, Sík Kiadó, 2011.; illetve a kötet több, a szerkesztők által jegyzett tanulmányát.

⁷⁸ HUNYADY–BERKICS i. m. A kötet ennél jóval részletesebb bemutatására ld. GAJDUSCHEK György: Hunyady György – Berkics Mihály: A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem. *Állam és Jogtudomány*, 58. 2017/1 118–126.

A valamiféle tematikus logika alapján szétválasztott második és harmadik rész tartalmazza az empirikus kutatásokat. Érdeemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a tanulmányok jelentős része – bár jogi relevanciájuk kétségbevonhatatlan – legalább annyira, vagy sokkal inkább kapcsolódik a politológiához (politikai rendszer, állam), mint a joghoz.⁷⁹ A kötetből Berkics Mihály két tanulmányát emelem ki,⁸⁰ elsősorban azért, mert azok különösen nagy számban tartalmaznak kifejezetten a jog szempontjából releváns empirikus adatokat és elemzéseket. Az alábbiakban néhány meglepő eredményt mutatok be, inkább a figyelemfelkeltés, mint a szisztematikus összefoglalás szándékával.

Elképesztő méretű az értékinkonzisztencia a legalapvetőbb jogi kérdésekben. Ezt igazolják a különféle statisztikai elemzések (elsősorban: faktoranalízis), amelyek egy mögöttes értékrend feltárására irányulnak, a nemzetközi tapasztalatok szerint viszonylag jó eredménnyel. Ugyanez a vizsgálat a magyar adatokon lényegében nem hoz eredményt. Egy kézzelfoghatóbb adattal is jelezve a problémát: a reprezentatív minta válaszadóinak mintegy 73%-a (!) értett egyszerre egyet azzal az állítással, hogy: „Jogai csak annak legyenek, aki a kötelességét is teljesíti.” és azzal, hogy: „Vannak olyan szabadságjogok, amelyek mindenkinek egyenlően kijárnak.”

A rendszer elfogadottságát (az ún. rendszerigazolást) is vizsgálja Berkics, számos korábbi vizsgálat alapjain. A rendszerigazolás abban áll, hogy a társadalomban alul lévők is elfogadják, hogy a társadalom alapvetően igazságos módon működik – ezzel pedig elfogadják saját helyzetüket is, miközben jelentős mértékben ez az alapja az intézményekbe vetett bizalomnak, a politikai- és jogintézmények legitimitásának. A rendszerigazolás így meghatározó jelentőségű a társadalmi stabilitás szempontjából. Berkics jelzi, hogy a magyar társadalom meghatározó jellemzője, éles ellentétben más, nyugati társadalmakkal a rendszerigazoló attitűd határozott hiánya, az általános „igazságtalanság-élmény”. Ez jelenik meg az igazságosságra vonatkozó kérdésekre⁸¹ adott negatív válaszokban.⁸²

⁷⁹ Ilyenek pl. a hajléktalanügy megítélését, a politikai aktivizmust, a politikai rendszerrel, a jóléti szolgáltatásokkal kapcsolatos attitűdöket vizsgáló dolgozatok.

⁸⁰ BERKICS Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról; Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. In: HUNYADY–BERKICS i. m. 141–160., 337–364.; BERKICS i. m.

⁸¹ Utaljanak azok konkrét jelenségekre (például anyagi sikeresség oka, a gazdasági verseny megítélése), vagy általánosabb kérdésekre.

⁸² Berkics idézi a Gallup kutatásait, Hunyady és mások eredményeit, amikor bemutatja, hogy a válaszadók nagyobb arányban tulajdonítják a sikert a tisztességtelenségnek és kapcsolatoknak, mint a tehetségnek és kemény munkának, olyannyira, hogy a leginkább „érdemes” gazdagoknak a szerencsejátékok nyerteseit tartották. Figyelemre méltó, ám itt részletesen nem

A jogrendszerrel kapcsolatos attitűdök magyarázatát is keresi Berkics. Ezek közül azok a vizsgálódások tűnnek a legérdekesebbeknek, amelyek egyéb kulturális jellemzőkből kísérlik meg magyarázni a magyar jogi kultúra egyes sajátosságait (jogi értékek választása, intézményi bizalom stb.). A magyarázó változók között így megjelennek a különféle félelmeket firtató kérdések, vagy általánosabb értékrendre vonatkozó kérdések.⁸³ Ám ezek – a máshol jól működő magyarázatok – nem mutatnak erős összefüggést a jogi attitűdökkel. Elsősorban azért, mert a félelmek alakulásra, és főként az általános értékrendre vonatkozóan szintén nem lehet megragadni világos mintázatokat. Vagyis hiányzik a viszonylag konzisztens, valamiféle világnézetté összeálló értékrend, már az egyes egyének és így természetesen a társadalom szintjén is.

A fenti adatok egy rendkívül anómiás társadalom képét rajzolják fel. Más megfogalmazásban, hiányzik az ún. társadalmi tőke, amely oly fontos egy jól, hatékonyan működő társadalom szempontjából.⁸⁴ Alighanem ebben a kontextusban kell értelmezni a jogi kultúrát is, amely ennek az általánosabb kultúrának a része, bizonyos értelemben terméke is. A szélsőségesnek tűnő értékinkonzisztencia tényének és – talán elsősorban történelmünk sajátágaiban rejlő – okainak vizsgálata további kutatási feladatokat jelölhet ki.

3. Összegzés – Értékelés

A rendszerváltás utáni mintegy negyedszázad hazai kutatásai talán az érdeklődés, talán a szükséges kapacitás és főként pénz hiányában, Kulcsár vagy Sajó 1990 előtti munkásságánál némileg szerényebbnek tűnnek. Az érdeklődés hiánya – legalábbis a jogászok részéről, és legalábbis az első időszakban – érthető, hiszen az írott jogból összeálló jogrendszer maga olyan átalakuláson ment keresztül, ami a klasszikus értelemben vett jogtudósnak hosszú időre témát adhat. Minden bizonnyal szerepet játszott a kutatásoknak ebben az apályában

bemutatható Berkicsnek az az elemzése, amely a rendszert elutasítók körén belül elkülöníti az aktív és passzív (cinikus) csoportokat.

⁸³ A vizsgált értékek: szabadság, egyenlőség, hagyományörzés, modernizálás, környezetvédelem, rend, demokrácia, türelem, szociális biztonság, gazdasági hatékonyság, tekintély, hit. Tizennyolc félelemre kérdeztek rá. Így pl. nem tudja fizetni a számláját, elveszíti megélhetését, megbetegszik és nem kap megfelelő egészségügyi ellátást, becsapja egy nagy cég, betörés, lopás áldozata lesz stb.

⁸⁴ Ld. erről és ennek politikai, jogi vonatkozásairól: BODA Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum–MTA TK Politikatudományi Intézet, 2013.

az a tény is, hogy az empirikus kutatások viszonylag költségesek, ám igény híján hazai finanszírozó kevéssé jelentkezett; a tudományos finanszírozásban a jogszociológia sem a jogászoknak, sem a társadalomtudósoknak nem volt igazán szívügye; míg a külföldről finanszírozott kutatások hazai relevanciája általában meglehetősen kétséges.

Jó hír ugyanakkor, és ez különösen jól látszik például a magyar társadalom reprezentatív mintáján végzett vizsgálatokból, hogy az utóbbi, jó fél évtizedben a jogtudat kutatásoknak egyfajta újabb virágkorát éljük. Talán ez, és a néhány valóban informatív, lelkesedésre okot adó munka adhatja e tanulmány pozitív végső kicsengését.

Ez előtt azonban szükséges egy alapvető – és egyelőre áthidalhatatlan – problémára is utalni. Ez pedig a jogász közönség, specifikusabban pedig a jogtudattal foglalkozó jogász és szociológus kutatók közötti óriási szakadék. E szakadék mögött a két tudományterület teljesen eltérő tudomány-felfogása áll,⁸⁵ aminek következtében lényegében nincs átjárás a két terület között. A társadalomtudósok által írt munkák a jogász számára érthetetlenek, ezzel együtt érdektelenek is tűnnek. A jogtudósok által végzett empirikus kutatások viszont a minimális társadalomtudományi háttérrel rendelkező szakember szempontjából is rendkívül problematikusnak tűnnek. Jómagam is ilyen jellegű kritikának adtam hangot a fentiekben számos – egyébként figyelemre méltó – munka kapcsán.

A jog- és a társadalomtudományok közötti eltérések megnyilvánulnak abban, hogy milyen egy kutatás, majd egy arról történő beszámoló elvárt strukturáltsága. Egy társadalomtudományi dolgozatban nagyon egyértelmű kutatási kérdést kell megfogalmazni és a dolgozatnak ehhez igazodnia. Szintén fontos a módszertani önreflexió is. Ezekben a dolgozatokban egyértelműen meg kell határozni, hogy milyen módszert alkalmaznak, miért azt, annak milyen korlátai vannak, és ezután pontos módszertani leírást adni, ami így akár a dolgozat harmadát-felét is kiteheti. (Pl. a mintavétel pontos leírása, az adatfelvétel részletes bemutatása alapkövetelmény egy szociológiai munkában – követve azt a tudományos elvárást, hogy a kutatásnak megismételhetőnek kell lennie.) Ezzel szemben a legkitűnőbb jogtudósok számára is komoly kihívást jelentene a kérdés, hogy milyen módszerre alapozza elemzését. Mint láttuk, a legtöbb jogtudat-kutatás, illetve az azt bemutató tanulmány a legalapvetőbb társadalomtudományi módszertani elvárásoknak sem felel meg. Nehezen elfogadható,

⁸⁵ Ld. erről: FLECK–GAJDUSCHEK i. m., valamint GAJDUSCHEK György: Fónai Mihály: Joghallgatók – Honnan jönnek és hová tartanak? *Állam- és Jogtudomány*, 57., 2016/1. 88–94.

hogy a bemutatott kutatások nagy részében alapvető állításokat (nagy vagy kicsi, nagyobb/kisebb, mint) sem támasztanak alá egyszerű, jó fél évszázada már a hazai egyetemeken is tanított tesztek (pl. egy egyszerű khi négyzet próba) elvégzésével, és ezek alapján az állítás megbízhatóságát mutató szignifikancia-értékek megadásával.

A módszertan alacsony színvonala nemcsak önmagában probléma, hanem azzal is jár, hogy gyakran a meglévő adatokkal viszonylag jól megválaszolható kérdéseknek még a feltételére sem kerül sor. Több tényező összefüggéseinek vizsgálata rendkívül ritkán fordul elő, szinte kizárólag keresztábrák formájában (a szignifikancia vizsgálata nélkül) történik, ami lehetetlenné teszi az általánosabb összefüggések, például a jogi tapasztalat, a jogismeret és a joggal kapcsolatos attitűdök közötti összefüggések vizsgálatát, noha ezek lennének a jogtudat kutatásának nagy kérdései. Talán a leszűkített módszertani lehetőségek, talán a jogász sajátos érdeklődése az oka annak is, hogy a kutatások tematikája tipikusan konkrét – jobbára a kutató egyéni érdeklődése alapján kiválasztott – jogintézményekre irányul, és általában kísérlet sem történik valamiféle összefüggő, általánosabb kép megfogalmazására, vagy ha mégis megtörténik,⁸⁶ az nyilvánvalóan nem az adatokból következik.

További jelentős eltérés a „van és kell” (*de lege lata, de lege ferenda*) közötti különbségtétel. Egy társadalomtudományi munka nem tartalmaz javaslatokat; mivel azt a tanácsadás körébe tartozónak véli. Ez részben abból is következik – mint arra pl. Vick⁸⁷ utal –, hogy a jogász kutató általában közvetlen kapcsolatban áll tárgyával, illetve a jogalkotási és/vagy jogalkalmazói gyakorlattal. Eltérés van a kritikai viszonyulás tekintetében is. Míg a hazai társadalomtudományban elfogadott, sőt leggyakrabban elvárt a kemény kritika (akár egy cikk megjelenése előtt, de akár utána is), azzal a jogtudományban egészen ritkán lehet találkozni, gyakoribbak az értékelés nélküli vagy a nyilvánvalóan behízelt recenziók, hozzászólások.

E jellemzők egy része nyilvánvalóan a jogtudomány sajátjaiból következik, más része inkább a tudományterület hagyományaiból, és megint más része a hazai hagyományok következménye. Hogy ezeket mennyire szükséges és lehetséges áthágni, vagy továbblépni rajtuk (kinek-kinek szemlélete szerint) az a hazai jogtudomány egy alapkérdése is. Sajó András négy évtizede a szo-

⁸⁶ Mint pl. a Kormány sokak által átvett konklúziójában.

⁸⁷ Douglas W. VICK: Interdisciplinarity and the Discipline of Law. *Journal of Law and Society*, 31., 2004/2. 163–193.

ciológiai szemléletet látta⁸⁸ a jogtudományban a továbblépés lehetőségének. A nemzetközi szakirodalomban a jogszociológia intézményesült, a jogtudomány részeként (is) értelmezett tudományterület. Eszerint a nyitás a társadalomtudományok felé szükséges és lehetséges. A magyar jogtudományt, jogi oktatást, így a jogász szakmát azonban elkerülte a hetvenes évek jogszociológiai, majd kritikai jogelméleti, akárcsak az utóbbi évtizedeket domináló joggazdaságtani irányzata. A jogtudatra irányuló nagy kérdések feltétele és megválaszolási kísérletei ezért várhatóan inkább a társadalom-tudományok oldaláról várhatóak.

Valóban, a jogtudat-kutatások tekintetében nem csak e kutatások számában érzékelhető jelentős pozitív változás, hanem módszertani szempontból is jól érzékelhető a minőség ugrásszerű javulása, elsősorban, bár nem kizárólag, a különféle társadalomtudományi műhelyek kutatói részéről.⁸⁹ Reméljük, hogy ehhez a hullámhoz tudunk kapcsolódni mi is, a többször említett, a magyar lakosság jogtudatának feltárását célzó OTKA kutatásunk keretében, egyszerre érvényesítve a jog- és a társadalomtudományokban felhalmozott ismereteket.

⁸⁸ SASÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

⁸⁹ A bemutatott munkák közül ilyen volt pl. az ELTE Szociálpszichológiai műhelye (ld. HUNYADY–BERKICS i. m.), vagy az MTA TK PTI-ben a bizalom kutatására formálódó csoport. Ld. BODA (2015) i. m.

II. ELMÉLETI KÉRDÉSEK

A JOGTUDAT-KUTATÁSOK PROBLÉMATÉRKÉPE*

H. SZILÁGYI István

1. Bevezetés

A következő eszmefuttatás célja egyrészt a jogtudattal kapcsolatos elméleti kérdések áttekintése, másrészt egy fogalmi tisztázás, mely segítheti a jelenség empirikus kutatások számára való konceptualizálását. Ugyanakkor ez utóbbi fogalom-meghatározásra tett javaslat az elmúlt fél évtizedben ismét megélénkülő hazai empirikus jogtudat-vizsgálatok összehangolását is szolgálni kívánja.

Ami a kifejtés mikéntjét illeti, az elemzés elsősorban a jogtudat elméleti aspektusainak azonosítására törekszik, s az egyes vonatkozásokban megjelenő elméletek és empirikus kutatási eredmények csak szórványos, példálózó jellegű utalások formájában kerülnek említésre. A vázolt problématerképhez tehát nem kapcsolódik a szakirodalom rendszeres áttekintése. A jelzésszerűen előforduló hivatkozásokat viszont igyekeztem lehetőleg a magyar kutatásokból venni,¹

* A tanulmány az OTKA 105552 számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című kutatása és az Igazságügyi Minisztérium *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programjok 2016* keretében valósult meg. A jelen tanulmány első formájában „A jogtudat-kutatások elméleti kérdései” címmel a *Jogtudat-kutatások Magyarországon*, a PPKÉ JÁK Jogbölcseleti Tanszék Jogszociológiai kutatócsoportja és a MTA TK Jogtudományi Intézet Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja közös rendezésében tartott tudományos szimpóziumon (Budapest, 2015 november 4.) tartott előadásként hangzott el. Köszönettel tartozom Fleck Zoltánnak, Frivaldszky Jánosnak, Gajdushek Györgynek, Fekete Balázsnak és Róbert Péternek az előadáshoz fűzött értékes megjegyzéseikért és javaslataikért. A tanulmány átdolgozott formában megjelent: H. SZILÁGYI István: A jogtudat-kutatások elméleti kérdései. *Iustum Aequum Salutare*, XIII. 2017/1. 15–36.

¹ A hazai jogtudat-kutatások áttekintésekor a szocializmus korszakára vonatkozóan elsősorban a Fekete Balázssal közös kutatásunkra, míg a rendszerváltást követő korszakot illetően elsősorban Gajdushek György és Vinnai Edina összefoglalásaira támaszkodtam. FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*, X. 2014/4. 5–40.; GAJDUSHEK György: Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után. *Iustum Aequum Salutare*, XIII. 2017/1. 55–80.; VINNAI Edina: Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat. http://www.uni-miskolc.hu/~wwwjuris/JOGSZOCIOLOGIA_EA_EGYBEN.pdf 14–24., különösen 24–29.

s a külföldi szerzőkre csak néhány olyan elméleti probléma kapcsán utaltam, ahol ez elkerülhetetlennek látszott. E választás oka az, hogy a tanulmány így hozzájárulhat annak megvilágításához is, hogy a hazai kutatások a problémakomplexum mely területeit érintették vagy fedték le, s melyek maradtak eddig figyelmen kívül. Szintén mellőzésre kerül a hazai kutatások módszertani kérdéseinek vizsgálata, mint ami a jelen elemzés érdekéhez csak lazábban kapcsolódó problémakör.

2. A jogtudat két szintje

A fogalmi analízis kiindulópontjául a jogtudat egyéni és társadalmi szintjének megkülönböztetése kínálkozik. Ezt a distinkciót – természetesen az uralkodó marxista társadalomtudomány, s közelebbről a marxista jogelmélet fogalmi kereteire tekintettel – az 1970-es években dolgozta ki a hazai jogszociológia,² ami részben magyarázza, hogy az egyénivel szembeállított „társadalmi” bizonyos fokig meghatározatlan maradt. Ennek oka az volt, hogy bár a kutatók számára világos volt, hogy a társadalmi rétegződésnek nagy jelentősége van a szocialista társadalom viszonyai között is, de a politikai ideológia szintjén vágyott ‘osztály nélküli társadalom’ képze, valamint a hagyományos közösségek lerombolásának, illetve a spontán csoportképződés akadályozásának tényleges politikai gyakorlata egyaránt abba az irányba hatott, hogy a „társadalmi” szint fogalmát az ‘össztársadalmi’, vagyis állami szinttel azonosítsák. Az egyéni és társadalmi szint elválasztása tehát egyúttal kimondatlanul azt a képet sugallta, hogy az egyén minden további közvetítő csoport közbejötté nélkül, közvetlenül kapcsolódik a társadalmat képviselő államhoz.³ Az egyénnek a társadalomhoz mint legátfogóbb csoporthoz való kapcsolata efféle felfogásának túlzottan leegyszerűsítő voltával valójában már akkor tisztában voltak a kutatók, a jelen fejtegetésünk szempontjából azonban azt elfogadhatjuk kiindulópontként azzal, hogy a gondolatmenet későbbi részében még felbontjuk e szimplifikált viszonylatot.

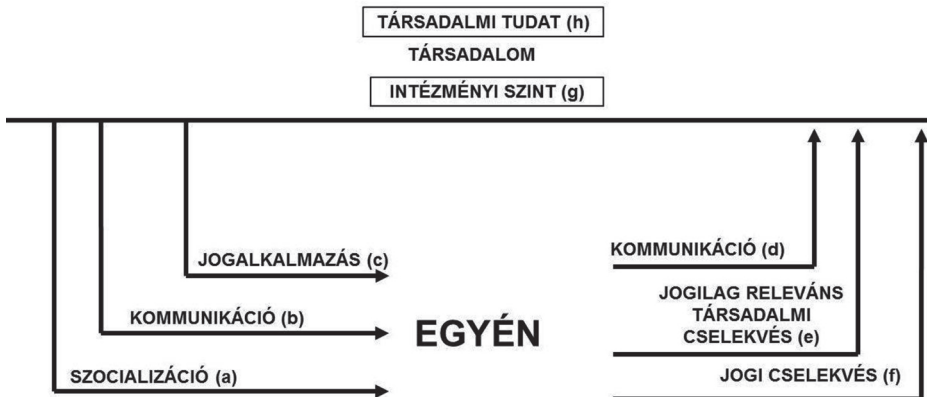
² Ld. SAJÓ András: Jogi nézetek az egyéni tudatban. *Állam- és Jogtudomány*, 1976/3.

³ E problémáról ld. H. SZILÁGYI István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. In: PÉNZES Ferenc – RÁCZ Sándor – TÓTH-MATOLCSI László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65. éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*. Debrecen, DUP, 2011. 324–337.

A jogtudat társadalmi szintjével kapcsolatban viszont még egy további pontosításra is szükség van. Látnunk kell, hogy a jogtudat társadalmi szinten más-képpen kapcsolódik a (politikai) közösséget mint egészet képviselő intézményi réteghez – amit szokásosan az állammal vagy a kormányzattal azonosítunk –, mint az egyéni jogtudat az egyénhez mint társadalmi és pszicho-fizikai realizációhoz. Szemben az egyénnek a saját jogtudatához való kapcsolatával, az állam egyáltalán nem kizárólagos hordozója és alakítója a társadalmi jogtudatnak. Míg az egyén viselkedéséből elvileg rekonstruálható az egyén jogtudata, addig az állami szervek „tevékenységéből” nem következtethetünk a társadalom jogtudatára minden vonatkozásban, mivel ez utóbbi sokkal tágabb jelenséget foglal magában és sokkal komplexebb összefüggésben van az államként azonosított intézményi réteggel. E problémára azonban a későbbiekben még visszatérünk.

Vessünk most egy pillantást az egyén és társadalom kölcsönhatására, amelynek az elemzés számára elkülönített aspektusait az 1. ábra mutatja.

1. ábra

A társadalomtól az egyén felé haladva tehát három hatásnyalábot vagy mezőt különíthetünk el a vizsgálódások e kezdeti fázisában: a szocializációt (1a), a kommunikációt (1b) és a jogalkalmazást (1c). Az egyéntől társadalom irányába mutató hatások között pedig ismét a kommunikáció (1d), valamint a jogilag releváns társadalmi cselekvések (1e), illetve a kifejezetten jogi cselekvések (1f) mezeit érdemes elválasztanunk. A társadalmi szinten pedig – a fenti fejtegetésnek megfelelően – el kell különítenünk az intézményi réteget (1g) és a társadalmi jogtudatot (1h).

Ad 1a. A szocializáció társadalomlélektanban használatos fogalmát itt némileg szűkebb értelemben használjuk. Egyrészt eltekintünk a tanulási folyamat alapvetően interaktív jellegétől, vagyis a nevelés folyamán a nevelt viselkedésének a nevelőre gyakorolt visszahatásáról, noha Seneca óta tudjuk: *homines cum docent, discunt*. Másrészt, bár a szociálpszichológiában az élethosszig tartó tanulás elképzelésének elfogadásával párhuzamosan egyre nagyobb figyelmet szentelnek a kutatók a társadalmi tanulás felnőttkori szakaszának, illetve a reszocializáció és az „átnevelés” problémáinak, számunkra a társadalmi nevelés fiatal felnőtt korral, a szilárd egyéni identitás kialakulásával záruló első szakasza lényeges. Ez utóbbi megfontolás alapja az, hogy a jogi szocializáció felnőttkori szakaszában döntően a jogról való ismeretek és tapasztalatok a személyiség kognitív szférájában zajló felhalmozása és feldolgozása játszik szerepet, amit azonban modellünkben külön kiemeltünk a társadalmi kommunikáció és a jogalkalmazás hatásmezéjének nevesítésével.

A társadalmi nevelésnek az identitás elnyeréséig tartó szakaszában a jogi szocializáció folyamata nem válik el világos határokkal a nevelés más aspektusaitól, különösen a születéstől a pubertásig tartó korai korszakban, melyben a személyiség a tekintély és a szabályok különféle társadalmi megjelenési formáihoz való viszonyának érzelmi és akarati elemei formálódnak. A pubertást követő periódusban a személyiségfejlődés menetében aztán fokozatosan válik meghatározóvá a kognitív szféra, s ezzel párhuzamosan válnak egyre differenciáltabbá és gazdagabbá a jogi autoritásokról és a jogszabályokról szóló ismeretek, s egyúttal egyre reflektáltabbá és kritikusabbá a hozzájuk való érzelmi, morális viszonyulás. Míg a szocializáció korai szakaszának legfontosabb ágense a család, addig a későbbiekben az iskola, a kortárs csoport és – napjainkban egyre növekvő mértékben – a média hatása lesz meghatározó.

A társadalomlélektani kutatásokban két alapvető elméleti megközelítés alapján történtek kísérletek a szocializáció jelenségeinek értelmezésére és empirikus felderítésére. Az 1970-es években a Jean Piaget munkásságára épülő ‘kognitív fejlődés’ irányzat alapjait Lawrence Kohlberg és June L. Tapp kutatásai fektették le. Ugyancsak nagyjából ebben az időben formálódott a Ronald L. Akers és Albert Bandura nevével fémjelzett „társadalmi tanulás” elmélete is. Míg az előbbi főként a személyiség kognitív fejlődésének belső dinamikáját, addig az utóbbi a külső, társadalmi hatások jelentőségét hangsúlyozta a szocializáció elméleti modelljében. A két irányzat közötti közvetítés, illetve azok elemeinek kombinálása jegyében kidolgozott ‘integrált szemlélet’ pedig az 1980-as években Ellen S. Cohn és Susan O. White műveiben jelent meg először.

Az elmúlt fél évszázad során a jogi szocializáció kutatói számos a jogtudat jelenségével összefüggő jelenség elméleti megragadását célzó fogalmat és teoretikus összefüggést tártak fel, valamint széles körben folytattak empirikus kutatásokat, amelyek a jogpolitika és a joggyakorlat számára is fontos eredményeket produkáltak.

Az előbbi körben említhetjük a jogismeret és a 'jogértés' (*legal reasoning*) kognitív mozzanatainak fogalmi elkülönítését az érzelmi motivációktól és értékelő jellegű attitűdöktől, valamint a jog használatának képességétől (jogi kompetencia), továbbá a jogtudat alakulásának fázisait és belső összetettségét, az ágensek és a nevelés alanyai közötti interakciók természetét feltáró elméleti konstrukciókat.

A gyakorlati jelentőséggel bíró empirikus kutatási témák között említhetjük például a jogértés és a jogi kompetencia fejlődésének vizsgálati eredményeit, amelyek muníciót adhatnak a büntethetőség korhatárának megállapításáról, illetve a kiskorúak jogi eljárásba (pl.: tanúként) való bevonásáról folyó jogpolitikai vitákhoz. Szintén tanulságosak a jogi ismeretek és a joggal kapcsolatos érzelmi beállítódások kialakításában az iskola és a média szerepének felmérése során született eredmények, amelyek hasznosíthatók (lennének) a tantervek és műsorpolitikák jogi nevelést segítő fejlesztése érdekében.

A jogi szocializáció problémaköre a hazai jogszociológiában az 1970-es évektől napjainkig mind elméleti,⁴ mind az empirikus kutatások⁵ vonatkozásában

⁴ Az elméletépítés szempontjából elsőként Sajó András foglalkozott behatóan a jogi szocializáció kérdésével. Az 1980-ban megjelent *Jogkövetés és társadalmi magatartás* című könyvében ismertette a 'kognitív fejlődés' irányzata által kidolgozott koncepciót. Az 1990-es években a Kohlbergi elmélet kritikája és az alternatív teoretikus irányokban való tájékozódás szempontjából jelentősek volt Vajda Zsuzsanna és Váriné Szilágyi Ibolya kutatásai. Váriné a 2010-ben publikált monográfiájával a hazai kutatások meghatározó szaktekintélyévé vált. SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.; VAJDA Zsuzsanna: Az erkölcsi ítélet fejlődésének kutatása Piaget és Kohlberg után. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1999/3 283–357.; VÁRINÉ Szilágyi Ibolya: *Jogtudatról – alulnézetben*. Budapest, l'Harmattan, 2010.; Az elméleti fejlemények legfrissebb áttekintésére ld. PINCZÉS-PRESSING Zsuzsanna – FÜLÖP Márta: A morális fejlődés és a jogi szocializáció: elmélet és tapasztalat. In: HUNYADY György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013.

⁵ Már a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára 1975–76-ban lefolytatott kutatás kérdőívében szerepeltek a válaszadók neveltetésére vonatkozó kérdések, de a jogi szocializációra összpontosító első kutatást Léderer Pál és Sajó András végezte tíz budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának tanulói, elérhető szülei és tanáraik körében 1982-ben. Az 1990-es évektől Váriné kutatta az általános- és középiskolás fiatalok jogtudatának alakulását. SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977.; LÉDERER Pál – SAJÓ András: *Kutatási összefoglaló a jogi szocializáció vizsgálatáról*. Kézirat. Budapest, 1984.; VÁRINÉ i. m.

kultivált kutatási terület, amelyen a napvilágot látott eredményeknek időnként – ha ritkán is – voltak (és remélhetően lesznek) gyakorlati konzekvenciái.

Ad 1b. A kommunikációnak a társadalmi szint felől az egyén irányában működő vetületét tekintve az első megjegyzésünk természetesen, hogy az interakció másik – a kormányzat felől nézve: *feed back* – irányát az általunk javasolt modellben ugyancsak különválasztottuk (1d), melynek tárgyalására alább kerítünk sort. A most vizsgálandó viszonylatban tehát elsősorban az állami intézmények által a tömegtájékoztatás különféle csatornáin keresztül az állampolgárok felé küldött, jogról szóló információk áramlására gondolunk. Tartalmilag ez felöli a tételes jogi szabályok kihirdetésétől és közzétételétől kezdve, a bírósági döntések megismerhetőségén át, a jogalkotó és jogalkalmazó szervek felépítésére és működésére vonatkozó információkig a joggal kapcsolatos ismeretek rendkívül változatos körét. A kommunikáció folyamata szempontjából pedig alapvetően a közvetett és egyirányú kommunikáció közismert problémái merülnek fel a jogi információkhoz való hozzáférés biztosítása – a jogállam és a jogbiztonság feltételeként, illetve a jogi nevelés és az esetleges ‘jogi propaganda’ eszközeként –, az információk szelekciója, sőt az esetleges dezinformáció, manipuláció lehetőségének vizsgálatakor. Ráadásul ezek a kérdések a különböző médiumok – nyomtatott sajtó, rádió, mozgóképek, televízió, internet stb. – információs szerkezetének és hatásmechanizmusainak összefüggésében még komplexebb formát öltenek.

Ugyanakkor látni kell, hogy a kommunikáció eleme valójában az általunk kiemelt összes aspektusban megjelenik valamilyen formában. Például a jogi nevelésben – mint arra fentebb utaltunk – a média lényeges ágens-együttesként tűnik fel. A felek közötti kommunikáció természetesen szintén fontos mozzanata jogalkalmazásnak, miként az nyilvánvaló az egyéni vélemény kifejezése, illetve a jogi vagy jogilag releváns egyéni társadalmi cselekvések esetében is. E megfontolásra tekintettel válik világossá, hogy az általunk most kiemelt empirikus kutatások csupán szűk területét képezik a kommunikáció jogban játszott szerepének feltárására irányuló elméleti és tapasztalati kutatások tágas mezejének.

Az 1960-as–’80-as években többek között Jürgen Habermas, Niklas Luhmann, Günther Teubner, Jacques Derrida és Jean Baudrillard munkássága állította az európai társadalomelméletben a kommunikáció jelenségét a kutatások homlokterébe. Az 1990-es években David Nelken a ‘jog mint kommunikáció’ (*law as communication*) kutatási mezejének kijelölésékor igyekezett ezt az európai társadalomelméleti hagyományt szintetizálni az angolszász jogtudomány

1980-as évektől izmosodó új irányjaival, elsősorban a ‘jog és nyelv’,⁶ valamint a ‘jog és irodalom’⁷ törekvéseivel. Az empirikus jogszociológiai kutatásokra azonban ezek a társadalomelméleti, jogelméleti eredmények csupán évtizedes késéssel, s gyakran inkább a módszertani megfontolások kerülőútjain keresztül hatottak. Így a bennünket most közelebről érintő terület – a jog társadalmi kommunikációja – tapasztalati vizsgálata is a jogszociológián belül az 1960-as években kialakult úgynevezett KOL-kutatások (*Knowledge and Opinion about Law*) tematikájába illeszkedett, melynek elméleti hátterét a kortárs politikai szociológia, szociálpszichológia és kommunikáció-elmélet középszintű teóriái képezték.

Hasonló képet fest a hazai kutatás helyzete is, leszámítva a további megkérdettségét és töredezettségét: a társadalomelmélet német hagyományának recepciója zajlott le legkorábban, már az 1990-es években,⁸ míg a francia vonulat befogadása még napjainkban is folyamatban van. A ‘jog és irodalom’ irányzata szintén a ’90-es években kezdett meghonosodni,⁹ míg a ‘jog és nyelv’ területén csak jóval az ezredfordulót követően kezdődtek meg a kutatások.¹⁰ Ezeknek az elméleti irányoknak a Nelken által javasolt szintézise pedig eddigelé meg sem fogalmazódott a hazai elméleti jogtudomány művelői körében.

Mindezekről az elméleti erőfeszítésektől ugyancsak függetlenül kezdődtek meg az 1960-as évek végétől a magyar jogszociológiában és kriminológiában

⁶ A ‘jog és nyelv’ nemzetközi fejleményeinek legfrissebb áttekintésére ld. VINNAI Edina: *Jog és nyelv – nyelv és jog*. In: FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 65–114.

⁷ A külföldi fejlemények ismertetésére ld. NAGY Tamás: *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben*. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus LXIII, Fasc. 15*. Szeged, 2003. H. SZILÁGYI István: *Jog és irodalom*. (Habilitációs előadás). *Iustum Aequum Salutare*, VI. 2010/1. 5–27.

⁸ Ebben a vonatkozásban kiemelkedő jelentőségű volt Pokol Béla, Karácsony András és Cs. Kiss Lajos munkássága. Ld. POKOL Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Gondolat – Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1991.; Uő.: *Társadalomtudományi trilógia I-III*. Budapest, Századvég, 2004–2006.; Cs. KISS Lajos – KARÁCSONY András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoetikus felépítettsége*. Budapest, ELTE ÁJK, 1994.

⁹ A ‘jog és irodalom’ területén folyó legjelentősebb kutatások Kiss Anna, Nagy Tamás és a jelen szerző nevéhez fűződnek. Ld. KISS Anna: *Bűnbe esett irodalmi hősök*. Budapest, Publicitas Art Kft., 2008.; NAGY Tamás: *Josef K. Nyomában. Jogról és irodalomról*. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2010.; H. SZILÁGYI István: *Jog – irodalom*. Szeged, SzTE ÁJK Összehasonlító Jogi Intézet, 2010.

¹⁰ A ‘jog és nyelv’ hazai kutatásában úttörő munkát végez a Szabó Miklós által szervezett Miskolci Egyetemen működő kutatócsoport. Vö. SZABÓ Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2010.; SZABÓ Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2015.

a média jogismeretet,¹¹ illetve a joggal kapcsolatos attitűdöket befolyásoló, s gyakran ellentmondásos hatásának vizsgálata. Az 1970-es és '80-as években a „jogi propaganda” eszközének tekintett televíziós műsorok hatásának vizsgálata ígéretes folytatása volt e problémakör kutatásának,¹² azonban a következő évtizedben – összefüggésben a hazai jogtudat-kutatások 1980-as évek közepétől tapasztalható lendületvesztésével – gyakorlatilag megszakadtak az ez irányú tapasztalati vizsgálatok. Csak az ezredfordulót követően indultak újra – s egymástól nagyrészt függetlenül – az idevágó kriminológiai¹³ és jogszociológiai kutatások.¹⁴

Ad 1c. A jogalkalmazás „párja” az egyéni jogi cselekvések (1f) mezeje, s a kettő együtt fedi le a hagyományos felfogás szerinti jogérvényesülés – jogalkalmazás és jogkövetés – területét. A jogalkalmazás hatásnyalábjába tehát elsősorban a hatóság által *ex officio* kezdeményezett eljárásokat fogja át, míg az egyéni, állampolgári jogérvényesítés esetei kerülnek az egyéni jogi cselekvésekként nevesített körbe. Erősen leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az előbbibe tartoznak a közigazgatási, rendészeti, bűnüldözői, valamint a büntető igazságszolgáltatási tevékenységek, míg az utóbbiba a magánjogi akciók és a polgári jogi bírászkodás működése. Közlelebről nézve persze világos, hogy a modern jogrendszerekben számos olyan intézmény és eljárás működik, melyekben az *ex officio* hatósági eljárás szorosan összekapcsolódik az egyéni jogérvényesítés aktusaival – mint az nyilvánvaló például a hatósági engedélyezési eljárásokban, vagy a különféle

¹¹ Már a hazai KOL-kutatások kezdetét jelentő, Kulcsár Kálmán által vezetett, 1965-ös jogismeretre vonatkozó kérdőív is tartalmazott a 'média-fogyasztásra' mint ismeretforrásra vonatkozó itemeket. Vö. KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA-JTI, 1967.

¹² Ld. DANKÁNICs Mária – ERDŐSI Sándor: *A „Kék Fény” közvéleménye. Egy közönségkutatás tapasztalatai*. Budapest, MRT TK, 1974. VI. 8.; NEMÉNYI Mária – SAJÓ András: Levelek a tv „Jogi esetek” c. műsorához. *Állam- és Jogtudomány*, 1984/2. 208–244.

¹³ Lásd például a 2005-ben tartalom-elemzéses módszerrel végzett kutatást. BARABÁS Tünde – GYURKÓ Szilvia – VIRÁG György: Média és igazságszolgáltatás. *Kriminológiai tanulmányok*, 43. 2006. 11–38.

¹⁴ Ld. például a Kulcsár-féle kérdőív 2015-ös újra-kérdését. GAJDUSCHEK Görgy – FEKETE Balázs: Changes in the knowledge about the law in Hungary in the past half century. *Sociologija*, 57. 2015/4. Paper 636. [a továbbiakban: GAJDUSCHEK–FEKETE (2015a)]; GAJDUSCHEK Görgy – FEKETE Balázs: A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma. Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján. *Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga*, 5., 2015/1. 11–28. [a továbbiakban: GAJDUSCHEK–FEKETE (2015b)]; GAJDUSCHEK Görgy – FEKETE Balázs: A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése. *Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga*, 5., 2015/2. 71–95. [a továbbiakban: GAJDUSCHEK–FEKETE (2015c)].

közvetítői, békéltetői fórumok működése esetén –, így a jogalkalmazás és az egyéni jogi cselekvések elválasztása csak viszonylagos lehet.

A KOL-kutatások a múlt század utolsó évtizedeiben megerősítették a hagyományos doktrína feltevéseit, amennyiben tapasztalatilag kimutatták, hogy a jogalkalmazás során szerzett jogi tapasztalatok jelentősen befolyásolják mind az egyéni jogismeret szintjét, mind pedig a jogról kialakult vélekedéseket. A jogalkalmazás egyéni jogtudatra való – elsősorban a tényleges jogkövetés szempontjából vett – hatásának értelmezésére két teoretikus megközelítés alakult ki, melyek napjainkban is meghatározó befolyással bírnak. Az egyik a jog gazdasági elemzésének irányzata, melynek a hazai jogtudományban talán legismertebb képviselője Richard Posner. Az irányzat átfogóbb elméleti hátterét a racionális döntések elmélete adja, s a jogalkalmazás működésének leírását és értékelését pedig abból az egyszerű tézisből kiindulva végzi, hogy a megfelelő kiszámíthatósággal és hatékonysággal működő jogalkalmazás „olcsóbbá” teszi a jogkövetést, és „megdrágítja” a jogsértést vagy a jog elkerülésének lehetőségeit.¹⁵ A másik, a társadalomlélektanra alapozó megközelítés legismertebb tekintélye Tom R. Tyler. E perspektívából szemlélve a jogalkalmazás egyéni jogtudatot befolyásoló szerepe a szocializáció korábbi fázisaiban kialakult jog iránti tisztelet, bizalom – a legitimitás – megerősítésében vagy éppen meggyengítésében ragadható meg. Míg a jog gazdasági elemzése a jogalkalmazás kapcsán a jogsértő vagy jogkerülő magatartásokat költségessé – ezért a racionális mérlegelés szempontjából nemkívánatossá – tévő szankció-rendszerre összpontosít, addig a szociálpszichológiai megközelítés a jogalkalmazás igazságosságát, azonban belül is az eljárási igazságosság, a *fair play* fontosságát emeli ki.

E két alapvetően makro-szintű elmélet inspirálta kutatásokon kívül meg kell emlékeznünk azokról a törekvésekről, amelyek főként a jogi antropológia – az 1960-as–’80-as években az Egyesült Államokban Sally Falk Moore és Laura Nader munkássága nyomán kibontakozó – fejleményeiből merítenek.¹⁶ E kutatások homlokterében a jogalkalmazás során keletkező jogi tapasztalatok létrejöttének megértése áll, és a jogalkalmazó fórumok mint ‘fél-autonóm társadalmi mezők’ működésének mikro-szociológiai elemzésére koncentrálnak.

¹⁵ A jog gazdasági elemzésének irányzatáról, illetve a jogszociológiai kutatásokkal való összefüggéséről ld. CSERNE Péter: *Közgazdaságtan és jogfilozófia. Rendszertelen áttekintés a jog gazdasági elemzésének elméleti és módszertani alapjairól*. Budapest, Gondolat, 2015.

¹⁶ A jogi antropológia eredményeinek bemutatására ld. H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.

Noha a magyar elméleti jogtudomány már az 1980-as évektől igyekezett tájékozódni a jog gazdasági elemzésének lehetőségeiről,¹⁷ s az irányzat eredményeinek recepciója újabb lendületet vett az ezredfordulót követően, a jogalkalmazás szociológiai vizsgálata szempontjából mindaddig kevés hozadéka volt mindennek.¹⁸ Jelentősebb kutatások zajlottak viszont a Tyler-féle szociálpszichológiai megközelítés jegyében az ‘intézményi bizalom’ témájában.¹⁹ Miután a jogi antropológia magyar jogtudományban való meghonosítása – a ’90-es évek biztató kezdeteit²⁰ követően – kudarcot vallani látszik, az ehhez kapcsolható empirikus kutatások is elszigeteltek maradtak.²¹

Ad 1d. Zárójelben hagyva most az egyéni jogtudat problémakörét, ezzel elérkeztünk az egyéntől a társadalmi szint felé irányuló hatások számbavételéhez, és ennek körében az egyéni kommunikáció jelenségéhez. A fogalomtisztázás felé tett első lépés alighanem annak a triviális összefüggésnek a megvilágítása lehet, hogy különbség van a között, amit az emberek gondolnak, mondanak, és amiként cselekednek. A jogról való egyéni megnyilvánulás tehát nem feltétlenül tükrözi azt, amit az illető valóban gondol a jogról, és még kevésbé lehet következtetni abból arra, hogy hogyan fog cselekedni egy adott helyzetben. Ebből a belátásból két fontos következtetés adódik a jogról való egyéni megnyilatkozások vonatkozásában.

Az egyik, hogy a jogról való vélekedés – amiben szükségszerűen együtt jelennek meg valamilyen arányban a jogra vonatkozó tárgyi ismeretek és a jog értékelésének elemei – közlésével az egyén a társas lét szférájába lép, vagyis az egyéni jogi kommunikációnak politikai implikációi vannak. A jogról való vélemény megfogalmazásával és kinyilvánításával az egyén belép a közvéleménynek – Gabriel Almond és Sydney Verba kifejezésével élve – az állampolgártól a kormányzat felé, „felfelé” áramló folyamatába, egyúttal részesévé válik

¹⁷ Vö.: HARMATHY Attila – SAJÓ András: *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok.* Budapest, KJK, 1984.

¹⁸ Noha itt érdemes megemlítenünk Gajdushek György kutatásait, melyek ugyan közvetlenül nem kapcsolódnak a jog gazdasági elemzésének elméleti megközelítéséhez, de mégis rokoníthatóak azzal, lévén, hogy a hatósági szankció-alkalmazás problémáira koncentrálnak. Ld. GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről.* Budapest, KSZK-MKI, 2008.

¹⁹ Ld. BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum, MTA TK Politikatudományi Intézet, 2016.

²⁰ Ld. H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai.* Budapest, Osiris, 2000.

²¹ A jogalkalmazás antropológiai vizsgálata kapcsán az egyetlen fontosabb kutatás: Loss Sándor – H. SZILÁGYI István: „A cigány per”. *Beszélő*, VI. évf., 2001/IV. 94–100.

a politikai kultúra formálásának. A jogtudat – vagy az alább általunk javasoltak szerint: a jogi kultúra – és a politikai kultúra szoros összefüggése tehát már az egyéni kommunikáció szintjén is világossá válik.

Másfelől a fenti megfontolásoknak egyfajta módszertani óvatosságra kell in-
tenünk a kutatókat: az egyéni jogtudat vizsgálata szempontjából nem feltétlenül megbízható egyedül a vizsgált személy véleményét kérni,²² anélkül, hogy megkísérelnénk megfigyelni tényleges viselkedését. Ebből adódik, hogy e területen különösen fontosak a mikro-szociológiai vizsgálatok.

Ezt a következtetést támasztja alá az is, ha számításba vesszük az egyéni szintű kommunikáció interaktív természetét, ami viszont túlmutat a modell-
építésünk e fázisán, hiszen a társadalmi élet „földszintjén” zajló diskurzusok vizsgálatánál nem tekinthetünk el a kontextust adó strukturális elemek – társadalmi rétegződés és csoportképződés, szervezeti formák, társadalmi mezők – vizsgálatától sem.

Az egyéni jogi kommunikáció nemzetközi kutatásai szempontjából nagyon jelentősek voltak az 1980-as évektől megélnékülő, jogi antropológiai indíttatású Egyesült Államokbeli kutatások. A hazai jogszociológia '70-es évek végén már számot vetett a fent jelzett elméleti kérdésekkel,²³ de az egyéni jogi kommunikáció mikro-szociológiai vizsgálatai – kezdetben a csoport-kutatások ideológiai akadályai, később a jogi antropológia félbeszakadt recepciója folytán – mindmáig váratnak magukra.

Ad 1e. A jogilag releváns társadalmi cselekvések körében mindjárt érdemes elkülönítenünk a jogsértő magatartásokat és a jog elkerülését célzó cselekvéseket. A jogsértések formái és – ami a jogtudat-kutatás szempontjából még fontosabb – a mögöttük álló motivációk tekintetében igen változatosak lehetnek. Az egyik szélsőséggént említhetjük a joggal való tudatos, politikailag vagy erkölcsileg motivált, nyílt (de erőszakmentes), demonstratív szembefordulás, a polgári engedetlenség esetét. A másik véglet lehet, mikor a jogsértés oka egyszerűen a jog nem ismerete (*ignorantia iuris*). Ezek közzé helyezhető a 'jogtól való elidegenedettség', az ésszerű mérlegelés, az érzelmi befolyásoltság, a 'szándék' vagy az 'akarat hibája' – illetve ezek valamilyen kombinációja – folytán bekövetkező jogsértő magatartások nehezen áttekinthető tömege, amiben az egyes jogágak felelősségi-rendszerei igyekeznek dogmatikai szinten „rendet vágni”.

²² Különösen a *survey*-típusú, kérdőíves vizsgálatok esetében merül fel élesen ez a probléma: a megkérdezett nem azt válaszolja, amit gondol egy bizonyos kérdésről, hanem azt, amit úgy véli, hogy általában „elvárható”, „politikailag korrekt” stb.

²³ Ld. SAJÓ (1980) i. m.

A jogsértések mögött álló tudati tényezők vonatkozásában nem alakult ki a nemzetközi irodalomban sem átfogó, középszintű elmélet, hanem a KOL-kutatások a jognak való engedelmesség korábban bemutatott elméleti irányainak – a szociálpszichológiai, illetve a racionális döntések teóriájának – valamilyen derivátumaira támaszkodva, az egyes jogágak felelősségi-rendszéréhez igazodva vizsgálták ezeket. E kutatásokban – morális és politikai súlyára tekintettel – természetesen a kriminológia játssza a vezető szerepet, s a jogsértések motívumainak tapasztalati feltárása és elemzése jóval szerényebb figyelmet kap a polgári és a közigazgatási jog terén. Hasonló helyzet alakult ki a hazai jogtudományban is,²⁴ hozzátevé ehhez, hogy a jogalkotás és a *policy making* hatékonyságának növelése érdekében az utóbbi időben a polgári és a közigazgatási jog terén is egyre gyakrabban merül fel igényként, hogy empirikus vizsgálatokkal kíséreljék meg megbecsülni a szabályozás alanyainak várható reakcióit.²⁵

Ami a jog elkerülését célzó viselkedést illeti, az lényegében az egyénnek azt a törekvését jelenti, hogy a jog eszközei helyett más konfliktus-megoldási módokat keressen. Ezek egy része a 'jog árnyékában' működő közvetítői, békéltetői fórumok, más része azonban az állam jogától nagyrészt vagy teljesen független közösségi, vagy csoport-szinten működő, kevésbé formalizált intézmények, hagyományos eljárások vagy a társadalmi gyakorlat sajátos mintázatai.²⁶

Az állami joggal funkcionálisan egyenértékű konfliktuskezelési mechanizmusok és eljárások, illetve az azokat igénybevevők motívumainak vizsgálata hagyományosan a jogi antropológia érdeklődési körébe tartozott. Innen került

²⁴ A kriminológia terén az egyik első kutatásként ld.: VÍGH József – TAUBER István: A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái. In: SZŰK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről I. Tanulmánykötet*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983. 64–111. Az ezredfordulót követően pedig pl. KEREZSI Klára: Vélemények a bűnről és a büntetésről – egy lakossági attitűdvizsgálat tapasztalatai. *Kriminológiai tanulmányok*, 43. 2006. 203–240. A családjog vonatkozásában végezett kutatást Boros László és Sajó András egy 1976–77-ben reprezentatív mintára: BOROS László: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában*; valamint SAJÓ András: *Jogtudat, jogismeret*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1983. A közigazgatási jog terén ld. GAJDUSCHEK (2008) i. m.

²⁵ Példaképpen említhetjük a 2015 júniusában az Országos Bírósági Hivatal szervezésében a polgári eljárási kódex kodifikációs munkálataihoz kapcsolódóan a budapesti ügyvédek részvételével folytatott fókuszcsoporthoz tartozó interjút. Ld. H. SZILÁGYI István – BADÓ Andrea: „Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj ...” Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához. *MTA Law Working Papers*, 2017/4.

²⁶ A társadalmi gyakorlat 'normalizáló' hatására – vagyis arra, hogy a társadalmi gyakorlat normatív hatása leronthatja a jogi szabályok magatartás-szabályozó erejét – a hazai kutatásokban elsőként a Boros – Sajó-féle 1976–77-es vizsgálat hívta fel a figyelmet: a csekély súlyú üzemi lopások esetében a lakosság csupán 43%-a alkalmazott volna büntetést, míg 11%-a semmiféle helytelenítésnek nem adta jelét.

át az 1980-as években a jogszociológiába a ‘nem-formális vitarendezési eljárások’ (*informal justice*) témájaként, ami aztán a következő évtizedben kiegészült a ‘jog árnyékában’ működő békéltető vagy közvetítő eljárások, és intézmények (*restorative justice*) kidolgozása kapcsán született kutatásokkal.

A hazai jogi antropológia egyetlen – bár kétségtelenül fontos – kutatást produkált e területen az 1990-es évek végén,²⁷ míg a békéltető és közvetítő eljárások empirikus vizsgálata az ezredforduló után – ezek magyar jogba való bevezetésüket követően – indultak meg.²⁸

Ad 1f. A jogi cselekvések köre ismét két részre bontható. Egyrészt a jogi előírásoknak objektíve megfelelő „passzív” jogkövetés eseteire, másrészt mikor az egyén tudatosan, eszközként használja a jog által kínált lehetőségeket érdekei, vagy egyéb igényeinek érvényesítésére. A jog általában vett érvényesülésének és hatékonyságának szociológiai vizsgálata szempontjából az előbbi, míg a jogtudat-vizsgálatokéból az utóbbi az érdekesebb.

A „passzív” jogkövetés esetén a személy cselekvése objektíve megfelel a jogi előírásoknak, függetlenül annak motívumaitól. Itt a hangsúly tehát az egyén jogi kötelezettségeinek teljesítésén van, ami lehet a jogalkalmazó hatósági eljárás során megállapított kötelezettség (pl. az adóbevallás megfelelő időben és formában való benyújtása), illetve a magánszemélyek között létrejött (többségében polgári jogi természetű) kötelezettségek teljesítése. A jogszociológia a múlt század kezdetétől – Eugen Ehrlich munkássága nyomán – tisztában van a vita nélkül teljesezésbe menő jogügyleteknek és jogi akcióknak – John Griffiths kifejezésével élve: *trouble-less cases* – a jogélet egésze szempontjából vett jelentőségével. A jogi cselekvések e tömege alkotja az ‘élő jogot’, noha tudjuk, hogy a „passzív”, „közömbös” jogkövetés gyakran valójában a jogot támogató más társadalmi normarendszerek – erkölcs, szokás, illem stb. – hatásának tudható be.

Ezzel szemben a jogi cselekvések másik típusa, mikor az egyén képes eszközként használni a jogot, nem csupán a jog viszonylag magas szintű ismeretét, a ‘jogértést’, hanem a joggal kapcsolatos sajátos attitűd, a ‘jogosultság-tudat’ meglétét is feltételezi. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az egyén a jogszolgáltató hatóságokkal szemben nem a ‘kérés’ (*bagging*), hanem a ‘követelés’ (*claiming*)

²⁷ Ld. LOSS Sándor: *Romani kris* a dél-békési oláh cigányoknál. Elmélet és gyakorlat. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Ius Humanum. Az ember alkotta jog*. Miskolc, Bíbor, 2001. 9–22.

²⁸ Ld. pl. BARABÁS Andrea Tünde: A mediáció lehetőségei a büntetés-végrehajtásban. *Kriminológiai tanulmányok*, 48. 2011. 98–114.

diszpozíciójára támaszkodik.²⁹ A jog eszközként használatának azonban nem csupán az egyén szubjektumában rejlő feltételei vannak, hanem bizonyos külső, az egyén számára tényszerűen adott körülmények is szükségesek: a pereskedéshez meghatározott társadalmi forrásoknak kell rendelkezésre állnia – idő, pénz, műveltség stb. –, melyek hiánya a jog segítségül hívásának akadályát képezheti. E társadalmi erőforrások természetesen a társadalmi rétegződés mentén egyenlőtlenül oszlanak meg, amit jelez, hogy a kritikai szemlélet jegyében a jogszociológia e kérdéskört a ‘joghoz való hozzáférés’ (*access to law*) témájaként tárgyalja az 1980-as évektől kezdve.

A jogi cselekvés előbbi típusának – az ‘élő jognak’ – a vizsgálata elsősorban a mikro-szociológiai, jogi antropológiai, illetve kvalitatív (dokumentum-elemzésen alapuló) kutatásokat igényli, míg az utóbbi típus esetében a ‘jogosultság-tudat’, a perforgalom és „pereskedési hajlam” elemzése kínálkozik. Míg az ‘élő jog’ kutatásának jelentős képviselői voltak például Laura Nader vagy John Griffiths személyében az ezredfordulót megelőző évtizedekben, addig a pereskedési hajlam vonatkozásában Erhardt Blankenburg vagy Masayuki Muriyama kutatásai említhetők jellemző példaként.

A magyar jogszociológiában fenti témák közül a pereskedési hajlam feltérképezésére az 1970-es években,³⁰ illetve a jogosultság-tudat vizsgálatára³¹ az 1980-as években történtek elszigetelt kísérletek.

Ad 1g. Az egyéntől a társadalom szintje felé, „felfelé” ható hatásmezőket áttekintve ismét elértük a ‘társadalmi szintet’, melynek földközelebbi – amennyiben a társadalom tagjainak cselekvéséhez közvetlenül kapcsolódó – rétege, a hagyományos terminológiával élve, az állami vagy kormányzati szervezet szintjeként azonosítható. A hagyományos fogalomhasználatot azonban itt két vonatkozásban is árnyalunk kell. Egyrészt, az „állami” vagy „kormányzati” jelzők a politikai elem dominanciáját idézik fel, miközben az elemzésünk a jogi konnotáció előtérbe helyezését implikálja. Ezért például a parlament vagy a

²⁹ Ugyanakkor érdemes megjegyeznünk, hogy a jog instrumentális használatának képessége nem feltétlenül jár együtt a jog tiszteletének, vagy a jogba vetett bizalom magas szintjével. Erre a KOL-kutatásokban éppen a jogászok jogtudatának vizsgálata világított rá. A racionális döntések elmélete értelmében ez magyarázható úgy, hogy minél többet tud valaki a jogról és a jogalkalmazás működéséről, annál jobban meg tudja becsülni a jogérvényesítés hatékonyságát (hatékonytalanságát).

³⁰ A polgári perek szociológiai sajátosságainak vizsgálatára folytatott 1976-os kutatás eredményeiről lásd: KULCSÁR Kálmán: *Társadalom, gazdaság, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 203–229.

³¹ Vö. SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. Budapest [magánkiadás], 1988.

kormány működésében számunkra nem annyira a politikai döntéshozatal, mint inkább a jogalkotás funkciója lesz érdekes. Ebből a sajátos jogi perspektívából igyekszik meghatározni például Lawrence Friedman ezt az intézményi réteget mikor a jogrendszer egyik elemeként – a jogi normák és a jogi kultúra mellett – említi a jogi intézményrendszert. Vagy Blankenburg a ‘jogi infrastruktúráról’ szólva, melybe adott esetben beleérthetjük a jog árnyékában működő, a jog elkerülését intézményesen biztosító nem állami szervezeteket is.

Másrészt, a megszokott fogalomhasználat reflektálatlanul hagyja a szervezeti komplexitás tényét. S itt nem elég csupán a jogszociológiában elfogadott – a hatalmi ágak elválasztásának politikai doktrínáját tükröző –, a jogalkotó, (a vitarendezésre és szankció-alkalmazásra koncentráló) jogalkalmazó és a ‘szabályozó hatóságok’ funkcionális elkülönülésére gondolnunk. A jogi intézmények valójában rendkívül bonyolult belső tagoltságot mutatnak a szervezeti érdekeik, a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférésük, a hatalmi és a kommunikációs viszonylataikban.

Természetesen a jogi intézmények összehangolt, átlátható strukturáltsága; kiszámítható, megbízható és hatékony működése; az állampolgár általi könnyű elérhetősége; a szervezeti ethosza (Ki kinek szolgál? Az állam a polgárt, vagy *vice versa*?); a nyilvánosság és a demokratikus ellenőrzés egyéb formáinak alávétettsége:³² mind-mind olyan tényezők, amelyek egyaránt hatnak a jogról a szocializáció és a társadalmi kommunikáció által kialakított eszmei képre, a jogba vetett bizalom fokára, illetve az azt megerősítő vagy leromboló egyéni jogi tapasztalatok tömegére.

Ad 1h. Az előzőnél is radikálisabb fogalmi korrekciót javasolunk a „társadalmi jogtudat” koncepciója kapcsán, s itt kritikus fázisába ér eszmeifuttatásunk. Mint láttuk, elemzésünk kiindulópontjaként a ‘szocialista jogtudomány’ fogalmait és szemléleti perspektíváját vettük alapul, már csak azért is, mert ezek – többé-kevésbé reflektálatlanul – tovább éltek a múlt század utolsó évtizedében, és az

³² E témában nagyon tanulságosak például a magyar bírósági rendszer jogszociológiai elemzése körében Badó Attila, Bencze Mátyás és Fleck Zoltán kutatásai. Az örömdetes gazdag irodalomból csupán példaként említve néhányat ld. BADÓ Attila – BÓKA János: *Európa kapujában: reform, igazság, szolgáltatás*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002.; BENCZE Mátyás – BADÓ Attila: Területi eltérések a büntetiskiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között. In: FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 125–147.; FLECK Zoltán (szerk.): *Bíróságok mérlegen II: A szervezettől a jogértelmezési gyakorlatig*. Budapest, Pallas Kiadó, 2008.

ezredfordulót követően is jelen vannak a hazai jogszociológiában.³³ Tegyük hozzá, hogy a részben marxista (no-marxista) ihletettséggű, és a jogszociológiai kutatásokra napjainkig nagy hatással bíró *Critical Legal Studies* mozgalom képviselői szintén napjainkig használják a ‘jogtudat’ (*legal consciousness*) kifejezést a csoport, osztály vagy társadalmi szintű „ideológiai” képződményekre (és az egyéni tudati jelenségekre) is.

Ezzel szemben úgy véljük, hogy a ‘társadalmi jogtudat’ helyébe a jogszociológiai vizsgálatok szempontjából világosabb – és épp’ ezért operacionalizálhatóbb – ‘jogi kultúra’ fogalmát kellene állítanunk. A legtriviálisabb érv e megfontolás mellett – melynek azonban messze ható módszertani implikációi vannak – az az, hogy a ‘társadalmi jogtudat’ egy „kollektív személyiség” létét feltételezi (a marxizmus ‘osztálytudat’ mintájára), ami viszont az empirikus vizsgálódások szempontjából nem értelmezhető. Lélektanilag szabatos értelemben tudata csupán az egyénnek van, s a számára külsődleges, társadalmilag adott, s többé-kevésbé objektívált formában jelentkező „gondolati”, „eszmei” (érzékileg közvetlenül nem megragadható) jelenségek a kultúra szférájába tartoznak.

Nem mintha e pusztán terminológiai cserével minden elméleti nehézség elhárítható volna. Jól mutatja ezt például a nemzetközi irodalomban a Friedman által proponált ‘jogi kultúra’ fogalma körül kialakult vita,³⁴ melyben – többek között – Roger Cotterrell erős ellenérveket fogalmazott meg: a jogi kultúra fogalma a szociológiai vizsgálatok szempontjából véve reziduális kategória; túl sokat akarnak magyarázni vele, miközben nem határoz meg lényegi szempontokat; és Friedman-féle „külső” és „belső” jogi kultúra elválasztása (erre még később visszatérünk) nem világos. Hasonlóan „kultur-szkeptikus” állásponton van Masayuki Muriyama is, aki hangsúlyozza, hogy a nyugati társadalomtudományban a kultúra iránti érdeklődés a kolonializmus kontextusában bontakozott ki, a társadalom tagjainak jogról vallott elképzelései pedig nem a különféle eszmék jegyében formálódnak, hanem valójában a jogi intézményrendszer, a ‘jogi infrastruktúra’ által kínált gyakorlati lehetőségek alakítják azokat.

³³ Ennek egyik oka valószínűleg a jogi antropológia intézményesülésének már többször említett megakadása, és általában a kulturális antropológiának a magyar akadémiai szférában való bizonytalan helyzete. Ugyanakkor például a hazai politikatudomány viszonylag hamar adaptálta a ‘politikai kultúra’ fogalmát. Vö. VARGA Tamás: A politikai kultúra és értelmezései a magyar politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 1997/3. 133–168.

³⁴ E diskurzus rekonstrukciójához fontos segítséget jelentett: FEKETE Balázs: A kortárs ‘jogi kultúra’ fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról. *Iustum Aequum Salutare*, XIII. 2017/1. 37–54.

A hazai elméleti gondolkodás horizontján a '90-es években jelent meg a jogi kultúra fogalma elsősorban az összehasonlító jogtudomány területén,³⁵ de a jelen szerző megítélése szerint a magyar jogelmélet alapvetően megmaradt a jog autonómiáját, a társadalomtól éles határokkal való elválasztását sugalló 'rendszer-gondolat' bűvkörében. Holott a jogi kultúra koncepciójának széleskörű adaptációja – természetesen a kellő fogalmi tisztázás mellett – lendületet adhatna az empirikus kutatásokban a mikro-szociológiai, illetve kvalitatív módszerrel végzett kutatásoknak,³⁶ és lehetővé tenné például politikai kultúrával kapcsolatos kutatások integrálását, és egyáltalán a többi 'kultur-tudománnyal' való termékeny interdiszciplináris diskurzusok kiépülését.

A jelen szerző nem titkolt célja, hogy e tanulmánnyal is hozzájáruljon e folyamat felgyorsításához. Ennek érdekében álljon itt egy munkahipotézisnek tekinthető definíció: a jogi kultúra a joggal kapcsolatos értékek, normák, szimbólumok és a társadalmi gyakorlatok sajátos mintázatainak összessége. A jogi kultúra közvetlenül kapcsolódik a legitimitás fogalma mentén a politikai kultúrához és egyébként is éles határok nélkül, szervesen illeszkedik a kultúra egészének szövetébe. E meghatározás részletes kifejtése és megvitatása azonban evidensen messze túlmutat e tanulmány keretein.

3. Közvetítő struktúrák

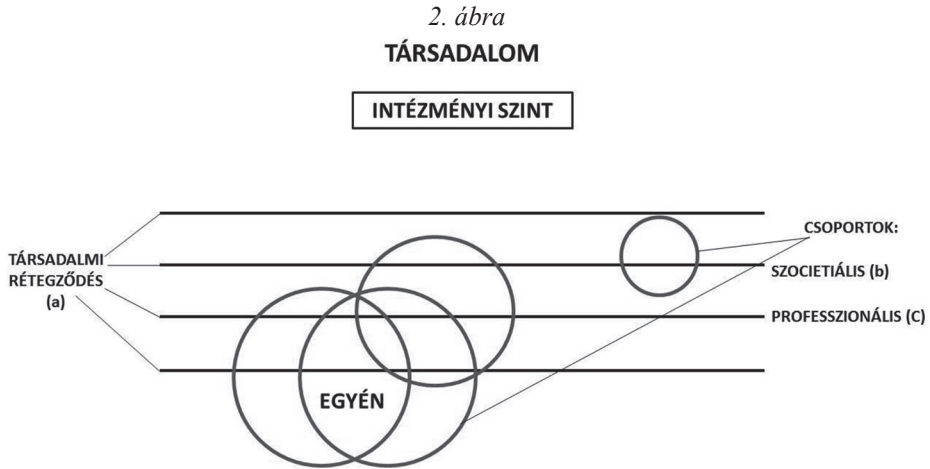
Eszmefuttatásunk e szakaszát érdemes John Griffiths-nek az instrumentális jogszemlélet bírálata kapcsán megfogalmazott intelmeinek felidézésével kezdenünk, miszerint nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az egyén sohasem kapcsolódik közvetlenül az államhoz, hanem mindig kisebb-nagyobb, egymást részben átfedő csoportok és közösségek rendszerén keresztül; hogy a jogalkotótól a norma címzettje felé irányuló jogi üzenet sohasem valamiféle normatív vákuumon keresztül halad; és hogy az állam nem rendelkezik kizárólagos normatív monopóliummal.³⁷ E megfontolások fényében kezdetünk hozzá az

³⁵ Ld. például Varga Csaba 'összehasonlító jogi kultúrák' projektjét. Vö. VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, Osiris, 2000.

³⁶ Egy a kultúra fogalmára építő szociológiai jogfogalom kidolgozására tett kísérleteként ld. H. SZILÁGYI István: *Ember, társadalom, kultúra – alapfogalmak*. [2. fejezet]; *Jog és társadalmi kontroll* [4. fejezet]. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi-jogi kutatások*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 26–43., 70–90.

³⁷ Erről részletesebben ld. uo. 73–76.

egyén és társadalom között ékelődő közvetítő strukturális elemek számbavételéhez, amelyek áttekintéséhez a 2. ábra nyújt segítséget.

Ezek tehát a társadalmi rétegződés hierarchikus szerkezete (2a), illetve a szociális (2b) és a professzionális csoportok (2c) képződményei.

Ad 2a. Az egyén társadalmi státuszát meghatározó ‘kemény tények’ közzé tartozik a nem, kor, vagyoni helyzet, jövedelem, műveltség (iskolázottság) és a lakóhely. A társadalmi rétegződés jogismeretre, illetve jogtudatra való hatását már a KOL-kutatások első, Adam Podgóreczky és Berl Kutchinsky nevével fémjelzett, 1960-as években lezajlott hullámában vizsgálták a kutatók. Az eredmények azt mutatták, hogy a rétegződést meghatározó tényezők mindegyike több-kevesebb hatással volt a vizsgált minták jogtudatára, azonban nem lehetett valamiféle általános összefüggést találni. Úgy tűnt, hogy e tényezők hatása különféle mintákba rendezhető, de ezek országonként és jogi kultúránként változó képet mutattak. A későbbi kutatások két tendenciát valószínűsítettek: az egyik, hogy a jogismeret alakulására a legjelentősebb hatással az iskolázottság szintje van. Másrészt, hogy a nemek közötti különbségek idővel csökkentek mind a jogismeret szintjét, mind a jogról alkotott véleményt tekintve.

A hazai jogtudat-kutatások is kezdettől fogva nagy figyelmet szenteltek a társadalmi rétegződés kérdéseinek, és a longitudinális vizsgálatok ugyancsak a fenti trendek érvényesülését jelezték a magyar lakosság jogismeretének és jogtudatának alakulásában.³⁸

³⁸ Ld. KULCSÁR (1967) i. m. és GAJDUSCHEK–FEKETE (2015a) és (2015b) i. m.

Ad 2b. A szocietális csoportok jelentősebb alakzatai a családi-rokonsági, az etnikai, a lokális, a korosztályi, a vallási vagy világnézeti³⁹ alapon szerveződő csoportok. A szocietális csoportok – a közvetlen, *face-to-face* kommunikációs és személyközi érintkezési viszonyok erős affektív hatásainak, valamint a sajátos belső lélektani dinamikájuknak köszönhetően – jelentős hatással bírnak az egyén identitásának formálódására és alakulására. Noha a kutatók kezdetől fogva feltételezték a szocietális csoportok hatását az egyéni jogtudat vonatkozásában, az ez irányú kutatások csupán az 1970-es évek közepétől – az antropológiából átvett ‘rész vevő megfigyelés’ módszerének adaptációját követően – vettek lendületet. A következő évtizedekben a kutatók az izraeli kibucoktól kezdve a közép-amerikai chiapas indián közösségeken át az Egyesült Államokbeli kertvárosi lakóközösségekig, a legkülönbébb csoportokban vizsgálták a csoport belső szerkezetének, kohéziójának, kultúrájának hatását a vitarendezési eljárásokra és a joggal kapcsolatos egyéni elképzelések formálódására.

E területen gyakorlatilag hiányoznak a hazai kutatások: az 1980-as évek végéig a szocietális csoportok kutatásának politikai-ideológiai akadályai voltak, azt követően pedig egyéb – fentebb már több ízben jelzett – tudományszociológiai tényezők akadályozták az ilyen, alapvetően mikro-szociológiai módszereket kívánó vizsgálatok meghonosodását.⁴⁰

Ad 2c. A professzionális csoportok alkotják tulajdonképpen a társadalom munkamegosztáson alapuló struktúráját, mely magában foglalja a gazdaság, a politika, a kultúra és persze a jog szférájában működő mindenféle intézményt és többé-kevésbé formalizált szervezetet. Az egyén professzionális csoporthoz tartozása – „foglalkozása” – egyébként maga is státuszképző tényező, ami azonban az elmúlt évtizedekben már sokat veszített jelentőségéből. Mindazonáltal bizonyos professzionális csoportokban – ‘hivatásrendek’, szakszervezetek, politikai pártok, a gazdaság különféle ágazataiban működő vállalatok stb. – való részvétel differenciált módon befolyásolja a részt vevő egyének jogismeretét és jogtudatát, mivel foglalkozásuk körében speciális jogi *skill*-ekre van szükségük és sajátos jogi tapasztalatokra tesznek szert.

A KOL-kutatások első korszakában már találkozhatunk olyan kutatásokkal, amelyek a joghoz való viszonyban a foglalkozási csoporthoz való tartozás hatását

³⁹ Itt a ‘világnézetet’ egészen tág értelemben kell felfognunk, ami a politikai világnézettől a legkülönbébb „rajongói klubok” mögött kivehető ideológiai formákat egyaránt magába foglalja.

⁴⁰ Az egyetlen fontos kivételt Loss Sándor úttörő jellegű kutatásai jelentették. Ld. Loss (2001) i. m.

vizsgálták, és ilyesfajta kísérletekre a hazai jogtudat-kutatásokban is sor került az 1970-es években.⁴¹ Az 1980-as évektől kezdve azonban mind a nemzetközi, mind a hazai kutatások egyre inkább egyetlen „hivatásrend” jogtudatának vizsgálatára összpontosított: a jogászságéra.

De mit mondhatunk a jogászságról az empirikus kutatások fényében? A jogászai hivatás magas társadalmi presztízsű értelmiségi pálya, melynek tagjai többségükben középosztálybeli családokból rekrutálódnak. A pályára lépés feltétele speciális képzés révén nyert elméleti képesítés (jogi diploma megszerzése), amit általában hosszabb-rövidebb idejű gyakorlati képzés követ. A jogászai hivatásrend országonként és jogi kultúránként változó szerkezetben hivatási csoportokra bomlik (bírák, ügyvédek, ügyészek, igazgatási szakemberek). A hivatásrend e belső tagozódása, a csoportok egymáshoz viszonyított nagysága és presztízse, a hivatási csoportok közötti belső mobilitás jellegzetes pályái, mind olyan tényezők, amelyek befolyásolják a hivatásrend tagjai közötti kohézió nagyságát, a jogászság önképének alakulását, illetve ennek külső, társadalmi percepcióját (a jogászságról a társadalomban kialakult képet). A jogászokra evidensen jellemző a laikusokét meghaladó szintű jogismeret és jogértés, jogi kompetencia, ami viszont nem feltétlenül jár együtt a jogtisztelet magasabb szintjével.⁴²

A jogászai hivatásrend társadalmi funkciója – és tulajdonképpen monopóliuma – a jogi kultúra normatív rétegének kidolgozása, „karbantartása”, illetve az ahhoz kapcsolódó doktrinális-dogmatikai réteg gondozása. Erre tekintettel érdemes itt visszatérnünk a jogi kultúra fogalmának meghatározásához (1f).

⁴¹ Ld. a gazdasági vezetők jogtudatának (1977), valamint a budapesti ház mesterek jog- és értéktudatának vizsgálatát (1979). SAJÓ András: A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában. *Állam- és Jogtudomány*, 1981/4. 608–638.; SAJÓ András: *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói*. Budapest, MTA ÁJTI, 1981.

⁴² A jogászai professzió fenti aspektusainak jogszociológiai vizsgálatára számos hazai kutatás folyt az elmúlt két évtizedben. A teljesség igénye nélkül, a különböző viszonylatokban végzett legutóbbi kutatásokból ld.: a joghallgatók rekrutációjának és professzió-képének kérdéskörében pl. FÓNAI Mihály: *Joghallgatók: honnan jönnek, és hová tartanak?* Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2014. A jogászképzés szociológiai elemzésére pl. NAGY Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*. Szeged, Pólay alapítvány, 2007.; Uő: *Metszetek a jogásztársadalomról*. Szeged, Pólay alapítvány, 2012. A joghallgatók jogtudatának vizsgálatáról: VISEGRÁDY Antal – SCHADT Mária: *Egyetemi Hallgatók jogtudata, jogismerete. Jogelméleti Szemle*, 2000/1. A jogállami értékek jogi oktatásban való átadásáról: FLECK és mások: *Technika vagy érték a jogállam? A bírák attitűdjeinek vizsgálatáról*: BENCZE Máttyás: *Elvek és gyakorlatok. Jogalkalmazási minták és problémák a magyar bírói ítélkezésben*. Budapest, Gondolat Kiadó – DE ÁJK, 2011. BADÓ Attila: „Azoknak másként fáj ...” *Diploma és bünteteskiszabás Magyarországon*. In: SZABÓ (2015) i. m. 117–128. Az ügyvédi hivatásrend szociológiai jellemzőiről: UTASI Ágnes (szerk.): *Ügyvédek a gyorsuló időben (1998–2015)*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2016.

Felvethető, hogy a jogi kultúra fogalmán belül – hasonlóan a Friedman által javasolt „külső” és „belső” jogi kultúra megkülönböztetéséhez – célszerű lenne elválasztanunk a ‘laikus’ és a ‘professzionális’ jogi kultúra terrénumát. Nyilvánvaló, hogy a jogi kultúra egészének formálódása szempontjából az utóbbinak van döntő jelentősége – miként az is, hogy az előbbi, a jog működéséről a laikusokban kialakult kép, jelentősen eltérhet a jogászok által „befelé” (a jogászság felé) és „kifelé” (a társadalom egésze felé) sugározni kívánt képtől.

Végezetül még két megjegyzés az egyén és társadalom között közvetítő struktúrák fenti vázlatához. Az egyik, hogy áttekintésünkben csupán a korporatív csoportokra és a társadalmi közegetől viszonylag világos határokkal elváló szerkezeti elemekre összpontosítottunk, és figyelmen kívül hagytuk az ún. ‘fél-autonóm társadalmi mezőket’. Ezek olyan társadalmi erőterek, amelyekben nem csupán egyes személyek, hanem korporatív csoportok is megjelenhetnek, s amelyek képesek az állami jogtól függetlenül, önálló normarendszereket generálni és érvényesíteni a résztvevőkkel szemben. A társadalmi szerkezet e szubtilis elemeinek vizsgálata csak mikro-szociológiai módszerekkel lehetséges, amire egyébként a hazai kutatásokban – néhány kivételtől eltekintve⁴³ – mindeddig nem került sor.

A másik megjegyzésünk pedig az lenne, hogy a közvetítő szerkezetek e sokféle tömege mintegy kaleidoszkópként felbontja és megsokszorozza a jogi szocializáció, kommunikáció és cselekvések korábban számba vett hatásnyaláb-jait. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy megsokszorozódnak a kutatási tárgyként kínáló hatások és összefüggések is. Nem csoda hát, hogy a jogban vagy a tudományban járatlan polgárok számára olykor leküzdhetetlen nehézséget okoz a jogról egy összefüggő, koherens képet alkotni. Ez azonban már át vezet bennünket fejtegetésünk utolsó részéhez, az egyéni jogtudat problémáinak áttekintéséhez.

4. Az egyéni jogtudat

Kiindulásként érdemes felidézni a ’70-es évek jogtudat-kutatásaiban az egyéni jogtudat vizsgálatára vonatkozó koncepciókat,⁴⁴ vagyis a jogtudat és a jogismeret kategóriáit, amiket aztán összekapcsolhatunk az egyéni psziché szerkezetét leíró hagyományos lélektani fogalmakkal.

⁴³ Ld. LOSS–H. SZILÁGYI (2001) i. m.; CSAJBÓK Anita – KELEMEN Edit – H. SZILÁGYI István – BAKSA Attila: *Rom-ok között*. Miskolc, 2002.

⁴⁴ Vö. SAJÓ (1976) i. m.

A jogtudat és a jogismeret fogalmi relációjában az előbbi az átfogóbb kategória, a jogismeret tehát a jogtudat egyik alkotóeleme, amely az egyéni lélek kognitív (tudatos, racionális, értelmi) szférájához kapcsolható. A jogtudat bizonyos fokig reziduális kategória is, mert minden egyéb lélektani mozzanatot magában foglal, amit a jogismeret nem fed le: így elsősorban az érzelmi és az akarati elemeket, melyek a lélek affektív (tudatalatti, emocionális), illetve reaktív részéhez tartoznak. A következőkben tehát áttekintjük a jogtudattal kapcsolatos értelmi (3a), érzelmi (3b) és akarati (3c) mozzanatokot, végül megvizsgáljuk a jogtudat szerkezetének (3d) problémáit.

Ad 3a. A jogismeret fogalmát itt bizonyosan tágabban kell értelmeznünk a pozitív jog szabályainak ismereténél, hiszen a jogértés és a jog eszközként való használatának képessége feltételezi a dogmatikai réteg valamelyes ismeretét is. A KOL-kutatások kezdetén már megfogalmazódott az a kiindulópont, hogy önmagában a jogismeret nem szükséges és nem is elégséges feltétele a jogkövetésnek, bár nyilvánvalóan elengedhetetlen a jogismeret eleme a jogi kompetenciának. Az empirikus vizsgálatok feltárták, hogy a laikusok jogismerete általában alacsony szintű – mindenképpen jóval alacsonyabb annál, hogy a jogászok által hirdetett *ignorantia iuris non excusat* elvét ne csupán a jogi felelősséget megalapozó fikciónak tekintsük –, és jogterületenként változó. A büntető jog szabályai általában a leginkább ismertek, míg a közigazgatási és a polgári jog szabályai lényegesen kevésbé. S ugyanígy: az anyagi jogi rendelkezésekkel inkább tisztában vannak a laikusok, mint az eljárási szabályokkal. A jogismeretet leginkább befolyásoló társadalmi tényezők a műveltség (iskolázottság) és a jogi tapasztalatok mennyisége – míg például a kor, a nem, a jövedelem vagy a ‘média-fogyasztás’ különbségei nem, vagy csak csekély mértékben.⁴⁵

Ugyanakkor a jogismeret nem fedi le a kognitív szféra joggal kapcsolatba hozható összes elemét, hiszen kézenfekvően ide tartoznak az előítéletek és beállítódások döntési esetről esetre racionálisan nem ellenőrzött sémái is, amelyek azonban a jogi vagy jogilag releváns cselekvések vezérelveivé válhatnak. Természetesen ezek vizsgálata is a KOL-kutatások szerves részét képezi.

Végezetül felvethető az az egészen általános kérdés is, hogy egyáltalán az értelem, a tudatos és ésszerű megfontolás mennyire tekinthető az egyéni cselekvést meghatározó tényezőnek. Mint tudjuk, a modern jogi doktrína emberképe éppen ezen az előfeltevésen nyugszik, és az állampolgárra úgy tekint mint aki

⁴⁵ Ezeket a megállapításokat a hazai jogismeret-kutatások is megerősítették. Vö. KULCSÁR (1967) i. m. és GAJDUSCHEK–FEKETE (2015b) és (2015c) i. m.

képes megismerni a jogi szabályokat, cselekvéseit ehhez igazítani, és általában racionálisan kalkulálni cselekvéseinek következményeit. A legközelebb ehhez a felfogáshoz talán a racionális döntések elméletének szemlélete áll, míg a társadalom-lélektani megközelítés azt hangsúlyozza, hogy az emberek sokkal gyakrabban követik a jogot, mint az a racionális mérlegelés alapján „megérné” számukra (erről ld. 1c. pontot).⁴⁶

Ad 3b. A joghoz való érzelmi viszonyulás problémakörében elsőként az a kérdés merül fel, hogy vajon létezik-e az emberi lélekben az igazságérzet vagy egy sajátos jogérzet. A hagyományos jogfelfogás igenlően válaszolja meg a kérdést, és például a XIX. század végén Herman Post és Joseph Kohler – a német etnológiai jogtudomány megalapozói – számára még evidensnek látszott, hogy a ‘jogérzet’ (*Rechtsgefühl*) az emberi lélek feltétlen alkateleme (éppen ez alapozta meg számukra a jog egyetemes, történeti és társadalmi körülményektől független létének gondolatát). Ezt az elképzelést azonban háttérbe szorította a múlt század második felében a lélektanban az ösztönredukció elméletén alapuló felfogás, amely az emberi lélek sajátosságát a specializálatlanságban vélte felfedezni, s amely tagadta, hogy létezne az igazságérzetnek megfeleltethető ösztönimpulzus. Konrad Lorenz 1980-as években folytatott kutatásai fényében azonban ez a probléma újragondolható.⁴⁷

Ezt követően érdemes megvizsgálni, hogy vajon a jog viszonylatában hogyan jelennek meg, és hogyan értelmezhetőek az olyan érzések, mint a „tisztelet”, a „hűség”, a „bizalom” vagy éppen a „félelem”, a „szorongás”. Az elmúlt évtizedben az e problémakörrel foglalkozó elméleti-szociológiai kutatások egyre inkább támaszkodnak az idegélettan (*neuroscience*) újabb eredményeire. Sőt, lassanként egy önálló interdiszciplináris kutatási terület (*law and emotions*) is formálódni látszik a nemzetközi kutatásokban.⁴⁸ Nagyon tanulságosak ebben a vonatkozásban Sajó András kutatásai, melyek azt tanulmányozták, hogy az egyéni morális érzelmekből a jogi és politikai intézményrendszerrel való kölcsönhatásban hogyan alakulnak ki a jogi (alkotmányos) ‘közérzületek’ (*public sentiments*).⁴⁹

⁴⁶ E problémáról ld. GAJDUSCHEK György: Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jogoknak? In: BODA i. m. 113–135.

⁴⁷ Az igazságérzet kérdéséről ld. H SZILÁGYI István: A jog lélektani alapjai. In: H SZILÁGYI (szerk., 2012) i. m. 102–107.

⁴⁸ Ennek áttekintésére ld. FEKETE Balázs: Jog és érzelmek: veszedelmes viszonyok? In: FEKETE Balázs – FLECK Zoltán: *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 249–284.

⁴⁹ SAJÓ András: *Constitutional Sentiments*. New Haven, Yale University, 2010.

Ad 3c. A hagyományos jogfelfogás hajlamos volt a jogkövetés elmaradását, illetve a jogsértő magatartást az ‘akarat hibájával’ magyarázni. Az akarat lélektani elemének vizsgálatakor felmerülő egyik fontos kérdés az „erő” problémája. A jog egyéni célok elérésének eszközeként való használatának képessége – a jogi kompetencia – a jogismeret elemén kívül bizonyosan magába foglalja a konfliktusvállalásra való készséget is. Ezt az összefüggést látszanak alátámasztani az 1970-es években folytatott hazai jogtudat-kutatások némely eredményei is. A kutatók PFT-tesztek (PFT=*Personal Frustration Tolerance*) segítségével vizsgálták, hogy az egyéni frusztrációtűrő képesség hogyan függ össze a deviáns viselkedések toleranciájának mértékével. Az eredmények azt mutatták, hogy a frusztrációt jobban tűrő személyek rendre intoleránsabbaknak bizonyultak (tehát hajlamosabbak voltak fellépni a deviáns viselkedésekkel szemben.)⁵⁰ A hétköznapi tapasztalatok arra a problémára is felhívják a figyelmet, hogy a konfliktusvállalási készség, illetve az akarat erő a kor előrehaladtával is változik: az idősebb emberek inkább kerülnek a konfliktusokat, és lassanként „megpuhul” az akaratuk. Érdekes adalékul szolgál az ‘akaratgyengeség’ problémájának vizsgálatához a racionális döntések elméletének egyik fejleménye, amely azt elemzi, hogy a racionális előrelátás segítségével hogyan orvosolható e lélektani nehézség (‘Odüsszeusz-probléma’).

Ez utóbbi gondolat átvezet bennünket ahhoz az általánosabban megfogalmazható kérdéshez, hogy vajon az érzelmek és az értelem hogyan hatnak az intenció alakulására. Úgy tűnik, hogy mind a nemzetközi, mind pedig a hazai jogtudat-kutatásokban egyelőre várat magára az e területen folyó természettudományos kutatások eredményeinek szintetizálása.

Ad 3d. A kutatók már a KOL-kutatások első hullámát követően arra a következtetésre jutottak, hogy az egyéni tudatban nem alakul ki a jogra vonatkozóan egy egységes, többé-kevésbé koherens nézet- és motívumrendszer. Ezt a feltevést támasztotta alá Helmuth Schelsky ’70-es években nagy hatást gyakorló elmélete, amelyben elvetette az igazságérzet mint a joghoz való perszonális funkcionális viszony alapját képező ösztönimpulzus létét (ld. 3b).⁵¹ A későbbi nemzetközi és hazai empirikus kutatások egyöntetűen igazolták ezt a hipotézist.

⁵⁰ Vö.: SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA AJTI, 1977.

⁵¹ Sajó már a ’70-es évek közepén erre az álláspontra helyezkedett, és ezt változatlanul fenntartotta későbbi elméleti összegző műveiben is. Ld. SAJÓ András: *Jogi nézetek az egyéni tudatban*. *Állam- és jogtudomány*, 1976/3.

Az egyéni jogtudat tehát töredékes, a jogra vonatkozó ismeretek, értékelések, érzelmi beállítódások tele vannak belső ellentmondásokkal, ezért nem képeznek egy egységes tudati dimenziót, így a joghoz való viszonyulás erősen a társadalmi kontextushoz kötődik.⁵²

Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy az egyéni jogtudat szerkezetének töredezettsége csoport vagy társadalmi szinten összegződve szociológiailag leírható és mérhető mintázatokat hoz létre. E mintázatok vizsgálata pedig a jogi kultúrák összehasonlító vizsgálata, illetve a társadalom-történeti és jogtörténeti kutatások irányába nyitja meg a jogtudat-kutatások horizontját.⁵³

5. Összegzés és következtetések

A fenti eszmefuttatásban a jogtudat-kutatások terén felmerülő elméleti kérdések, kutatási témák vázlatos áttekintésére tettünk kísérletet. Ennek során először számba vettük az egyén és a társadalom közötti kölcsönhatásokban megjelenő hatásmezőket – a szocializáció, a kommunikáció, valamint a jogalkotás és az egyéni jogi, illetve jogilag releváns cselekvések hatásnyalábjait. Ezt követően vizsgáltuk meg az e társadalmi folyamatokat közvetítő társadalmiszerkezeti elemek – a társadalmi rétegződés, valamint a szocietális és professzionális csoportok – egyéni jogtudatra, illetve a jogi kultúra alakulására gyakorolt hatását, külön figyelmet szentelve e körben a jogászai professziónak. Végezetül az egyéni jogtudat elemeit – az értelmi, érzelmi és akarati mozzanatok –, valamint szerkezetét vettük szemügyre. E vázlat alapvetően egy fogalmi analízisre támaszkodó, az egyéni jogtudat és a jogi kultúra közötti kapcsolatrendszer fogalomtérképének megrajzolását, illetve a jogtudat-kutatások tematikájának áttekintését szolgálta, s ez által az elmúlt évtizedben újra megélenkülő hazai kutatások összehangolását.

Ez utóbbi törekvés alapozta meg a fogalmi analízis stratégiáját is: az elemzés kiindulópontjával a hazai jogtudat-kutatások első hullámában – az 1960-as–'70-es években – kidolgozott koncepciókat vettük alapul, amelyeket az újabb kutatások eredményeire tekintettel igyekeztünk kibontani vagy korrigálni. Szándékunk

⁵² E megállapítás megerősítésére a legfrissebb hazai empirikus kutatások fényében ld. BERKICS Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról. In: HUNYADI–BERKICS i. m. 141–159.; BERKICS Mihály: Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. In: HUNYADI–BERKICS i. m. 337–364.; GAJDUSCHEK: Miért engedelmessékednek az emberek a dohányzást tiltó jognak?

⁵³ Erre legutóbb az 1980-as évek közepén Sajó tett kísérletet. Vö. SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

szerint az így elvégzett fogalomtisztázás hozzásegítheti a magyar jogszociológia művelőit, hogy a hazai jogtudat-kutatásokat az 1960-as évektől napjainkig terjedő – az ideológiai és tudományszociológiai körülmények időközben bekövetkezett változásaitól független – egységes hagyományként értelmezhesse.

A fogalmi tisztázás során a legradikálisabb korrekcióként a ‘társadalmi szintű jogtudat’ kategóriája helyett a ‘jogi kultúra’ fogalmának bevezetését javasoltuk, továbbá ez utóbbin belül a ‘laikus’ és a ‘professzionális’ jogi kultúra megkülönböztetését. Úgy véljük, hogy a jogi kultúra fogalmának adaptálása a jogtudat-kutatásokban segíthetné a politikai kultúrával kapcsolatos kutatások integrálását, és a többi ‘kultur-tudománnyal’ – kulturális antropológia, nyelvészet, kultúrtörténet stb. – való termékeny interdiszciplináris diskurzusok kiépülését.

E vázlatos áttekintés természetesen nem adott lehetőséget arra, hogy az egyes elméleti kérdések részleteinek troposzait feltárjuk: ez nyilvánvalóan egy monografikus feldolgozás kereti között lenne vállalható feladat. Ezt támasztja alá, hogy – bár önkorlátozó módon, szándékosan mellőztük a nemzetközi irodalomra való hivatkozást – még a magyar kutatási eredményekre való példálózó jellegű hivatkozások is érzékeltetik e szerteágazó kutatási területen született eredmények örvendetesen gyarapodó, de egyre nehezebben kezelhető tömegét.

Noha vázlatunk nem támaszkodik a hazai irodalom teljes számbavételére, mégis néhány általános következtetés megalapozására talán alkalmas lehet. Elsőként említhetjük, hogy a jogtudat-kutatás kiváló terepe lenne a hazai jogszociológiai, kriminológiai és szociálpszichológiai kutatások összehangolásának. Másodszer e vázlatból is kitűnik – annak dacára, hogy a módszertani kérdések rendszeres tárgyalásától is tartózkodtunk –, hogy a hazai empirikus kutatások köréből gyakorlatilag hiányoznak a mikro-szociológiai módszerekkel – különösen a részt vevő megfigyelés módszerével – végzett kutatások, amely több kutatási területet eddig hozzáférhetlenné tett a magyar kutatók számára.

Végezetül látnunk kell, hogy ha az e vázlat által statikusan elválasztott, feltérképezett jelenségeket – melyek körül a jogtudat-kutatás elméleti problémái sűrűsödnek – egymással való kölcsönhatásukban, dinamikájukban akarjuk megérteni, vagyis ha a magyar jogi kultúra és a magyarok jogtudatának alakulására vagyunk kíváncsiak, akkor a jogszociológiai kutatásokat ismét össze kell kapcsolnunk a társadalom-történeti vizsgálódásokkal.

A KORTÁRS ‘JOGI KULTÚRA’ FOGALOM EREDETE*

Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról

FEKETE Balázs

1. Napjaink egyik divatos fogalma: a jogi kultúra

A ‘jogi kultúra’ – noha statisztikai bizonyossággal nem tudom ezt az állítást alátámasztani¹ – minden bizonnyal egyike napjaink divatos és gyakran hivatkozott jogtudományi fogalmainak. Noha eredetileg a jogszociológia és jogi antropológia keretei között jelent meg és terjedt el, ma már nemcsak e területeken, hanem az általános jogtudományi diskurzusban is egyre többet használják. Az a benyomásom azonban e diskurzus egy kisebb résznek – a jogi kultúrák összehasonlítása – mélyebb áttekintése után, hogy e fogalom felhasználása javarészt tudományos értelemben teljesen reflektálatlan, azaz nem illeszkedik pontos és koherens elméleti előfeltevések közé. A kutatók az esetek többségében gyakorlatilag bármikor készek használni ezt a fogalmat, ha a jogról, egy adott jogszabályról vagy intézményről úgy szeretnének beszélni, hogy „jogszabályon

* A tanulmány *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* OTKA kutatás (OTKA K 105552) keretében készült és az Igazságügyi Minisztérium *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programok 2016* keretében valósult meg. A tanulmány korábbi változata megjelent: FEKETE Balázs: A kortárs ‘jogi kultúra’ fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 37–53.

¹ Az *MTA TK JTI keresője*, mely az interneten hozzáférhető magyar jogtudományi források kutatására – beleértve a címeket és a szöveget is – alkalmas, 152 találatot ad ki a kifejezésre; a *matarka.hu* adatbázis, mely a jogtudományi folyóiratok egy jelentős részét cím és kulcsszó alapján teszi kereshetővé, 31 találatot mutat. Ezzel összehasonlítva a *persee.fr* francia társadalomtudományi adatbázis, mely viszonylag kevés jogi folyóiratot tartalmaz, 521 olyan tanulmány sorol fel, mely szövegében legalább egyszer előfordul ez a kifejezés. A legszélesebb körben használt angol nyelvű *heinonline.org* adatbázis 237 találatot ad, ha a *legal culture* kifejezésre keresünk a cikkek címében. E számok önmagukban nem mutatják, hogy sokszor használják-e ezt a fogalmat, mert ahhoz más fogalmakkal történő összehasonlításra is szükség lenne, azonban annak jelzésére talán elegendőek, hogy a jogi kultúra fogalma széles körben elterjedt a jogtudományban.

túli” jelenségeket is bevonjanak érvelésükbe. Nagyon sok cikkben és tanulmányban a jogi kultúrára történő hivatkozás egyfajta szemantikai stratégia a nem szigorúan dogmatikus jogi érvelés² tudományos legitimálására.

Mivel a jogtudat kutatását célzó programunk egyik központi fogalma a ‘jogi kultúra’, ezért e tanulmány ennek tisztázáshoz kíván hozzájárulni az eszmetörténet segítségével. Közhelyszerű megállapítás, hogy a jogi kultúra Lawrence M. Friedman nagyhatású, a jogrendszer szociológiai megközelítését átfogóan tárgyaló művével,³ illetve az azt követő cikkeivel „robbant be” újra az amerikai és ezen keresztül az egyetemes jogtudomány fogalomkészletébe.⁴ Azóta azonban olyan széles, tudományterületeken átívelő körben terjedt el használata, hogy Friedman eredeti gondolatai – egy-két nagyon általános megállapítást kivéve – szinte már teljesen feledésbe merültek.⁵ Úgy vélem, hogy a ‘jogi kultúra’ e széleskörű recepciójának kiindulópontját jelentő eredeti koncepció részletes eszmetörténeti elemzése segíthet a fogalom kereteinek jobb megértésében, ezzel hozzájárulva annak tudatosabb és igényesebb tudományos alkalmazásához is. Ezért e tanulmány eszmetörténeti megközelítésben foglalkozik Friedman interpretációjával, bemutatva a szerző eredeti elképzelését és a recepció jellegzetes irányait – továbbfejlesztés és kritika – is egy-egy példán keresztül.

Módszertani szempontból John Plamenatz eszmetörténeti megközelítését követem, mivel úgy vélem, hogy e tanulmány kutatási célkitűzésével – a jogi kultúra „klasszikus”, vagy talán inkább „klasszikussá váló” megközelítésének bemutatása és értelmezése – ez kapcsolható össze a legjobban. Ellentétben az eszmetörténet terén napjainkban is nagy befolyással rendelkező ún. cambridge-i iskola felfogásával,⁶ Plamenatz úgy vélte, hogy a klasszikus politikaelméleti szövegek

² Vö. SZABÓ Miklós – JAKAB András: A jogdogmatikai kutatás. In: JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, HVG-Orac, 2015. 51–78.

³ Lawrence M. FRIEDMAN: *The Legal System. A Social Science Perspective*. New York, Russel Sage Foundation, 1975.

⁴ Ezt jól kifejezi, hogy a Friedman munkásságának szentelt, 2011-ben megjelent kötet (Robert W. GORDON – Morton J. HORWITZ (eds.): *Law, Society, History. Themes in the Legal Sociology and Legal History of Lawrence M. Friedman*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.) önálló fejezetet szentel a jogi kultúra fogalmának.

⁵ Jó példa erre az előző lábjegyzetben megjelent kötetben szereplő egyik írás, mely Friedman összehasonlító jogi nézeteit elemezve részletesen foglalkozik a jogi kultúra friedmani fogalmával is, azonban egy kivétellel csak a kilencvenes években megjelent e témájú műveit hivatkozva, és az 1975-ben megjelent kötet nem is szerepel a hivatkozások között. Tom GINSBURG: Lawrence Friedman’s Comparative Law. In: GORDON–HORWITZ i. m. 52–67.

⁶ Áttekintésként lásd: HORKAY HÖRCHER Ferenc: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe. Utószó. In: HORKAY HÖRCHER Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997. 287–305.

megközelíthetők a kortárs érdeklődés irányából is, anélkül, hogy annak politikatörténeti és egyéb kontextusait kimerítően rekonstruálni próbálnánk. Továbbá, Plamenatz a kritikai értékelésre is nagy hangsúly helyezett, azaz a szövegek egyfajta kortárs-reflektív megközelítését javasolja.⁷ Ez a szemlélet véleményem szerint gyümölcsözően alkalmazható e tanulmány problematikájánál is, mivel annak középpontjában szintén egy „klasszikus” fogalom és annak kortárs alkalmazása áll. Ezért az eredeti „szöveget” – azaz Friedman téziseit a jogi kultúráról – állítom e tanulmány középpontjába, a tudománytörténeti és egyéb kontextusra pedig csak abban az esetben térek ki, amikor ez feltétlenül szükséges.

2. A kortárs fogalomhasználat viszonylagossága

Mielőtt a modern fogalomtörténet részletes elemzésébe belekezdenénk, egy előkérdésre szeretném felhívni a figyelmet. A jogi kultúra fogalmának jelenkori külföldi⁸ és hazai⁹ felhasználói arra leggyakrabban egyfajta kortárs innovációként tekintenek, azaz egy relatíve új tudományos fogalomnak tartják. Abból a szempontból természetesen igazuk van, hogy a hetvenes éveket követően került újra a jogi kultúra a jogtudomány figyelmének középpontjába, azonban ez nem jelenti azt, hogy e fogalomnak ne lenne hosszabb, több mint egy évszázados előtörténete.

A jog kulturális irányú megközelítését, azaz azt a felfogást, hogy a jog jelenőségét az azt körülvevő történeti és társadalmi környezetben kell és lehet csak megfelelően megérteni, a 19. század első felében az európai jogtudományban kifejezetten népszerű – romantikus ihletettségu – történeti-jogi iskola alapozta meg. Ez a szempont hangsúlyos Savigny felfogásában, aki a jog fejlődését a nyelv fejlődésével állítja párhuzamba, és úgy véli, hogy a jog lényegében egy

⁷ Ld. részl. John PLAMENATZ: Introduction. In: John PLAMENATZ: *Man and Society. Political and Social Theories from Machiavelli to Marx. Vol. I.* London–New York, Longman, 1992. kül. xv–xviii. Plamenatz kifejezetten felhívja a figyelmet: azáltal, hogy azt tanulmányozzuk, hogy egy szerző egy kifejezést hogyan használt, mi magunk is megtanuljuk ezeket használni, és a korábbi hibákból, problémákból is tanulunk. (xvii.)

⁸ Ld. pl. Jørn Øyrehagen SUNDE: Live and Let Die. An Essay Concerning Legal-Cultural Understanding. In: Maurice ADAMS – Dirk HEIRBAUT (eds.): *The Method and Culture of Comparative Law.* Oxford and Portland, Hart, Oregon, 2014. 221–234.

⁹ Ld. pl. VARGA Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* Budapest, Szent István Társulat, 2004. 51–52.

nép szellemiségének (*Volksgeist*) terméke.¹⁰ Ilyen értelemben a jogot a kultúrával kapcsolja össze, és a különféle nemzeti jogok egyediségének és eltéréseinek magyarázatát a háttérükben álló nemzeti kultúrák különbségében találja meg. Jól illusztrálja ezt az általános állítását a német magánjog kodifikációjáról Thibaut-val folytatott vitája, melyben a kodifikációt a német szellemiséggel ellentétesnek állítja be.¹¹ A magyar jogtudományban, a 19. század második felében, Wenzel Gusztáv képviselt hasonló felfogást, egyik összehasonlító jogi munkájában kifejezetten utal arra, hogy „minden népnek külön nemzeti és vallásos elveken alapuló jogélete volt...”.¹² Azaz, Wenzel sem fogadta el a közepkori természetjog és a *ius commune* gondolatán alapuló jogi egyetemesség eszméjét.

Összegezve, az a felismerés, hogy a jog nem közelíthető meg pusztán szabályok együtteseként, hanem olyan jelenség, mely kulturális kötöttségekkel is rendelkezik, a 19. század második fele óta integráns része az európai jogi gondolkodásnak. A legátütöbben talán Joseph Kohler munkásságában jelent meg, aki jogelméletét részben kulturális alapokra építi fel. Kohler két irányból is rámutatott a jog és kultúra szoros kapcsolatára. Egyrészt a jogot kultúrjelenségnek tartotta és ezért úgy vélte, hogy egy jogi berendezkedést csak az adott nép általános kultúrájával összevetve lehet megérteni. Ebből a szempontból tehát számára természetes volt, hogy az emberi kultúra – *civilizáció* – egy meghatározott történelmi állapota visszatükröződik a jogi szabályok jellegzetességeiben is. Másrészt, Kohler szerint a jognak részt kell vennie az emberi kultúrateremtés folyamatában, mivel a jogintézmények és jogszabályok alkalmasak arra, hogy rendezettséget teremtsenek a minket körülvevő, számos okból igencsak kiszámíthatatlan világban.¹³ A jog tehát, ebben az értelmezésben, egyszerre kultúrafüggő és kultúraformáló jelenség, és ezért nem szakítható ki a kultúra rendkívül összetett viszonyrendszeréből.

¹⁰ Részletesen ld. Friedrich Carl VON SAVIGNY: *System of the Modern Roman Law. Vol I. J.* Madras, Higginbotham, 1867. 11–15.

¹¹ Ld. részletesen PESCHKA Vilmos: Thibaut és Savigny vitája. *Állam- és Jogtudomány*, 1974/3. 353–381.

¹² WENZEL Gusztáv: Az összehasonlító jogtudományról. *Magyar Academiai Értesítő*, 1950/ november, 293.

¹³ Részletesen ld. Josef KOHLER: *Philosophy of Law*. New York, Macmillan Company, 1921. 58–62.; értelmezéséhez: PÉTERI Zoltán: A jogi kultúrák összehasonlításának előtörténetéhez. *Állam- és Jogtudomány*, 2007/4. 509–526. Az Albert Herman Post és Joseph Kohler nevével fémjelzett német etnológiai jogtudomány irányzatának áttekintéséről ld. H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányjai*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 21–22.

Az előtörténetben a legérdekesebb – talán a legmeglepőbb – az a mozzanat, hogy a 20. század első évtizedeitől kezdve a korábbi kulturális irányú érdeklődés szinte teljesen eltűnik a jogtudományból, és ezt követően csak sporadikusan találkozhatunk ilyen hivatkozásokkal.¹⁴ E jelenség magyarázata önálló tanulmányt igényelne, de véleményem szerint ennek okai között megtalálhatjuk a jogpozitivizmus elismertségének és pozíciójának megerősödését, különös tekintettel a két világháború között Hans Kelsen, majd a második világháborút követően Herbert Hart tevékenységére és munkásságára; valamint a jogi antropológia fokozatos önállósodását és így kiszorulását a jogelmélet központi területeiről.¹⁵

3. A jogi kultúra fogalmának „újraateremtése”: Friedman koncepciója

Az 1930-ban született, jelenleg a Stanford Law Schoolban emeritus professzorként tevékenykedő Lawrence M. Friedman a kortárs amerikai jogtudomány egyik meghatározó személyisége. Rendkívül gazdag munkássága kiterjed az amerikai jogtörténet átfogó feldolgozására,¹⁶ a büntetőjog elméleti és történeti kérdéseinek vizsgálatára¹⁷ és a jog jelenségének szociológiai irányultságú kutatására. Ez utóbbi területhez tartozik az 1975-ben megjelent *The Legal System: A Social Science Perspective* c. kötete, mely részben az akkoriban formálódó társadalmi-jogi megközelítés (*socio-legal studies*) eredményeire alapozva kívánta szintézisszerűen bemutatni a modern jogrendszerek alapkérdéseit. Az átfogóság és a szintézisreteremtés igényét¹⁸ a kötet fejezetcímei kiválóan illusztrálják, azokat a szerző az általánosság igen magas szintjén fogalmazta meg, mint például: a jogrendszer (1. fejezet); a jogi aktusok (2. fejezet); jog, hatalom és társadalmi struktúra (7. fejezet); vagy a jogi kultúráról (8. fejezet). A következőkben e gondolatgazdag kötetből kizárólag a jogi kultúra fogalmával

¹⁴ Pl. Adolf F. Schnitzer 1961-ben megjelent kétkötetes összehasonlító jogi kézikönyve a jogrendszerek csoportosítása alapján a nagy kultúrköröket teszi meg. Ld. Adolf F. SCHNITZER: *Vergleichende Rechtslehre I*. Basel, Verlag für Recht und Gesellschaft AG, 1961. 138–139.

¹⁵ Ld. H. SZILÁGYI (2005) i.m. 31–35.

¹⁶ Pl. Lawrence M. FRIEDMAN: *A History of American Law. Third ed.* New York, Touchstone, 2005.

¹⁷ Pl. Lawrence M. FRIEDMAN: *Crime and Punishment in American History*. New York, BasicBooks, 1993.

¹⁸ Vö. Kenneth L. KARST: *The Legal System: A Social Science Perspective*. By Lawrence M. Friedman. *UCLA Law Review*, 1976–1977. 214.

foglalkozom részletesen, jelen gondolatmenet keretei között nem térhetek ki a munka további fontos és gondolatébresztő megállapításaira.

Kiindulópontként azt kell rögzíteni, hogy Friedman nem kortárs meghatározásokat vesz át a jogi kultúráról,¹⁹ például a jogi antropológiából, hanem valójában a korábbi hagyományt figyelembe véve minőségileg újratertemti ezt a fogalmat. Szemléletében általában erős a szociológiai és az antropológiai irányultság,²⁰ tovább jelentős történeti dimenzióval is rendelkezik, így a jogi kultúra fogalma is e három terület metszéspontjában kap helyet gondolkodásában.

3.1. A társadalmi kölcsönhatások hálójában létező jog és jogrendszer

Ha a jogi kultúra jelenségével kívánunk foglalkozni, akkor megkerülhetetlen a jogfogalom előzetes tisztázása, hiszen az – mint kutatási kiindulópont – a jogi kultúráról alkotott képet is meghatározza.

Friedman jogfogalmának megértésénél az első fontos felismerés a nyelvhasználat sajátosságában rejlik, mivel a címben és a bevezetésben nem „jogról” (*law*), hanem „jogrendszerről” (*legal system*) beszél, és a „jog” (*law*) mint egy általános jelenséget leíró kifejezés használata csak a későbbi fejezetekben válik meghatározóvá. Véleményem szerint ennek az a magyarázata, hogy a „jogrendszer” kifejezés hangsúlyozásával tudatosan kívánta jelezni azt, hogy nem egy monolitikus, egyelemű jelenségről gondolkodik, hanem sokkal inkább egy olyanról, melyben több elem kapcsolódik össze – *rendszer* – különféle módokon és alkot funkcionális egysége(ke)t.²¹

Friedman a jogot, társadalomtudományi orientációjával összhangban, három jelenségcsoporttal kapcsolja össze. Ezek közül az első azoknak a társadalmi és jogi erőknak az összessége, melyek létrehozzák és fejlesztik a jog egészét; a második maga a „jog” mint szabályok és struktúrák összessége (*jogrendszer*); és végül a joghoz kapcsolódik Friedman értelmezésében az is, hogy az hogyan

¹⁹ A fogalom egyik első említésénél kifejezetten utal arra, hogy a jogi kultúra fogalma a politikai kultúra fogalmával állítható többé-kevésbé „párba”, e két fogalom között könnyű analógiát felfedezni. Ezt alátámasztandó egy 1963-ban megjelent politikaelméleti munkára hivatkozik, de jelzi azt is, hogy a jogi kultúrának van egy antropológiai olvasta is. FRIEDMAN (1975) i. m. 15. 33. l.j.

²⁰ A kortárs értékelés élesen mutat rá erre, ugyanakkor jelzi azt, hogy ez egy meglehetősen komoly vállalkozás. KARST i. m. 214.

²¹ Egyik recenzense ezt tartja a kötet egyik fontos értékének: Paul H. BRIETZKE: The Legal System: A Social Science Perspective. By Lawrence M. Friedman. *Anglo-American Law Review*, 1978. 71.

hat az emberek viselkedésére.²² E jogfogalom tehát a joghoz hagyományosan hozzákapcsolt szabály- és intézményösszességen túl felöleli a jog születésében és alakulásában szerepet játszó társadalmi tényezőket, valamint a jog társadalmi hatásait is.

Fontos szerepet kap gondolatmenetében a jogrendszer, melyet a szerző a 'rendszer' fogalmának irányából közelít meg. A rendszer Friedman értelmezésében egy „működő egység meghatározott határokkal”,²³ és a jogrendszer esetében a fő kérdés, hogy hol húzzuk meg ezeket a határokat, melyek a jogot önálló entitásként elválasztják más társadalmi jelenségektől. Erre számos lehetőség van: ez történhet például az intézmények, a szabályok, a különféle funkciók vagy eljárások alapján. Azonban, véleménye szerint, nem adhatunk egyszer és mindenkorra érvényes definíciót a jogrendszerről, mivel az maga is további alrendszerekre bomlik, melyek vagy az állami tekintélyhez, vagy a szabályok egyes típusaihoz kapcsolódnak, és így bizonytalanná teszik a jogrendszer határait. Mindezek mellett Friedman erősen szkeptikus abban, hogy van-e vagy lehet-e a jognak és a jogrendszernek egyáltalán tudományos igényű definíciója, mivel a jog önmagában szerinte nem tudomány, hanem az csak a társadalomtudományok egyik tárgya lehet.²⁴

A jogot Friedman tehát különféle társadalmi tényezők hatásának metszéspontjában helyezi el, mely egy több alrendszer működéséből összeálló nagyobb rendszer. Ebből a nézőpontból a jogrendszer kutatása a jogra ható tényezők (*input*) és a jog működésének és hatásának (*output*) társadalomtudományi igényű kutatását jelenti. E felfogás alapvetően nem lezárt, hanem dinamikus jellegű, mely a jogra a társadalmi-kulturális beágyazottság irányából folytonosan változó jelenségként tekint. A jog rendelkezik belső autonóm struktúrával, erre utal a jogrendszer fenti megközelítése, azonban a „külső” – társadalmi-kulturális – keret működteti.²⁵ Úgy gondolom, hogy a fentiek – a jog és jogrendszer nem lezárt, hanem dinamikus, kölcsönhatásokon alapuló megközelítése – magukban rejtik a jog kulturális irányú megközelítését, így a jogi kultúra fogalmának is megfelelő keretet kínálnak. Tehát az előbbi előfeltevések „tálcán

²² FRIEDMAN (1975) i. m. 2.

²³ Uo. 5.

²⁴ Uo. 11.

²⁵ Kortárs olvasói több szempontból is jelzik, hogy a jog kultúrára gyakorolt hatását Friedman alábecsüli, és nem fordít figyelmet e viszonyrendszer vizsgálatára. Ld. Kenneth M. MURCHISON: *The Legal System: A Social Science Perspective*. By Lawrence M. Friedman. *The Air Force Law Review*, 1978. 423–424. és Joseph R. GUSFIELD: *Power, Justice and Sociological Cynicism*. *Stanford Law Review*, 1976–1977. 379.

kínálják” egy olyan fogalom bevezetését, mely alkalmas-e dinamikus – a jog és társadalmi-kulturális keret közötti – kölcsönhatások analitikus megragadására és tudományos igényű konceptualizálására.

3.2. A jogi kultúra mint a közvetítés tere

Mint az előbbieken láthattuk, az autonóm belső struktúrával rendelkező jogrendszer „milyenségét” döntően meghatározzák a társadalmi-kulturális feltételek, vagyis az azzal szemben támasztott különféle, koronként változó társadalmi igények, továbbá a jog jelensége is formálja a rá ható környezetet. E kölcsönhatás-összesség meghatározása ebben a formában még jelentősen elnagyolt, és Friedman e bonyolult viszonyrendszer megragadása érdekében vezeti be a jogi kultúra fogalmát. Alapállítása – amiből aztán számos következtetést bont ki – szerint a jogi kultúra közvetítő jelenség, melynek fő funkciója a társadalmi valóság és a jog rendszere közötti közvetítés.²⁶

E megközelítésben a jogi kultúra feladata, hogy a jogra valamilyen okból – pl. változtatás vagy egy új szabály bevezetése – hatni kívánó társadalmi érdekeket a jog számára értelmezhetővé alakítsa, és így lehetővé teszi, hogy ezeket a külső igényeket a jogrendszer meg tudja ragadni. Két kifejezés segítségével érzékelteti Friedman ezt a folyamatot: a különféle, a jogrendszert érő külső hatásokból (*input*) a jogi kultúra „szűrője” a jogrendszer számára értelmezhető keresletet teremt (*demand*), melyet e rendszer intézményi mechanizmusai alapján képes kielégíteni.²⁷ E folyamat dinamikáját jellemzi, hogy ezeket a – jog szempontjából – külső érdekeket, majd keresleti tényezőket a joggal kapcsolatos társadalmi attitűdök is alakítják, de különösen jelentős hatással van azokra a jogászság belső, szakmai kultúrája. A jogrendszert tehát körül fogja egy a joggal kapcsolatban kialakult társadalmi attitűdökből álló, jelentős részben formátlan „mező”, mely a nem-jogi jellegű életszférák érdekeit közvetíti a jogrendszer felé. Azonban ez a viszony nem egyirányú, mivel a jogi kultúra „mezője”, nyilvánvalóan azon keresztül, hogy milyen érdekeket közvetít és milyeneket nem a jogrendszer felé, maga is formálja a joggal kapcsolatos külső igényeket és elvárásokat.

Definíciószerűen: a jogi kultúra Friedman szemében a joggal kapcsolatos attitűdök és érzések összességét jelenti, melynek funkciója a korábbiakban

²⁶ FRIEDMAN (1975) i. m. 15–16.

²⁷ Uo. 11–16.

látott társadalmi közvetítés a jogrendszer irányába.²⁸ Ez a meghatározás természetesen még túlzottan általános, és ezért Friedman azonnal jelzi, hogy a jogi kultúra fogalmát több szempont szerint is tovább lehet bontani. Az első lehetőség az absztrakciós szint megváltoztatása, az össztársadalmi vagy állami szint irányából „lefelé” elmozdulva eljuthatunk a különböző társadalmi csoportok jogi kultúrájához, ilyen lehet a szegények és a gazdagok jogi kultúrájának megkülönböztetése.²⁹ Ha az össztársadalmi vagy állami szinten maradunk, akkor logikus lehetőség az egyes államok jogi kultúráinak elhatárolása.³⁰ Amennyiben a joggal való kapcsolat jellegét és intenzitását vesszük figyelembe, akkor egy újabb fontos megkülönböztetéshez juthatunk, mivel elkülöníthetjük egymástól a joggal hivatásszerű kapcsolatba nem kerülők jogi kultúráját ('külső jogi kultúra') és a joggal professzionálisan foglalkozók, a jogászság jogi kultúráját ('belső jogi kultúra').³¹ Utolsóként, a történeti perspektívából tekintve, a modern és a nem modern jogi kultúrák is megkülönböztethetőek.³²

A jogi kultúra fogalma önmagában tehát csak kereteket kínál a jogról vallott vélekedések konceptualizálásához, azonban annak valódi felhasználásához további lehatárolásokra és finomításokra van szükség és valóban tudományos értékű kérdéseket, megállapításokat csak e lehatárolások elvégzése után tehetünk. Ha e szűkítéseket elvégezzük, akkor értelmesen felhasználható fogalmi kereteket kaphatunk a további kutatáshoz. Ezeket a további lehatárolásokat azonban maga Friedman nem minden esetben, sőt általában nem végzi el, ezért gondolatmenete e pontokon nem mindig következetes. Ez azonban – noha e megállapítás első pillantásra talán meglepő lehet – a fogalom tudományos elterjedése szempontjából nem feltétlenül hátrány, ahogy azt a recepciótörténet is mutatja.

3.3. A jogi kultúra történetisége: a modern jogi kultúra

A jogi kultúra tudományos igényű megragadásának egyik lehetősége a történeti – a nagy korszakokhoz kapcsolódó – dimenziójú tipizálás. E megközelítésben a jogtudomány evolucionalista – azaz a jogfejlődést egy egyenes és egy irányú

²⁸ Uo. 193.

²⁹ Uo. 198.

³⁰ Uo. 199.

³¹ Uo. 223.

³² Uo. 204.

univerzális, egymást követő lépcsőkből összeálló civilizációs folyamat részeként felfogó értelmezés – irányának öröksége tükröződik vissza.³³ Ez a gondolkodási irány, noha legjelentősebb eredményeit a 20. század első évtizedeiben mutatta fel,³⁴ egyes, akár évtizedekkel később született munkákban is érezte hatását.

E hatás alig látható visszfényként még Friedman gondolatmentében is észrevehető,³⁵ ugyanis Friedman önállóan tárgyalja a modern jogi kultúrát, és annak sajátosságait modernitáselőttinek tekintett jellemzőkkel összevetve teszi láthatóvá gyakran. Gondolatmenetében a modern jogi kultúra fogalmának funkciója az, hogy egységbe foglalja az eltérő – alapvetően az Atlantikum térségéhez kapcsolódó – nemzeti jogi kultúrákat egy magasabb absztrakciós szinten. A modern jogi kultúra fogalma tehát a modern, nyugati jogi kultúráknak a jogi szabályozás sokfélesége mögött található közös pontjait mutatja meg és foglalja egységes keretbe.

Kiindulópontja a korszak jogtudományának divatos, és ebben az időszakban lendületesen fejlődő jogösszehasonlításában szinte alapigazsággként elfogadott,³⁶ funkcionalizmus koncepciója. Friedman szerint az természetes, hogy nemzeti szinten nincsenek teljesen hasonló jogi kultúrák,³⁷ azonban a hasonló társadalmi és gazdasági feltételek véleménye szerint meglepően hasonló jogi kultúrákat teremtenek.³⁸ Mivel Észak-Amerika és Nyugat-Európa társadalmi mind egy meghatározott periódusban – a 18-19. században – mentek keresztül az ipari forradalmon, illetve zajlott le bennünk az individualizáció folyamata, ezért a gazdasági-társadalmi átalakulás során felmerülő hasonló szociális problémák miatt a jogrendszerek is jelentősen hasonlítanak egymásra. E hasonlóság elemei Friedman szerint a modern jogi kultúra koncepciójának segítségével ragadhatóak meg a legjobban.

³³ Az evolucionalizmus hatásáról a jogtudományban ld. Sir Frederic POLLOCK: *English Opportunities in Historical and Comparative Jurisprudence*. In: Sir Frederic POLLOCK: *Oxford Lectures and Other Discourses*. London–New York, Macmillan, 1890. 37–64., valamint Albert Herman POST: *Ethnological Jurisprudence*. *The Monist*, 1891. 31–40.

³⁴ Reprezentáns munkaként lásd Sir Paul Vinogradoff torzóban maradt, de még így is impozáns munkáját: Sir Paul VINOGRADOFF: *Outlines of Historical Jurisprudence I-II*. London, Oxford University Press, 1920–22.

³⁵ Egy recenzens egy további evolucionalista jellegű pontra is rámutat a munkában. Ez Friedmannak az az állítása, mely szerint a jogszabályok általában az objektívabbá és így a tökéletesedés válság irányába fejlődnek. MURCHISON i. m. 423.

³⁶ Ld. Konrad ZWIEGERT – Hein KÖTZ: *An Introduction to Comparative Law*. Oxford–New York, Oxford University Press, 1998. 32–46.

³⁷ FRIEDMAN (1975) i. m. 199.

³⁸ Uo. 203.

A modern jogi kultúrának három fő jellemzőjét lehet körülhatárolni. Történeti értelemben egyedivé teszi, hogy a modern jogi kultúra keretei között a jog folyamatosan változik, azaz a társadalmi igények szerint átalakul. Ez a jellemző e ponton élesen szembeállítható a premodern jogrendszerek változatlanosságával, mely jogának fő forrásának a gyakran évszázadokat átölölő szokásjogot tekintették. Másodsorban, a modern jogi kultúra forrása az ember alkotta jog. A jog eredete tehát már nem isteni jellegű, vagy nem a szokásszerű változatlanőséghez kapcsolódik, hanem tudatos emberi tevékenység eredménye, produktuma, így az elveszíti szakrális, transzcendens és történeti gyökereit. Utolsóként, a jog emberi alkotottságával összekapcsolódva, a jog létét a modern jogi kultúrában jellemzően instrumentális érvekkel legitimálják, azaz társadalmi elfogadottságánál nem egy eszmény megvalósítása vagy egy magasabb értékrendnek való megfelelés a döntő, hanem az, hogy hogyan és milyen sikerrel képes feladatait megvalósítani. Mindezek mellett Friedman azt is jelzi, hogy a korábbi, premodern jogi kultúra jellemzői is tovább élnek nyomokban a jogi modernitás során, amit jól példázhat az emberi jogok kiemelt helyzete a jogászai gondolkodásban.³⁹ E megjegyzés arra utal, hogy Friedman az emberi jogokat olyan jelenségnek látja, mely a változékony és instrumentalizált jogrendszer „felett áll”, és részben nem annak szabályosságai szerint létezik és működik.

A fenti három fő jellemző mellett Friedman további ismertetőjegyeket is azonosít, melyekkel a modern jogi kultúra még pontosabban körülhatárolható. Ezek a következők: (i.) a jogalkotás jelentősége a modern társadalmakban megnőtt összehasonlítva a premodern közösségekkel; (ii.) a tekintély szerepe csökken; (iii.) a modern jogi kultúra alapelve a racionalitás, mely Friedman értelmezésében azt jelenti, hogy elvárjuk, hogy egy jogszabály a megfelelő eredményre vezessen; (iv.) a tudomány fogalma széles körben áthatja ezt a jogi kultúrát, azonban a modern jog a jogászok minden próbálkozása ellenére sem tekinthető tudománynak; végül (v.) a modern jogi kultúrát döntően befolyásolja az uniformitás ígérete, mely megalapozza a különféle nemzeti jogrendszerek között zajló – formális és szubsztantív – konvergencia folyamatokat, ez pedig élesen szemben áll a korábbi időszakokban létező jogi pluralizmussal.⁴⁰

Érdemes észrevenni, hogy a modern jogi kultúra friedmani koncepciója – mint a kötet is – valójában számos korábban már tudományos elismerést nyert megállapításra épül (pl. e részben Friedman leginkább Bentham és Weber gondolataira utal közvetlenül). Azaz semmiképpen sem állíthatjuk róla, hogy

³⁹ Uo. 204–207.

⁴⁰ Uo. 213–222.

új felismerésekkel gazdagítaná a jogtudományt, azonban az a koherens keret és gondolatmenet, melyben Friedman elhelyezi ezeket a korábbi eredményeket, mégis értékessé teszi ezt a koncepciót. A modern jogi kultúra fogalmánál ilyen értelemben nem is annak elemeire bontott tudományos értéke a lényeges, hanem az, hogy Friedman-nek volt egy határozott víziója arról, hogy a nemzeti jogok sokszínűsége háttérben megtalálható egy olyan közös gondolkodási és attitűdbéli keret, mely e jogrendszerek végső határait jelöli ki. Azt is mondhatnánk, a történelemtudomány egy kiemelkedő szerzőjének, Fernand Braudelnek az egyik gondolatát kölcsönvéve, hogy a modern jogi kultúra lényegében a modern jogrendszerek számára kijelöli a „lehetséges és a lehetetlen”⁴¹ határait, azaz összegzi azokat a végső előfeltevéseket, melyek között a modern jogrendszerek működnek.

3.4. Kritikai és értékelő szempontok

Kortárs recenzensei több érdekes és fontos észrevételt is megfogalmaztak Friedman művéről, gyakran komolyan polemizálva vele. Ezek egy része e tanulmány számára is releváns, mivel rámutathat a jogi kultúra fogalma mögött álló módszertani és egyéb tudományos problémákra. Ezért elsőként felvetnék néhány általánosabb kritikai meglátást a kortársak véleményére támaszkodva, ezt követően pedig Friedman jogi kultúra fogalmát is megvizsgálom kritikai szempontból.

Az első általános megjegyzés a kötet – és így Friedman törekvéseinek – szintetizáló jellegének kiemelése lehet. Friedman műve tudományos értelemben nem is tartalmaz valódi újdonságot, hanem újszerűsége a jogrendszer működésére vonatkozó korábbi szociológiai és antropológiai szemléletű tudásanyag koherens keretek között történő összefoglalásában áll. Nem véletlen, hogy egy recenzens egyenesen a „nagy nyilvánosság” számára készült kézikönyvként aposztrofálja, többször is utalva annak összefoglaló jellegére.⁴²

Friedman vállalkozásának jelentőségét azonban csak akkor láthatjuk pontosan, ha belehelyezzük a modern amerikai jogtudomány történetébe, és e szemzőgből tekintünk rá. A kötet méltatói egyrészt rámutatnak arra, hogy Friedman a szociológiai szemléletet az amerikai jogelméletben elfogadtató Roscoe Pound

⁴¹ Vö. Fernand BRAUDEL: La Longue durée. *Annales*, 1958/4. 732.

⁴² Vö. Leon S. LIPSON: The Legal System: A Social Science Perspective. By Lawrence M. Friedman. *Wisconsin Law Review*, 1976. 1333.

örökségét viszi tovább, azonban a hegelianus hatástól mentesen és kevésbé spekulatív módon, úgyszólván mondhatnánk: színvonalasabban.⁴³ Másrészt azt is jelzik, hogy Friedman igazi intellektuális ellenfele az amerikai jogi oktatás modernizálásában jelentős szerepet játszó Christopher Columbus Langdellnek⁴⁴ a jogot tudományként felfogó és azt absztrakt elvekre visszavezető elmélete.⁴⁵ Összegezve, Friedman e korai műve az amerikai jogi gondolkodásban minden korszakban „felforgató” szerepet játszó szociológiai jogelmélet magas szintű folytatása a hetvenes évek közepén. Nem szabad elfelejteni, hogy ebben az időszakban, a hatvanas évek végétől indult el az amerikai jogelméleti gondolkodás tematikus és módszertani megújulása – „forradalma” –, mely annak interdiszciplináris kibővüléséhez és kritikai jellegű átalakulásához vezetett.⁴⁶ Tehát igazán kedvező intellektuális környezetben és megtermékenyítő szellemi koordináta-rendszerben jelent meg Friedman műve, és tételei széleskörű recepciójának minden bizonnyal ez a kutatási energiákat felszabadító – támogató és újdonságokra nyitott – szellemi közeg lehet az egyik kulcsa.

Érdekes módon a szociológiai szemlélet létjogosultságát nem vitatták kortársai, azonban voltak olyan olvasók, akik az egyensúlyt már hiányolták. Több recenzense is egészen odáig ment el, hogy, közvetve vagy közvetlenül, marxizálással „vádolták meg” amiatt, hogy Friedman a társadalmat „alaprak” tekinti, míg a jogot egyszerű „felépítménynek” és a jog eszmei oldalát – az 'Igazság' eszméjét – szinte teljesen figyelmen kívül hagyja.⁴⁷ Ilyen értelemben valóban túlzottan egyoldalú Friedman szemlélete, mivel nem tulajdonít a jognak autonómiát, hanem a különféle társadalmi hatások között egyensúlyozó eszközként tekint rá. Így a jog eszmei és ideológiai háttere egyáltalán nem érdekes a számára, mint ahogy az sem, hogy a jog hogyan hat a társadalomra és a kultúrára. Ez az egyoldalúság érthető, ha a kutatási célokat tekintjük – egy szociológiai jogelmélet lehetőségeinek áttekintése és megalapozása –, azonban valóban támadható, ha nem tekintünk el a jog jelenségének komplexitásától.

A 'jogi kultúra' fogalma kapcsán elsőként kiemelendő: azáltal, hogy önálló jelenségnek tekinti – két fejezet is szentel neki –, könnyen befogadható definíciót állít mögé – a jogról vallott attitűdök és érzések foglalata –, és funkcióját is

⁴³ BRIETZKE i. m. 70.

⁴⁴ Langdell munkásságáról és értékeléséről lásd: Thomas C. GREY: Langdell's Orthodoxy. *University of Pittsburgh Law Review*, 1983/1. 1–54.

⁴⁵ MURCHISON i. m. 420.

⁴⁶ E folyamatról ld. Richard A. POSNER: The Decline of Law as an Autonomous Discipline: 1962–1987. *Harvard Law Review*, 1987. 761–780.

⁴⁷ Vö. LIPSON i. m. 1334.; GUSFIELD i. m. 376.

egyértelműen meghatározza – közvetítés a társadalom és a jogrendszer között –, Friedman kifejezetten jól használható fogalmi konstrukciót hoz létre. A legkomolyabb hiányérzet azonban itt jelenhet meg azonnal az olvasóban. A konstrukció kidolgozását ugyanis nem követi részletes magyarázat, aminek a legekleltársabb példája, hogy a külső jogi kultúra bemutatása teljesen hiányzik a kötetből. A jogi kultúra empirikus dimenzióinál egyedül az 1973-ban megjelent *Knowledges and Opinions about Law*⁴⁸ kötetre utal többször Friedman, azonban az abban található kutatásokat sem elemzi részletesen, noha ez egy szociológiai igényű munkától elvárható lenne.

Megtudjuk tehát általánosságban, hogy létezik egy olyan jelenség, amit jogi kultúrának nevezünk, azonban ennek részleteiről csak a belső jogi kultúra vonatkozásában árul el valamit a szerző.⁴⁹ A mezo (intézményi) és mikro (csoport-szintű) problémák magyarázatának hiánya természetesen csak részben tudható be Friedmannek: nem szabad elfelejteni, hogy az empirikus kutatások valódi aranykora a hetvenes évek második felétől kezdődik meg a nyugati jogszociológiában. Mindenesetre ez a hiányosság szembetűnő, és nehéz magyarázatot találni rá, de véleményem szerint a jogi kultúra fogalmának recepciójára kedvező hatást gyakorolt, ugyanis a kutatók különösebb nehézségek és kötöttségek nélkül alkalmazhatták ezt a tág keretet saját kutatásaik konceptualizálásánál, megtámogatva mindazt egy kortárs amerikai professzor divatos, gyakran idézett munkájának tekintélyével.

Összegezve, Friedman műve koherens, szociológiai jogelméleti keretbe illesztve megnyitja a jogtudományi diskurzus terét a jogrendszert körülvevő és működését jelentősen befolyásoló társadalmi jelenségek elméleti és empirikus vizsgálatának irányába, és ennek során kerülhet a jogi kultúra is az érdeklődés homlokterébe. Továbbá a fogalom kellően magas absztrakciós szintje és ebből fakadó imprecizitása segítette felhasználását a legkülönfélébb jogi kutatásokban. Ilyen értelemben Friedman impresszionisztikus, vázaltszerű és kellően ki nem dolgozott definíciója megtermékenyítően hatott a társadalmi-jogi kutatások egészére, mivel segítette a jog jelenségét körülvevő tényezők fogalmi megragadását.⁵⁰

⁴⁸ Adam PODGORECKI et al. (eds.): *Knowledge and Opinion about Law*. London, M. Robertson, 1973.

⁴⁹ A belső jogi kultúráról szóló rész alapvetően olyan általánosságokkal foglalkozik, mint a jogok fogalma, a jogi érvelés, a legalizmus, a fikciók, az analógia, az értelmezés, és a jogi nyelv sajátosságai. FRIEDMAN (1975) i. m. 223–267.

⁵⁰ Ld. Susan S. SILBEY: Legal Culture and Legal Consciousness. In: *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. New York, Elsevier, 2001. 8623–8629.

4. A recepció útjai

Friedman jogi kultúra fogalma a társadalmi-jogi kutatások egyik alapfogalmává vált az elmúlt évtizedekben, a kutatások többsége valamilyen formában használja, vagy legalább reflektál rá (akár kifejezett elutasítással).⁵¹ A recepció-történetre e tanulmány már nem térhet ki, az sokkal inkább egy újabb, önálló kutatás témája lehetne. Azt azonban érdemes megvizsgálni, melyek voltak Friedman konstrukciójának jellegzetes recepciós metódusai. Ezeket vizsgálva az eredeti konstrukció határai és korlátai is jobban láthatóvá válnak, és ez további segítséget nyújthat a jogi kultúra fogalmának alkalmazásához. Két kortárs megközelítést mutatok be részletesebben, David Nelken megközelítését, mely továbbfejleszteni törekszik a fogalmat, és Roger Cotterrellét, mely kemény kritikán keresztül mutat rá a továbbgondolás lehetőségeire.

4.1. A jogi kultúra alkalmazása összehasonlító dimenzióban

A kortárs jogszociológiai meghatározó személyiségeként Nelken több tanulmányában is foglalkozott az európai jogi kultúrák összehasonlíthatóságával,⁵² és az empirikus kutatások mellett az elméleti reflexióra is jelentős hangsúlyt helyezett. Ezek közül egy 1995-ben megjelent tanulmányában részletesen áttekinti a jogi kultúra fogalmának alkalmazási lehetőségeit, alapvetően nem elutasítva azt, noha több problémát ő maga is tisztán érzékel a tudományos igényű alkalmazás terén.

Nelken szemléletét vizsgálva kiindulópontként a jogi kultúra alkalmazásával kapcsolatban általa felvetett problémákat kell áttekinteni. Ezek lényegében mind ahhoz kapcsolódnak, hogy a fogalom precizitása, kidolgozottsága nem felel meg a tudományos sztenderdeknek; magyarul hiányzik a kutatók közössége által egységesen elfogadott és pontos definíció. A fogalmi zavar a jogi kultúra „körül” szerinte azért alakulhatott ki, mert az elmúlt évtizedekben többféle eltérő célra is felhasználták már, többek között ilyen volt a jogászjog bemutatása, a jogtudat vizsgálata, vagy az elitek és szegények jogi attitűdjeinek

⁵¹ Ld. pl. antropológiai nézőpontból: FRANZ VON BENDA-BECKMANN – Keebet VON BENDA-BECKMANN: Why Not Legal Culture. *Journal of Comparative Law*, 2010/2. 104–117. (Ez a cikk is egy, a jogi kultúra tárgyalása során rendszeresen visszatérő paradoxont tükröz: a szerzők antropológiai és kultúratudományi előfeltevések mellett meggyőzően érvelnek a jogi kultúra fogalmával szemben, majd javaslatokat tesznek arra, hogy mégis milyen előfeltevések mellett és feltételek között alkalmazható helyesen.)

⁵² Pl. David NELKEN (ed.): *Comparing Legal Cultures*. Dartmouth, Aldershot, 1997.

vizsgálata.⁵³ A jogi kultúrának tehát nincs egységes meghatározása és alkalmazása a jogszociológiában, illetve más kutatási területeken, hanem – alapvetően amiatt, mert Friedman igen tágan határozta azt meg – több, gyakran egymással inkompatibilis értelemben is használják.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a jogi kultúra többszintű fogalom, mivel a kutatók gyakorlata szerint különféle absztrakciós szinteken elhelyezkedő társadalmi és jogi jelenségeket foglal egységbe. E ponton Nelken a Blankenburg–Bruinsma szerzőpáros definícióját hívja segítségül, mely szerint a jogi kultúra olyan eltérő elemek foglalta, mint a jogi normák, a jogintézmények legfontosabb jellemzői, a jogalkotásra és jogkövetésre vonatkozó társadalmi viselkedés, a jogászok és a nem jogászok jogtudata.⁵⁴ Ezek az eltérő komponensek azért kerülhetnek egységes keretbe, mivel a jogi kultúra fogalmának egyik fontos előfeltevése Nelken szerint, hogy a jogélet különféle aspektusait együtt, nem egymástól izoláltan kell vizsgálni, alapvetően a mögötte álló holisztikus szemlélet igénye miatt. Utolsóként, a tárgy kutatását tovább nehezíti, hogy a jogi kultúra folyamatosan változik, így a kutatóknak a dinamikus valóságot kell leképeznie kutatásaik során.⁵⁵

A ‘jogi kultúra’ koncepciójának közel három évtizedes alkalmazása során tehát nem alakult ki annak – legalább fő pontjaiban – egységes gyakorlata: a kutatók érdeklődése és a vizsgált jelenségek jellegzetességei töltötték meg tartalommal a Friedman által kidolgozott fogalmi kereteket. Ebből a helyzetből pedig az következik, hogy valamilyen módon meg kell próbálni a módszertani alapokat tisztázni, és ezen keresztül a jogi kultúra kutatásának tudatosságát elősegíteni.

Nelken álláspontja szerint a jogi kultúrák vizsgálatának valódi lehetőségét az összehasonlító jellegű kutatások nyitják meg. Szerinte annak érdekében, hogy elkerüljük a fenti problémákat, a jogi kultúrák egy-egy dimenzióját kell összehasonlító igénnyel megvizsgálni, olyan kulcsproblémákat azonosítva, melyeknél már apróbb eltérések is rámutathatnak a vizsgált jogi kultúrák jellemzőire.⁵⁶ Ilyen kulcsfogalmak lehetnek például: a bírák és a jogászok szerepe; az állam szerepe; a jogállam és a *due process* lehetséges jelentései; vagy a szerződés fogalma. E fogalmak – és mások – vizsgálata segíthet abban, hogy megértsük, miért lehetnek eltérések és hangsúlyeltolódások a vizsgált

⁵³ Vö. David NELKEN: Disclosing/Invoking Legal Culture: An Introduction. *Social and Legal Studies*, 1995/4. 438.

⁵⁴ Idézi uo.

⁵⁵ Uo. 444.

⁵⁶ Uo. 442.

jogi kultúrák között, mit és miért zárhat ki, vagy fogadhat el egy jogi kultúra. E kulcsfogalmakkal kapcsolatban Nelken arra is felhívja a figyelmet, hogy a kutatás során az első lépés az ideáltípus kidolgozása, mivel ez teremtheti meg a precíz fogalmi kiindulópontot a kutatáshoz.⁵⁷

A kutatás operacionalizálásánál két kiindulópont lehetséges Nelken szerint. Megpróbálhatunk számszerűsíthető indikátorokat azonosítani (pl. a bíróságok tevékenysége viszonylag jól leképezhető így) és az indikátorok mentén végezhetünk empirikus kutatást. A másik lehetőség, hogy kvalitatív módszerek segítségével a kultúra egyes dimenziót próbáljuk értelmezni, ezáltal próbáljuk a jogi kultúra indikátorokon keresztül meg nem közelíthető dimenzióit megismerni. A két megközelítés nem áll annyira távol egymástól, mint elsőre tűnik, mivel Nelken figyelmeztet arra, hogy a különféle számszerűsített indikátorok mögött mindig kulturális folyamatok állnak, így azokat nem lehet az értelmezésnél figyelmen kívül hagyni.⁵⁸

Mint látható, Nelken pontosan érzékeli a jogi kultúra fogalma körüli bizonytalanságokat. Azonban az is kitűnik, hogy magát a fogalmat értékesnek és fontosnak tartja, és ezért azt nem kívánja elvetni, hanem annak tudatosabb – konceptuális és módszertani értelemben kiérlelt – felhasználására tesz javaslatot. Több lehetőséget is bemutat, de végső soron a kutatóra bízta a fogalmi és módszertani körülhatárolásokat.

4.2. A jogi kultúra mint reziduális kategória

Jóval szkeptikusabb a jogi kultúra fogalmával Cotterrell, napjaink jogszociológiájának egy másik meghatározó szerzője. Igen tömör ítéletet mond Friedman koncepciójáról, mivel úgy érvel, hogy abból hiányzik a precizitás és inkoherens is. Cotterrell álláspontja szerint mindez egy általánosabb szintű problémára vezethető vissza, ugyanis szerinte a jogi kultúra fogalma megjeleníti mindazokat a problémákat, melyeket a kultúra fogalmának alkalmazása felvet a jogtudományban. Ilyen értelemben a 'jogi kultúra' fogalmát akár az ún. kulturális jogtudomány⁵⁹ állatorvosi lovának is tekinthetjük. Végső soron a 'jogi kultúra'

⁵⁷ Uo. 443.

⁵⁸ David NELKEN: Puzzling Out Legal Culture: A Comment on Blankenburg. In: NELKEN (ed.) i. m. 73.

⁵⁹ Vö. Naomi MEZEY: Mapping Cultural Studies of Law. In: Austin SARAT – Patricia EWIT (eds.): *The Handbook of Law and Society*. Chicester, John Wiley and Sons, 2015. 39–55.

mint fogalom szerinte nem használható a jogtudományban, mivel tudományos értelemben nem kellően precíz és ezért nincs valódi magyarázó értéke.⁶⁰

Az általános kritikán túllépve Cotterrell komoly problémákat lát Friedman sokat idézett külső és belső, azaz a joggal hivatásszerűen foglalkozók és azzal ilyen kapcsolatba nem kerülők jogi kultúrájának megkülönböztetésében is. E megkülönböztetésnek szerinte nincs valódi társadalmi relevanciája, és a két szféra közötti kapcsolat sem tisztázott Friedman gondolatmenetében, noha ez nélkülözhetetlen lenne azok megértéséhez.⁶¹ Cotterrell is felhívja a figyelmet tehát arra, hogy itt Friedman megalkot két attraktív fogalmat, azonban nem törekszik azok jellemzőinek meghatározására, ezzel pedig nem könnyíti meg kutatási alkalmazásukat.

A jogi kultúra – Cotterrell értelmezésében – a jog dinamikus értelmezésében egyszerre magyaráz „túl sokat” és „túl keveset”. „Túl sokat” azért, mert lényegében bármilyen társadalmi-jogi problémára lehet rá hivatkozva valamilyen választ találni. Egyúttal „túl keveset” is, mivel nem definiálja pontosan azokat a tényezőket, melyeknek döntő hatása lehet a jog működésére.⁶² Nem rangsorolja tehát azokat a társadalmi, kulturális, politikai és egyéb tényezőket, melyeknek mind lehet hatása a jogra, azonban e hatás mértéke és relevanciája nyilvánvalóan eltérő.

Cotterrell végső ítélete a jogi kultúra fogalmáról igen sommás: annak alapvetően művészi jellege van és impresszionisztikus természetű, azaz a tudományos gondolkodással szemben támasztott fogalomalkotási feltételeknek és igényeknek egyszerűen nem felel meg. Azonban – és ez egy igen érdekes, az előzőek fényében akár meglepő mozzanata is lehet az érvelésének –, mindezek ellenére Cotterrell megjelöl egy olyan „területet”, ahol a jogi kultúra fogalma mégis alkalmazható a jogtudományban. A jogi kultúra fogalmát alkalmazni lehet a kutatások kiinduló hipotéziseinek megfogalmazásánál, annak segítségével utalhatunk például a joggal kapcsolatos gondolkodási és cselekvési mintákra, különféle interakciók mintáira, vagy jellemző (jog)intézményekre is. Ezeket Cotterrell „kulturális aggregátumoknak” nevezi, továbbá kifejezetten fontosnak tartja, hogy kisléptékűek legyenek, és mindig pontos lehatárolások mentén határozzuk meg ezeket.⁶³ Ezt követően, a jogi kultúrára vonatkozó, e „kulturális aggregátumokból” kiformálódó előfeltevéseinket mindig össze kell vetni az

⁶⁰ Roger COTTERRELL: The Concept of Legal Culture. In: Roger COTTERRELL: *Law, Culture and Society. Legal Ideas in the Mirror of Social Theory*. Burlington, Ashgate, 2006. 82.

⁶¹ Uo. 85.

⁶² Uo. 87.

⁶³ Uo. 92.

empirikus kutatás eredményeivel, mely azokat igazolhatja, árnyalhatja vagy cáfolhatja.⁶⁴ Tehát a jogi kultúra felhasználhatóságát Cotterrell a társadalmi-jogi kutatások kulturális mintázatait konceptualizáló előfeltevések hipotézisszerű megfogalmazásában látja. Ebből arra is következtethetünk, hogy számára a jogi kultúra az ilyen kulturális mintázatok összességét jelenti. A fogalmak szintjén Cotterrell javaslatot tesz arra, hogy a jogi ideológia fogalmával lehetne ezt a fajta jogi kultúra értelmezést helyettesíteni.

Végző soron Cotterrell arra mutat rá, hogy a jogi kultúrát a társadalmi-jogi kutatások során egyfajta „maradék” vagy reziduális kategóriaként lehet használni, mellyel leírhatjuk a jog „gondolati, meggyőződésbeli, gyakorlati és intézményi környezetét”,⁶⁵ azonban mindezt nem tudományos igényű precizitással, hanem sokkal inkább a benyomások szintjén. A valóban tudományos igényű kutatás már a különféle kvantitatív és kvalitatív elemzési módszerek feladata.

5. Összegzés

Az előzőekben a jogi kultúra friedmani fogalmát jártuk körül részleteiben, és két példán keresztül bemutattuk a szerző gondolatait és a recepció jellegzetes – kritikai és továbbgondoló – attitűdjeit. Nem tértem ki Friedman fogalmának részletes – évekre és szerzőkre lebontott – recepciótörténetére, mivel e tanulmány célja az eredeti koncepció kritikai bemutatása volt, nem pedig a hatástörténet eszmetörténeti igényű elemzése.

A jogi kultúra fogalma – mint látható – egyáltalán nem problémamentes, nem létezik valamiféle konszenzusos definíció a társadalmi-jogi kutatásokkal foglalkozók körében. Véleményem szerint ez azonban nem kizárólag Friedman – a már tárgyalt hiányosságokból következő – hibája, hanem ennek az is oka, hogy egy olyan jelenség magyarázatát kísérlik meg vele, mely maga is beláthatatlanul komplex: a jog legtagabban értelmezett kulturális környezetét. Ebből a szempontból kell szerintem értékelni Friedman munkáját, aki ráirányította a figyelmet erre a problémakörre, és annak konceptualizálására egy attraktív fogalmi konstrukciót kínált. E konstrukció számos hiányosságtól szenved, sok probléma kapcsolódik hozzá, de ennek ellenére lehetővé teszi, hogy a kutatók diskurzust folytassanak a jog működését befolyásoló nem jogi tényezőkről és szempontokról. E diszkurzív tér megnyitása pedig önmagában is nagy érdem,

⁶⁴ Uo. 89.

⁶⁵ Uo. 83.

az elmúlt évtizedek számtalan jogi kultúráról szóló munkái pedig Friedmant igazolják.

Úgy gondolom, hogy minden probléma ellenére a jogi kultúra fogalmát nem „kell kidobni” vagy egy másik koncepcióval helyettesíteni, mint azt Cotterrell javasolja. Sokkal inkább meg kell érteni a korlátait és ebből következően alkalmazhatóságát. Egyébként is, számos – a cotterrelli kritikát nem minden esetben semlegesítő – érv szól e fogalom felhasználása mellett: jelentős a témával foglalkozó nemzetközi szakirodalom és valóban élő tudományos diskurzus áll mögötte; a jogi kultúra fogalma lehetővé teszi, hogy a jog szabályszerű megnyilvánulási irányából a jog működése felé forduljunk; erre a hazai jogtudományban is egyre nagyobb igény mutatkozik, hiszen lassan megszilárdulnak a nyugati-orientációjú jogi kultúra jogszabályi alapjai, és ezért el lehetne távolodni az egyszerű jogszabály magyarázatoktól a jogi kutatásban.

Mindezek alapján úgy látom, három fontos lépést kell megtenni a jogi kultúra fogalmának valóban tudományos igényű alkalmazásához:

1. Előzetesen, már a kutatás hipotéziseinél, pontosan le kell határolni, hogy melyik az a jogi kultúra fogalom, amit a kutatás során felhasználunk. E meghatározásnak, amennyire az lehetséges, precíznek és koherensnek kell lennie. A nemzetközi irodalom számos példát nyújt a jogi kultúra alkalmazására, ezek jó kiindulópontok lehetnek a hazai kutatásokhoz is.
2. Az alkalmazott jogi kultúra fogalom mellé következő lépésként megfelelő módszertant kell rendelni, és különösen fontos a felhasznált adatok és egyéb információk igazolhatósága. A módszertan lehet kvalitatív vagy kvantitatív, a lényeg a valóban megalapozott, tudatos alkalmazás.
3. A jogi kultúra valódi magyarázó értékét, véleményem szerint, összehasonlító dimenzióban nyerheti el. Azaz, nem elég saját jogi kultúránk valamely szeletét megfelelő módszertannál tanulmányozni, ennek akkor lesz valódi értéke, ha eredményeinket össze tudjuk vetni más jogi kultúrák hasonló vonásaival. Más jogi kultúrák fénytörésébe állítva nyerhetnek valódi értelmet a hazai jogi kultúráról tett megállapításaink, hiszen ez teszi lehetővé, hogy egy beazonosított hazai jellemzőt valóban megérthessünk. A különféle magyar perlési statisztikák önmagukban például keveset mondanak a hazai jogi kultúráról, azonban egy nyugati jogi kultúra hasonló adataival összehasonlítva már kiterjedt elemzésnek nyitnak teret. Az összehasonlítás módszertani értelemben nagyon komoly tartalmi és módszertani problémákat vet fel, ennek tudatában vagyok, de ezek önmagukban még nem teszik az ilyen kutatásokat lehetetlenné.

Az előbbiek olvasóimat meggyőzhetik arról, hogy a 'jogi kultúra' fogalmának alkalmazását fontosnak és hasznosnak látom, különösen a – jogszabályismertetésbe és dogmatikába egyre inkább beszoruló – magyar jogtudomány jelenlegi helyzetében. A jogi kultúra fogalmának reflektált és tudatos alkalmazása – ideális esetben – egyrészt az érdeklődés interdiszciplináris kibővülését, a nemzetközi kitekintés növekedését, és a módszertani tudatosság fejlesztését hozhatja magával. Ehhez próbáltam a magam szerény eszközeivel egy eszmetörténeti jellegű tanulmánnyal hozzájárulni.

A JOGTUDAT ÉS A JOGI KULTÚRA HATÁSA A MAGYAR JOGRENDSZERRE*

GAJDUSCHEK György

1. Kvázi elméleti bevezetés: Mit jelent a jogtudat fogalma és mi a jelentősége a jog szempontjából?

A jogtudat fogalma és annak vizsgálata hosszabb ideje része a nemzetközi és – elsősorban Kulcsár Kálmán és Sajó András kutatásai révén¹ – a hazai tudományos tematikának is. Ennek kapcsán azonban felvetődik a kérdés, hogy mit jelent a jogtudat fogalma? Mit foglal magában, és mit nem? Anélkül, hogy e kérdés elméleti vonulatát itt hosszabban elemezném,² azt hangsúlyozom, hogy a jogtudatban egyaránt vannak kognitív, normatív-evaluatív és érzelmi-affektív elemek is. A legkönnyebben megragadható kognitív elem az ún. jogismeret. Ennek vizsgálata során arra kaphatunk választ, hogy az állampolgárok mit tudnak a jogról. A többi tényező vizsgálata jóval összetettebb, nehezebben megválaszolható kérdéseket vet fel. Gyakran alkalmazott, a szociálpszichológiából átvett fogalom e téren az attitűd, ez esetben a joggal kapcsolatos attitűd fogalma. Az attitűd valamely tárggyal – legyen az személy, szervezet, intézmény stb. – kapcsolatos pozitív vagy negatív viszonyulás, ám az attitűd

* A dolgozat az OTKA 105552 számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című projekt keretében készült. A tanulmány korábbi változata megjelent: GAJDUSCHEK György: *Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete*. In: JAKAB András – GAJDUSCHEK György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*, Budapest, MTA TK JTI, 2016. 95–115. Jelen tanulmány szövegének gondozásáért külön köszönet illeti H. Szilágyi Istvánt.

¹ Erről és általában a jogtudat kutatásának rendszerváltás előtti történetéről ld. FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. Iustum Aequum Salutare*, 2014/4. 5–40.

² Ld. erről pl. Cotterrell és Legrand vitáját (magyarul röviden bemutatja: H. SZILÁGYI István – CSERNE Péter – FEKETE Balázs: *Társadalmi-jogi kutatások*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 96–98. jak.ppke.hu/uploads/articles/12032/file/T%C3%A1rsadalmi%2Bjogi%2Bkutat%C3%A1sok%2B%C3%9A%5B1%5D.pdf).

kutatása elsősorban arra irányul, hogy milyen tényezők, milyen módon befolyásolják ezeket a viszonyulásokat. Érzékelhető, hogy az attitűd (is) magában foglal tudati-rationális (kognitív) elemeket – a tárgyjal kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok, vélekedések –, értékrendből fakadó evaluatív és érzelmi-affektív elemeket is. Egy jogi rendelkezéssel kapcsolatos esetleges negatív attitűdöm következhet egyszerűen abból, hogy félreértem a jogszabályt, vagy abból, hogy az számomra rendkívül hátrányos (kognitív); vagy abból, hogy az éles ellentétben áll személyes értékrendemmel (evaluatív); de egyes rendelkezések válhatnak ki sérelem okozta dühöt is az érintettekből (affektív). Az attitűd fogalma rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult a hatvanas-hetvenes évek folyamán, ugyanakkor a fogalom tartalmi bizonytalanságai – mit is jelent pontosan, s főként: mit nem – idővel már az empirikus kutatásokban is problémát jelentettek. Igaz mindez a jogszociológiai kutatásokra is.

Az utóbbi évtizedekben a korábban jogi attitűd, illetve a 'joggal kapcsolatos ismeretek és vélemények' (angol rövidítéssel: KOL, *knowledge and opinion about the law*) tematikában tárgyalt kérdések inkább a 'jogi kultúra' címszó alatt jelennek meg, szoros összefüggésben a – kultúrantropológiai, vagyis széles értelemben vett – kultúra fontosságának felismerésével és kutatásának felértékelődésével.³ Ez a kulturális megközelítés az attitűdben megjelenő értékelő elem mellett egy másik, korábban kevésbé hangsúlyos elemet, az értelmezés és – az angol *belief, assumption* értelmében vett – hiedelmek, feltételezések tematikáját is magába olvasztotta. Míg az előbbit a társadalom értékrendje, az utóbbit jelentős mértékben a nyelv hordozza és közvetíti az egyén számára.⁴ A „jogi kultúra” fogalma arra is felhívja a figyelmet, hogy az egy általánosabb

³ Ebben a dolgozatban a jogtudat és a jogi kultúra fogalmait lényegében szinonimaként használom, bár ezzel ellentétes, meggyőző álláspontok is léteznek. Mindenekelőtt arra lehet utalni, hogy a jogtudat az egyes egyén sajátja, míg a jogi kultúra társadalmi, de legalábbis csoportszintű jelenség. A két tényező között kölcsönhatás áll fenn, amennyiben az egyén elsősorban a gyermek- és fiatalkori szocializáció során jobbra reflektálatlanul sajátítja el a kultúra elemeit, amelyet felnőttkorában is „használ”, ám egyben reflektálhat is arra, és viselkedését akár eltérően is alakíthatja. Mindez jelentős részben a kultúra dinamikáját, folytonos változásának okát is adja. E bonyolult és lényeges összefüggést azonban itt nem áll módomban kibontani. Az empirikus kutatás logikáját követem, amely a legtöbb esetben az egyént megfigyelve-kérdezve kísérel meg következtetést levonni a társadalmi szintű kultúrára nézve, így mintegy azonosítja is e két tényezőt. Ugyanakkor empirikusan ez a viszony tesz számos kutatást (pl. a fiatalkori szocializációt) oly fontos kutatási témává.

⁴ Csak felvetésként utalok itt arra, hogy míg az angolban, amely egyben a nemzetközi tudomány nyelve is (ilyenként a kutatási tematikát is nagyban meghatározza), a jog (*law*) és jogosultság (*right*) két teljesen eltérő fogalom, addig a magyarban – s egyébként a legtöbb kontinentális nyelvben is – a két fogalmat azonos szavak jelölik. Ennek nyilván óriási, bár a mai napig tisztázatlan következményei lehetnek a joggal kapcsolatos gondolkodást tekintve is a nem szakmabeliek körében.

kultúra része, és ilyenként szorosan összefügg más kulturális tényezőkkel, például a politikai kultúrával, a munkakultúrával, avagy a „másokkal” és az intézményekkel szembeni bizalom kérdésével is. Persze miközben ezzel jelentősen tágítja a kutatás terepét és magyarázó erejét, ugyanakkor az összefüggések egy újabb, óriási halmazának beemelésével nagyban meg is nehezíti a kutatást, már-már áttekinthetatlenné téve a perspektívát.

A ‘jogi kultúra’ fogalma ráadásul legalább kétféle, gyökeresen eltérő tartalmat hordozhat. Egyfelől jelöli – az itt használt értelemben – a jog társadalmi környezetét, annak egyik meghatározó elemét jelentő entitást, másfelől viszont a jogi komparatistikában gyakran a jogrendszer olyan mélyebb, jobbára reflektálatlan aspektusára utal, amely meghatározó szerepet játszik az adott jogrendszer alakulásában, így annak olyan sajátosságait jelöli, amelyek némileg hasonlóan, bár azt meghaladni szándékozóan, René Dávid jogcsalád fogalmát idézik fel. Ha tehát a nemzetközi szakirodalomban jóval elterjedtebb jogi kultúra fogalmát használjuk a jogtudat helyett, akkor jeleznünk kell, hogy milyen értelemben tesszük ezt.⁵

A jogi kultúra kapcsán ezen túl szükséges még utalnunk a Lawrence M. Friedman nevéhez fűződő, belső és külső jogi kultúra közötti distinkcióra is. Előbbi a jogi professzió, a jogászok jellemző gondolkodásmódjára, joghoz való viszonyára utal, míg utóbbi a laikusoknak, a széles közönségnek a joggal kapcsolatos elképzeléseire, predispozícióira stb. Ebben a dolgozatban a ‘külső jogi kultúrára’, vagyis a laikus állampolgárok joggal kapcsolatos ismereteire, attitűdjeire, hiedelmeire koncentrálok.

Miért lényeges a jogtudat vizsgálata? Nyilvánvalóan azért, mert a jog társadalmi jelenség, amely a társadalmi környezet hatására formálódik és a társadalmon belül hat (vagy nem hat). E tény jelenti a jogszociológia létének alapját.⁶ A társadalmi környezet számos tényezője közül az egyik legfontosabb, és a tudományos tendenciákat tekintve is egyre meghatározóbbnak tartott eleme a kultúra. A társadalom „gondolkodásmódja” nyilvánvalóan kihat arra, hogy a

⁵ Vö. Herbert KÜPPER: A magyar jogi kultúra egyes jellegzetességei összehasonlító aspektusban. In: JAKAB–GAJDUSCHEK (2016) i. m. 131–141. Küpper tanulmányában a ‘jogi kultúrának’ ebben a másik, a jogrendszer sajátosságát jelző értelemben vett fogalmára utal, és ezzel kapcsolatban kísérli meg a magyar jogi kultúra jellegzetességeit meghatározni. Más megközelítésben Küpper a belső jogi kultúrára utal.

⁶ FLECK Zoltán – GAJDUSCHEK György: Empirikus kutatás a jogban. In: JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, HVG-Orac, 2015. 101–131.

jog milyen kérdéseket, milyen irányban és főként milyen módon szabályoz,⁷ tehát a jogrendszer megformálásának egészére, így a tudományos kutatások jelentős része is ennek az összefüggésnek a feltárására irányul. A másik tudományos kérdés – amely a gyakorlat számára is különösen lényeges –, hogy a jog érvényesülésében miként játszik szerepet a jogi kultúra. Könnyű belátni, hogy a jog általános érvényesüléséhez – különösen *ex lege* típusú szabályozás esetén – elkerülhetetlen, hogy az érintett tisztában legyen a jogszabályi rendelkezésekkel (jogismeret), és – amennyiben a jogszabály nem kifejezetten az ő érdekét szolgálja – legyen valamiféle késztetése annak követésére. A modern jogrendszerekben elvárás, hogy az érintett kövesse a jogot annak tartalmától függetlenül, egy elvont norma alapján, amely azt mondja, hogy a jogot mindig be kell tartani. Ugyanakkor tény, hogy a jogi normák betartását nagyban segíti, ha az érintett annak tartalmával egyébként is egyetért, de legalábbis nem tartja azt teljesen tévesnek, illetve erkölcstelennek. Ezek az állítások talán önmagukban, a józan ész alapján is elfogadhatók, ám empirikus kutatások sokasága is alátámasztja ezeket.⁸

A jogi kultúra empirikus kutatásában a legkülönfélébb módszerek jelennek meg. Kétségtől jelentős a kérdőíves adatfelvételek szerepe, amelyek általában alkalmasak viszonylag jól definiált tényezők feltérképezésére, ezek jelenlétének mérésére és más társadalmi tényezőkkel való összefüggésük matematikai statisztikai módszerekkel történő vizsgálatára. Ilyenek például az egyszerű jogismeret-vizsgálatok, vagy a büntetési szigorral kapcsolatos attitűdöket mérő adatfelvételek, amelyek a kor, nem, iskolai végzettség, vagyoni helyzet, vallásosság stb. szerinti eltéréseket is megmutatják. Ugyanakkor a kérdőívezés szerepe érzékelhetően csökken a jogtudatkutatásokban, talán azzal a szándékkal párhuzamosan, ahogyan a kutatók igyekeznek egyre mélyebbre ásni, illetve bonyolultabb összefüggéseket feltárni.

⁷ Pl. milyen mértékben támaszkodik a jog a klasszikus utasít–ellenőriz–szankcionál (*command and control*) módszerre, vagy használ egyéb módszereket: ösztönzőket, finom, már a jogon részben túlmutató orientációs módszereket (*nudge*), vagy hagyja a szabályozást a szereplőkre magukra, önszabályozásra, megegyezéssel megoldásokra (*self-regulation; set of contracts, negotiation mechanisms*).

⁸ Vö. BODA Zsolt: Bizalom, legitimitás, jogkövetés. In: JAKAB–GAJDUSCHEK (2016) i. m. 837–855. Boda dolgozata elsősorban éppen ezt a kérdést vizsgálja, nagyszámú, elsősorban nemzetközi, de több részben a szerző által végzett hazai kutatást is ismertetve. Boda arra keresi a választ, hogy a jogkövetés milyen mértékben tudható be pusztán racionális számításnak, ill. a szankció létének, és milyen mértékben morális tényezőknek, amelyet persze a jogalkalmazás jellemzői erősíthetnek vagy gyengíthetnek. A téma hasonlósága okán néhány ponton átfedés található az e dolgozatban ismertetett és a Boda által hivatkozott munkák között, miközben a két dolgozat végkövetkeztetése némileg eltérő.

A módszerek egy másik nagy csoportját a kisszámú, ám komplex jelenségek belső összefüggéseit feltáró, egyben esetleges összehasonlítást is lehetővé tévő esettanulmányok módszere jelenti. Ilyen például Putnam és társai elemzése⁹ Észak- és Dél-Itália összehasonlításáról, amely ugyan túlmutat a jogi kultúrára, de arra vonatkozóan is több releváns gondolata van. A jogi eljárások sajátágaiból következően jelentős lehet a dokumentumelemzés szerepe és a részt vevő megfigyelés is fontos társadalomtudományi eszköz lehet. Ez utóbbiakra épül például a hazai irodalomból „A »cigány per«” című tanulmány.¹⁰ A mélyinterjú módszere alkalmas lehet a belső, pszichológiai összefüggések feltárására. Erre épül az a kutatás,¹¹ amely a joggal kapcsolatos, reflektálatlan, ám mégis erős tudati konstrukcióról összeálló három hozzáállást különít el: azt, amely a jogot a konfliktusok megoldása objektív eszközeként kezeli; azt, amely az önös célok elérésének instrumentumaként tekint a jogra; végül azt, amely a jogot ellenséges, ezért elkerülendő, avagy megkerülendő, kijátszandó entitásként kezeli.

E rövid, vázlatos (mondhatni felszínes) bevezető után nézzük, hogy mit lehet tudni az empirikus kutatások alapján a magyar jogi kultúráról! Ehhez előbb a hazai empirikus kutatásokat tekintem át, utalva a fontosabb eredményekre, tanulságokra is. Ezután a nemzetközi kutatásokból a hazai jogtudat szempontjából is relevánsnak tekinthető néhány kutatást és azok fontosabb következtetéseit mutatom be. Végül utalok a további kutatások lehetőségeire és főként szükségességére.

2. Mit lehet tudni a magyar jogtudatról – de legalább annak kutatásáról

A rendszerváltás radikálisan megváltoztatta a magyar jogrendszert, amely így – dávidi fogalomhasználattal – átkerült a szocialista jogcsaládból a kontinentális jogcsaládba. Mindez érthető módon rendkívüli mértékben kihatott a

⁹ Robert D. PUTNAM – Robert LEONARDI – Raffaella Y. NANETTI: *Making Democracy Work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton, Princeton University Press, 1994.

¹⁰ H. SZILÁGYI István – LOSS Sándor: A „cigány per”. In: SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor emlékkönyv*. Debrecen, Debreceni Egyetem AJK, 2005. 77–90.

¹¹ Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: Subversive Stories and Hegemonic Tales: Toward a Sociology of Narrative. *Law and Society Review*, 1995/2. 197–226.; valamint uő.: Conformity, Contestation and Resistance: An Account of Legal Consciousness. *New England Law Review*, 1991/3. 731.

jogi professzió és a jogtudomány egészére is.¹² Jól tudjuk ugyanakkor, hogy a kultúra, az értékek és a hiedelmek jóval lassabban, olykor csak generációkon keresztül változnak, amiből könnyen levonható a következtetés, hogy vagy az új, vagy a korábbi szocialista jog, esetleg mindkettő jelentős diszkrepanciában volt (van) az azt körülvevő jogi kultúrával. Ugyanakkor a jogi kultúra viszonylagosan stabil volta – legalábbis az egyik napról a másikra megváltoztatható írott joggal szemben – azt is jelenti, hogy a korábbi jogtudatkutatások eredményei esetlegesen ma is hasznosítható üzenetet hordoznak. A rendszerváltás előtti időszak – számos elemében igen impresszív – kutatásairól alapos és intelligens beszámolót nyújt a kötet első részében szereplő, Fekete Balázs és H. Szilágyi István által írt „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” című tanulmány.¹³ A rendszerváltás utáni időszak általam ismert összefoglalói közül a legkiterjedtebbnek Vinnai Edina ismertetése tűnik,¹⁴ amit szintén az első részben szereplő „Empirikus jogtudat-kutatások Magyarországon 1990 után” című írásomban még több további elemmel kiegészítem.¹⁵

A rendszerváltás előtti időszak kutatásai elsősorban – bár nem kizárólag – két nagy formátumú jogszociológus, Kulcsár Kálmán és Sajó András nevéhez köthetők. Kulcsár 1965-ben folytatta le a szándéka szerint a magyar társadalom egészére kiterjedő jogismeret, és kisebb részben jogtudat kutatását. A kutatás számos jogismereti kérdést tett fel, Kulcsár ezekből jogterületenként indexeket készített, majd azt (is) vizsgálta, hogy ezek miként függenek össze szociodemográfiai változókkal, továbbá a „társadalmi szervezeti” tagsággal mért társadalmi aktivitással, a médiafogyasztással, valamint a politikai tájékozottsággal. Konkrét eredményei mellett a kutatás elsődleges fontossága talán abban áll, hogy ebben az időszakban, amikor a szociológia burzsoá áltudománynak számított, miközben a történeti hagyomány is a „szövegjogászi” men-

¹² Egyszerű, de talán jellemző példa erre, ha a Matarka adatbázisban, a szakma mindvégig meghatározó folyóiratának számító *Jogtudományi Közöny* cikkeinek címeiben az „alapjog” és a „kötelezettség” kifejezésekre keresünk, külön az 1965–1990 és az 1990–2015 időszakokban. A „kötelezettség” kifejezés előfordulása az 1990 utáni időszakban ötödére esett vissza, míg az „alapjog” kifejezés előfordulása harmincszorosára nőtt, noha a fogalom korábban is ismert volt. (Egy 1961-es cikknek a levéltitok, mint alapjog a témája.)

¹³ FEKETE–H. SZILÁGYI (2014) i. m.

¹⁴ VINNAI Edina: Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat. In: BENCZE Máttyás – VINNAI Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások: egyetemi jegyzet*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 123–143.

¹⁵ Az eszmetörténeti részben szereplő tanulmányomban a rendszerváltást követő hazai kutatásokat elsősorban az alkalmazott empirikus módszerek „teherbíró-képességének” bírálata szempontjából tekintetem át, míg a jelen dolgozatomban elsősorban azok tartalmi hozadékát igyekszem számba venni. A két írás közötti átfedések azonban elkerülhetetlenek, hiszen nagyjából ugyanazokról a kutatásokról fogok szót ejteni.

talitást erősítette a szakmában, Kulcsár rámutatott, a jogszociológiai, illetve a jogtudat vizsgálatának fontosságára. Enélkül nem érthető meg a jog társadalmi hatása (értsd: végső értelme) sem. A gyakorlat oldaláról pedig a jogtudat kihat a jog hatékonyságára. Így például, a jogismeret hiánya mellett a jog nem érvényesül. Kulcsár később a jogtudattal kapcsolatos gondolatait a „modernizáció” fogalma körül kikristályosodó kutatásaiban hasznosította, utalva a politikai és a jogi kultúra közötti szoros kapcsolatra is. Gondolatai így nemcsak a magyar valóságra, hanem a modernizációs törekvésekkel jellemezhető periféria és félperiféria országaira is kiterjeszthetők. Egyik, több művében is felbukkanó meghatározó gondolatát így foglalja össze:

„Az absztrakt ítélet és a tényleges magatartás elválása [...] közel áll ahhoz – az elsősorban a fejlődő országokban megfigyelt – jelenséghez, amely szerint általában elfogadják, sőt igénylik a jogszabályok betartását, mégis könnyen keresik az ún. kiskapukat, még inkább a személyes kapcsolatokat (esetleg korrupció formájában is) akkor, amidőn a saját érdek érvényesítéséről van szó.”¹⁶

Ez a gondolat számos más hazai – például Sajó¹⁷ – és külföldi szerzőnél is hangsúlyosan felbukkan.

Sajó kutatásai elsősorban egyes társadalmi rétegekre irányultak, ami lehetővé tette a mélyebb elemzést, akár mikrokörnyezeti és lelki tényezők figyelembevételét is. Sajó több munkájában is használja a ‘jogtisztelet’ fogalmát, amely elvontan lehet meglehetősen erős, amivel ugyanakkor jól megfér, hogy az egyén a konkrét helyzetekben igyekszik megkerülni a jogot. A jogtisztelet szorosan összekapcsolódik az államtisztelettel, s úgy tűnik, hogy mindkettőben jelentős szerepe van a „hatalom” és a mindennapitól, s talán a valóságostól is elkülönülő „hivatalos” jelenlétének – bár nem kizárt, hogy ezt részben már én értelmezem bele Sajó elemzésébe. Sajó¹⁸ szól még a magyar társadalom különösen büntetéspárti jellegzetességéről, amely tehát a jogsértések nagyon szigorú megbüntetését követeli, miközben maga is igyekszik a normákat megszegni. Ugyanakkor azok a magyarázatok – például a frusztrációtűrés és büntetéspártiság összefüggése –,

¹⁶ KULCSÁR Kálmán: *Politikai- és Jogszociológia*. Budapest, Kossuth, 1987. 529.

¹⁷ „A törvény helyes és tartassák is be mindenkivel, kivéve engem.” Idézi FEKETE–H.SZILÁGYI (2014) i. m. 14.

¹⁸ Sajó a jogtudattal kapcsolatos kutatásainak és gondolatainak összegzésére ld. SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban*. Budapest, KJK, 1986.

amelyeket más társadalmakban ennek kapcsán feltártak a magyar társadalomban, nem vagy egészen másként működnek.

E szerzők kapcsán érdemes még megjegyezni, hogy – a mából visszatekintve is – kutatásaik mind tartalmukban, mind módszertanukban szorosan kapcsolódtak a tudományterület nemzetközi élvonalához.

A rendszerváltás utáni mintegy negyedszázad hazai kutatásai talán az érdeklődés, talán a szükséges kapacitás és főként pénz hiányában némileg szerényebbnek tűnnek. Az érdeklődés hiánya, legalábbis a jogászok részéről, legalábbis az első időszakban érthető, hiszen az írott jogból összeálló jogrendszer maga olyan átalakuláson ment keresztül, ami a klasszikus értelemben vett jogtudósok hosszú időre témát adhat. Némileg meglepő lehet, hogy azok részéről, akiknek a jog érvényesítése lenne a feladata, pusztán gyakorlati okokból sem tűnt fontosnak ilyen tartalmú alkalmazott kutatások finanszírozása. Jómagam úgy vélem, hogy ez egy fontos tüneti jellegű tény, amely sokat elárul a jogi kultúra, bár elsősorban a professzinális jogi kultúra természetéről is.

Vinnai Edina fent említett dolgozatában elsősorban Visegrády Antal munkásságát emeli ki.¹⁹ Visegrády előbb joghallgatók, majd a Pécsi Egyetem több karán 100-100 fő hallgató körében végezte vizsgálatait, amelyek elsősorban a jogismeretre és néhány jogintézménnyel (család, házassági szerződés, halálbüntetés) kapcsolatos véleményre irányultak, s több önmagában érdekes megállapításra is jutott.²⁰ Érdemes e körben megemlíteni Kelemen László kutatásait is.²¹ Kelemen két pesti jogi kar – Az ELTE és KGRE – hallgatói körében végzett vizsgálatokat, így más karok nem jogász hallgatóival az összehasonlítás nem volt lehetséges. Ugyanakkor a második adatfelvétel során a kezdő és a végzéshez közeli joghallgatókat is kérdezte; utóbbiak azok voltak, akik az első vizsgálatkor még kezdők voltak, ami a jogi oktatás attitűdformáló hatásának vizsgálatára is alkalmassá teszi az adatokat (főként a büntetőjog, egyes általános

¹⁹ Visegrády a témában számos tanulmányt és több könyvet is publikált. Az utóbbi időszakból pl. VISEGRÁDY Antal: *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat*. Budapest, Aula, 2003.; Uő.: *A magyar jogi kultúra mint európai jogi kultúra*. *Magyar Jog*, 2013/7. 385–392.

²⁰ Ugyanakkor módszertanilag rendkívül problematikus munkáról van szó (úgy tűnik pl., hogy a szerző szerint a ‘szignifikáns’ kifejezés jelentése: „nagy”); a vizsgált kérdések sporadikusan bukkannak fel, anélkül, hogy akár valamiféle általánosabb elméleti konstrukcióból indulnának ki, avagy ahhoz próbálnának eljutni. A szöveg elolvasása után, számos bizonytalanság és értelmezési nehézség mellett, az olvasó tájékozottabb lesz arról, hogy a pécsi egyetem több karának diákjai miként vélekednek a sok ezer közül öt jogintézményről 1998-ban vagy 1999-ben. Ezen a szerző értelmező kommentárjai sem igazán segítenek.

²¹ KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról?* Budapest, Line Design, 2010.; Uő.: *Joghallgatók a jogról*. Budapest, Sprinter, 2010.; KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2013.

értékek, valamint a jogalkotó és -alkalmazó szervekkel kapcsolatos attitűdöket tekintve). Nyilvánvaló azonban, hogy mindkét kutatás egy rendkívül sajátos és szűk társadalmi csoport (fiatal, iskolázott, kifejezetten vagy viszonylag magas presztizsű intézményben tanulók) körében zajlott, így a magyar társadalom jogtudatára aligha extrapolálható, inkább a professzionális jogi kultúra kapcsán lehet fontos adatforrás.

Kifejezetten a joghallgatók értékrendjével, ezen belül is a jogállamisághoz kapcsolódó értékekkel foglalkozik az ELTE Jogszociológiai Kutatócsoportjának vizsgálata.²² A szerzők empirikus módszerekkel nemcsak, sőt elsősorban nem a joghallgatók értékrendjét vizsgálják önmagában, hanem azt kísérik meg kimutatni – szintén a „gólyák” és a végzős hallgatók jogtudatának összevetésével –, hogy a jogi oktatás mennyire érzékenyít a jogállami értékek iránt, mennyire erősíti azt a hallgatókban. A kötet következtetése meglehetősen pesszimista, jelezve az oktatás tartalmának és módszerének szükséges változtatási irányait is. Ez a vizsgálat jóval fókuszáltabb, hiszen kifejezetten egyes társadalmi csoportokkal szembeni előítéletekre vonatkozik, és arra, hogy e csoportokat (nők, homoszexuálisok, Krisna-tudatúak, szlovákok, romák stb.) miként kell kezelnie a jognak. Általánosabb, s e dolgozat szempontjából relevánsabb kérdést vizsgál Navratil Szonja tanulmánya. Azt kutatja, hogy a joggal kapcsolatban milyen általános képet sugall (elsősorban az elvárt magatartás kikényszerítése, kevésbé a konfliktusmegoldás), illetve mire koncentrálna a képzés (a hatályos joganyag megtanítására). A kutatásnak határozott elméleti alátámasztása is megjelenik a könyvben és – elsősorban a Krémer Ferenc által jegyzett, az előítéletekkel foglalkozó rész – intenzíven alkalmazza a társadalomtudományi módszereket is.²³

A jogászok, akár mint szociológiai (elit) csoport, akár mint sajátos hivatásrend, akár – s talán legtöbbször – mint aktív vagy végzett joghallgatók (pályakövetés) a hazai empirikus jogszociológiai kutatások messze leginkább körüljárt témája. Gyekiczki Tamás a jogászelit világgképét vizsgálja a szövegelemzés módszerével, összevetve az 1985-ös és 1992-es adatokat. Navratil Szonja a hivatásrendet

²² FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik (szerk.): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében*. Budapest, L'Harmattan, 2012.

²³ Faktorelemzéssel pl. talán egyedül itt találok a hazai jogszociológiai munkák közül, eltekintve az ELTE Pszichológiai Intézetben végzett, később ismertető professzionális kutatásoktól. Ugyanakkor tény, hogy maga a minta nyilvánvalóan nem reprezentatív. Súlyos problémának tűnik, hogy a vallási, nemzeti kisebbségekkel szembeni előítéletek mérő, nemzetközileg is alkalmazott kérdésekre illesztették a nőket. Ami egyfelől torz adatokat, másfelől olyan abszurd megállapításokat eredményez, hogy míg sokan nem szeretnék, hogy gyermekük cigánygyerekekkel tanuljon együtt, addig a nők gyermekeivel (*sic!*) szemben nincs ilyen ellenérzés. (Köszönöm Balogh Lídiának, hogy felhívta erre a figyelmemet.)

történetiségében elemzi. Fónai Mihály a joghallgatók teljes körű szociológiai elemzésére vállalkozik.²⁴ Valamennyi dolgozatban történik utalás a jogászok, joghallgatók értékrendjére, joggal kapcsolatos attitűdjeire is, sőt Gyekiczky dolgozatának célja szerint kifejezetten ez a témája.

Vinnai emellett utal Kormány Attila²⁵ kutatására, amely egy mintegy kétszáz fős mintán részben Kulcsár 1965-ös kutatását ismétli meg, részben más jogismereti kérdéseket is feltesz.²⁶ Utal arra, hogy a rendszerváltással jelentősen megváltozott jogrendszert tanulni kell – ami nagyon hasonló helyzet a szocialista joghoz, mintegy tizenöt évvel az akkori „rendszerváltás” után, tehetnének hozzá. Arra jut, hogy az állampolgárok előtt leginkább a büntetőjog, majd a polgári jog szabályai ismertek (főként: tulajdon, öröklés, családi jog), ennél kevésbé az alkotmányjog (bár az alapvető szabályok széles körben), jóval kevésbé a közigazgatási jog és az eljárásjogok. A dolgozat végkövetkeztetése szerint: „A polgárok szerint a jog elvesztette alapvető integratív-konfliktusmegoldó funkcióját, ezért inkább maguk cselekszenek, semmint, hogy az államra illetve szerveire bízják.”²⁷ Ugyanitt utal arra is, hogy a jogot az átlagos állampolgár „úri huncutságnak”, nemkívánatos, elkerülendő nehézségnek tekinti. Ezek rendkívül fontos állítások, azonban a dominánsan jóval a rendszerváltás előtti publikációra való néhány hivatkozás és főként az adatfelvétel jogismeretre koncentráló jellege semmiképpen nem alapozza meg empirikusan ezeket az állításokat.

Kulcsár kutatását a Jogtudományi Intézetben folyó, „A magyar lakosság jogtudata” című, az OTKA által támogatott kutatás keretében mi is megismételtük, az eredmények magyar és angol nyelven is publikálásra kerültek.²⁸ Adataink alapján úgy tűnik, hogy a jogismeret mértékét a szocio-demográfiai változók

²⁴ GYEKICZKY Tamás: *A jogászok joga*. Budapest, Gondolat, 2003.; NAVRATIL Szonja: *A jogászai hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015.; FÓNAI Mihály: *Joghallgatók – Honnan jönnek és hová tartanak?* Debrecen, Debreceni Egyetem ÁJK, 2014.

²⁵ KORMÁNY Attila: Empirikus vizsgálat a jogismeretről és jogtudatról. *Jogi Tanulmányok*, 1998/1. 173–211.

²⁶ Vinnai csak az előbbire utal.

²⁷ KORMÁNY (1998) i. m. 211.

²⁸ GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján. *Pro Futuro*, 2015/1. 11–28.; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése. *Pro Futuro*, 2015/2. 71–95.; GAJDUSCHEK – Balázs FEKETE: The Changing of Knowledge about Law in the past almost half Century – Comparative Analysis Based on Kálmán Kulcsár’s Empirical Research Conducted in 1965. *Sociologija*, 57., 2015/4. Paper 636.

közül ma döntően, szinte kizárólag az iskolai végzettség határozza meg. A nemek közötti eltérés 1965 óta lényegében eltűnt, sőt a nők jogismerete némileg magasabb is – feltételezhetően az iskolázottsági arányok teljes átalakulása, a háztartásbeli nők szinte teljes eltűnése miatt, valamint azért, mert az elektronikus médián keresztül az otthon maradók is az információk széles köréhez jutnak hozzá. Ugyanakkor a média jogismeretben játszott szerepe, legalábbis az általunk alkalmazott mérési módszer szerint, kifejezetten ellentmondásos: egyes médiumok „fogyasztása” akár az alacsonyabb jogismereti szinttel is együtt járhat. A társadalmi aktivitás szerepe a megváltozott viszonyok miatt, valamint ezen aktivitás (társadalmi szervezetekben stb. való részvétel) minimális volta miatt alig összevethető. A jogrendszerben szerzett tapasztalat (például bírósági ügye volt, vagy legalább jogszabályt olvasott) ma is a jogismeret magasabb szintjét hozza magával, elsősorban az eljárásjog területén. A változásokat elemezve elmondható, hogy a jogismeret szintje jelentősen növekedett, bár ez a növekedés szinte kizárólag az alapvető alkotmányjogi ismeretek²⁹ ugrásszerű javulásának tudható be, ami nyilvánvalóan összefügg a rendszerváltással. Ezen túl a növekedés másik mozgatórugója az iskolázottsági szint jelentős növekedése. E két tényezőtől eltekintve a jogismeret szintjében mért növekedés elhanyagolható lenne.

A jogi kultúra kapcsán utalni kell azokra a hazai elemzésekre, amelyek egy-egy jogi intézményrendszert, például a bíróságok munkáját, annak egyes aspektusait vizsgálják, s amelyeknek nyilvánvalóan vannak elsődlegesen a professzionális, de kisebb részben a laikus jogi kultúrára nézve is releváns vonatkozásai.³⁰ Jómagam a közigazgatási jogalkalmazást vizsgálva³¹ arra jutottam, hogy a közigazgatási szervek jogalkalmazó tevékenysége nyilvánvalóan alkalmatlan arra, hogy a racionális jogsértőket szankcióival elrettentse a jogsértéstől – épp ellenkezőleg, szinte bátorítja arra. Ugyanakkor az állampolgárok óriási többsége követte a jogot, még akkor is, amikor a jogsértés számára nyilvánvalóan előnyösebb lett volna, amely viselkedés mögött tehát valamiféle morális tényező állhat.

²⁹ Pl. ki hozza a törvényeket, hány évre választják az országgyűlési képviselőket, kik választják a polgármestert, stb. Ezeket tekintve tehát adataink ellentmondanak Kormány Attila eredményeinek.

³⁰ Ilyen BADÓ Attila – BENCZE Mátyás: Területi eltérések a büntetés kiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között. In: FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 125–147.; továbbá Fleck Zoltán több munkája (pl. FLECK Zoltán: *Változások és változatlanok: A magyar jogrendszer a rendszerváltás után*. Budapest, Napvilág, 2010.) Badó tudtommal az utóbbi időben a bírósági ülnökök saját és a bírák által kialakított szerepértelmezését vizsgálja.

³¹ GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságotlasi tevékenységéről*. Budapest, KSZK–MKI, 2008.

Igaz ugyanakkor – s ez is jól érzékelhető, bár megbízhatóan nem volt bizonyítható –, hogy ez a fajta állami impotencia fokozatosan aláássa ezt a még meglévő morális hátteret is, lényegében azt üzenve: „aki betartja a jogot, az hülye”.

Sajó András 2008-ban publikált, egy jelentősebb kutatást összegző munkájában³² „Az anómia örvénye” címszó alatt előbb arra utal, hogy a jogsértés, az állam kijátszása évszázadok óta egyfajta kurucos virtus része is, de mindenképpen évszázadok óta jelen van. A Kádár-rendszer a betarthatatlan magatartási szabályok sokaságával ezt inkább erősítette, majd a rendszerváltás talán még tovább is fokozta.

Mivel ma a normasértés a mindennapi élet részeként, tömegesen fordul elő, és nemhogy nem találkozik negatív értékítélettel, hanem sokszor elismerés igazolja, hogy a normasértés nem számít – az előfordulási gyakoriság értelmében vett – normától eltérésnek, sem helytelennek. Akkor viszont a norma maga lesz a helytelenség szinonimája (hiszen megszegése a normális).³³

A hatóságok tehetetlensége a rendszerváltás után a negatív spirált még mélyebbre viszi: az élet egyes területein (budapesti parkolás, egyes piacok működése, építkezések stb.) a szabálysértés egyidejűleg, nagy tömegek számára fizikai értelemben nyilvánvaló, szembeötlő. Mivel itt a résztvevők és szemlélők azt látják, hogy a nyilvánvaló szabálysértés következmények nélküli, a visszacsatolás dinamikusan erősíti a normasértés elfogadhatóságát, normalizálását. A hétköznapi rendtelenség érzete tovább erősödik, amint egy kritikus tömeg ezt társadalmi tényként jeleníti meg.

Sajó mindezek mellett hangsúlyosan utal a magyar társadalom különösen pesszimista jellegére és arra a jellemzőjére, hogy miközben az államban nem bízik, szükségletei szokatlanul széles körének kielégítését mégis attól várja. Sajó „hipokrita parazitizmus”-nak³⁴ nevezi azt a törekvést, hogy az államból minél többet sajtoljanak ki, miközben annak forrásaihoz, adók formájában nem járulnak hozzá. Az állam – a politikai rendszer túlsúlya miatt – jobbra kielégíti ezeket az igényeket, amivel ugyanakkor fenntartja a társadalom rendies jellegét, ami a szabályok bizonytalansága mellett a személyes függőségeket helyezi előtérbe az intézményesített működéssel szemben.³⁵

³² SAJÓ András: Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése. *Közgazdasági Szemle*, 2008/7–8. 690–711.

³³ Uo. 704.

³⁴ Uo. 695.

³⁵ Sajó briliáns elemzésével kapcsolatban ugyanakkor kritikaként fogalmazható meg, hogy az – a szerzőtől szokatlan módon – empirikusan nem minden elemében alátámasztott. A viszonylag nagy számban idézett empirikus kutatási adatok megjelenése esetlegesnek tűnik; egyes fontos

A jogkövetés okait vizsgálja az a kutatás, amelynek során – a már említett OTKA kutatás keretében – az akkor újonnan bevezetett, a dohányzást a tömegközlekedési eszközök megállótól csak öt méternél nagyobb távolságban engedélyező (a megállóban tiltó) jogszabály hatását, betartásának okait vizsgáltuk. Összesen mintegy ötszáz, a megállótól távolabb dohányzó, tehát jogkövető magatartást tanúsító embert kérdeztünk meg egy rövid kérdőívvel, amelynek célja a jogkövetés okainak feltárása volt. A módszer erőssége egyfelől, hogy a konkrét szabállyal kapcsolatban lehet kérdéseket feltenni, amelyek így pontosabbak, az átlagember számára értelmezhetőbbek, a válaszok pedig megbízhatóbbak lettek. Ennél is fontosabb, hogy a kiindulópont, ti. a jogkövető magatartás egy tényleges, megfigyelt magatartást jelent, nem pedig önbevallásra alapoz. Nem ritka ugyanis a *mainstream* nemzetközi kutatásokban sem, hogy az erre adott válaszokat tényként kezelik. Jómagam ezt alapvetően elhibázott kutatási stratégiának tartom általában is, de különösen a mi régióinkban, illetve Magyarországon. Anélkül, hogy ennek módszertani részleteit itt ismertetném, érdemes arra utalni (ami egyben a jogtudatról is sokat elárul), hogy a *World Value Survey* kérdéssorában („Mennyire elfogadható Ön szerint...”) az adócsalás elutasítottsága négy másik országgal (Franciaország, Németország, Egyesült Államok, Egyesült Királyság) összevetve Magyarországon a második legnagyobb (az USA-ban is csak 1,5%-kal magasabb). Mindennapi tudásunk (*tacit knowledge*) azonban azt súgja, hogy az adatot vagy a magyar lakosság sajátos – Sajó és Kulcsár által hangsúlyozott skizofrén – hozzáállása, vagy sajátos kérdőíves válaszadási stratégiája magyarázza, ami egyébként szintén olyan kulturális tényező, amelynek jogtudati relevanciája is van.³⁶

Visszatérve tehát a „buszmegállóba”, arról kérdeztük az érintetteket, hogy a) tudnak-e a szabályról, és ha igen, b) miért viselkednek az előírásoknak megfelelően, mi motiválja őket erre? A válaszadók óriási többsége (95%) tudott az új szabályról, és mintegy kétharmada kifejezetten erre utalt arra a kérdésre válaszolva, hogy „Miért itt dohányzik?”.

A motivációra, az okokra öt alternatív magyarázatot ajánlottunk és arra kértük a válaszadókat, hogy egy, az iskolai osztályzatokhoz hasonló 1–5 közötti skálán (ahol az 1 jelentése: egyáltalán nem, az 5: teljes mértékben)

állítások mögül olykor teljesen hiányoznak, máskor pedig inkább illusztratív, mint bizonyító erővel jelennek meg az adatok.

³⁶ Talán az idegen, „olyan hivatalos embernek” tűnő, válaszainkat lejegyző kérdezőnek azt mondjuk, amiről úgy véljük, hogy hallani akar. Függetlenül a valóságtól, esetleg éppen elta- karandó azt. Ezzel kapcsolatos hipotézisem nem az, hogy ez minőségileg speciálisan magyar jelenség, hanem az, hogy mennyiségileg (számában és mértékében) a nemzetközi átlagnál jóval nagyobb mértékű.

értékeljék, hogy ezek mennyire magyarázzák jogkövető magatartásukat. Az alternatív magyarázatok reflektálnak a jogkövetés különféle elméleteire, így azok tesztelését is lehetővé teszik. Az alternatív magyarázatokat úgy állítottuk össze, hogy alkalmasak legyenek a jogkövetés különféle, gyakran egymással ellentétes elméleteinek³⁷ tesztelésére is. Az egyes alternatív magyarázatokat és azok átlagértékeit mutatja be az 1. táblázat.

1. táblázat: Válaszok a jogban előírt magatartás okaira vonatkozó kérdésre

Állítás: Azért dohányzom itt, a megállótól távolabb, mert...	Átlag ³⁸
nem akarok büntetést fizetni.	3,63
megszégyenítőnek tartanám, ha mások előtt bírságnának meg.	2,84
egyetértek ezzel a szabállyal, és ezért tartom be.	3,52
a jogszabályokat általában be kell tartani, ezért tartom be ezt is.	3,43
nem akarom, hogy esetleg valaki megjegyzést tegyen rám.	2,65

Látható, hogy a szankció szerepe a legjelentősebb. Még élesebben mutatkozik meg ez abban, hogy arra a kérdésre: „Akkor is betartaná-e a jogszabályt, ha egyáltalán nem lenne szankció?” a válaszadók több mint kétharmada tagadólag válaszolt. Igazán azonban az a tény megdöbentő, hogy azoknak, akik teljes mértékben egyetértenek a jogszabállyal 57%-a úgy nyilatkozott, hogy szankció híján a szabályt nem tartaná be. Lehet ez a válaszadók „gondolkodásában” megjelenő inkonzisztencia jele, de lehet egy szélsőségesen individualista, illetve anómiás attitűd kivételése is, amely szerint „ugyan teljesen egyetértek egy szabály tartalmával, ám amennyiben az nekem a legkisebb kellemetlenséget is okozza, nem tartom azt be, hacsak a szankció erre rá nem kényszerít”. A jelenség mindenképpen további kutatást igényel.

A válaszadók közötti eltéréseket vizsgálva úgy tűnt, hogy az idősebbek sokkal inkább, a fiatalok sokkal kevésbé értenek egyet azzal, hogy a jogszabályokat általában be kell tartani. További elemzés kimutatta azonban, hogy ez általános életkori sajátosság (nem pedig az újonnan belépő generációk gyengülő jogkövető attitűdjére utal). Jellemző, hogy a jómódúak és a kifejezetten szegé-

³⁷ Csak két ellentétes felfogást felvillantva: 1) azért követik a jogot, mert el kívánják kerülni a szankciót (egyfajta racionális mérlegelést feltételezve), avagy 2) morális okokból követik a jogot, akkor is, ha az ellentétes az érdekeikkel, és – még a várható szankciót figyelembe véve is – jobban járnának a jogsértéssel. Utóbbi oka lehet, hogy a norma tartalmával egyetért valaki, vagy az, hogy úgy véli, a jogszabályokat mindenkor be kell tartani, még akkor is, ha annak tartalmával nem ért egyet.

³⁸ Az átlagérték azt mutatja meg, hogy összességében-átlagosan milyen mértékű az egyetértés abban, hogy az adott tényező fontos motiváció a jogkövetésben a válaszadó esetében. Minél magasabb ez az érték, annál többen tulajdonítanak nagy jelentőséget az adott tényezőnek.

nyek (ezeket az adatokat a kérdezők becsülték) kevésbé érzékenyek a pénzbeli szankcióra – gyaníthatóan, mert az előbbiek számára nem jelent nagy megterhelést, az utóbbiak pedig úgy vélik, nem tudják rajtuk a bírságot behajtani. Némileg meglepő ugyanakkor, hogy a magasabb státusú válaszadók számára a buszmegállóban álló, *ad hoc* csoport véleménye (egy tisztán jogon túli tényező) szignifikánsan fontosabb volt, mint másoknak.

Az eredmények értelmezése kapcsán azonban fontos hangsúlyozni, hogy azok a kérdezési szituáció sajátosságai miatt nem extrapolálhatók, nem alapozhatnak meg általános kijelentéseket a magyar társadalomnak a jogkövetéssel kapcsolatos motivációra nézve.

A jogkövetés okait némileg más aspektusból, ám országos reprezentatív mintán vizsgálja Berkics.³⁹ Módszertanilag alaposan kidolgozott kérdésükkel a normakövetésnek a pszichológiában tételezett három lehetséges okát kísérelték meg tesztelni: a szankciókerülést, mások („fontosnak tartott emberek”) mintájának követését, illetve a jogkövetés általános normáját. A vizsgálat során kiderült, hogy mások mintájának követését (legalábbis a szerzők által megfogalmazott kérdéssel) elenyésző arányban választották a válaszadók. Mintegy 54%-uk jelölte meg jogkövető magatartása okaként a szankciótól való félelmet. Ám amikor a kérdés arra vonatkozott, hogy vajon „mások” miért követik a jogot, akkor ez az arány már 70%-ra növekedett. Ráadásul ezek az arányok lényegében egy külön felvett diplomás mintában is megismétlődnek, sőt még erőteljesebben vannak jelen (53% és 81%).

Szólnunk kell azokról a – jogtudományban sajnálatosan ismeretlen – kutatásokról, amelyek Hunyady György vezetésével az ELTE Pszichológiai Intézetében zajlottak az utóbbi években, s amelyek az empirikus adatok valóságos tárházát nyitják meg, részben kitűnő kutatási összefoglalók, részben nagyon fontos empirikus adatok közlésével. Ez utóbbi szempontból is Berkics kutatásai tűnnek revelatív erejűnek. Csak néhány meghatározó gondolatot kiemelve:

Elképesztő méretű az értékinkonzisztencia a legalapvetőbb jogi kérdésekben. Ezt igazolják a különféle statisztikai elemzések (elsősorban: faktoranalízis), amelyek egy mögöttes értékrend feltárására irányulnak, a nemzetközi tapasztalatok szerint viszonylag jó eredménnyel. Ugyanez a vizsgálat a magyar adatokon lényegében nem hoz eredményt. Egy kézzelfoghatóbb adattal is jelezve a problémát: a reprezentatív minta válaszadóinak mintegy 73%-a (!) értett egyszerre egyet azzal az állítással, hogy: „Jogai csak annak legyenek,

³⁹ BERKICS Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról. In: HUNYADI György – BERKICS Mihály: *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 141–159.

aki a kötelességét is teljesíti” és azzal, hogy: „Vannak olyan szabadságjogok, amelyek mindenkinek egyenlően kijárnak.” Még megdöbbentőbb, hogy az egyetlen kérdéssorban, tehát egymás után maximum egy-két perccel feltett két állítással („Inkább ítéljük el valakit ártatlanul, mint hogy a bűnöst futni hagyjuk” és „Inkább hagyjunk futni száz bűnöst, mint hogy tévedésből elítéljük egy ártatlant”) egyszerre értett egyet a lakossági minta 38%-a, sőt a diplomás minta 20%-a is, sőt a jogász minta 5%-a is.

A jog szervezeti értelemben vett intézményei (bíróság, rendőrség, jogalkotó szervek) iránti bizalom mérése, a bizalmat esetlegesen meghatározó szociodemográfiai és egyéb, szociálpszichológiai (például általános értékrend, félelmek mintázatai) tényezők hatása a bizalomra. Ezt tekintve azt találták, hogy a politikával „fertőzött” szervek (elsősorban a Parlament, kormány) iránti bizalom nagyon alacsony, míg a „tiszta jogi szervek”, elsősorban a bíróságok iránti bizalom átlag feletti.

A rendszer elfogadottságát (az ún. rendszerigazolást) is vizsgálja Berkics, számos korábbi vizsgálat alapjain. A rendszerigazolás abban áll, hogy a társadalomban alul lévők is elfogadják, hogy a társadalom alapvetően igazságos módon működik – ezzel pedig elfogadják saját helyzetüket is. A rendszerigazolás így meghatározó jelentőségű a társadalmi stabilitás szempontjából. Berkics jelzi, hogy a magyar társadalom meghatározó jellemzője – éles ellentétben más, nyugati társadalmakkal – a rendszerigazoló attitűd határozott hiánya, az általános „igazságtalanság-élmény”. Ez jelenik meg az igazságosságra vonatkozó kérdésekre – utaljanak azok konkrét jelenségekre (például anyagi sikeresség oka, a gazdasági verseny megítélése), vagy általánosabb problémákra – adott negatív válaszokban.⁴⁰ Ezenfelül „a megkérdezettek igazságtalanság-élménye valamiféle belenyugvó passzivitással társul”.⁴¹

A jogrendszerrel kapcsolatos attitűdök magyarázatát is keresi Berkics. Ezek közül azok – a nemzetközi szakirodalmat követő – vizsgálódások tűnnek a legérdekesebbeknek, amelyek egyéb kulturális jellemzőkből kísérlik meg magyarázni a magyar jogi kultúra egyes sajátosságait (jogi értékek választása, intézményi bizalom stb.). A magyarázó változók között így megjelennek a különféle félelmeket firtató kérdések, vagy általánosabb értékrendre vonatkozó

⁴⁰ Berkics idézi a Gallup kutatásait, Hunyady és mások eredményeit, amikor bemutatja, hogy a válaszadók nagyobb arányban tulajdonítják a sikert a tisztességtelenségnek és kapcsolatoknak, mint a tehetségnek és kemény munkának, olyannyira, hogy a leginkább „érdemes” gazdagoknak a szerencsejátékok nyerteseit tartották. Figyelemre méltó, ám itt részletesen nem bemutatható Berkicsnek az az elemzése, amely a rendszert elutasítók körén belül elkülöníti az aktív és passzív (cinikus) csoportokat.

⁴¹ Uo. 415.

kérdések.⁴² Ám ezek – a máshol jól működő magyarázatok – nem mutatnak erős összefüggést a jogi attitűdökkel. Elsősorban azért, mert a félelmek alakulását, és főként az általános értékrendet tekintve szintén nem lehet megragadni világos mintázatokat. Ezek is rendkívül konfúzusak az egyes egyének és így természetesen a társadalom szintjén is.

A fenti adatok (az intézményi és az ún. interperszonális bizalom alacsony szintje, az értékek nemzetközi összehasonlításban is kiugróan erőteljes inkonzisztenciája stb.) egy rendkívül anómiás társadalom képét rajzolják fel. Más megfogalmazásban, hiányzik – az utóbbi évek gyakran emlegetett szakkifejezésével – a ‘társadalmi tőke’, amely oly fontos egy jól, hatékonyan működő társadalom szempontjából.⁴³ Alighanem ebben a kontextusban kell értelmezni a jogi kultúrát is, amely ennek a kultúrának a része, bizonyos értelemben „terméke” is. Jómagam másutt⁴⁴ azzal érveltem, hogy az értékeknek és meggyőződéseknek ez a kaotikus világa valójában a magyar történelem lenyomata. Lenyomata egyfelől azért, mert évszázadokig idegen, elnyomó hatalmak működtették az államot, ami magyarázza az államtól és jogtól való elidegenedett viszonyt. Másfelől pedig az utóbbi évszázad egymást követő rendszerei legitimitását elsősorban sajátos ideológiájuk adta. Ez az ideológia, amelyet pedig – talán az 1990–2010 közötti időszak kivételével – a dominánsan centrális állami-politikai kontroll alatt álló iskolarendszer és média erőteljesen terjesztett, minden esetben az előző rezsim és annak ideológiája éles tagadására épült. Ezek egymásra rétegzett ellentétes értéktartalmak, amelyeket az érintettek valamiféleképpen magukban hordoznak, majd így adják tovább gyermekeiknek, akik azután újabb réteget kapnak még hozzá. Ebben a szélsőségesen szervesen⁴⁵ történelmi fejlődésben szinte képtelenség is egy szilárd, egységes, és kifelé nyíltan képviselhető értékrendet kialakítani.

⁴² A vizsgáltértékek: szabadság, egyenlőség, hagyományörzés, modernizálás, környezetvédelem, rend, demokrácia, türelem, szociális biztonság, gazdasági hatékonyság, tekintély, hit. Tizennyolc félelemre kérdeztek rá. Így pl. nem tudja fizetni a számláját, elveszíti megélhetését, megbetegszik és nem kap megfelelő egészségügyi ellátást, becsapja egy nagy cég, betörés, lopás áldozata lesz – hogy a legfontosabbakat említsük.

⁴³ Lásd erről és ennek politikai, jogi vonatkozásairól: BODA Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum – MTA TK Politikatudományi Intézet, 2013..

⁴⁴ GAJDUSCHEK György: Miért engedelmessé válnak az emberek a dohányzást tiltó jogok? *Jogtudományi Közöny* 19–30. A szociológus közönség számára: GAJDUSCHEK György: Miért engedelmessé válnak az emberek a dohányzást tiltó jogok? In: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum, 2016. 113–145.

⁴⁵ Mert nem egyszerűen – ez előzővel kapcsolatban nem állás értelmében vett – diszkontinuitás jellemzi, hanem az előző tagadása.

A jogi kultúra hazai empirikus kutatását minden bizonnyal töredékesen és esetlegesen áttekintő rész lezárásaként arra is utalok, hogy számos más területen folytatott kutatás is érinti a jogtudat kérdését, illetve az ott megszerzett ismeretek a jogtudat szempontjából is értelmezhetők, hasznosíthatók. Ilyenek mindenekelőtt az értékrendre vonatkozó legkülönbözőbb kutatások – a társadalom egészében, vagy egyes jelentős csoportjaiban, különösen a fiatalok körében.⁴⁶ Ennek még vázlatos bemutatása is túllépné e dolgozat kereteit, csakúgy, mint a számos érintkező szociológiai kutatási területre (például szocializáció, bizalom) való kitekintés. Talán különös kiemelés érdemelnek e területen a TÁRKI kutatásai, amelyek részben önálló adatfelvételeken, részben nemzetközi együttműködés magyar tagjaiként végzett kutatások alapján számos aspektusból vizsgálják a magyar társadalmat, a kijelentéseknek nemzetközi összehasonlító adatokkal adva súlyt.⁴⁷

3. Nemzetközi összehasonlító jogtudatkutatások

A hazai kutatások mellett viszonylag sokat megtudhatunk azokból a nemzetközi kutatásokból is, amelyek a közép-kelet-európai régió jogtudatára, jellemzőire vonatkoznak; elsősorban akkor, ha e kutatásoknak Magyarország is része, de akkor is, ha azok a régió sajátosságaira nézve tesznek megállapításokat.

Mindenképpen érdemes kiemelni Marina Kurchiyan kutatásait, illetve a részvételével készült és a témában megjelent, számos releváns dolgozatot tartalmazó kötetet.⁴⁸ Kurchiyan azt hangsúlyozza, hogy a régió jogi kultúrája alapvetően eltér a *mainstream* kutatásokban tipikusan megjelenő angolszász – észak-amerikai jogi kultúrától. Utóbbit a jog pozitív, míg előbbit a jog negatív

⁴⁶ Ld. pl. Váriné kutatásait a fiatalok értékrendjéről, szocializációjáról. Különösen VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: *A jogtudatról – alulnézetben: tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége*. Budapest, L'Harmattan, 2010.

⁴⁷ Pl. KELLER Tamás: *Magyarország helye a világ értéktérképén*. Budapest, TÁRKI, 2009.; Johanna GICZI– Endre SIK: *Trust and Social Capital in Contemporary Europe*. (European Social Report). Budapest, TÁRKI, 2009. 63–81.

⁴⁸ Denis J. GALLIGAN – Marina KURCHIYAN (szerk.): *Law and Informal Practices: The Post-Communist Experience*. Oxford, Oxford University Press 2003. Kurchiyan fontosabb munkái: Marina KURCHIYAN: The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies. In: GALLIGAN–KURCHIYAN (2003) i. m. 25–47.; Marina KURCHIYAN: Perception of Law and Social Order: A Cross-national Comparison of Collective Legal Consciousness. *Wisconsin Journal of International Law* 2011/2, hosted.law.wisc.edu/wordpress/wilj/files/2013/01/Kurkchian.pdf. Továbbá: Denis J. GALLIGAN: Legal Failure: Law and Social Norms in Post-Communist Europe In: GALLIGAN–KURCHIYAN (2003) i. m. 1–24.

imázsa jellemzi. A posztkommunista országokban a jognak egy olyan negatív imázsa alakult ki (az állampolgárok nem bíznak a jogban), amelyet a tények nem tudnak áttörni. Ezek a kutatások meglehetősen jó képet adnak a joggal kapcsolatban rögzült általános kulturális toposzokról, amelyeknek része, hogy a jogintézményekben és a jogban általában nem lehet megbízni, az egy ellenséges entitás, az állampolgárok a jogra nem tudnak hatni, azt legfeljebb megkerülhetik.⁴⁹ Ezek a kutatások olyan alapvető kérdéseket vetnek fel, amelyek további vizsgálódást igényelnek.

Más jellegűek, talán inkább a professzionális jogi kultúrára utalnak, illetve kultúrán túli intézményi aspektusokat is érintenek azok az összehasonlító kutatások, amelyek leggyakrabban, bár nem kizárólag az Európai Unió jogának érvényesülését vizsgálják különféle aspektusokból. Ezt illetően különösen jelentősnek tűnnek Gerda Falkner kutatásai, aki azt vizsgálta, hogy a tagállamok milyen stratégiákat követnek az EU-jog megvalósítása – ami itt többet jelent annál, ahogyan általában az ‘implementáció’ fogalmát értelmezik, mert ez a tényleges megvalósításra utal – kapcsán.⁵⁰ Az EU 15-ök esetében háromféle stratégiát azonosított, ám a posztszocialista országok belépésével ezt egy újabb kategóriával kellett kiegészíteni, aminek a ‘csak papíron létező jog’ (*law of dead letters*) elnevezést adta.⁵¹ Lényege, hogy ezek az országok minden ellenállás és probléma nélkül átveszik az EU-jogot, és azt hazai jogként működtetik, ami a *de facto* végrehajtás hiányát jelenti. Ez azonban nem a nemzeti érdeket követő, „fű alatti” ellenállás tudatos eszköze, hanem csak arról van szó, hogy az átvett EU-jog osztozik a hazai jog sajátjaiban.

Részben ehhez kapcsolódnak azok a kutatások, amelyek a formális és informális intézmények sajátos konstellációjára utalnak. Nevezetesen arra, hogy a formális intézmények – így a jogi szabályozás is – „formálisan”, elvileg,

⁴⁹ Az Egyesült Királyságban és Norvégiában végzett adatfelvételt a lengyel és bolgár adatokkal összevetve azt találták, hogy előbbieket sokkal nagyobb arányban tiltakoznának egy számukra nem elfogadható jogszabály ellen, míg utóbbiak azt jobbra értelmetlennek látják, de nagyobb arányban hajlandók megkerülni a jogot. Ugyanebben a kutatásban azt is kimutatták, hogy keleten sokkal inkább ragaszkodnak a részletes szabályozáshoz, annak merev betartásához, miközben maguk erre kevésbé hajlanak, és nem is bíznak a mások általi betartásban sem. Ez egyébként kísértetiesen hasonlít Kulcsár jó évtizeddel korábbi megállapításaihoz, vagy Sajó értelmezéseihez. Ld. KULCSÁR (1987) i. m. 527–532.; SAJÓ (2008) i. m. 699. Nem nehéz észrevenni a hazai igazságosság-kutatásokkal való logikai, s valószínűsíthetően meglévő empirikus kapcsolatot sem.

⁵⁰ Ulrich SEDELMEIER: Europeanisation in New Member and Candidate States. *Living Reviews European Governance*, 2011/1. 26.

⁵¹ Gerda FALKNER – Oliver TREIB: Three Worlds of Compliance or Four? The EU-15 Compared to New Member States. *Journal of Common Market Studies*, 2008/2. 293–313.

látszólag esetleg működnek, ám a valós folyamatokra gyakorta kevésbé hatnak. Mindezt leginkább explicit formában Dimitrova kutatásai ragadják meg,⁵² de ugyanazt a jelenséget érzékelték például Nunberg⁵³ már jó egy évtizeddel korábban, s magam is számos dolgozatban utaltam erre.⁵⁴ A fentieknél jóval általánosabb szinten mozog a rendszerváltás utáni országok helyzetét vizsgáló, több kiemelkedő társadalomtudós által írt munka.⁵⁵ Ez az elemzés megmutatja azokat a mechanizmusokat, és – elsősorban politikai és kulturális – tényezőket, amelyek lehetetlenné teszik szilárd és valójában működő formális intézmények (egyebek mellett: jogszabályok) kialakítását. A jogszabályokat azok megalkotói sem gondolják igazán komolyan, bármikor megváltoztathatják azokat, ami azután a jog által biztosítandó kiszámíthatóság helyett épp annak ellenkezőjét generálja.

Nem szabad elfelejteni, hogy – mint arra számos hazai (például Sajó) és külföldi (például Kurchiyan) szerző is utal – a jogtudat, a jogi kultúra nem elszigetelt jelenség sem az egyén, sem a társadalom szintjén. Éppen ellenkezőleg. A jogi kultúra egy általánosabb, komplex rendszer része, és ilyenként szoros összefüggést mutat számos más tényezővel. A legnyilvánvalóbb e tekintetben a politikai kultúrával való kapcsolódása, ami például az alkotmányjog esetében szinte szétválaszthatatlan. A demokráciához, a jogállamiság értékeihez, általában az államhoz való viszonyulás összefüggése a joggal kapcsolatos attitűdökkel talán nem is igényel magyarázatot. Ez azonban azt jelenti, hogy az e területen folyó kutatások eredményei a jogi kultúra kutatásaiba is becsatornázhatók.⁵⁶ Az állampolgári aktivitásról rendkívül alapos, és Magyarországra nézve le-sújtó képet nyújt például Hoskins és munkatársai nemzetközi összehasonlító

⁵² Antoaneta DIMITROVA: The New Member States of the EU in the Aftermath of Enlargement: Do New European Rules Remain Empty Shell? *Journal of European Public Policy*, 2010/1. 137–148.

⁵³ Barbara NUNBERG: Administrative Change in Central and Eastern Europe: Emerging Country Experience. In: uő. (szerk.): *The State after Communism. Administrative Transitions in Central and Eastern Europe*. Washington, DC, World Bank, 1999. 237–272.

⁵⁴ Pl. GAJDUSCHEK György: A magyar közigazgatás és közigazgatás-tudomány jogias jellegéről. *Politikatudományi Szemle*, 2012/4. 29–49.

⁵⁵ Jon ELSTER – Claus OFFE – Ulrich K. PREUSS: *Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

⁵⁶ A politikai kultúra máig meghatározó munkája: Gabriel ALMOND – Sidney VERBA: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, Princeton University Press, 1963. A demokrácia társadalmi-kulturális előfeltételeiről először: Seymour M. LIPSET: *Political Man: The Social Basis of Modern Politics*. New York, Doubleday, 1960.

kutatása.⁵⁷ A szerzők négy dimenzióban (értékek, direkt politikai tevékenység, közösséghez tartozás, civil aktivitás) vizsgálták a civil, illetve állampolgári aktivitás mértékét tizenkilenc országban, majd ebből egy összegzett indikátort képeztek. Az adatokat a 2. táblázat mutatja be. Jól látható, hogy Magyarország szinte minden rangsorban az utolsó előtti helyek egyikén van, az összesített indikátort tekintve az utolsó.

2. táblázat: Magyarország helye az állampolgársági aktivitást tekintve

	Kompozit index	Értékek	Politikai aktivitás	Közösségi dimenzió	Civil társadalom
1	Norvégia	Svédó.	Ausztria	Norvégia	Norvégia
2	Svédó.	Luxemburg	Norvégia	Hollandia	Svédó.
3	Dánia	Norvégia	Belgium	Svédó.	Dánia
4	Ausztria	Finno.	Svédó.	U.K.*	Belgium
5	Író.	Lengyelo.	Dánia	Belgium	Ausztria
6	Belgium	Portugália	Luxemburg	Író.	Hollandia
7	Hollandia	Író.	Németo.	Dánia	U.K.
8	Luxemburg	Dánia	Író.	Németo.	Németo.
9	Németo.	Ausztria	Hollandia	Ausztria	Franciao.
10	U.K.	Németo.	Görögo.	Szlovénia	Író.
11	Finno.	Hollandia	Finno.	Luxemburg	Luxemburg
12	Franciao.	Olaszo.	Spanyolo.	Franciao.	Finno.
13	Szlovénia	Spanyolo.	Szlovénia	Finno.	Szlovénia
14	Spanyolo.	U.K.	Olaszo.	Spanyolo.	Spanyolo.
15	Portugália	Szlovénia	U.K.	Magyaró.	Olaszo.
16	Olaszo.	Franciao.	Franciao.	Portugália	Portugália
17	Lengyelo.	Görögo.	Portugália	Görögo.	Görögo.
18	Görögo.	Magyaró.	Magyaró.	Olaszo.	Magyaró.
19	Magyaró.	Belgium	Lengyelo.	Lengyelo.	Lengyelo.

* UK: Egyesült Királyság; „...ország” rövidítve: „o.”

Hasonlóképpen releváns lehet a szervezeti kultúrák országoként eltérő jegyeinek összehasonlító kutatásaiból kinövő, Hofstede nevéhez köthető, a

⁵⁷ Bryony HOSKINS [et al.]: Measuring Active Citizenship in Europe. CRELL Research Paper, 2006/4.

legkülönbözőbb problémakörök kapcsán hivatkozott ‘nemzeti kultúra’ kutatása.⁵⁸ Hofstede a meglehetősen uniformizált magatartásszabályokat előíró IBM különböző országokban működő egységeiben jelentős eltéréseket tapasztalt a dolgozók magatartásában, illetve mentalitásában, ami kutatásainak megkezdésére indította. Kérdőíves módszerével végül négy olyan szempontot, dimenziót határozott meg, amelyek mentén az egyes országokban működő egységek alapvetően eltérnek, s amelyek a nemzeti kultúra sajátágaiként lennének azonosíthatók. Azt később – kínai kutatásai során – egy újabb, majd még később egy hatodik dimenzióval is kiegészítette, amelyek listája így a következő:

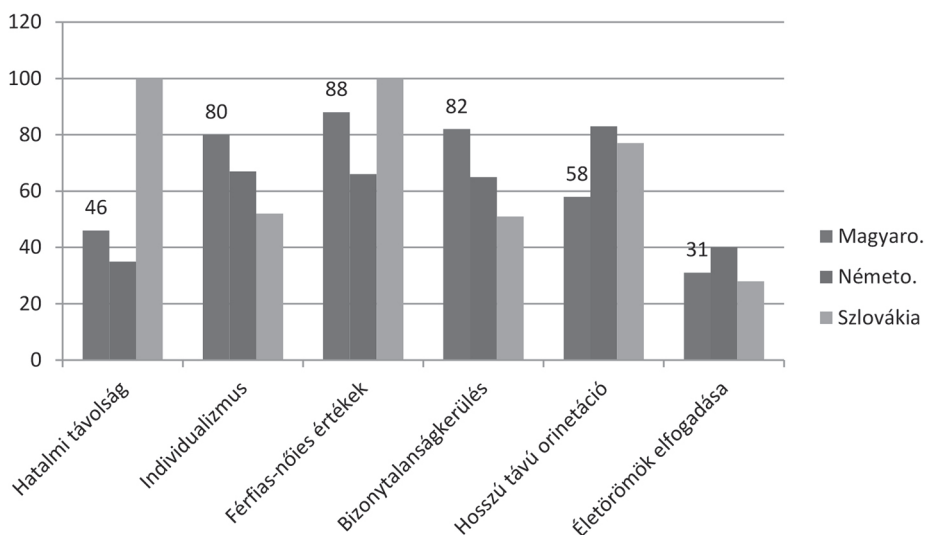
1) Hatalmi távolság index (némi leegyszerűsítéssel, amellyel a következőkben is élek): mennyire nagy a távolság a vezetők és beosztottak között; 2) Individualizmus – kollektívizmus: talán nem igényel különösebb magyarázatot; 3) Bizonytalanságkerülés: mennyire tudják az adott kultúra tagjai tolerálni a bizonytalanságot. Ahol az emberek nehezen tolerálják a bizonytalanságot, ott elvárják, hogy szigorú normák szabályozzák a mindennapokat, és nehezen tűrik az egyediséget, a szokásoktól, megszokottól való eltérést; 4) Férfias vs. nőies értékek: a férfias értékek ebben a kontextusban elsősorban a teljesítmény hangsúlyozása, a határozottság, a „hősiesség”, az anyagi javak preferálása. A nőies társadalmak kultúrájában nagyobb szerepet kap a kooperáció, a mások iránti figyelem és segítőkészség; 5) Hosszú és rövid távú orientáció; 6) Az életörömök elfogadása vs. annak társadalmi korlátozottsága: utóbbi arra utal, hogy a társadalom helyteleníti, ha valaki „jól érzi magát”.

A <http://geert-hofstede.com/hungary.html> weblapon megtekinthetők Magyarország adatai a fenti hat dimenzióban, sőt azok összevethetők számos más ország hasonló adataival. Az 1. ábra Magyarország jellemzőit Németországgal és a szomszédos Szlovákiával való összevetésben mutatja meg. Szembetűnő az individualizmus rendkívül magas értéke, mind a tőlünk nyugatra, mind a keletre fekvő szomszédjainkkal összevetve. Hasonlóképpen – bár nem ennyire kiugróan – magas a férfias értékek fontossága, és nemzetközi összehasonlításban a bizonytalanságkerülés is jelentős, noha ez a régió több más országában is a nemzetközi átlagnál jóval magasabb értékeket mutat. Az életörömök tolerálása ugyanakkor meglehetősen alacsony, ami – jelzi a honlap – cinikus és pesszimis-

⁵⁸ Ld. pl. Geert HOFSTEDE: *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA, SAGE 2001²; Geert HOFSTEDE – Gert Jan HOFSTEDE: *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York, McGraw-Hill, 2005²; Geert HOFSTEDE: *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. *Administrative Science Quarterly*, 1983/4. 625–629. Több könyvének hivatkozása meghaladja a huszonötözetet. (Összehasonlításuképpen: Max Weber *Gazdaság és társadalomjára tizenhétezer hivatkozás esik*.)

ta társadalom létét valószínűsíti, tapasztalatainkkal és jórészt más kutatásokkal egyezően. Meglepő lehet ugyanakkor, hogy a hatalmi távolság index egyáltalán nem magas, és – legalábbis e kutatás szerint – a magyar társadalmat nem jellemzi a rövid távú gondolkodás sem. Utóbbi a környező országokat általában is jellemzi, ám a hatalmi távolság index, a legtöbb régióhoz tartozó országban magasabb, mint Magyarországon.

1. ábra: Magyarország helyzete Hofstede indikátorai alapján

Talán érzékelhető, hogy Hofstede kutatásai, különösen azok rendkívül kiterjedt nemzetközi összehasonlító vetülete miatt relevánsak lehetnek a jogi kultúra vizsgálatában is. Ez egyfelől a dimenzióknak a jog szempontjából történő pontos értelmezését, és lehetőség szerint másodelemzéseket igényelne. Tudomásom szerint ilyen jellegű kutatás nem folyt Magyarországon, illetve ilyen publikációt nem találtam.

Végül, de nem utolsósorban érdemes utalni azokra a rendszeres, nemzetközi kutatásokra, amelyek között a jogtudattal kapcsolatban értelmezhető, sőt olykor kifejezetten a jogtudatra vonatkozó kérdések vannak. Ilyenek különösen a *World Value Survey* és a *European Social Survey*. Utóbbi rendszeresen tesz fel kérdést arra vonatkozóan, hogy az érintettek mennyire tartják fontosnak a jogkövetést magukkal és másokkal szemben, konkrétan milyen gyakran sértik meg a normákat, például a tömegközlekedési eszközökön bliccelve, gyanús eredetű dolgokat vásárolva, vagy az adóval manipulálva. Mennyire lennének hajlandók

tanúskodni, egy elkövetőt azonosítani, látnak-e eltérést az igazságszolgáltatásban szegények és gazdagok, különféle etnikai csoportok esélyei között stb. Ezek az adatok tehát széles nemzetközi összehasonlításban és idősorosan is (hogyan változott Magyarországon például az utóbbi évtizedben) elemezhetők.⁵⁹ Sajnos ezek átfogó, szisztematikus jogszociológiai feldolgozására sem történt kísérlet tudomásom szerint.

4. Következtetések helyett: ami tudható, és ami kutatandó

Ebben a dolgozatban mélyebb elméleti háttér felvázolása helyett arra törekedtem, hogy bemutassam a magyar jogtudat jobb megismeréséhez felhasználható empíriára alapozott tudományos munkákat, és lehetséges adatforrásokat, abban a reményben is, hogy néhányan talán kedvet kapnak egy-egy terület feldolgozásához. Mint minden szilárd lehatárolás nélküli munka, úgy ez is joggal vádolható azzal, hogy rendszerezetlen és némileg véletlenszerű, hogy mi kerül részletesebb bemutatásra, mi említésre, s mi talán még arra sem. Vállaltam ezt a tudományos szempontból talán elfogadhatatlan lazaságot azért, hogy a lehető legszélesebb merítésben mutathassam be az általam legfontosabbnak vélt munkákat.

A jogtudat kutatásában – ahogyan az remélhetőleg e dolgozattól is kiderült – számos megválaszolatlan kérdés, nagyon sok lehetőség, ám meglehetősen kevés kutatás van Magyarországon. Ez azonban részben érthető, hiszen kis ország vagyunk, amely viszonylag keveset költ kutatásra. Ráadásul ez a téma az alapvetően szövegjogi professzionális jogi kultúrában lényegtelennek tűnik, miközben a szociológiának is a perifériáján van. Szimptomatikus ugyanakkor a gyakorlati orientációjú, különösen a jogalkalmazás hatékonyságát növelő alkalmazott kutatások teljes hiánya.⁶⁰ Mély szakadék húzódik az írott jog, a formális jog intézményei és a tényleges társadalmi valóság között, melyet informális intézmények urálnak, amelyek gyakran a jog ellenében működnek.⁶¹

⁵⁹ Egy 2013-as Eurobarométer adatfelvétel pedig kifejezetten a jogrendszer megítélésére irányult.

⁶⁰ Kántás Péter pl. így ír: „Senki nem vizsgálja [...] kerül-e sor egyáltalán a jogszabályban kilátásba helyezett szankciók alkalmazására, mi a helyzet a végrehajtásukkal stb.” „Nem tudjuk, miként vélekednek minderről az érintettek, a szabályok címzettjei, a valóságos és a potenciális jogsertők: könnyedén kijátszhatók-e ezek a szabályok, vagy valóban komolyan kell venni őket? [...] van-e egyáltalán a közigazgatási eljárásoknak mérhető visszatartó ereje?” KÁNTÁS Péter: Adalékok a közigazgatás szankciórendszeréhez. *Belügyi Szemle*, 2003/5. 45–65, 58. Tegyük hozzá, ez a hiány is egyedül csak Kántásnál problematizálódik.

⁶¹ Gretchen HELMKE – Steven LEVITSKY: Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, 2004/4. 725–740.

Mindez szinte visszatükrözi az állampolgárok „tudathasadásos jogtudatát”. Nem bíznak az államban és az annak termékeként értelmezett jogban, de minden problémájuk megoldását attól várják. Nagyon részletes szabályozást, a szabályoktól való legkisebb eltérés szankcionálását, szigorú büntetéseket követelnek, ám amikor róluk van szó, akkor megkerülnék a jogszabályokat, és méltányos elbánást várnak el. Mindez egy szokatlanul pesszimista, cinikus és anómiás társadalmi kultúra közegébe ágyazódik bele.

Ami a mögöttes értékvilágot illeti, azt tapasztaljuk, hogy hiányzik egy konzisztens értékrend – úgy tűnik általában is, és teljesen egyértelműen a jog legalapvetőbb elveit (alapjogok és köteleességek szerepe, az ártatlanság véelme stb.) tekintve. Nem arról van szó, hogy a társadalom megosztott – az egyes csoportok értékrendje élesen szemben áll egymással –, hanem arról, hogy az egyes egyének szintjén sincs koherencia, s ebben a diplomások csak valamivel jobbak, sőt a jogászoknál is érzékelhető a letisztult jogi értékrend hiánya. A társadalom ugyanakkor egyetért abban, hogy a társadalom igazságtalan, a rendszer „elfogadhatatlan”, de kevésbé hajlandók ezzel szemben tenni. Szinte mindenki úgy véli, hogy ő sokkal jobb, erkölcsösebb és jogkövetőbb másoknál (másokban nem lehet megbízni) – ami egy reprezentatív minta esetében nyilvánvaló önellentmondás.

Ahelyett, hogy egy rendkívül hosszú (ám így sem taxatív) listát kísérelnék meg felállítani a kutatási kérdésekről, inkább arra utalok, hogy ennek – az összességében valóban meglehetősen sötét – képnak az árnyalása, és főként a belső összefüggések, valamint a külső okok meghatározása lehet a kutatók jövőbeni feladata. A magyar jogi kultúra valódi értelmezéséhez azonban elengedhetetlen, hogy azt nemzetközi összevetésben tegyük meg. Gyakran előfordul, hogy amin saját értékrendünkből kiindulva elszörnyülködünk, az valójában általános, nemzetközi tendencia. Sajnos azonban több jel is arra utal, hogy a fent említett anomáliákat tekintve Magyarország valóban rosszabbul teljesít nemzetközi összehasonlításban is, ám mindez további kutatásokat igényel, ahol nyilván a magyar kutatóknak kell igazodniuk a nemzetközi adatfelvételekhez.

Mindez egy ambiciózus és érdekes alapkutatósi tervet jelöl ki, amely azonban – ideális esetben – pozitív gyakorlati, társadalmi eredménnyel is járhat. Ez egyfelől a rendkívül negatív helyzet javítását célzó megfelelő lépések kijelölését jelentheti, ám reálisan inkább egy olyan jogrendszer – ez alatt nem csak és nem elsősorban az írott jogot értve – kialakítását segítheti, amely figyelembe veszi, és lehetőség szerint alkalmazkodik a sajátos hazai jogi kultúrához.

III. AZ ÚJABB EMPIRIKUS KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

A JOGISMERET VÁLTOZÁSA AZ ELMÚLT KÖZEL FÉL ÉVSZÁZADBAN

*Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös
empirikus kutatása alapján**

GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs

1. A jogismeret mint empirikus probléma

„A jog nem tudása nem mentesít a jogkövetkezményei alól.” Ez az alapelv nélkülözhetetlen a modern jog¹ működéséhez, a jogszabályok érvényesítéséhez. Ellenkező esetben bárki, jórészt kontrollálhatatlanul hivatkozhatna arra, hogy nem ismerte az adott szabályt, így azt rajta számon kérni sem lehet, ez pedig a jogrendszer összeomlásához vezetne. Ez az alapvetően normatív megközelítés érveként, és a jogrendszerek integráns részeként teljesen érthető.

Másfelől azonban mégiscsak releváns kérdés, hogy milyen mértékben ismerik az állampolgárok azokat a szabályokat, amelyeket követniük kellene. Ami ugyanis normatív oldalról, illetve az írott jogra koncentráló jogtudomány oldaláról szükséges és elfogadható alapelv, az deskriptív oldalról, a társadalmi folyamatok és az azt vizsgáló társadalomtudományok (szociológia, antropológia stb.), de még a racionális gondolkodás, vagy egyszerűen csak a józan ész

* Jelen dolgozat az OTKA 105552, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című projekt keretében készült. A mögöttes adatfelvétel költségeit is ez a kutatás biztosította. A kutatás eredményeit korábban a *ProFuturo* folyóirat 2015. éve 1. és 2. számaiban publikáltuk két különálló, ám tartalmában összefüggő tanulmányban. GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján. *Pro Futuro*, 2015/1. 11–28.; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése. *Pro Futuro*, 2015/2. 71–95. Angol nyelven: GAJDUSCHEK – Balázs FEKETE: The Changing of Knowledge about Law in the past almost half Century – Comparative Analysis Based on Kálmán Kulcsár's Empirical Research Conducted in 1965. *Sociologija*, 57., 2015/4. Paper 636.

¹ A modern jog koncepciójának klasszikus kifejtését ld. Max WEBER: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológiai alapvonalai*. Budapest, KJK, 1995. 22., 183–191.

aspektusából szemlélve is: abszurdum. Aki nem ismer egy szabályt, az nyilvánvalóan nem is követheti azt. Gyakorlati szempontból ez a felismerés indokolja a jogismeret kutatását szerte a világban, így Magyarországon is.²

A hazai jogismeret kutatása, főleg ha az alatt empirikus – vagyis a tényleges jogismeret megismerésére irányuló – kutatást értünk, viszonylag szerény keretek között zajlott napjainkig. A rendszerváltás előtt elsőként Kulcsár Kálmán végzett ilyen irányú empirikus kutatásokat, majd Sajó András egyes társadalmi csoportokra – tehát nem a teljes felnőtt lakosságra – fókuszáló kutatásainak voltak jogismereti dimenziói.³

E tanulmányban a tudomásunk szerint első – és ilyenként talán egyetlen – hazai, a teljes lakosság általános jogismeretének feltárására irányuló adatfelvételhez nyúlunk vissza és megkíséreljük annak adatait összevetni a jelenlegi hazai jogismereti adatokkal.

Elsőként a két adatfelvétel jellemzőit mutatjuk be, azt követően az adatok elemzésével kapott eredményeket. Végül az összegző részben megkísérlünk általános áttekintést adni; beleértve azt, hogy a jelenlegi jogismeret sajátásaival összevetjük a fél évszázaddal korábbi jellemzőket. Állításaink alátámasztására értelemszerűen csak a legfontosabb, legáltalánosabb adatokat tudjuk felvillantani. Ugyanakkor élve az internet nyújtotta lehetőségekkel valamennyi olyan ada-

² „Klasszikus” háttérként magyar nyelven ld. Berl KUTCHINSIKY: „A jogtudat”: a jogismeret és a jogról alkotott vélemény kutatásának áttekintése. In: SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia*. Budapest, KJK, 1979. 401–429.; idegen nyelvű kiindulópontként: A. PODGÓRECKI – W. KAUPEN – J. VAN HOUTTE – P. VINKE – B. KUTCHINSKY: *Knowledge and Opinion about Law*. London, Martin Robertson, 1973. A hazai irodalomból pl. SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*. Budapest, KJK, 1986. 273–312.; VINNAI Edina: *Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat* [előadás-vázlat, 13–29.] www.uni-miskolc.hu/~wwwjuris/JOGSZOCIOLOGIA_EA_EGYBEN.pdf; KORMÁNY Attila: *Jogismeret, jogtudat, jogkövetés*. In: FLECK Zoltán et al.: *Jogszociológiai előadások*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 127–151. Az utóbbi időszak nemzetközi szakirodalmának kitűnő áttekintését adja: PÓSCH Krisztián: *Jogismeret, demokratikus értékek támogatottsága és a procedurális igazságossággal kapcsolatos nézetek a mai magyar társadalomban*. In: HUNYADY György – BERKICS Mihály: *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 161–175.

³ A rendszerváltás előtti jogismeret- és jogtudat-kutatásokról lásd részletesen FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. Iustum Aequum Salutare*, 2014/4. 5–40. A rendszerváltást követően jogismeret- és jogtudat-kutatásokra csak korlátozott anyagi lehetőségek és behatárolt elméleti keretek között került sor, azok leginkább a joghallgatókra fókuszáltak. Ld. pl. KORMÁNY Attila: *Empirikus vizsgálat a jogismeretről és jogtudatról*. In: *Jogi Tanulmányok*. Budapest, ELTE ÁJK, 1998. 173–211.; VISEGRÁDY Antal – SCHADT Mária: *Egyetemi hallgatók jogtudata, jogismerete. Jogelméleti Szemle*, 2000/1. jesz.ajk.elte.hu/visegl.html; KELEMEN László: *Joghallgatók a jogról*. Budapest, Sprinter s.a., 2009.; KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II. Szociálpszichológiai kutatás*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2013. A rendszerváltás utáni empirikus jogtudat kutatások áttekintését adja: GAJDUSCHEK György: *Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után. Iustum Aequum Salutare*, XIII. 2017/1. 55–80.

tot hozzáférhetővé tettünk az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Tudástárában,⁴ amelyeket mi magunk is alkalmaztunk. Ez lehetővé teszi az esetleges további kutatásokat, beleértve akár a dolgozat állításainak ellenőrzését és kritikáját is.

2. Az adatfelvételekről: tartalmi és módszertani szempontból

2.1. Az 1965-ös kutatás rövid bemutatása

Kulcsár Kálmán 1965-ben végezte kutatását, amely a társadalom egészének jogismeretéről kívánt képet kapni. Egyfelől a jogismeret különféle területeit akarta mérni, másfelől pedig kereste azokat az ún. magyarázó tényezőket, szakkifejezéssel: magyarázó változókat, amelyek kihatnak a jogismeret szintjére (nem, kor, iskolai végzettség, médiafogyasztás stb.). Eredményeit 1967-ben publikálta.⁵

A kiadvány meglehetősen szokatlan struktúrájú. Az első 26 oldal tartalmazza Kulcsár összefoglaló tanulmányát,⁶ majd szétnyitható oldalakon következnek azok az adattáblák, amelyek az egyes kérdésekre adott válaszokat mutatják be, különféle bontásban: nem, korcsoport, iskolai végzettség, településtípus és foglalkozási kategória, illetve ezek különféle variációi szerint.

Az összegző tanulmány három funkciót is ellát. Egyfelől közli azokat a módszertani ismereteket, amelyek a vizsgálat eredményeinek értelmezéséhez szükségesek. Így bemutatja a mintavétel módját és azt is elmagyarázza, hogy milyen elvi megfontolásokra támaszkodott a konkrét kérdőívi kérdések összeállításánál. Másfelől a tanulmány elméleti hátteret is kínál. Végül, de nem utolsósorban egyfajta összegzését adja a kutatás legfontosabb eredményeinek.

A tanulmányról mai szemmel is csak elismeréssel szólhatunk: mindhárom célt az adott körülményekhez képest meglehetősen magas színvonalon sikerült megoldani. A módszertan bemutatása alapos: viszonylag pontos leírást kapunk az adatfelvétélről, és ez alapján az aránylag jól rekonstruálható is.⁷ Meggyőző

⁴ <http://www.kdk.tk.mta.hu/en/knowledge-on-the-hungarian-law-in-50-years-perspective>

⁵ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA JTI, 1967.

⁶ Uo. 7–33.

⁷ Jóval későbbi, akár a kétezres években megjelent állam- és jogtudományi publikációkkal összevetve is pontos módszertani leírásnak tekinthető Kulcsár bevezetője. Pedig 1965-ben a társadalomtudományi módszereket még sehol nem oktatták (lévén a szociológia 'burzsoá áltudomány'), míg a nyolcvanas évekre a tárgy bevett egyetemi szakká vált. A szociológiai és jogszociológiai kialakulásának történetéről a szocialista magyar jogtudományban ld. FLECK Zoltán: Szocialista jogelmélet és szociológia. *Világosság*, 2004/4. 65–77.

a szerző tájékozottsága – az ebben az időben meglehetősen szórványos – nemzetközi szakirodalomban. Így kutatási eredményei alkalmasak a jogismeret hazai jellemzőinek leírására; mind tudományos, mind gyakorlati szempontból jól hasznosíthatók. A vizsgált összefüggések mai szemmel is kifejezetten relevánsnak tűnnek. Mindez azt is jelenti, hogy a vizsgálat részleges megismétlése lehetséges és értelmes vállalkozás.

A kérdéseket úgy állították össze, hogy három nagy jogterületre vonatkozóan⁸ egyenként 16-19 jogismeretre vonatkozó kérdést tettek fel. Ezen túl 6 kérdés eljárásjogi területre vonatkozott. Jól érzékelhető, és Kulcsár maga is jelzi,⁹ hogy a kérdések jelentős része az ún. szocialista jogra utal: elsősorban olyan szabályok ismeretét vizsgálták, amelyek viszonylag újak voltak tekinthetőek abban az időszakban. Ez módszertanilag logikus választás, amely a vizsgálat – ismét mai szakkifejezést használva – ‘validitását’ biztosítja. A validitás azt jelenti, hogy a kutató az adatfelvétellel valóban azt (jelen esetben a jog ismeretét) méri, amit mérni kíván. A jogszabályokat ugyanis gyakran nem hatályos jogként ismerjük és követjük, hanem azoknak az erkölcsi normákkal egybeeső tartalma miatt.¹⁰ Vagyis valójában nem a jogot ismerjük és követjük, hanem általánosan elfogadott morális normákat. A szocialista jog vizsgálata azonban kitűnő terepet kínált egy-két évtizeddel annak bevezetése után, e „torzítás” kiküszöbölésére és a valódi jogismeret mérésére.¹¹

2.2. Az 2013-as adatfelvétel jellemzői – az 1965-ös fényében

2013-as adatfelvételünket a Szonda-Ipsos végezte el, 1000 fős reprezentatív mintán, a Magyarországon élő felnőtt népesség körében. A lekérdezésre egy ún. omnibusz kutatás keretében került sor. Ez azt jelenti, hogy egy kérőívben számos megbízó által megrendelt kérdést feltesznek és ehhez adódnak még a közvéleménykutató sztenderd kérdései. Az adatokat SPSS file formátumba

⁸ Ezek: (i) államjog-államigazgatási jog (mai fogalomhasználattal tehát: alkotmányjog-közigazgatási jog); (ii) büntetőjog; (iii) polgári jog, ide értve a családjogot és viszonylag nagy súllyal, a ma már kevésbé releváns szövetkezeti jogot is.

⁹ KULCSÁR (1967) i. m. 9.

¹⁰ Ilyenek például a Btk. legalapvetőbb paragrafusai: ne ölj, ne lopj stb. A jogkövetés és a különféle normarendszerek összefüggéseiről ld. SAJÓ (1986) i. m. 156–172.

¹¹ Ezt a tényezőt, ti. a jogszabályok újdonságát, jelen kutatásban kevésbé tudtuk kezelni. A későbbiekben ezt az EU jog szabályai ismeretének a mérésével próbáltuk valamelyest kompenzálni.

rögzítve kaptuk meg, és ezzel a széleskörű statisztikai adatfeldolgozást lehetővé tévő szoftverrel is dolgoztuk fel.

Összesen 13, szövegezésében az 1965-ös adatfelvétellel alapvetően megegyező kérdést tettünk fel. Ezeket és ezek értelmezési módját az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat: A kérdőívben általunk feltett kérdések

Kérdés	Kérdéstípus, kérdés értelmezése
Ön olvasott-e már törvényt?	Kapcsolat a jogrendszerrel
Kért-e már jogi tanácsot, segítséget ügyvédtől, közjegyzőtől?	Kapcsolat a jogrendszerrel
Ön vett-e már részt bírói eljárásban, tárgyaláson?	Kapcsolat a jogrendszerrel
Elfogadja-e a bíróság azt a védekezést, ha valaki nem ismeri a törvényt?	Jogismeret - eljárásjog
Meg lehet-e tagadni a tanúskodást a bíróság előtt?	Jogismeret – eljárásjog
Kötelező-e ügyvéd részvétele a bírósági perben?	Jogismeret – eljárásjog
Ki vagy milyen szervezet hozza Magyarországon a törvényeket?	Jogismeret – alkotmány/államjog
Hány évre választják az országgyűlési képviselőket?	Jogismeret – alkotmány/államjog
Kik választják a minisztereket?	Jogismeret – alkotmány/államjog
Kik választják a polgármestert?	Jogismeret – alkotmány/államjog
Mikor lesz valaki nagykorú?	Jogismeret – polgári jog
Hol vezetik a születési, házassági, halotti anyakönyvet?	Jogismeret – államigazgatási jog
<i>Érvényes-e a saját kezűleg írt végrendelet, ha tanúk nem írták alá?</i>	Jogismeret – polgári jog

Az első három kérdés a jogrendszerrel kialakítható kapcsolat tényeire vonatkozott. Ezeket Kulcsár Kálmán a jogismeret dinamikus oldalaként értelmezte, míg a kifejezetten az ismeret tényére vonatkozó adatokat annak statikus oldalaként. Mi ebben az elemzésben, egyébként Kulcsár elemzéséhez nagyon hasonlóan¹² a jogismeret szintjét befolyásoló tényezőkként értelmeztük ezeket. A következő tíz kérdés pedig a jogismeretre kérdez rá konkrétan, egy-egy tényező tekintetében.

Mint látható, jóval kevesebb kérdéstről van tehát szó, mint amit Kulcsár alkalmazott. Az általa egy-egy jogterület jogismereti kérdéseinek száma 16-19 volt, míg esetünkben ez 5-2-3. Büntetőjogi kérdést egyáltalán nem tettünk fel, mindössze két polgárjogi kérdést használtunk, míg eljárásjogi kérdésből 3-at is. Az alacsony kérdésszám oka kettős. Tartalmilag a Kulcsár által alkalmazott legtöbb kérdést egyszerűen értelmetlen lett volna feltenni, mivel azok sajátos szocialista jogintézményekre vonatkoztak (deviza-bűncselekmény, kezelői jog a TSZ-ben stb.). A másik ok pedig a rendelkezésünkre álló anyagi források korlátozott mértéke volt.

¹² KULCSÁR (1967) i. m. 28–29. és 4. tábla.

Kulcsár az egyes jogterületekre vonatkozó kérdésekből összevont indikátorokat képzett és hármat, illetve négyet elemzett részletesebben a könyv bevezető tanulmányában. Ezeket a jogismereti indikátorokat, Kulcsárhoz hasonlóan képeztük mi is: az adott területre vonatkozó összes jó válaszok számát elosztottuk a feltett kérdések számával.¹³ Az indikátorok így 0 (egyetlen jó választ sem tudott adni a kérdésekre) és 1 (minden kérdésre jó választ adott) között mozoghatnak. A teljes jogismeret indikátorában azonban a négy alkotmányjogi kérdést csak 0,5-ös súllyal vettük figyelembe, hogy ne legyenek irreálisan magas arányban jelen ebben az indexben.¹⁴ Elemzésünk jelentős része elsősorban ezekre az adatokra, mindenekelőtt a teljes jogismeret indikátorára koncentrál. Az alábbi táblázat az így képzett négy, illetve öt indikátor jellemzőit foglalja össze.

2. táblázat: Jogismereti indikátorok

Jogismereti indikátor	1965	2013
Állam-alkotmány és állam-közigazgatási jog	16-19 kérdésből képzett adat	5 (1 közigazgatási jogi) kérdésből képzett adat
Polgári jog	16-19 kérdésből képzett adat	2 kérdésből képzett adat
Büntetőjog	16-19 kérdésből képzett adat	Nincs ilyen változónk
Per- eljárásjog)	6 kérdésből képzett adat, Kulcsár később nem elemzi ¹⁵	3 kérdésből képzett adat
Teljes jogismeret	Az összes kérdésből, de a perjogi kérdések nélkül képzett adat	10 kérdésből, részben súlyozottan képzett adat, magában foglalja az eljárási kérdéseket is!

A fenti kérdéseken túl Kulcsár további, a válaszadó jellemzőit firtató kérdéseket is feltett. Így különösen a kor, nem, iskolai végzettség, a társadalmi státusz (három kategóriában) és a lakóhely település típusára fókuszált. Elemezte továbbá a politikai tájékozottságot (6 kérdéssel), a médiafogyasztást (1 kérdéssel),

¹³ Itt jelezzük, hogy a változó számításához a Kulcsár által közölt képlet – (a helytelen válaszok száma / az összes feltett kérdés száma (uo. 17.) – valószínűleg téves. A képlet így feleslegesen bonyolult és nem veszi figyelembe a „nem tudja” válaszokat, amelyek ez esetben a helytelen válaszhoz hasonlóan értékelendők. Mi a helyes válaszok arányával számoltunk, és gyaníthatóan Kulcsárék is ezt tették.

¹⁴ Az index képzése tehát így írható le: $(05 * \sum [4 \text{ alkotmányjogi kérdés}] + \sum [6 \text{ más kérdés}]) / 8$.

¹⁵ Kulcsár a perjogi kérdéseket részben azok kis kérdésszáma, de különösen azoknak a dolgozata 6. táblázatában (uo. 19.) bemutatott „furcsa” viselkedése miatt nem elemezte. Eszerint az perjog indikátor értéke magasabb az alacsonyabb státuszkategóriákban. Ez azonban minden jel szerint egy adatfeldolgozási hiba eredményeként jelent meg Kulcsár táblázatában, és ez vezetett aztán téves következtetésre. Erre utal, hogy az általunk átvett, alkalmazott és vizsgált három perjogi kérdésből képzett indikátor más indikátorokhoz hasonlóan, vagyis „jól” működik. Az 1967-es kötet 10A jelű, az eljárási kérdéseket társadalmi státusz szerinti bontásban áttekintő táblázat adatai szerint az eljárási kérdésekben is a szellemi dolgozók adják minden kérdésre a legnagyobb arányban, és egy kivétellel, a mezőgazdasági fizikaiak a legkisebb arányban a jó válaszokat.

valamint a társadalmi szervezeti aktivitást (3 kérdéssel). Ezeket a kérdéseket, ún. magyarázó változóként kezelte, olyanként tehát, mint amelyek kihathatnak a jogismeret mértékére.

2013-as omnibusz vizsgálatunkban megkaptuk a Szonda Ipsos által feltett sztenderd kérdések adatait, amelyeket mi is magyarázó változóként használtunk. Ezekből a kérdésekből, bár formailag nem voltak azonosak a Kulcsár által alkalmazottakkal – a politikai ismereten kívül – valamennyi egyéb, az 1967-es publikációban közölt elemzés jól rekonstruálható volt; sőt számos ponton (pl. médiafogyasztás) sokkal részletesebb analízist is lehetővé tettek. Mindezt az elemző részben részletesen is bemutatjuk.

2.3. Nehézségek az 1965-ös adatfelvétel megismétlésében

Az 1965-ös adatfelvétel rekonstrukciója számos problémát vetett fel. Ezek lényegében három csoportra oszthatók: (i.) az általunk képzett indikátorok megbízhatósága; (ii.) a mintavétel módja; és (iii.) az összefüggések statisztikai megbízhatóságának ismeretlen volta az 1965-ös adatok esetében.

2.3.1. A kérdések rekonstruálása

Már utaltunk arra, hogy a legtöbb 1965-ös kérdés nem volt megismételhető. Csak néhány kérdést tudtunk feltenni, ezek egy részét is csak egyszerűsített formában (kevesebb válaszalternatívát megadva.)¹⁶ Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy a Kulcsár által szisztematikusan alkalmazott elemzési keret, amely állam-, büntető- és polgári jogra lebontva tett meglehetősen megbízható (szak kifejezéssel: *reliable*) állításokat, addig ez számunka nem vagy csak nagyon korlátozottan volt lehetséges.

Az alkalmazott kérdéseket a fentiekben már bemutattuk, akárcsak az ezekből képzett indikátorokat. Ebből is érzékelhető, hogy az általunk használt kérdések összetétele nagyban befolyásolhatja a számított indikátorok értékeit is. Az „államjogi” indikátorban pl. esetünkben csak egyetlen, ráadásul sajátos tartalmú (anyakönyvi illetékességre vonatkozó) közigazgatási jogi kérdés szerepel.

¹⁶ Pl. az „Olvasott-e már törvényt?”, valamint a „Vett-e már részt bírósági tárgyaláson?” kérdésekre 2013-ban igen-nem válaszalternatívák voltak megadva, míg 1965-ben az első esetben: „nem, hivatalos lapban, újságban, falragaszon, egyéb helyen”, a második kérdéshez pedig a „peres fél, vádlott, tanú, népi ülnök” válaszalternatívák tartoztak.

Még nagyobb az eltérés a ‘Teljes jogismeret indikátor’ tartalmában, hiszen az tartalmazza, ráadásul nagy, egyharmados arányban az eljárásjogi kérdéseket is, amelyeket Kulcsár, mint jeleztük tévesen, kizárt ebből az indikátorból. Mindez az általunk számított indikátorok megbízhatósága mellett azoknak az 1965-ös adatokkal való összevethetőségét is megkérdőjelezi.

Ezt a problémát úgy kezeltük, hogy számított indikátorainkat, amelyeket tehát a teljes sokaság adataiból kalkuláltunk (és a táblázatban az egyes egyének adataiból számított átlagértékeket adtuk meg), összevetettük egy másik számítási móddal is. Ehhez visszatértünk Kulcsár mellékletekben közölt táblázataihoz és ezekből számítottuk ki, hogy mennyi lenne az egyes indikátoraink adata.¹⁷ Ez utóbbi módszer tehát más (önmagában pontatlanabb, kevésbé informatív) végeredményt ad, viszont az így kalkulált adatok teljes mértékben, teljes megbízhatósággal összevethetőek 2013 és 1965 között. A teljes jogismeret indikátorban úgy csökkentettük az állam vagy alkotmányjogi kérdések túlzott súlyát, hogy a négy kérdést 0,5-ös szorzóval vettük figyelembe, így hatásuk fele akkora lett, mint a többi változónak. Ez a számítási mód elméletileg alkalmasabb mind az időbeli összevetésre, a 2013-as adatok elemzése szerint pedig jobb indikátor a statisztikai összefüggések kimutatásához is, mintha valamennyi kérdést egyenlő súllyal vettünk volna figyelembe.

A jogismereti indexek közül az államjogi ismeretek esetében 2013-ban az jelentett a feldolgozás során kiugró problémát, hogy az arra vonatkozó kérdéseket szinte mindenki meg tudta válaszolni (éles ellentétben minden más, 1965-ös vagy 2013-as indikátorral). Emiatt ennek az indikátornak nagyon alacsony a szórása, így a legtöbb esetben nem mutatható ki erős összefüggés más adatokkal, ott sem, ahol pedig joggal feltételeznénk ilyen kapcsolatot: így pl. a médiafogyasztás, a társadalmi aktivitás a jogrendszerrel való kapcsolatban kerülés és számos további szocio-demográfiai tényező esetében.

Az elemzések során lehetőleg az informatívabb, első verzió szerint, egyéni adatokból számított adatokat használjuk. Ahol azonban azt találjuk, hogy nagy, a végeredményt befolyásoló eltérés van a kétféleképpen számított adat között, akkor e tényre utalunk.

¹⁷ Egy példával bemutatva az eljárást, a polgári jogi ismereteket pl. az egyik módszer esetében úgy képezzük és nyilván Kulcsár is úgy képezte, hogy minden egyénre összeadta a jó válaszok számát és azt elosztotta az összes feltett kérdés számával (kb. 17-el, mi pedig kettővel). A másik módszer esetében megnézzük, hogy az első kérdésre milyen arányban válaszoltak jól (a Kulcsár mellékletben minden kérdésre nézve közölt táblázatokban, és az általunk kiszámított táblázatokból) és ezekből átlagot számítunk.

A magyarázó változóként szolgáló adatok összevethetőségének korlátait az elemzéseknél jelezzük. Összességében úgy véljük, hogy ezek jól összevethetőek Kulcsár elemzéseivel, még ha tartalmukban más kérdőívi kérdéseken alapulnak is.

2.3.2. Mintavétel

Úgy tűnik, 1965-ben, némileg meglepő módon, nem létezett semmiféle kialakított módszer országos reprezentatív kérőíves adatfelvételek lebonyolítására. Ilyen intézmény sem működött.¹⁸ A kutatók így a három nagy jogi egyetem (Budapest, Pécs, Szeged) hallgatói közül toboroztak „kérdezőbiztosokat”. Ez egyfelől azt jelzi, hogy a kérdés módja nem volt igazán professzionális, ám azt feltételezzük, hogy mivel alapvetően ismereti kérdésekről volt szó, a válaszok megbízhatóságát ez kevésbé befolyásolta.¹⁹ Ugyanakkor a mintavétel sajátosan alakult, ami a mi adataink értelmezésére is erősen kihat. A három város mellett még négy (környékbeli) községet vettek be az összesen 1217 fős mintába. Mindez azt jelenti, hogy településtípus szerint a minta rendkívül torz. A kis- és középvárosi kategória teljesen kimaradt az adatfelvételtől, a városi kategóriában két nagyvárost találunk, és a teljes minta közel fele Budapestről származik, míg a kistelepeket négy község képviseli, a teljes mintában mintegy egyötödnyi súllyal. Ez azért is súlyos probléma, mert számos empirikus kutatás kimutatta a legkülönbözőbb területeken, hogy Magyarországon a településtípusok szerint rendkívül nagyok az eltérések (pl. életesélyekben).²⁰ Kulcsár maga is világosan jelzi, hogy a településtípus szerint jelentősek az eltérések a jogismeret tekintetében is.²¹ A minta torz volta tehát kihat a jogismeret Kulcsár által számított indexeire is.²²

További korlátozás, hogy csak a keresőket kérdezték le. Tekintve, hogy manapság az adatfelvételek, így a miénk is, általában a teljes felnőtt népességre vonatkoznak, a megfeleltetés ebből a szempontból meglehetősen problematikus volt.

¹⁸ Tudomásunk szerint ez az intézményes kapacitás csak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1969-es létrejötte után alakult ki.

¹⁹ A nem jogismereti kérdések esetében ugyanakkor gyanús, hogy adatfelvételi hiba történt. Így pl. a napilapot olvasók száma, vagy a jogrendszerrel való kapcsolatba kerülést firtató kérdésekre adott pozitív válaszok irreálisan magas száma kapcsán. Elképzelhető, hogy az iskolázottsági adatok torzítása is ennek tudható be.

²⁰ Ld. KOLOSI Tamás: *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1987.

²¹ KULCSÁR (1967) i. m. 27–28.

²² Tekintve, hogy a tájékozottabb budapestiek mintegy négyszeresen, a felsőfokú végzettségűek is hasonlóképpen túl vannak reprezentálva a mintában, Kulcsár jogismeret adatai az akkori teljes magyar lakosságra számított tényleges adatoknál nyilvánvalóan jóval jobbak.

E probléma feloldására két út kínálkozott. Vagy elfogadjuk az 1965-ös adatfelvételt országosan reprezentatívnak, és ezzel vetjük össze a mi valóban reprezentatív mintánkat, vagy megkíséreljük a mi adatainkat az 1965-ös adatfelvétel adataihoz hasonlóvá tenni. Ez azonban egyfelől a mintanagyság jelentős csökkenésével jár, másfelől pedig azt jelenti, hogy a mostani, „helyes” mintát, az akkori torz, hibás mintához igazítjuk hozzá, a megfelelőbb összevethetőség érdekében.

Végül itt is azt a megoldást alkalmaztuk, hogy 2013-ra nézve két mintát alakítottunk ki. Az egyik a teljes, reprezentatív adatfelvétel mintája, míg a másik egy olyan torzított minta, amely a településtípus szerinti összetételében tükrözi, az „aktivitás” tekintetében pedig közelíti az 1965-ös mintavételt. Utóbbi korrekció kétféle módon történhet. Szó szerinti értelmezésben kiszűrhetjük a mai mintánkból az ún. inaktívakat (tanulók, nyugdíjasok, gyermekükkel otthon lévő kismamák, és – főleg – a munkanélküliek tömege). Bár szólnak emellett érvek, fontos ellenérv, hogy 1965-ben mindenkinek dolgoznia kellett (a „közveszélyes munkakerülés” büntetendő volt), a GYES sem volt olyan kiterjedt stb. A mai inaktívak jelentős része tehát 1965-ben dolgozó lett volna. Igaz ugyanakkor, hogy ekkor még viszonylag sok nő volt háztartásbeli. Másfelől az „otthonmaradás” ebben az időszakban az információktól való elszigetelődést inkább jelentette, mint később, a rádió, majd a TV, és ezt követően az internet otthonokba való eljutásával. Végül a 65 évesnél idősebbeket zártuk ki a továbbiakban korrigált mintának nevezendő, 2013-as mintából. A településtípusok szerinti torzítást úgy csökkentettük, hogy kizártuk saját adatfelvételünkől a 7.000 és 60.000 fő lakosságú településeket²³ és a megmaradó településtípusokat visszasúlyoztuk Kulcsár 1217 fős mintájához, a budapestieket mintegy 4,1, a nagyvárosiakat, 3,8-es, a 7000 fő alatti települések lakóit 0,9-es súllyal figyelembe véve. A „Korrigált minta” kifejezés a szövegben az így kialakított mintára utal.

További torzítást jelentett, hogy Kulcsár mintájában rendkívül magas a felsőfokú végzettségűek aránya. Míg a KSH népszámlálási adatai szerint a 15 évnél idősebb lakosságnak 1960-ban 2,5%-a, 1970-ben pedig 4,1%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel,²⁴ addig ez az adat Kulcsár mintájában 8,5% volt. Ezt a torzítást azonban nem korrigáltuk, mert valószínűsítettük (de adatok hiányában kontrollálni nem tudtuk), hogy a felsőfokúak magas aránya jórészt a budapesti és – egyetemi – nagyvárosi lakosság túlreprezentáltságából következik, így a kettő egymástól független korrekciója „túlkorrigáláshoz” vezetne.

²³ A két csoport kizárása után az ezres minta nagysága 517 főre csökkent.

²⁴ *KSH Népszámlálás, Országos adatok* (www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_00) 1.1.4.3 Tábla: A 7 éves és idősebb népesség legmagasabb befejezett iskolai végzettség és nemek szerint.

Összegezve, a kérdőív és a mintavétel eltéréseiből származó módszertani problémákat, némileg bonyolítva az elemzést, de jobbára kezelni tudjuk. Kétféle jogismereti indexünk és kétféle mintánk van 2013-re nézve. Ez adott esetben az 1965-ös adatoknak négyféle 2013-as adattal való összevetését igényli. Ez az olvasót teljesen és szükségtelenül összezavarhatja. Az alábbi elemzésben ezért az összefüggéseket főszabályként a 2013-as korrigált mintát alapul véve, az abból számított értékek alapján elemezzük. Természetesen mindvégig figyelembe vesszük a másik három lehetőséget is, és amikor jelentős eltérés mutatkozik ezek között, azt jelezzük.

2.4. A statisztikai összefüggések megbízhatósága

Az 1965-ös adatokat Kulcsár részben gyakorisági táblázatokkal, részben pedig a jogismereti indexek átalaginak csoportonkénti megadásával közli. Számos esetben jól láthatóak, nyilvánvalóak az összefüggések, ám ennek megbízhatóságát a modern társadalomtudományokban mérni is szokták, az egyes tesztek szignifikancia értékeinek megadásával. Kulcsár könyvében – érhető módon – ilyen adatok még nincsenek. Ezt a problémát úgy kezeltük, hogy 2013-as adataink elemzése során alkalmaztuk mindazokat a módszereket, amelyeket a modern technika lehetővé tesz, így természetesen az összefüggések megbízhatóságáról (szignifikanciaszintjéről) minden esetben kaptunk adatokat. Bár szigorúan véve, módszertanilag-matematikailag téves, de a gyakorlatban a legtöbb esetben valóban alkalmazható hüvelykujjszabály, hogy ha egy összefüggés a 2013-as adatok esetében szignifikáns, és az összefüggés erőteljesebbnek tűnik az 1965-ös adatok táblázataiban, akkor az összefüggés valószínűleg akkor is szignifikáns volt.

Ezen túl a Kulcsár által az egyes kérdésekhez megadott gyakorisági táblák esetében elvégeztük az általában bevett, régóta használt ‘Khi négyzet próbát’. Ez számszerű választ ad az egyes mutatószámok közötti összefüggésekről. Ezekre a tanulmány megfelelő részein (elsősorban az ún. szocio-demográfiai adatok elemzése során) szintén támaszkodni fogunk.

2.5. Bevezetés az alkalmazott módszerekhez, azok értelmezéséhez

Tekintve, hogy e tanulmány elsősorban jogászok számára készül, akik kevésbé jártasak a társadalomtudományi szemléletben és módszerekben, elkerülhe-

tetlen, hogy egy rövid alapszintű összegzést adjunk az alábbiakban használt fogalmakról és módszerekről.²⁵

A társadalomtudományok egyik meghatározó, de nem kizárólagos módszere a kvantitatív adatok matematikai statisztikai módszerekkel történő elemzése. Ebben a kontextusban ún. ‘változókról’ beszélünk. A változók az egyes egyedekre (leggyakrabban személyekre) vonatkozó adatok. Azért nevezik változóknak, mert ez a szám egyedenként változhat. (Pl. a kor adat.)

A legegyszerűbb elemzések során egy szempont, egy változó szerint vizsgáljuk az egyedeket. Ennek legegyszerűbb módszere, ha megadjuk, hogy a változó egy értéke hány egyedet jellemez. Ezt nevezzük ‘megoszlásnak’ Pl. hány nő és hány férfi van egy adott csoportban. A megoszlást meg lehet adni számszerűen (hány fő, amit általában „N”-el jelölnek), vagy gyakran százalékos arányban. Persze például a kor adat esetében ez már elég sok oszlopból állna. Ilyen esetekben szokták megadni a ‘középértéket’ (pl. átlagéletkor), és gyakran a ‘szórást’ (mennyire térnek el az egyes egyedek az átlagtól).²⁶ A szórás azért is fontos, mert a legtöbb statisztikai módszer ennek az elemzésén alapszik. Ha nincs szórás, akkor elemzésre sincs lehetőség.²⁷

Természetesen minden ilyen érték csak akkor nyer értelmet, ha azt tudjuk mihez viszonyítani, például más országok hasonló adataához. Jelen esetben az elsődleges viszonyítási pontot az 1965-ben ugyanazon kérésekre adott válaszok jelentik. Ehhez képest mondhatjuk azt, hogy valamely adat alacsonyabb, vagy magasabb.

A valódi statisztikai elemzés akkor kezdődik, ha két vagy több tényező, vagyis változó közötti kapcsolatot vizsgáljuk. Ehhez gyakran megkülönböztetünk ‘függő változót’ (azt a tényezőt, amire gyakorolt hatást mérni kívánjuk) és ‘független’, avagy ‘magyarázó változót’, azt a tényezőt, amelyikről azt feltételezzük, hogy a függő változóra hat, annak megoszlását befolyásolja. Ebben

²⁵ Aki mélyebb ismereteket akar szerezni, annak ajánljuk Earl Babbie már magyar nyelven is több kiadást megért, *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* c. könyvét, amely közérthetően tárgyalja ezeket és számos más kérdést is. Jóval rövidebben és alacsonyabb szinten: GAJDUSCHEK György – HAJNAL György: *Közpolitika. A gyakorlat elmélete és az elmélet gyakorlata*. Budapest, HVG-Orac, 2010. 185–210.

²⁶ Ha egy kérdésre (1) egyetért, (2) bizonytalan, (3) nem ért egyet válaszok adhatók és 100 emberből 100 a 2. válaszalternatívát választja, akkor az átlag 2 lesz és a szórás 0 (mert senki sem választott az átlagtól eltérő értéket). Ha azonban 50 egyetért, 50 nem, akkor az átlag szintén 2 lesz, ám a szórás 1, mert mindenki az átlagtól 1-el eltérő értéket választott. A szórás így a ‘polarizáltság’ mértékét (is) jelzi.

²⁷ Ha pl. minden hallgató érdemjegye jeles, akkor ez az adat a statisztika számára nem (sem) bír információértékkel. A magas jogismeret miatt ez a probléma néhány változókkal, így pl. a 2013-as alkotmányjog-ismeret adatokkal.

az elemzésben a függő változó általában a jogismeret. Két vagy több változó közötti összefüggést ebben a dolgozatban számos módon mérjük.

A legegyszerűbb módszer a ‘keresztábra’. Pl. hányan válaszolnak helyesen egy jogismereti kérdésre férfi-nő, vagy foglalkozási csoport stb. szerinti bontásban. Kulcsár 1965-ös publikációjában ezt a táblázatos módszert alkalmazza (külön megadva az N és külön a százalékos adatokat) és mi is ezt tettük, amikor ‘tükörtáblákat’ képeztünk saját adatainkból. Kulcsár itt egyszerre számos tényezőt határoz meg. Ezeket több dimenziós táblának nevezzük, mert számos szempont együttes hatását vizsgálja a jogismeret adataira. A keresztábrán gyakran ránézésre láthatók összefüggések. (Pl. a nők 1965-ben kevésbé tájékozottak.) Ám, hogy mit tartunk meggyőző eltérésnek (pl. mennyivel nagyobbak kell lennie a férfiak tájékozottságának, hogy ezt a kijelentést megtegyük) tulajdonképpen szubjektív értékelésen alapszik.

Ezt a problémát oldja meg az ún. ‘khi négyzet próba’, ami azt teszteli, hogy a táblázat tényleges adatai mennyire térnek el a szélmegoszlásokból számított adatoktól. Ha pl. egy sokaságban a férfiak és nők aránya 50%-50% és összeségében 20% ért egyet, míg 80% nem az állítással, akkor azt várjuk, hogy az „egyetért-nő” cellában ($0,2 \cdot 0,5 = 0,1$) a teljes populáció 10%-át találjuk. Ám ha ehhez képest 16%-os adatot találunk itt (ami egyben azt is jelenti, hogy a férfiaknál csak 4%-ot), akkor a khi négyzet próba számszerűen jelzi, hogy itt szignifikáns eltéréstől van szó.

A keresztábrákban tehát, két vagy több tényezőt tekintve számoljuk ki a gyakoriságokat. (Pl. hány 30–39 év közötti férfi mondta, hogy olvasott már törvényt.) Számos általunk (és Kulcsár főszövegében is alkalmazott) táblázat ettől eltér. Ezek a táblázatok nem gyakoriságokat hanem átlagértékeket közölnek. Egy ilyen táblázatban tehát azt találnánk, hogy milyen pl. a 30–39 év közötti férfiak az átlagos jogismereti szintje. Ezek az értékek mindig 0-1 között mozognak, mivel Kulcsár ezeket így számította és mi is követjük ezt a megoldást. Minél magasabb értéket találunk egy ilyen táblázat cellájában, annál magasabb a jogismeret az adott csoportban.

A legtöbb statisztikai módszer esetében egy sajátos mérőszám (pl. R, F) utal a kapcsolat erősségére, míg valamennyi módszer esetében egy tényező jelzi az összefüggés megbízhatóságát. Ezt utóbbit nevezik ‘szignifikanciának’. A szignifikancia (továbbiakban: szf.) tehát azt adja meg, hogy egy látszólag meglévő statisztikai összefüggés, vajon mennyire biztosan van jelen a valóságban. Minél kisebb a szignifikancia értéke, annál kisebb a tévedés valószínűsége, vagyis: minél kisebb a ‘szf.’, annál biztosabb az állítás. Ebben a dolgozatban

általában 0,001 alatti szignifikancia szinten teszünk állításokat,²⁸ kivételesen ennél magasabb értékeket is elfogadunk, de azt mindig külön jelezzük.

A ‘korrelációs számítás’ azt a feltételezést teszteli, hogy két változó között lineáris kapcsolat áll fenn. Egyszerűbben fogalmazva: összességében minél nagyobb az egyik, annál nagyobb, vagy annál kisebb a másik változó értéke. (Ezt feltételezhetjük pl. az iskolai végzettség szintje és a jogismeret között). A korrelációs együttható értéke (jelölése: R) (-1) – (0) – (+1) között mozoghat, ahol a 0 a kapcsolat teljes hiányát jelzi, -1 a teljes, ellentétes kapcsolatot (‘fordított arányosság’) és +1 a teljes azonos irányú (‘egyenese arányosság’) kapcsolatot.

A korrelációnál bonyolultabb, ám sok szempontból hasonló módszer a ‘regresszió-számítás’. Ebben az esetben számos tényező lineáris összefüggését vizsgáljuk egyetlen másik tényezővel: egy függő változót számos független változóval próbálunk meg magyarázni. Ami tehát a statisztika logikája szerint azt jelenti, hogy a független változók ismeretében, mennyire pontosan tudnánk megjósolni a függő változó értékét. Ezzel a módszerrel is vizsgáljuk a jogismeret mértékére ható tényezőket. A módszer előnye, hogy alkalmas lehet a magyarázó változók közötti együttjárások, az ún. ‘multikollinearitás’ kiszűrésére.²⁹

Mindkét módszer alkalmazásának előfeltétele, hogy a változók értékei valamiféle számszerűen értelmezhető adatok legyenek. Egyes esetekben azonban ilyen összefüggés nincs. (Ilyen pl. a nem, vagy ilyen lenne a megye.) Ilyen esetekben az ‘ANOVA’ módszer alkalmazható. Ennek során azt vizsgáljuk, hogy az egyes csoportok (pl. a hús megye válaszadói) mennyire térnek el egymástól bizonyos, számszerű tényezők (pl. jogismeret) tekintetében. Az ANOVA elemzés értéke az F, amely csak pozitív értéket vehet fel, de nincs felső határa. Minél nagyobb, annál erősebb az összefüggés.

Mind a regresszió, mind a korreláció, mind az ANOVA módszer esetében a statisztikai programcsomag (SPSS) kiszámítja a szignifikancia értékét.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a statisztikai módszerek két vagy több változó között számszerű összefüggést mérnek, és semmit nem mondanak azok kauzális kapcsolatáról. Ez egyes esetekben nyilvánvaló. Például nyilván nem a jogismeret határozza meg az iskolai végzettséget, hanem az összefüggés fordított irányú. Máskor ez a tény nem ilyen egyértelmű. Gyakran a látszólagos összefüggés mögött egy harmadik, rejtett magyarázó változó áll. A médiafogyasztás

²⁸ Ez tehát némileg leegyszerűsítve azt jelenti, hogy egy az ezerhez fogadhatnánk arra, hogy az állítás igaz.

²⁹ Pl. azt találhatjuk, hogy a „falusiak” és az idősek kevésbé ismerik a jogszabályokat. Ám lehet, hogy előbbi egyszerűen az a tény magyarázza, hogy falun főleg idősek élnek, a középkorú és fiatal falusiak ugyanolyan tájékozottak, mint a városiak.

jellegét és a jogismeretet egyaránt meghatározhatja a magasabb érdeklődési vagy kulturális szint. Hasonlóképpen a társadalmi és a jogi aktivitást mögött is állhat egy harmadik tényező, vagy akár az, hogy a társadalmi aktivitás okán, valakinek nagyobb valószínűséggel lesznek jogi ügyei, és előbbi, az utóbbin keresztül magyarázza a magasabb szintű jogismeretet stb.

Az adatfelvételek további nagy kérdése, hogy kitől szerezzük azokat. E tekintetben a leglényegesebb fogalmak esetünkben a ‘populáció’ avagy ‘teljes sokaság’ és a ‘minta’. A probléma lényege, hogy mivel nem szerezhetünk adatot a teljes sokaságról (mert akkor Magyarország összes felnőtt lakosát meg kellene kérdezni), helyett sokkal kevesebbet, általában 1000 főt kérdezzük meg. A mintavétel lényege, hogy az abban szereplőktől kapott adatok összességében arányaiban megfeleljenek annak, mint amit a teljes sokaság megkérdezésével kapnánk. A jó minta tehát ‘reprezentálja’ a teljes sokaságot. Ez a 2013-as adatfelvétel esetében fennáll: legfontosabb tényszerű mutatóiban megegyezik a teljes lakossággal, és a válaszadók véletlenszerűen kerültek kiválasztásra, ami szintén alapelvárás a mintavétel során. Kulcsár adatfelvétele azonban ezt a szempontot több tényező tekintetében is sérti, amit a fentebb jelzett módon kezeltünk.

2.6. A kutatás bemutatása

E tanulmányban – terjedelmi okokból – csak a legfontosabb adatokat tudjuk bemutatni, leginkább táblázatos formában. A kutatás során azonban nagy mennyiségű adatot használtunk fel, illetve nagyszámú táblázatot képeztünk, részben Kulcsár Kálmán adattábláira és azok feldolgozásaira, részben pedig saját adatfelvételünkre alapozva. Ezeket a tudományos közönség vagy bármely érdeklődő számára hozzáférhetővé tettük a fentebb említett módon.

3. Elemzés

E részben az adatok összehasonlító elemzését mutatjuk be. Előbb az egyes adatok 1965 és 2013 közötti eltéréseit önmagukban tekintjük át, illetve megkíséreljük azokat értelmezni. E keretben bemutatjuk az egyes kérdésekre adott válaszokat, majd a jogismeret összevont indexeit is. Ezután azt elemezzük, hogy mivel magyarázható a jogismeret mértéke, mi hat arra, illetve, hogy ezek a magyarázó tényezők és azok hatása mennyiben változott (avagy sem) az elmúlt mintegy 50 évben.

Az időbeli változásokat előbb az egyes kérdések esetében vizsgáljuk, majd az összevont indexek tekintetében.

3.1. Az alapadatok változása

3.1.1. A kérdőív kérdéseire adott válaszok változása

Nézzük elsőként, hogy miként alakult a kiválasztott 13 kérdésre adott válaszok aránya a két időpontban (a 2013-as adatok esetében mindkét mintára számítva ezeket az adatokat)!

3. táblázat: Alapadatok: Pozitív/Jó válaszok aránya

Kérdés	1965	2013 T	2013 K*
Jogi aktivitást mérő kérdések (kapcsolatba került a jogrendszerrel) **			
Ön olvasott-e már törvényt?	76,7%	38,3%	43,9%
Kért-e már jogi tanácsot, segítséget ügyvédtől, közjegyzőtől?	32,9%	39,7%	44,0%
Ön vett-e már részt bírói eljárásban, tárgyaláson?	44,5%	27,1%	26,4%
Jogismeretet mérő kérdések			
Elfogadja-e a bíróság azt a védekezést, ha valaki nem ismeri a törvényt?	74,6%	82,8%	83,6%
Meg lehet-e tagadni a tanúskodást a bíróság előtt?	52,4%	50,5%	55,9%
Kötelező-e ügyvéd részvétele a bírósági perben?	57,4%	57,1%	59,0%
Ki vagy milyen szervezet hozza Magyarországon a törvényeket?	44,9%	76,0%	76,0%
Hány évre választják az országgyűlési képviselőket?	63,9%	97,1%	98,1%
Kik választják a minisztereket?	36,2%	38,3%	42,4%
Kik választják a polgármestert?	32,3%	88,1%	87,5%
Mikor lesz valaki nagykorú?	86,9%	98,6%	98,2%
Hol vezetik a születési, házassági, halotti anyakönyvet?	90,5%	92,3%	93,9%
Érvényes-e a saját kezűleg írt végrendelet, ha tanúk nem írták alá?	29,9%	19,9%	23,2%

* T: teljes (ezer fős) reprezentatív minta, K: korrigált (a módszertani részben leírtak szerint, az 1965-ös, torz mintához igazított, korrigált) minta alapján

** Pozitív válaszok: olvasott törvényt, kért jogi tanácsot, részt vett bírói eljárásban.

A jogrendszerrel való kapcsolatba kerülést mérő három kérdés közül kétben az 1965-ös érték jóval magasabb, mint a 2013-as. A közjegyzői, ügyvédi találkozások magasabb száma nyilván az ügyvédi pálya kinyílásával, az ügyvédek számának robbanásszerű megnövekedésével is összefügg.³⁰ A másik két kérdés esetében a válaszalternatívák korábban jóval részletesebbek voltak,

³⁰ Vö. SZABÓ Miklós: A jogászképzés társadalmi funkciójáról – húsz év múlva. In: SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor emlékkönyv.* Debrecen. DE ÁJK, 2005. 307–327.

miként erre fentebb utaltunk. Ez valamelyest növelhette a pozitív válaszok arányát. A magas arány mögött nagymértékben a minta torzítása állhat, hiszen a három jogi egyetemi város adja a minta mintegy 90%-át. Ezek az adatok, a tényekkel összevetve is torzítottak tűnnek. A legutolsó, a bírósági esetszámokra utaló adatforrás, amelyet sikerült feltárnunk az 1974-ben – ilyenként elsőként – publikált *Statisztikai zsebkönyv* volt.³¹ A *Zsebkönyv* adatait a KSH jelenre és közelmúltra vonatkozó adataival összevetve azt találjuk, hogy a bírósági ügyek száma inkább magasabb a 2013-as és azt megelőző időszakban, de semmiképpen sem alacsonyabb, mint 1965-ben és valószínűsíthetően az az előtti évtizedekben volt.³² Másként fogalmazva ezek az adatok önmagukban és az időbeli összevetésben is meglehetősen magasak. A tényleges 1965-ös adat e tekintetben minden bizonnyal jóval alacsonyabb.³³

A jogismeretre vonatkozó kérdéseinket tekintve a legtöbb esetben határozott javulás volt észlelhető. Különösen szembetűnő ez az alkotmányjogi kérdések esetében. A polgármester választásra vonatkozó kérdésre 2013-ban közel háromszor annyian adtak jó választ, mint 1965-ben³⁴ és a 4. és 5. kérdések esetében is 50% feletti növekedés volt tapasztalható. Talán nem alaptalan azt feltételezni, hogy mindebben a demokratikus működés jó két évtizedes hatása érhető tetten. A hatvanas években a lakosság is jól érzékelte, amit egyébként az Alkotmány 3. §-a explicite jelzett is, hogy a lényegi döntések a pártközpontban, és nem a választott politikai testületekben dőlnek el. Maga a választás is csak tényleges alternatívák nélküli szavazás volt. Mindez alapvetően átalakult, amit az állampolgárok is észleltek. Ezt nyilván erősítette, hogy az információkat

³¹ *Statisztikai Zsebkönyv 1974*. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1974. XX. Fejezet, Igazságszolgáltatás. 1. és 2. tábla. Kísérletünk, hogy a KSH-ból, az Igazságügyi Minisztériumtól, illetve az Országos Bírósági Hivataltól ezeknél korábbi, így adekvátabb adatot szerezzünk sikertelennek bizonyult.

³² 1965-ben jogerősen elítéltek száma 63.936 fő volt (1960: 52.050; 1970: 46.036). Ehhez képest a KSH STADAT adatbázisa szerint 2013-ban jogerősen 70.326 főt ítélték el, ami a korábbi húsz év legalacsonyabb adata, hiszen ebben az időszakban az átlagos adat megközelíti a 90.000-t. Forrás: STADAT, 2.8.3. tábla; http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zjj001.html. A polgári ügyek száma 1970-ben (a legkorábbi közölt adat): 170.664 volt, míg ugyanezen adat 2013-ban 177.128, a polgári peres ügyek (148.181) mellett ide számítva a gazdasági és munkaügyi pereket is, de a „nemperes” ügyeket – a maguk rendkívül magas és rendkívül ingadozó ügyszámával nem. Az így értelmezett, az 1970-es adatnak talán leginkább megfelelő mutatószám 1993-tól számított átlagos értéke 202.000. Forrás: STADAT, 2.8.1. tábla; www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zjb001.html.

³³ Ugyanakkor Kulcsár adatai továbbra is alkalmasak lehetnek a jogrendszerrel való kapcsolat és a jogismeret közötti összefüggés mérésére, amit később teszünk meg.

³⁴ Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy az 1994-től bevezetett közvetlen választás egyszerű, átlátható módszert jelent, ellentétben a tanács, a végrehajtó bizottság és a pártbizottság „vasháromszögében” egyszíntű tanácselnök helyzetével.

szisztematikusan sugározta a politikai marketing, illetve az egymással versengő pártok PR tevékenysége.

Más területeken a jogismeret növekedésének mértéke jóval szerényebb, de azért érzékelhető. Egyetlen kérdésben, a saját kezűleg írt végrendelet hitelessége tekintetében azonban van egy határozott, 22%-os csökkenés, aminek következtében azt találjuk, hogy a magyar lakosságnak ma csak mintegy ötöde tud erre a kérdésre helyes választ adni. Ez nagyjából annak az aránynak felelhet meg, ahányan ezzel kapcsolatban személyes tapasztalattal is bírnak. Hiba lenne ennek az egyetlen adatnak a kapcsán túlzott spekulációkba bocsátkozni. Nem kizárt azonban, hogy összefüggés lehet a változás és a bizalom alacsony szintje között.³⁵ De arra is utalhat ez az adat, hogy a 'jogi hitelesség' képzete valami, a mindennapi élettől (ti. leülök, és leírom kézzel miként végrendelkezem) teljesen elrugaszkodott jelenségként él az emberek gondolkodásában, ami a jognak egy ősi, a mitikus jellegéhez kapcsolódó felfogására utalhat.³⁶

Azokra a kérdésekre is utalni kell, amelyek területén a jogismeret mindig is meglehetősen magas volt. Viszonylag meglepő, milyen sokan tudták, hogy a bíróság nem fogadja el védekezésként, hogy valaki nem ismerte a törvényt. 1965-ben egyébként ezzel kapcsolatban megkérdezték azt is, hogy mennyire tartják ezt igazságosnak. Az érintetteknek csak mintegy ötöde tartotta igazságtalannak; a fizikai dolgozók minimálisan nagyobb arányban, mint a szellemiek. Nagy arányban adtak helyes választ arra is, hogy mikor lesz valaki nagykorú; és ezt 2013-ban lényegében mindenki tudja. Azt, hogy hol vezetik az anyakönyvet a lakosság több mint kilenctizede tudja, és ez az érték alig nőtt fél évszázad alatt. Ez azért meglepő, mert Kulcsárék érzékelhetően másra számítottak.³⁷

3.1.2. A jogismeret összevont indexeinek változása

Az alábbi táblázat azokat az indikátorokat mutatja be, amelyek a jogismeret egyfajta összevont mutatóiként szolgálnak. Ezen indikátorok előállításának egyik célja a Kulcsár által alkalmazott adatokkal való összevetés, másik célja

³⁵ Ld. erről: BODA Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés*. Budapest, Argumentum. 2013.

³⁶ A jog és rítus kapcsolatáról a modern jogi antropológia szemszögéből ld. Agnes T. M. SCHREINER: Rítus és jog. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia*. (Budapest, [k. n.]) 2000. 314–321.; Peter A. WINN: Jogi rítus. In: H. SZILÁGYI (2000) i. m. 322–337.

³⁷ A kérdéshez kapcsolódó válaszalternatívák a következők voltak: nem tudja, tanácsnál, papnál, mindkettőnél.

pedig, hogy a későbbi elemzésekhez szolgáljon kiindulópontként.³⁸ Ezen a ponton jelentkeznek az összevetésnek mindazon nehézségei, amelyeket a fentiekben bemutattunk, és látható az is, hogy számos megoldással kontrolláltuk a lehetséges hibákat. A táblázat adatai, a korábban bemutatott, kétféle adatképzés szerint tagolva, így:

- 1965fa: Kulcsár Kálmán 1965-ös tanulmányának főszövege alapján gyűjtött adatok
- és az ennek megfelelően, az eredeti adatokból (az adatbázisból számított)
 - 2013f_t: a 2013-as teljes mintára
 - 2013f_k 2013-as ún. korrigált, Kulcsár mintájához visszatorzítt, minta alapján kapott eredmények
- 1965ta az 1965-ös adatok táblázataiból, kifejezetten az általunk feltett kérdésekre számított adatok³⁹
- és ennek megfelelően, a 2013-as adatokból képzett változók táblázataiból számított adatok
 - 2013sz_t a 2013-as teljes mintára
 - 2013sz_k a 2013-as korrigált mintára

4. táblázat: Jogismereti indikátorok áttekintése

Jogismereti index típusa	Alapadatokból számított			Táblázatos összesítésekből számított		
	1965fa	2013f_t	2013f_k	1965ta	2013sz_t	2013sz_k
Államjogi (Alkotmány, Közigazgatás)	0,46	0,81	0,82	0,54	0,75	0,77
Polgári	0,59	0,60	0,62	0,58	0,59	0,61
Eljárásjogi	0,78	0,62	0,64	0,61	0,64	0,66
Büntetőjogi	0,59	--	--	--	--	--
Korrigált teljes (Összesen)	0,55	0,68	0,70	0,60	0,67	0,69

-- Hiányzó, nem rekonstruálható adatok.

Megállapítható, hogy az államjogi ismeretek mértéke rendkívüli mértékben nőtt, bár figyelembe kell vennünk, hogy ez az indikátor esetünkben elsősorban

³⁸ Az összevont adatok biztosítják, hogy ne kelljen a 10 jogismereti kérdést egyesével elemezni pl. az öt szocio-demográfiai adattal való összefüggésükben, hiszen az áttekinthetlenné tenne egy ilyen elemzést. Ehelyett, elemezhetjük csak a teljes jogismeretre (teljes jogismeret indikátorra) gyakorolt hatását ezeknek a tényezőknek (vagyis ötven helyett öt összefüggést kell vizsgálnunk), utalva esetleg az egyes jogterületek jogismeretében jelentkező eltérésekre.

³⁹ A táblázat adataiból számított teljes jogismeret mutató esetében is az államjogi kérdéseket 0,5-ös súllyal vettük figyelembe.

alkotmányjogi ismereteket tartalmaz. A polgári jogba tartozó kérdések esetében kis mértékű, de minden mérési módszer szerint egyértelműen megállapítható növekedés érzékelhető. Ne felejtjük el, hogy az e körben feltett két kérdés közül az egyik volt az az egyetlen, ahol a jogismeret csökkenését tapasztaltuk, élesen eltérve az általános tendenciától. Ez azt valószínűsíti, hogy összességében a polgári jog területén a jogismeret növekedése jelentősebb lehet, mint amit mértünk. Az eljárásjogi ismeretek esetében az első blokk látszólagos ismeret-csökkenése, alighanem a már említett 1965-ös adathiba téves következménye. A második adatblokkból látható, hogy az adott három kérdést tekintve, a jogismeret érzékelhetően, a polgárjognál nagyobb mértékben növekedett ezen a területen is.

Összességében, az összevont indikátorok elemzése alapján azt mondhatjuk, hogy a jogismeret mértéke, legalábbis az általunk mért kérdések tekintetében határozottan javult az elmúlt fél évszázadban. Ezen belül kiugróan magas a növekedés a politikai rendszerhez közvetlenül kapcsolódó alkotmányjogi ismeretek esetében és kisebb arányú más jogterületeken. (A büntetőjogot pedig nem tudtuk mérni.)

Az alábbiakban három pontba szedve azt tekintjük át, hogy a jogismeretre ható tényezők miként „működtek” 1965-ben és ehhez viszonyítva, hogyan értelmezhető ugyanezen tényezők hatása 2013-ben. Kiindulópontunkat tehát ismét Kulcsár elemzése jelenti, amely – értelmezésünk szerint – a következő három általános tényező-csoport hatását vizsgálta:

1. Szocio-demográfiai tényezők (amelyek közül Kulcsár öt tényezőt vizsgált részletesen).
2. Általános közéleti tájékozottságot befolyásoló tényezők.
3. A jogrendszerrel való kapcsolatba kerülés.

3.2. A szociodemográfiai tényezők hatása a jogismeretre

Kulcsár elemzésében öt szocio-demográfiai tényezőt használ fel: nem, kor, iskolai végzettség, foglalkozási csoport és a lakóhely település típusa. A kifejezetten demográfiai, ha úgy tetszik biológiai tényezőkhöz (kor, nem) is társadalmi jellemzők társulnak.

Különösen igaz ez a nemi szerepek és a kor vonatkozásában is. A hatvanas években a nők nagyon jelentős része háztartásbeli volt még, ami kihat tájékozottságukra is (ebben az időben a TV jórészt ismeretlen volt és számos háztartásban

a villany sem volt bevezetve).⁴⁰ Hasonló a helyzet az idősebbek körében. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy ezek a csoportok nem jelennek meg a kutatásban, hiszen csak az aktív dolgozókat kérdezték. (A teljes lakossági jogismeret tehát nyilván alacsonyabb szintű lett volna, mint ami a felmérés adataiból előállt.) Az azonban tudható, és az adatokból is érzékelhető, hogy a nők emancipációja kezdeti szakaszban járt, ez az iskolai végzettség adataiból is megismerhető. E tekintetben óriási változás ment végbe az elmúlt fél évszázadban.

Szociális jellemzőként Kulcsár kutatása a lakóhelyet, az iskolai végzettséget és a foglalkoztatási csoportba tartozást tartalmazza. Ezeket ma státusváltozóknak neveznénk.⁴¹ A településtípus szerinti felosztást a már bemutatott adatfelvételi korlátok nagyban befolyásolták, bár azt a táblázatokban használt „Budapest-város-község” kategorizálás elfedi. Az iskolai végzettség kapcsán hét kategóriát vettek fel, amit 2013-ban lényegében mi is követtünk. Szembetűnő, bár nem meglepő változás az iskolába nem jártak eltűnése, a 8 osztályt vagy annál kevesebbet végzettek arányának jelentős csökkenése (65%-ról, 20%-ra), míg a felsőfokú végzettségűek az 1965-ös felülreprezentáltsága miatt az az arány alig nőtt. Mindezt, de különösen az iskolai végzettség mutatójának igen nagymértékű javulását az adatok értelmezése során figyelembe kell venni. (Ez ugyanis a jogrendszerrel, a jogi tájékoztatástól teljesen független tényező.) A foglalkoztatási csoportra vonatkozóan, ebben az időszakban megszokott módon mezőgazdasági fizikai – fizikai – és szellemi dolgozók közt (lásd még: parasztság, munkásság, értelmiség) tesz különbséget a kutatás és az összehasonlítás céljából ezt mi is követtük.

Az alábbi elemzésben elsőként a jogismeret korábban már bemutatott indexadatait vizsgáljuk, aszerint, hogy azok milyen összefüggést mutatnak, a szocio-demográfiai változókkal. Ezután az 1965-ös és a 2013-as adatok táblázataira vonatkozó khi négyzet értékeket vizsgáljuk röviden. Ezeknek a tényezőknek a hatását az utolsó fejezetben korrelációs és regressziós elemzésnek is alávetjük még.

3.2.1. Ismeret-indexek összefüggése az öt szocio-demográfiai változóval

Milyen típusú összefüggés ismerhető fel a jogismeretre számított index változók és a szocio-demográfiai változók között? Ehhez kiindulópontunk az 5. táblá-

⁴⁰ A Kádár-kori női szerepekről lásd TóTH Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.

⁴¹ Ld. KOLOSI (1987) i. m.

zat, amely a teljes jogismereti indikátorokat mutatja be részletesen a szocio-demográfiai adatok szerinti bontásban. A 2013-ra vonatkozó adatok esetében a Kulcsár mintájához torzított adatokra nézve (ezek tehát a 2013f_k fejlécű oszlop adatai) közöljük az ANOVA elemzés alapján, hogy az adott szempont szerint az egyes csoportok jogismeretében fellelhető eltérések szignifikánsak-e. Az így számított F érték és a szignifikancia jelenik meg a bal szélső oszlopban, az adott tényező megnevezése alatt. Ez az adat tehát a jogismeret és az adott változó összefüggésének szorosságára utal 2013-ban. Egyfajta hüvelykujj-szabály, hogy ha 1965-ben a csoportátlagok közötti eltérés nagyobb volt, akkor valószínűleg erősebb lehetett a statisztikai összefüggés is (bár az ANOVA a szórás és nem az átlagok értékeit elemzi).

5. táblázat: Teljes jogismeret indikátorok átlagai szocio-demográfiai bontásban

		Alapsokaságból számított			Táblázatokból számított		
		1965fa	2013f_t	2013f_k	1965ta	2013sz_t	2013sz_k
Megoszlás típusa							
A kérdéztett neme	Férfi	0,57	0,69	0,70	0,63	0,68	0,69
	Nő	0,53	0,67	0,70	0,56	0,66	0,69
	<i>Összesen</i>	<i>0,55</i>	<i>0,68</i>	<i>0,70</i>	<i>0,60</i>	<i>0,67</i>	<i>0,69</i>
<i>F=0,02</i> <i>0,897</i>							
A kérdéztett korcsoportja	18-29	0,57	0,67	0,67	0,61	0,65	0,65
	30-39	0,55	0,70	0,70	0,61	0,69	0,70
	40-49	0,58	0,71	0,72	0,61	0,70	0,72
	50-59	0,56	0,70	0,68	0,57	0,70	0,69
	60 éven felül	0,52	0,66	0,72	0,54	0,64	0,71
	<i>Összesen</i>	<i>0,55</i>	<i>0,68</i>	<i>0,70</i>	<i>0,60</i>	<i>0,67</i>	<i>0,69</i>
<i>F=5,62</i> <i>0,000</i>							
Társadalmi réteg kategóriák	szellemi dolgozó	0,61	0,73	0,74	0,74	0,72	0,74
	fizikai dolgozó	0,53	0,67	0,67	0,58	0,66	0,67
	mezőgazdasági fizikai	0,50	0,61	0,66	0,46	0,61	0,65
	<i>Összesen</i>	<i>0,55</i>	<i>0,68</i>	<i>0,70</i>	<i>0,60</i>	<i>0,67</i>	<i>0,69</i>
<i>F=23,89</i> <i>0,000</i>							

Iskolai végzettség <i>F=13,44</i> <i>0,000</i>	nem járt iskolába	**	**	**	0,36	**	**
	általános 1-7. osztály	**	0,56	0,63	0,47	0,53	0,59
	általános iskola	**	0,60	0,64	0,58	0,60	0,64
	középfiskola, de érettségi nincs	**	0,68	0,67	0,69	0,66	0,67
	Érettségi	**	0,71	0,71	0,73	0,70	0,70
	egyetemre (főiskolára) járt, de diploma nincs	**	**	**	0,73	**	**
	Diploma	**	0,75	0,75	0,77	0,74	0,75
	<i>Összesen</i>	**	0,68	0,70	0,60	0,67	0,69
Település-típus kategóriák <i>F=2,01</i> <i>0,134</i>	Budapest	0,55	0,70	0,71	0,63	0,70	0,71
	város*	0,56	0,67	0,69	0,63	0,67	0,68
	falu	0,52	0,68	0,69	0,48	0,66	0,67
	<i>Összesen</i>	0,55	0,68	0,70	0,60	0,67	0,69

A nem szerint a jogismeret mutatói 1965-ben határozott eltérést mutattak,⁴² mégpedig a férfiak javára. Mostani felvételünk adatainak vizsgálata az összefüggés teljes hiányát jelzi (az vizsgált öt szempont közül a legmagasabb, az összefüggést teljes egyértelműséggel kizáró szignifikanciaszinttel). Ha az egyes jogismereti indexeket nézzük,⁴³ akkor is hasonló eredményre jutunk. Összegezve: míg a nem szerint a jogismeretben 1965-ben igen jelentős (és bizonyára szignifikáns) különbségek voltak érzékelhetők a férfiak javára, addig ezek mára eltűntek. Ennek legnyilvánvalóbb oka lehet, hogy a nők általános képzettségi szintje megegyezik, sőt lassan meg is haladja a férfiakét, míg 1965-ben ez az arány a férfiaknál jóval magasabb volt.⁴⁴

A kor tekintetében egyértelműen szignifikáns összefüggést találunk a teljes jogismereti indexel. Mindkét adatfelvételi időpontban egyszerre kétféle összefüggést lehet érzékelni. Egyfelől a középkorúak az átlagnál némileg magasabb ismeretszinttel bírnak. Ugyanakkor, míg 1965-ben a fiatalok, addig az ezzel összevethető 2013-as mintában az idősebbek tűntek határozottan tájékozottabb-

⁴² Az eltérés különösen jelentős azon kérdések tekintetében, amelyeket 2013-ban ismét feltettünk. Lásd a táblázat 1965ta fejlécű oszlopát!

⁴³ Ezek adatait táblázatos formában e dolgozatban tartalmi korlátok miatt nem közöljük.

⁴⁴ Kulcsár – erősen torzító mintájában – a férfiak 10%-a, a nők 6%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel.

nak. Ennek több oka is lehet. A kérdések jelentős része 1965-ben a szocialista (egy-két évtizedes múltú) jogintézményekre vonatkozott, aminek a megismerése a fiatalabbak számára természetesebb volt. Bár ez valószínűleg igaz, mégis azt találtuk, hogy az általunk feltett, vagyis nem kifejezetten szocialista jogi kérdések esetében (lásd 1965ta oszlop) ez az összefüggés még erősebb is (vagyis biztosan nem az adatfelvétel „hibája”). Lényegében hasonló összefüggést találunk az egyes jogismereti indexek esetében is. Valamennyi esetben hasonló irányú és általában legalább „egyszázalékos” (szf.<0,01), vagy annál erősebb összefüggést találunk. Különösen erős ez az államjogi kategória esetében, ahol a legidősebbek tűnnek a legtájékozottabbnak, és a szignifikancia értéke egy ezrelék alatti, míg éppen ezen a területen voltak 1965-ben az idősök sokkal tájékozatlanabbak.

A társadalmi rétegekategóriák különösen hangsúlyos szerepet kapnak Kulcsár elemzésében – nyilvánvalóan nem függetlenül a szocialista állam, marxista, osztályalapú ideológiájától sem. Kulcsár ezen a területen valóban kiemelkedően jelentős eltéréseket talált az egyes csoportok között, a szellemiek „javára” és a mezőgazdasági fizikaiak „kárára”. Ez az összefüggés a mi adatainkban is megjelenik. Ami Kulcsár 1965-ös összesített adattáblái alapján valószínűsíthető, az esetünkben bizonyosság: az öt vizsgált változó közül ez az adat mutatja a legszorosabb összefüggést a teljes jogismeret adatával. Ez a szoros összefüggés bármely módon számított indikátor esetében érzékelhető, amint az az 5 táblázatból is jól látható.⁴⁵ Az adatok ugyanakkor az ismeretszintben meglévő különbségek jól érzékelhető csökkenésére utalnak, különösen, ha azt kifejezetten az általunk alkalmazott kérdésekre vetítve nézzük az 1965ta és 2013sz_k oszlopok összevetésével. Ez az adat némileg meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a szocializmus éppen a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetésének jelszavával „kampányolt”, bár ennek kapcsán valaki érvelhet azzal, hogy a szocializmus építésének viszonylag korai szakaszában történt a mérés. Ebben az esetben azonban a különbségek csökkenése mögött jelentős részben az államjogi kérdések hatása áll. Míg a másik két jogterületen bár a különbségek fél évszázad alatt radikálisan csökkentek, mégis nagyon erős, abszolút szignifikáns eltérés tapasztalható a társadalmi rétegekategóriák között, ugyanez teljességgel hiányzik az államjogi index tekintetében.

Az iskolai végzettség 2013-ban a második legerősebb összefüggést mutatja a jogismeret adatával. Szoros, teljesen szignifikáns összefüggést találunk egyenként mindhárom rész-indikátorral is.

⁴⁵ Mivel 2013-as mintánkban a mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya rendkívül alacsony (26 fő, a teljes minta alig több mint 2%-a) ezért eredményeinket teszteltük a szellemi-fizikai, kétkategóriás változón is, ám a szignifikáns összefüggés továbbra is megmarad.

Némileg meglepő módon Kulcsár nem közöl adatokat a jogismereti indikátoroknak iskolai végzettség szerinti megoszlásáról. Ez az oka annak, hogy táblázatunk első oszlopa üres. Ehelyett csak a 10 kérdésre adott válaszok átlagértékeiből általunk kalkulált adatokra hagyatkozhatunk (1965ta). Ezekre az adatokra tekintve, a szélső értékekből kiindulva iskolai végzettség tekintetében 1965-ben a legerősebb összefüggést találjuk a jogismeret indikátorával.⁴⁶ Az ismeretszint különbsége a legalsó és legmagasabb kategóriában 2,5-szeres, míg a társadalmi réteg kategóriában csak 1,75-szeres. Ennek oka, hogy az iskolai végzettség hétfokozatú skálájának első eleménél („nem járt iskolába”) találjuk az extrém alacsony jogismereti értéket, miközben ebbe a kategóriába csak tízen (0,8%) tartoztak.⁴⁷ A 2. értékkel (1–7 osztályt végzett) összevetve a legmagasabb érték adatát már a társadalmi réteghez hasonló arányt kapunk.

A táblázatból az is érzékelhető, hogy az általunk mért jogismereti kérdések tekintetében az iskolai végzettség szerinti különbségek (különösen, ha kivesszük a nagyon kicsi, általánost be nem fejező csoportot) jelentősen csökkentek. Az egyes jogismereti indikátorokra tekintve, az államjog esetében és meglepő módon az eljárásjog esetében is ez a különbség-csökkenés radikális, igaz az utóbbi esetében ebbe a magasabb iskolázottságúak átlagos ismeretszintjének csökkenése is benne van. A két kérdésből előállított polgári jogi index esetében a különbségek mintha nőttek volna, miközben az általános ismeretszint némileg növekedett. Összességében a teljes jogismereti index szoros, bár az 1965-ösnél valószínűleg gyengébb összefüggést mutat az iskolai végzettséggel. A változás a jogismeret szintjének jelentős növekedését és a különbségek csökkenését mutatja, ám ez elsősorban az államjogi ismeretek hatásának tulajdonítható.

A településkategóriák szerinti eltérések is érzékelhetők voltak 1965-ben. Mint jeleztük ezek az eltérések számos társadalmi jellemző tekintetben máig fennállnak. Úgy tűnik azonban, hogy ez a különbség a teljes jogismeret általunk mért szintjében nem lelhető fel. Szembeötlő, hogy a falvak (általában összességében alacsonyabb iskolázottságú, idősebb) lakói a városokhoz hasonlóan teljesítenek. Az ANOVA elemzés is azt jelzi, amit az egymáshoz közeli átlagok alapján sejtethetünk: nincs szignifikáns összefüggés a teljes jogismeret és a tele-

⁴⁶ Pusztai találgatás, hiszen lehet ez véletlen hiba is, de mégis felmerül a mai olvasóban, hogy talán éppen emiatt kerültek ki az iskolai végzettség adatok a publikációból; ti., hogy nem az „alap”-ból következő osztály-hovatartozás, ami pedig a marxi, majd sztálini osztályelmélet elmélet szerint meghatározó, hanem egy másik, a felépítményhez kapcsolódó tudati tényező, a kulturális-iskolai szint tűnik a legfontosabbnak.

⁴⁷ 2013-ban ez a kategória már üresen maradt.

püléskategóriák között.⁴⁸ Ehhez képest meglepő, hogy ha az egyes jogterületek ismeret-indexeit vizsgáljuk, akkor az államjogi és polgárjogi ismeretek esetén nagyon erős (egy ezrelék alatti), de az eljárásjog indexe esetében is jelentős (0,006) szignifikanciaszinttel találkozunk. Különösen az államjog esetében meglepő ez az adat, ahol ritkán találunk szignifikáns összefüggést. A szokatlan tényt, hogy a teljes mutató esetében a szignifikáns összefüggés eltűnik, technikailag magyarázhatja, hogy az államjogi ismeretek esetében – a városiak jóval az átlag felett, eljárásjogi ismeretekben pedig az alatt „teljesítettek”, míg polgárjogi ismeretek esetében a községek lakói mutatnak az átlagot (így az általában „jobb” budapestieket is) jelentősen meghaladó jogismeretet. Ezek az adatok a teljes jogismeret esetében talán kioltják egymást. Be kell valljuk ugyanakkor, hogy ezeknek a mintázatoknak a magyarázatára még csak plauzibilis hipotézist sem tudunk megfogalmazni. Összességében, az 1965-ben, a falvak „rovására” tapasztalt, és bizonyára szignifikáns jogismereti hátrány 2013-ban eltűnt az általunk mért adatok alapján.

Az öt tényezőnek a jogismeret általános mértékére, illetve egyes jogterületek ismeretszintjére gyakorolt hatását elemezve néhány általános és lényeges tendencia is kirajzolódik. A jogismeret szintjének általános növekedése alapvetően határozta meg az egyes tényezők hatásának érvényesülését is. Ez a növekedés különösen jelentős volt az államjogi ismeretek (132%), kevésbé jelentős az eljárásjogi (108%), és a polgárjogi kérdésekből (105%) képzett indikátoraink esetében. Az általános növekedés azonban eltérően jelentkezett az egyes szocio-demográfiai csoportok tekintetében. Ezzel együtt általában a különbségek csökkenését tapasztaltuk. Különösen szembevetendő ez a „kiegyenlítődés” a nemek és a településkategóriák között, de valamennyi területen jelen van; legkevésbé a Kulcsár által alkalmazott „marxista” társadalmi rétegekategóriák és – alighanem – az iskolai végzettség esetében.

3.2.2. *A khi négyzet adatok áttekintése*

A 6. táblázat a khi négyzet próba értékeit mutatja be négy tizedes jegyig kerekítve. A khi négyzet próba arra ad választ, hogy a táblázatban elemzett két változó (itt egyfelől a tíz jogismereti kérdés, és másfelől az öt szocio-demográfiai változó) között van-e valamilyen statisztikai összefüggés. Általában akkor

⁴⁸ Még éppen az általunk vizsgált kérdések esetében lehet erőteljesebb eltérést felfedezni. Ld. 1965Ta oszlop.

fogadják el egy ilyen összefüggés tényét, ha a próba értéke 0,05 alatt van. Az alábbiakban ennél némileg szigorúbb 0,01-es értéket veszünk figyelembe. Az ennél magasabb értékeket tartalmazó cellákat sötétebb színnel is jelöljük. (Ahol négy nullát látunk, ott az összefüggés rendkívül egyértelmű).

Itt tehát visszalépünk az eredeti kérdésekhez az összevont indikátorok helyett azért, hogy az 1965-ös adatokra nézve is feltehessük az összefüggések szignifikanciájára vonatkozó kérdésünket, illetve az ezt jelző próba értékeket összevethessük a két időpontra nézve. Mindamellet az egyes jogterületekhez kapcsolódó kérdéseket ilyen csoportosításban tekintjük át.

6. táblázat: *Khi négyzet értékek*

Kontroll-változó	Neme		Kor		Iskolai végzettség		Társadalmi réteg		Település-típus	
	1965	2013	1965	2013	1965	2013	1965	2013	1965	2013
ELJÁRÁSJOGI KÉRDÉSEK										
Elfogadja-e a bíróság azt a védekezést, ha valaki nem ismeri a törvényt?	0,000	0,176	0,455	0,005	0,0000	0,081	0,000	0,001	0,0000	0,000
Meg lehet-e tagadni a tanúskodást a bíróság előtt?	0,000	0,012	0,858	0,021	0,000	0,006	0,000	0,001	0,0000	0,045
Kötelező-e ügyvéd részvétele a bírósági perben?	0,008	0,005	0,018	0,046	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
ÁLLAMJOGI KÉRDÉSEK										
Ki vagy milyen szervezet hozza Magyarországon a törvényeket?	0,000	0,013	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Hány évre választják az országgyűlési képviselőket?	0,000	0,023	0,002	0,000	0,000	0,000	0,000	0,283	0,000	0,802
Kik választják a minisztereket?	0,0000	0,000	0,342	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Ki választja helyi tanács elnökét és titkárát?	0,000	0,613	0,037	0,000	0,000	0,001	0,000	0,108	0,144	0,000
Hol vezetik a születési, házassági, halotti anyakönyvet?	0,000	0,019	0,000	0,001	0,001	0,310	0,000	0,326	0,000	0,000
POLGÁRJOGI KÉRDÉSEK										
Mikor lesz valaki nagykorú?	0,000	0,800	0,000	0,185	0,0000	0,126	0,000	0,950	0,000	0,093
Érvényes-e a saját kezűleg írt végrendelet, ha tanúk nem írták alá?	0,000	0,002	0,394	0,002	0,006	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

A táblázat adatai összességében alátámasztják az előbbi elemzésünk során feltárt mintázatokat. Így különösen:

- (i.) A szocio-demográfiai adatok 1965-ben jóval szorosabb összefüggést mutattak a jogismerettel, mint 2013-ban. Bár ez az adat így nem értelmezhető, mégis árulkodó, hogy az 1965-re számított khi négyzet próbák átlagos értéke (0,045) jóval alatta marad a 2013-ra számított (0,101) adatnak. Igaz, az eltérés jelentősen csökken, de nem tűnik el, ha az elemzésből kivesszük az államjogi ismeretek öt kérdését.
- (ii.) Szembeötlő itt is, hogy a nem, mint magyarázó változó, ami 1965-ben egy kivétellel minden kérdésre tízezrelék alatti értéket mutatott, 2013-ra jórészt elveszíti jelentőségét. Kevésbé szembetűnő, de jól érzékelhető a – a háromértékű – társadalmi réteg fontosságának csökkenése. Ez 1965-ben minden változó esetében tízezrelékes érték alatti, nagyon erős összefüggést mutatott, míg ilyet 2013-ban csak három esetben találunk. A településtípus szerepe továbbra is jelentős, ám csökkent.
- (iii.) A kor a fentiekkel szemben valamivel fontosabbá válik, igaz az szinte kizárólag az államjogi ismereteknek tudható be.
- (iv.) Figyelemre méltó még egyes kérdések „viselkedése” is, aminek részletes elemzésébe itt nem tudunk belemenni. Az olvasónak azonban lehetősége van az egyes adatok kapcsán hipotetikus magyarázatokat felállítani. Így pl. nehezen magyarázható, hogy a nagykorúságra vonatkozó kérdések miért mindig csak az 1965-ös adatokban mutatnak összefüggést.

3.3. Az általános közéleti tájékozottságra és ezen keresztül a jogismeretre ható tényezők⁴⁹

Az 1965-ös kutatás abból a feltételezésből indul ki, hogy mai kifejezésekkel a média-fogyasztás, a társadalmi aktivitás és a politikai kérdésekben való tájékozottság mértéke szorosan összefügg a jogismeret mértékével. Ezért ezeket a tényezőket is mérték, amiként azt, a legtöbb területen, bár némileg eltérő módszerrel mi is megtettük.

⁴⁹ Az e pontban szereplő elemzésekhez kapcsolódó adatok, mivel azok csak önmagukban, 2013-ra nézve értelmezhetők a 2013-as ‘normál’ nem ‘korrigált’ mintára vonatkoznak, kivéve, amikor kifejezetten számszerű összehasonlítást teszünk a Kulesár által közölt adatokkal. Ezekben az esetekben a korrigált mintát használjuk.

3.3.1. A politikai ismeretek hatása

A politikai tájékozottságot 1965-ben 3-3 közismert magyar és külföldi politikus ismertségével mérték.⁵⁰ Hasonló mutatót mi nem képeztünk, mert hasonló módszer ma tartalmilag más eredményt hozna, adekvátabb mérés pedig meghaladta volna anyagi lehetőségeinket. Ráadásul Kulcsár tulajdonképpen maga sem közöl adatot a jogismereti és a fenti módon mért politikai ismeretszint közötti összefüggésről. Tanulmánya 20. oldalán a szerző azt mutatja be, hogy a jogismerethez hasonlóan a politikai ismeretek esetében is, a tájékozottság mértéke a szellemitől a mezőgazdasági fizikai dolgozók felé haladva csökken. Ez azonban, bár valószínűsíti, ám egyáltalán nem bizonyítja a két tényező összefüggését.

Nem akartuk azonban ezt a szempontot teljesen negligálni sem. Saját, 2013-as adatainkon ezért ezt a feltételezést úgy teszteltük, hogy szétválasztottuk azokat a jogismereti kérdéseket, amelyek kifejezetten az állami-politikai folyamatokra vonatkoztak,⁵¹ és azokat, amelyek tisztán jogi kérdések, a politikai rendszer működésével nem függenek össze.⁵² A 7. táblázatban Kulcsár tanulmányának 19. és 20. oldalán közölt adatsorokat vetjük össze ezek mai megfelelőivel. Jól látható, hogy míg a társadalmi státusz és a jogi valamint a politikai ismeretek között is szoros összefüggés mutatkozott 1965-ben, addig az – legalábbis az általunk mért – politikai ismeretek tekintetében jelentősen csökkent. Ugyanakkor a két ismerettípus között 2013-as adatainkon mért korreláció viszonylag magas ($R=0,224$) és szignifikáns is, ami arra utal, hogy a Kulcsár által feltételezett összefüggés ma is jelen van.

7. táblázat: *Jogi és politikai ismeretek indikátorai foglalkozási csoport szerinti bontásban*⁵³

	Jogi ismeretek		Politikai ismeretek	
	1965	2013	1965	2013
szellemi dolgozók	0,61	0,75	0,86	0,83
fizikai dolgozók	0,53	0,70	0,74	0,81
mezőgazdasági fizikai dolgozók	0,50	0,65	0,59	0,79

⁵⁰ A kérdés: Meg tudja-e mondani, hogy kik az alant felsorolt személyek: Kállai Gyula, Losonczi Pál, Veress Péter, Gomulka, Gromiko, Kennedy. A válaszalternatívák: nem, igen, körülbelül. Bár a kérdőívből nem derül ki, valószínűleg a válaszadóknak mondani kellett valamit, és azt a kérdezőbiztos értékelte.

⁵¹ Ez a négy alkotmányjogi kérdés.

⁵² A fennmaradó 6 jogismereti kérdés.

⁵³ A 2013-as adatok a teljes 1000 fős mintára vonatkoznak.

Összességében tehát úgy tűnik – noha egyértelmű állítás az adathiányok és az összevetés esetlegessége miatt nem tehető –, hogy a politikai és a jogi tájékozottság közötti, 1965-ben valószínűsíthetően igen jelentős összefüggés a 2013-as adatokat kevésbé jellemzi, bár továbbra is határozottan jelen van.

3.3.2. Médiafogyasztás hatása a jogismeretre

A tömegkommunikációtól azt várhatjuk, hogy általában tájékozottabbá teszik az embereket a közügyekkel és így a joggal kapcsolatban is. Ezt a hatást Kulcsár is feltételezte, és vizsgálta is a napilapok olvasása és a jogismeret közötti összefüggést elemezve. Az 1965-ös adatfelvétel során a kérdezettek – megkockáztatjuk: gyanúsan – nagy többsége (66%) járatott vagy rendszeresen vásárolt (15%) napilapot saját állítása szerint. Kulcsár azt találta, hogy a napilapot járatók jogismerete határozottan magasabb a rendszeresen vásárlóknál, azoké pedig a napilapot egyáltalán nem olvasóknál. Ez az összefüggés az egyes jogterületi indexek mindegyikénél jelen van, de különösen erős az államjog esetében.

A médiafogyasztás hatását mi is mérni kívántuk, ám az elektronikus média (főleg: televízió) 1965 utáni általánossá, és meghatározóvá válásával, majd az internet megjelenésével a napilapok „fogyasztása” ma már nagyon rossz mutatószáma lenne a tömegtájékoztatási eszközök egyéni hatásának. Az omnibusz kérdőív állandó kérdéseiben összesen öt tévécsatorna (3 országos, 2 hír), két rádió, hétféle napilap és négy hírportál fogyasztására kérdeztek rá, valamint az interneten töltött teljes időre. E nagyszámú médium hatását többféle módszerrel vizsgáltuk.

Az egyenkénti korreláció adatait a 8. táblázat tartalmazza.

8. táblázat: A jogismeret és a médiafogyasztás közötti kapcsolat.
 Korrelációs adatok (a cellákban felül Pearson R, alul szignifikanciaszint)

	Jogismereti mutatók			
	Teljes	Állam-	Eljárás-	Polgár-
MTV	-,048	-,008	-,056	-,002
	,132	,792	,081	,952
Tv 2	-,029	,047	-,056	-,015
	,365	,141	,077	,635
RTL Klub	-,044	,017	-,073	-,005
	,170	,596	,022	,872
Atv	,035	-,035	,068	,005
	,290	,290	,039	,874
Hír TV	,049	,008	,051	,053
	,136	,807	,126	,111
Kossuth Rádió	-,084	-,063	-,077	,007
	,011	,060	,020	,837
Klub Rádió	,074	-,024	,075	,085
	,038	,494	,035	,018
Blikk	,116	-,002	,131	,051
	,000	,947	,000	,107
Magyar Hírlap	,071	-,026	,069	,112
	,024	,414	,030	,000
Magyar Nemzet	,040	-,085	,050	,120
	,208	,007	,115	,000
Metropol	,099	-,049	,125	,071
	,002	,122	,000	,025
Népszabadság	,028	-,036	,005	,129
	,370	,259	,871	,000
Népszava	,025	-,041	,013	,117
	,425	,200	,677	,000
Helyi, megyei lap	,109	-,023	,137	,053
	,001	,468	,000	,094
Index	,133	,007	,140	,117
	,000	,824	,000	,000
Origo	,137	,024	,138	,096
	,000	,447	,000	,002
Hvg.hu	,150	,018	,171	,084
	,000	,569	,000	,008
Mno.hu	,126	,018	,137	,090
	,000	,568	,000	,004
Nol.hu	,100	,009	,114	,078
	,002	,766	,000	,014

Az egyes médium-típusokból külön változókat is képeztünk⁵⁴ Azt találtuk, hogy a médiafogyasztás szignifikánsan növeli a jogismeretet bár a hatás nem túl erős. E mögött a média eltérő jellege áll, amit három külön csoportban vizsgáltunk. Egyértelműen legerősebb a hírportálok „pozitív” hatása, ($R = 0,162$; szf. $< 0,001$.), ezt követi még mindig határozott hatást mutatva a napilapok olvasása ($R = 0,111$; szf.: $< 0,001$), majd az összefüggés teljes hiányát jelző elektronikus média ($R = -0,010$; szf. = $0,777$). Mindehhez azonban figyelembe kell venni a fogyasztók számát is.

Hírportálokat egyáltalán nem olvas a válaszadók 55%-a, napilapot 39%, míg a TV-t csak a válaszadók mintegy 2%-a nem néz. Ez tartalmilag árnyalja a fenti képet. Módszertanilag pedig arra figyelmeztet, hogy a látszólagos közvetlen összefüggés mögött egy harmadik tényező húzódhat meg: az aktív információ keresők/befogadók vannak inkább jelen a napilapok és a hírportálok világában, akik emiatt az attitűdjük miatt (tehát nem feltétlenül a „fogyasztás” okán) eleve tájékozottabbak is. Egy másik alternatív, Bourdieu-i magyarázat azt mondhatná, hogy a jelentős kulturális és gazdaság tőkével rendelkezők (ti. van pénze az ingyen hozzáférhető médián túli források megfizetésére is) eleve tájékozottabbak, amit az információ-forrásokhoz való nagyobb hozzáférése folyamatosan újratermel.⁵⁵ Ám ezzel némileg túllépünk elemzésünk szűk határain.

Az érdeklődő elmélyedhet a táblázat egyes sorainak adataiban is. Az elektronikus médiában még a hírsatornák sem mutatnak igazán erős összefüggést a jogismeret változóival, s megdöbbentő módon különösen nem az államjogi ismeretek esetében. A média egészére nézve egy olyan változót hoztunk létre, amely az egyes médiumokat ‘szórakoztató’ – ‘is-is’ – ‘tájékoztató’ kategóriákba sorolva vette figyelembe, a szórakoztató fogyasztását negatív, az is-is kategóriát nulla, míg a tájékoztatót pozitív értékkel elemezve.⁵⁶ Az így képzett változó határozottan erősebb korrelációt ($R = 0,134$) korrelációt mutat az általános jogismerettel, mint a médiafogyasztást súlyozatlanul figyelembe vevő változó ($R = 0,099$), ám a különbség viszonylag alacsony foka, valamint a tény, hogy ez a változó sem magyarázza az államjogi ismeretek szórását azt jelzi, hogy a lényegi sajátságokat nem sikerült megragadnunk. Képzett változónk magyarázó erejét az is ronthatja,

⁵⁴ Az egyes kérdések válaszalternatívái általában: 0-soha; és 4 (elektronikus médiánál: 5) -naponta között voltak. A változókhoz ezeket az értékeket adtuk össze, média-típusonként, illetve a teljes fogyasztásra nézve.

⁵⁵ Pierre BOURDIEU: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat, 1978.; Pierre BOURDIEU: *A gyakorlati észjárás*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2002. kül. 17, 31–44.

⁵⁶ A létrehozás képlete lehetne: $-1 * (\sum [\text{inkább szórakoztató média}]) + \sum [\text{inkább tájékoztató média}]$. Két kutató független, majd egyeztetett besorolása alapján.

hogy a közszolgálati média összességében negatív, bár a legtöbb esetben nem szignifikáns összefüggést mutat a jogismeret majd minden változójával.

Érdekes, hogy a napilapok esetében összefüggés épp ott érzékelhető, ahol talán legkevésbé várnánk (Blikk, Metropol, megyei lapok). Ezzel szemben a valamely politikai oldalhoz köthető napilapok általában „gyengén teljesítenek”, egészen az olyan szélsőséges értékekig, amikor az államjogi ismeretek tekintetében már szignifikáns negatív az összefüggés. Ezt is megkíséreltük tesztelni a – szórakoztató-tájékoztató – változóhoz hasonlóan létrehozott, kormánypárti-ellenzéki média felosztással. Ám ez a mutató ($R=0,023$; $szf.=0,530$) semmilyen kapcsolatot nem mutat a teljes jogismerettel vagy bármely más jogismereti mutatóval.

Úgy tűnik, és ezt a szakirodalom is alátámasztani látszik,⁵⁷ hogy a média egyre kevésbé a tájékoztatás és egyre inkább a szórakoztatás eszközévé válik. Különösen áll ez a televíziózásra és jelentős részben az internethasználatra is.⁵⁸ Éppen ezért nem önmagában a média fogyasztás mértéke, hanem csak a tájékoztatásra (is) törekvő média (elsősorban napilapok, de különösen a hírportálok) használata növeli a jogismeretet; illetve bemutattuk egy alternatív, harmadik, mögöttes tényezőre vonatkozó magyarázat lehetőségét is.

A 2013-as adatok egy a fél évszázaddal korábbtól gyökeresen eltérő képet mutatnak. A technológiai változásokon túl, ennek oka nyilván a média megváltozott funkciójában, valamint a (párt)állam, a média és a jog közötti, 1990 után megváltozott összefüggésrendszerben keresendő.

3.3.3. A társadalmi szervezeti tagság hatása a jogismeretre

Az 1965-ös vizsgálat kiterjedt a „társadalmi szervezetekben végzett aktív munka” hatására is.⁵⁹ Ennek kapcsán Kulcsár a tanácsstagi, valamint a szak-szervezeti- és pártfunkciót (tehát nem a tagságot) vette figyelembe. Ilyen pozíciókban a megkérdezettek összesen alig több mint 10%-a volt (29, 94, 16 fő az 1217-ből). Kulcsár tanulmányának 11. táblázatában közölt adatai azt mutatják, hogy a valamilyen pozíciót betöltő személyek jogismerete átlagosan jóval ma-

⁵⁷ Ld. Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Századvég, 1993.; William L. NOTHSTINE – Carole BLAIR – Gary COPELAND (szerk.): *Critical Questions: Invention, Creativity, and the Criticism of Discourse and Media*. New York, St. Martin's Press, 1994. kül. 3–9.

⁵⁸ Azt találtuk, ugyanis, hogy az interneten töltött idő, önmagában, semmiféle kapcsolatot nem mutat a jogi tájékozottsággal.

⁵⁹ KULCSÁR (1967) i. m. 30.

gasabb, mint a „passzívaké”, ez az eltérés azonban meghatározóan az államjogi ismeretek magasabb szintjéből következik, más jogterületeken az összefüggés láthatóan jóval gyengébb.

Ez az a terület, amelyen a rendszerváltás hatására szinte minden megváltozott. Az egy párt helyett sok jelent meg (egy időre), a szakszervezet kvázi kötelező jellege megszűnt stb. Mindezt adataink is igazolják. Jól jelzi ezt, hogy politikai szervezethez tartozónak mindössze 9, szakszervezeti tagnak (tehát egyik esetben sem vezetőnek, „funkcionáriusnak”) 17 fő, egyházi szervezet tagjának (legtöbben) 45 fő vallotta magát. A válaszadók 88%-a azonban, jól reprezentálva ebben is a magyar társadalom jellemzőit, semmiféle társadalmi aktivitásban nem vett részt, kettőnél több szerveződésben csak 6 fő vesz részt. Az így értelmezett kvázi-aktívak aránya egyezik meg nagyjából azzal, amit Kulcsár a funkcionáriusok (vezetők, tanácsstagok) esetében mért.

Az adott helyzetben az látszott a legjobb módszernek, ha a „passzívak” és „aktívak” (legalább egy szervezetben tevékenykedők) átlagos jogismeret-szintjét vetjük össze. Itt azt találtuk, hogy az aktívak minden területen legalább kis mértékben tájékozottabbak. Az eltérést ANOVA módszerrel vizsgálva a teljes jogismeret (szf. = 0,011) és az eljárásjog esetében (szf. = 0,003) határozottan kimutatható összefüggés van, míg – éles ellentétben az 1965-ös adatokkal – épp az államjog területén ennek nyoma sincs. Meg kell azonban jegyezni, hogy adataink szerint a társadalmi aktivitás jogi aktivitással is együtt jár. A két tényező között erős, egy ezrelékes szignifikanciával bíró korreláció van.⁶⁰ Elképzelhető tehát, hogy a szervezeti tagság ezen keresztül, és nem önmagában áll kapcsolatban a jogismerettel.

Összegezve: a ‘társadalmi aktivitás’ és jogismeret összefüggése első ránézésre hasonló a két adatfelvételben. E mögött azonban jelentős eltérés tapasztalható, ami a statisztikai elemzés szintjén abban mutatkozik meg, hogy a teljes jogismereten belül más jogterületeken mutatható ki a növekedés – az államjogban 1965-ben és az eljárásjogban 2013-ban. Utóbbi mögött pedig valójában egy másik tényező (az ‘általános vagy jogi aktivitás’) áll. Végző soron pedig arról van szó, hogy hasonló név alatt egészen más jelenséget (kvázi állami funkció vs. önkéntes aktivitás) mért a két időpontban végzett adatfelvétel.

⁶⁰ Nem tudjuk, hogy ez társadalmi aktivitásukból következik-e (pl. pert indítanak valamilyen közügy érdekében), vagy egyszerűen „általános aktivitásuk” a társadalmi szervezetekre és a jogrendszerre is kiterjed, esetleg más magyarázza ezt az összefüggést.

3.4. Tapasztalat a jogrendszerben és ennek hatása a jogismeretre

A Kulcsár által is vizsgált magyarázó tényezők harmadik csoportjában elsősorban olyan kérdések vannak, amelyek arra vonatkoznak, hogy az érintettek hogyan kerültek már kapcsolatba a joggal; akár az írott jogrendszerrel, akár a jog intézményes struktúráival, elsősorban a bírósággal. (Lásd a 3. táblázat első három kérdését!) Kulcsár tanulmányában ezek közül egy kérdés esetében vizsgálta annak összefüggését a jogismeret mértékével. A 9. táblázatban ezeket az adatokat vetjük össze a két időpontra vonatkozóan.

9. táblázat: *A törvények olvasása és a jogismeret összefüggése két időpontban*⁶¹

	1965		2013	
	Olvasott törvényt	Nem olvasott	Olvasott törvényt	Nem olvasott
Államjog	0,50	0,36	0,82	0,81
Polgári jog	0,57	0,51	0,62	0,62
Eljárásjog	-	-	0,71	0,58
Büntetőjog	0,60	0,55	-	-
Teljes	($\approx 55,7$)	($\approx 47,3$)	0,73	0,67
N	933	284	529	677

Fontos megjegyezni, hogy 1965-ben a válaszadók – ha válaszaiknak hinni lehet, ami egyébként erősen kérdéses – 87%-a olvasott már törvényt, míg manapság ez az adat 43%, a korábbi mintegy a fele. Sajnos a táblázatból számos adat teljesen hiányzik, mivel Kulcsár itt a teljes jogismereti indikátort sem közli. (Ezt a három közölt adat átlagából számított adattal pótoljuk, ami a tényleges adattól nem térhet el jelentősen.) Csak az államjog és a polgári jog esetében van egyáltalán összevethető adatunk, épp ott, ahol 2013-ban nem találtunk összefüggést.

Összességében adataink – a módszertani korlátok mellett – arra utalnak, hogy a törvény olvasása mindkét időpontban pozitív összefüggést mutat a jogismerettel, ám ennek mértéke 2013-ban kisebb és a jogterületenként kimutatható hatás is alapvetően eltérő lehet. E tekintetben az államjog esetében nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy az 1965-ben szorosan összefüggött a törvények olvasásával, míg 2013-ban – nyilván e kérdések általános ismertsége okán – ilyen összefüggés egyáltalán nincs.

Természetesen a jogrendszerrel kapcsolatban szerzett tapasztalat hatását mélyebben is elemezni kívántuk, ám erre csak a 2013-as adatok esetében volt

⁶¹ Korrigált mintából számított adatok. A normál minta alapján az összefüggés erőteljesebben jelen van. Az ezekre az adatokra elvégzett ANOVA elemzés a teljes és az eljárásjogi ismeretek mutató esetében teljességgel szignifikáns, míg a másik két tényező között semmilyen érdemi összefüggés nem mutatkozik.

valódi lehetőségünk. Ehhez egy a 'jogi tapasztalatnak' nevezhető, változót képeztünk, amely együttesen (additív módon) veszi figyelembe a törvény olvasása mellett, a bírói eljárásban való részvétel és az ügyvéddel, közjegyzővel történt kapcsolatfelvétellel kapcsolatos változók adatait is. Az így képzett változónak a négy jogismereti indikátorral való lineáris összefüggését vizsgáltuk a korreláció módszerével. A korrelációs együtthatók a következők voltak: Teljes jogismeret: $R=0,274$; Államjogi: $R= 0,097$; Eljárásjogi: $R= 0,266$; Polgárjogi: $R= 0,119$, három esetben egy ezrelékes, az államjog esetében 0,002 szignifikanciával.⁶² Ez az összefüggés más tényezőkkel összevetve is viszonylag erőteljesnek módható, és elméletileg (logikailag) valószínűsíthetjük, hogy közvetlenül – nem más változók hatásán keresztül – hat a jogismeretre.

4. Összegző elemzés: Jogismeret ma és tegnap

4.1. Módszertani elemzés

A dolgozatban elsősorban történeti elemzésre vállalkoztunk. Az ilyen jellegű összehasonlítás számos metodológiai és praktikus módszertani problémát is felvet. E kutatásban ez talán a megszokottnál is nagyobb mértékben jelentkezett. Összességében azonban úgy véljük, hogy ezeket sikerült kezelni, elsősorban azzal a megoldással, hogy 2013-ra az összehasonlításhoz többféle „verziót” is összeállítottunk, és bár a szövegben ezt nem mindig jeleztük, folyamatosan teszteltük azokat egymás ellenében is. A jogismeret indexei kapcsán jelentkező fő problémát (sokkal kevesebb kérdésre alapozott indexek) kellő óvatossággal korrigáltuk. A jogismereti adatokat más tényezőkkel vizsgálva általában a várt összefüggéseket kaptuk, számos esetben a Kulcsár által detektált összefüggéseket találtuk, illetve ahol határozott eltérés jelentkezett, ott annak a történeti változásokra vonatkozó ismereteinkkel alapvetően megegyező magyarázatot véltünk találni. E tekintetben különösen a polgárjogi ismeretek szintjét mérő változó problematikus a kis kérdésszám és a kérdések önmagukban vett sajátos viselkedése miatt.

Összességében úgy véljük, hogy a történeti összevetés módszertanilag megalapozott és értelmes, értelmezhető eredményekre vezetett a két adatfelvétel között eltelt mintegy fél évszázad távlatából.

⁶² A korrigált mintában az állam- és polgárjogi ismeretek nem mutatnak összefüggést.

4.2. A tanulmány eddigi eredményeinek összegzése

Az adatfelvétel alapadatait, az egyes kérdések tekintetében a 3., a képzett jogismereti indexek tekintetében a 4. táblázat tartalmazza. Általánosságban azt találtuk, hogy a jogismeret szinte minden kérdés esetében nőtt, összességében mintegy 26%-al.⁶³ Ez valamennyi vizsgált (közjog, polgárjog, eljárásjog) jogterületre igaz, ám meghatározó az alkotmányjogi kérdések sokkal magasabb ismeretszintje, ahol a növekedés 71%-os. Erre utal a 4., a jogismereti indexeket bemutató táblázat is.

A további részekben három alfejezetre bontva elemeztük azt, hogy a különféle tényezők, ún. ‘magyarázó változók’ milyen összefüggést mutatnak a jogismeret mértékével, az azt mérő indexekkel, illetve ezek az összefüggések miként változtak az utóbbi fél évszázadban. Az ezzel kapcsolatos eredményeket összegzi a 10. táblázat.

10. táblázat: Az elemzett magyarázó változók és azok legfontosabb jellemzői

Változó	Hatása 2013-ban	Eltérés 1965-höz képest
Nem	Minimális	Eltűnt a nemek közötti, férfiak „javára” meglévő különbség
Kor	Talán gyengébb	Átalakult, „megfordult”: ma a fiatalok kevésbé, az idősek inkább tájékozottak
Társadalmi réteg	Erős, lineáris, pozitív (minél magasabb státusz, annál magasabb jogismeret)	Hatása talán valamelyest csökkent
Iskolai végzettség	Erős, lineáris	Hatása mindkét időpontban jelentős, talán nőtt
Település típusa	Minimális a teljes jogismeretre	A különbségek jelentősen csökkentek. Az egyes jogági ismeretszintben jelen van, de az sem egyértelműen lineáris
Politikai ismeretek	Jelen van lineáris, pozitív	Hatása a jelek szerint jelentősen csökkent
Média-fogyasztás	Gyenge, ellentmondásos, nem feltétlen/mindig pozitív	A mérés nehezebb. Az 1965-ben egyértelmű és erős hatás nem mutatható ki
Szervezeti tagság	Érzékelhető, lineáris, pozitív, ám mégis bizonytalan összefüggés	Statisztikailag a hatás jól kimutatható, de jelentése más és (ezért?) mások az érintett jogterületek (akkor: államjog, ma: eljárásjog)
Jogi tapasztalat	Határozott, erős, lineáris, pozitív hatás – értelemszerűen, de kizárólag az eljárásjogban	1965-ben feltételezett, nem tesztelt, de valószínű összefüggés. Nem összevethető. Akkor államjogra látszott nagyobb hatást gyakorolni

⁶³ A 3. táblázat 10 jogismereti kérdéséből, a korrigált mintából számított adat.

Összességében azt tapasztaltuk, hogy a

- jogismeret-szint általános emelkedése mellett
- a magyarázó változókkal kimutatható összefüggés a legtöbb esetben csökkenni látszik, a demográfiai adatok esetében pedig talán meg is fordult.

4.3. Teljes jogismeret ma és régen

Empirikus, történeti jogismereti vizsgálódásunk végső kérdése talán az lehetne, hogy vajon nőtt-e a jogismeret 1965-höz képest? A kérdést bizonyos értelemben megválaszoltuk, amikor azt találtuk, hogy a teljes jogismeret mutató értéke magasabb 2013-ban, mint volt 1965-ben.

Ám ennek az állításnak egy gyakorlati és egy elméleti tényező is csökkenti a megbízhatóságát. Gyakorlati oldalról az 1965-ös mintavétel korlátai jelentenek problémát. Különösen a következők:

- az iskolai végzettség szerinti torzítás, amely szerint a kérdezettek adatai a társadalom tényleges összetételénél jóval jobbak voltak. Emiatt az 1965-ös közölt adat a ténylegesnél jobb, a számított időbeli növekedés pedig gyengébb.
- a mintából teljességgel hiányoznak a kis és közepes; illetve nem-jogi-egyetemi városok adatai, másként fogalmazva, a jogi-egyetemi városok, és Budapest adatai rendkívül felülreprezentáltak. Mivel ezeken a településtípusokban gyaníthatóan (és ezt Kulcsár elemzésének számos adata is jelzi) a jogismeret jóval magasabb a másutt tapasztalhatónál, ez is ténylegesnél jobb 1965-ös adathoz, így gyengébb növekedési rátához vezet.
- Az inaktívak kihagyása a mintából, ami a fentiekhez hasonlóan, gyaníthatóan a valóságosnál magasabb jogismereti adatot mutat.

Elméleti oldalról az a probléma vethető fel, hogy mivel a jogismeret szorosan kötődik az iskolai végzettséghez, ez utóbbi növekedése mennyiben magyarázza a jogismeret növekedését az elmúlt 48 évben. Joggal érvelhet valaki amellett, hogy a magasabb össztársadalmi jogismereti adat valójában nem az „embe-
rek” általában magasabb jogismereti szintjéből következik, hanem egyszerűen

abból, hogy a felfelé mobilitás,⁶⁴ különösen az iskolázottság eltolódása miatt nagyobb arányban vannak magasabb jogismereti szintű csoportok ma, mint akkor. Noha ez az érvelés erősen vitatható, érdemes megnézni, hogy valóban csak erről van-e szó.

Ezeket a kérdéseket kíséreljük meg modellszámításokkal áttekinteni a következő négy pontban.

4.3.1. Iskolai végzettség szerinti korrekció

Ebben a pontban megpróbáljuk egyfelől Kulcsár adataira, másfelől az 1960-as és 1970-es népszámlálás adataira támaszkodva, meghatározni, hogy mekkora lett volna a jogismeret mutatóinak mértéke, ha az iskolai végzettség adatai nem lettek volna olyan rendkívüli mértékben torzok. Ehhez a két népszámlálás iskolai végzettség adatainak átlagát vesszük figyelembe. Az itt alkalmazott kategóriák megfeleltethetők a Kulcsár által alkalmazottnak azzal a kivétellel, hogy a felsőfokú tanulmányokat diploma nélkül zárók kategóriája hiányzik. E csoportot, amely egyébként is csak 15 főt számlál, az egyetemet végzettek kategóriájához soroljuk. A tényleges megoszlásokkal súlyozzuk aztán az egyes csoportok (1965-ta jelű táblázat-oszlopból képzett) jogismeret-szint adatait. Az így elvégzett számítások eredményét mutatja a 11. táblázat.

11. táblázat: Az 1965-ös minta iskolai végzettség szerinti torzításának kiküszöbölés

	Jogismereti mutatók			
	Teljes	Állam-	Eljárás-	Polgár-
1965 – Közölt adat (Kulcsár adatai alapján)	0,599	0,536	0,615	0,58
1965 – Korrigált adat (az időszak tényleges megoszlása szerint)	0,530	0,451	0,532	0,541
2013-as adat (a reprezentatív ezer fős mintán)	0,672	0,754	0,637	0,593
Időbeli változás (2013 / 1965) (Kulcsár adatai alapján) %	112%	141%	104%	102%
Időbeli változás (2013/1965) „korrigált” adatok szerint %	127%	167%	120%	110%

Az adatok nyilvánvalóvá teszik, amit eddig is sejtettünk: ha a mintavétel hibáját az iskolai végzettség tekintetében korrigáljuk, akkor a jogismereti adatok 1965-re nézve a Kulcsár tanulmányában közölteknel jóval gyengébbek lettek volna. A változást tekintve a teljes jogismereti mutató tekintetében ez azt jelenti,

⁶⁴ ANDORKA Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1982.

hogy a korábban számított 12 százalékos ismeretnövekedés valójában ennek kétszerese, 27%-os. Az államjogi ismeret esetében közel kétharmados a növekedés, míg a két másik jogterületen a növekedés a „hibahatár közeli” értékről meggyőző, egy- és kéttizednyi szintre emelkedik a torzítás korrekciója után.

4.3.2. Településtípus szerinti korrekció

A településkategóriák esetében, népszámlálási adatok hiányában az 1963-as mikrocenzus adataira támaszkodtunk.⁶⁵ Az eredeti mintában a kis és közép- városok teljességgel hiányoznak, helyette a „városok” kategóriában a két jogi egyetemi várost találjuk, amelyek ismeretindex-adatai Budapesthez hasonlóak, nem ritkán annál magasabbak is. A budapestiek mintegy két és félszeresen felül, falvak kétharmaddal alul vannak reprezentálva az 1963-as adatokhoz viszonyítva. Mindezt úgy korrigáljuk, hogy a településszint tényleges (1963-as) adataival súlyozzuk a meglévő Budapesti és falusi – az 1965ta táblázatoszlopból kalkulált – ismeretadatokat, míg a városokra a rendelkezésünkre álló, falu és város közötti átlagértékekkel számolunk, alighanem a ténylegesnél magasabb ismeretszintet feltételezve a városokban.

12. táblázat: Az 1965-ös minta településtípus szerinti torzításának kiküszöbölése

	Jogismereti mutatók			
	Teljes	Állam-	Eljárás-	Polgár-
1965 - Közölt adat	0,600	0,536	0,615	0,580
1965 - Korrigált adat	0,541	0,496	0,529	0,536
2013-as adat	0,670	0,754	0,631	0,591
Időbeli változás (Kulcsár alapján) %	112%	141%	103%	102%
Időbeli változás „kikorrigált” %	124%	152%	119%	110%

Ebben az esetben is azt találjuk, hogy az arányos mintavétel esetén minden bizonnyal jelentősen alacsonyabb lett volna mind a teljes, mind az egyes részterületekre vonatkozó jogismereti mutató. Így a valóságos ismeretszint növekedés is jóval jelentősebb.

⁶⁵ *Az 1963-as mikrocenzus adatai.* Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1964. 37.

4.3.3. Egy korrigált 1965-ös minta hipotetikus végeredménye

A fenti két szemponton túl az 1965-ös minta az inaktívak kihagyása miatt tér még el a 2013-as adatoktól. Az említett mikrocenzus adatai szerint⁶⁶ a teljes lakosság 10.071.700 fő volt, ebből inaktív 1.147.450, nyugdíjas pedig 1.085.600 fő.⁶⁷ Ha ennek a csoportnak a jogismeretét a '60 éven felüliek' kategóriájával azonosítjuk, akik mintegy hat százalékponttal az átlag alatt „teljesítettek” viszonylag általánosan valamennyi jogismeret mutató tekintetében, akkor ennek összhatását abban látjuk, hogy a tényleges társadalmi jogismeret emiatt is mintegy 1%-al alacsonyabbak a mintából számítottnál. Ez az eltérés olyan alacsony, hogy külön táblázatot nem szentelünk neki.

Mint már jeleztük, a fenti három torzítást nem lehet együttesen kezelni, elsősorban azért, mert nem tudjuk, hogy a településtípus szerint eltéréseket mennyire befolyásolják az e települések lakóinak iskolai végzettség szerinti összetételének eltérései. Mindamellet úgy becsüljük, hogy összességében, a teljes jogismeret indikátorban közel tíz százalékponttal (vagyis közel 20%-al) magasabb az 1965-ös adatok kapcsán közölt eredmény, mint ha azt egy reprezentatív mintavétellel vették volna fel. (És ebben a joghallgató kérdezőbiztosok esetleges, megbecsülhetetlen torzító hatását nem számítottuk bele.) A teljes jogismeret így valószínűleg mintegy harmadával volt magasabb 2013-ban, mint 1965-ben.

A kérdés már csak az, hogy ez az emberek jog iránti nagyobb érdeklődésének, aktívabb jogi tájékozódásának tudható-e be, vagy egyszerűen csak az iskolai végzettség általánosan magasabb szintjének mintegy mellékhatása. A következő pontban ezt vizsgáljuk.

4.3.4. A jogismeret eltérése az iskolai végzettség eltérésének kiküszöbölésével

A kérdés megválaszolásához az 1965-ös korrigált adatokat (11. táblázat 2. sora) vetjük össze azzal az adattal, ami azt mutatja meg, hogy ettől mennyire tértek volna el az 1965-ös adatok, ha az egyes kategóriákban a 2013-as ismeretszint mutatókat használjuk.⁶⁸ Az eredményeket a 13. táblázat tartalmazza.

⁶⁶ Uo. 53.

⁶⁷ A gyerekek az 'aktív eltartottak' között szerepelnek.

⁶⁸ A 'nem járt iskolába' kategóriában az jelenlegi 1–7 osztályos kategória felével számolunk, meglehetősen konzervatív módon. A felsőfokú intézményt látogatók, de diplomát nem szerzeteket pedig itt is 'diplomásokként' kezeljük.

13. táblázat: Az iskolai végzettség 1965-ös, de a kategória értékek 2013-as adataival számolt táblázat

	Jogismeret mutatók			
	Teljes	Állam-	Eljárás-	Polgár-
2013-as kategóriánkénti ismeretszintek, az 1965-ös iskolai végzettség összetétellel számolva	0,560	0,675	0,460	0,538
1965 – Tényleges (mintavételi torzítás korrekciójával)	0,530	0,451	0,532	0,541
Eltérés	106%	150%	87%	99%

Ha tehát a 1965-ös és 2013-as adatok közötti eltérésről leválasztjuk azt a hatást, ami egyszerűen az iskolai végzettség szintjének emelkedéséből következik, akkor a kép ismét jelentősen átalakul. A teljes jogismeret mutatót tekintve, viszonylag alacsony 6%-os javulást tapasztalunk, ami azonban kizárólag az államjogi, ezen belül az alkotmányjogi ismeretek robbanásszerű növekedésének tudható be. E hatást leválasztva az eljárásjogi kérdésekben jól érzékelhető csökkenés, míg a polgári jogi ismeretekben stagnálás lenne észlelhető.

4.4. Magyarázó változók hatása a jogismeretre

Kulcsár kutatását követve a teljes jogismeretre esetlegesen ható tényezőket elemeztünk. Ezek mellett most további két olyan tényezőt is bevontunk a vizsgálatba, amelyeket általában fontos társadalmi státuszváltozónak tartanak, de amelyek Kulcsár elemzésében – részben bizonyára ideológiai okokból, részben mert ezekre nézve megbízható adatot aligha lehetett volna szerezni – nem jelentek meg. Ezek a jövedelmi és vagyoni helyzet.⁶⁹ A 14. táblázat valamennyi a vizsgálatba bevont magyarázó változónak a jogismeret adataival való lineáris összefüggését mutatja be a korrelációs adatok alapján, az egyes jogismeret változók kapcsán előbb a korreláció erősségét is irányát jelző, Pearson R értéket, majd a szignifikancia mértékét közölve.⁷⁰

A táblázat jól mutatja, hogy legalábbis a lineáris összefüggés szorosságát tekintve messze a legmeghatározóbb az iskolai végzettség és a jogrendszerrel

⁶⁹ Megjegyezzük, ezekre vonatkozóan ma sem lehet megbízható, sőt gyakran bármiféle adatot szerezni, noha az adatok szórása időközben nyilván jelentősen megnőtt. A jövedelem nagyságára vonatkozó kérdőívi kérdésre a többség (57%) nem adott választ. Ugyanakkor kimarad ebből a vizsgálatból a politikai és jogi ismeretek összefüggésének vizsgálata, mivel az logikailag nem lehetséges ebben a keretben (tekintve, hogy a politikai ismeret mérőeszközét a 4 alkotmányjog-ismereti változóból képeztük).

⁷⁰ Ezeket az elemzéseket a 2013-as teljes, vagyis nem korrigált mintán végeztük, mivel az 1965-ös adatokkal való közvetlen összevetés itt nem lehetséges.

való kapcsolatba kerülés, három változóból (olvasott-e törvényt, kért-e jogásztól tanácsot, vett-e részt tárgyaláson) képzett indexe. Azt is látjuk, hogy a jövedelmi és vagyoni helyzet is szoros kapcsolatot mutat az általános jogismerettel, akárcsak a – korábban bemutatott, szórakoztatás-tájékoztatás alapján súlyozott mutatóval mért – médiafogyasztás. A fentiekén túl még a szervezeti tagsággal mért ‘társadalmi aktivitás’ és az életkor mutat némi jóindulattal szignifikánsnak tekinthető összefüggést a teljes jogismerettel. Több olyan tényező (nem, kor, településtípus), amely Kulcsár elemzésében még határozott összefüggést mutatott a jogismerettel napjainkban láthatóan kevésbé tűnik fontosnak.

Jól látható az eltérés az egyes jogismereti indexek tekintetében is. Az államjogi ismeretek a legtöbb esetben nem mutatnak összefüggést a magyarázó változókkal (bizonyára a többször említett alacsony szórásuk miatt), míg az eljárásjogi ismeretek mutatója a legtöbb magyarázó változóval érzékelhető összefüggést mutat. A polgárjogi ismeretek, mindössze két, ráadásul sajátosan „viselkedő” kérdésből álló változója pedig valahol a kettő között helyezkedik el.

Ezek az adatok jelentős mértékben egybevágnak korábbi, részletesebb és más módszerekkel (ANOVA, Khi négyzet) végzett elemzéseinkkel.

14. táblázat: A jogismeret mutatóit esetlegesen befolyásoló változók korrelációs együtthatói és szignifikancia értékei (a összefüggés mértéke szerint csökkenő sorrendben)

	Teljes jogismeret		Államjogi ismeretek		Eljárásjogi ismeretek		Polgárjogi ismeretek	
	R	Szf.	R	Szf.	R	Szf.	R	Szf.
Iskolai végzettség	,279	,000	,099	,002	,293	,000	,091	,004
Jogi tapasztalat - index	,274	,000	,097	,002	,266	,000	,119	,000
Társadalmi réteg	,199	,000	,010	,774	,236	,000	,090	,007
Jövedelem	,156	,001	,027	,584	,160	,001	,130	,007
Média (tájékoztató)	,134	,000	-,003	,928	,146	,000	,125	,001
Vagyon	,100	,005	,061	,090	,081	,024	,039	,273
Szervezeti részvétel	,076	,016	-,002	,956	,084	,008	,066	,037
Életkor	-,074	,019	-,025	,434	-,093	,003	,013	,688
Falusi lakos ⁷¹	-,054	,088	,107	,001	-,072	,022	-,194	,001
Neme	-,049	,119	-,007	,835	-,049	,124	-,053	,095
Városi lakos	,010	,741	-,084	,008	,069	,030	-,026	,418

A regressziós elemzés a „páronkénti” korrelációkhoz képest két szempontból jelent továbblépést. Egyfelől lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk: az összes

⁷¹ A lineáris módszer logikája miatt külön vettük a falusi és a városi lakosság tényét (a másik két kategóriával szembe állítva).

magyarázó változó ismeretében mennyire pontosan tudnánk megbecsülni a jogismeret változó értékét. Másként fogalmazva, az összes magyarázó változó hatását egyszerre vegyük figyelembe a jogismerettel kapcsolatban. Másfelől ez azt is jelenti, hogy a ‘multikollinearitás’ hatását⁷² ki tudjuk szűrni. Vagyis az egyes változóknak önmagukban vett hatását tudjuk értelmezni.

Számos itt nem részletezendő technikai szempontot vettünk figyelembe, aminek következtében a háromértékű változókat kétértékűvé alakítottuk. Ezt tettük már korábban a településtípus esetében, illetve a regressziós modellhez szellemi-fizikai kategóriákat képeztünk (a kisszámú mezőgazdasági fizikait az utóbbi kategóriába véve). A kor változót is átalakítottuk, valamint a jövedelem változónak egy olyan kategóriális verzióját használtuk, amelyre a legtöbben, közel kétharmadnyian válaszoltak.

Mivel a regresszió számítás egyszerre sok változóval dolgozik, az egyes változók adatvesztései összeadódnak. Mint jeleztük, ez különösen a jövedelem és kisebb mértékben a vagyoni helyzet esetében probléma. E két változó együttes szerepeltetése a modellben oda vezet, hogy adataink közel kétharmada elveszik. Végül a vagyoni helyzet változót kiemeltük a modellből, ami a modell magyarázó értékét nem csökkentette. Az említett jövedelem-kategória változót alkalmazva az ezer fős mintából 422 fő került be a modellbe. Az így kialakított regressziós ‘ENTER’ típusú modell R^2 értéke 0,135 ($R=0,368$), ami ugyan nem kifejezetten magas, de már elfogadhatónak mondható. Erre utal az a tény is, hogy a kapcsolódó szignifikancia érték egy ezrelék alatt van. A modell legfontosabb jellemzőit a 15. táblázat foglalja össze.

15. táblázat: Az ENTER regressziós modell legfontosabb adatai (R^2 0,135)

Magyarázó változók (a szövegben tárgyalt sorrend szerint)	Béta érték	Szf.	Korrelációs együttthatók		
			„Normál”	Parciális	VIF
Nem	-,092	,067	-,088	-,090	1,188
Kor (Centrálva)	-,055	,270	-,134	-,054	1,178
Iskolai végzettség (5/7 kategória)	,245	,000	,328	,186	1,939
Társadalmi réteg (szellemi-fizikai)	,058	,306	,213	,050	1,510
Falusi lakos	,021	,744	-,035	,016	1,901
Városi lakos	-,010	,868	,004	-,008	1,862
Média (tájékoztató)	,023	,662	,138	,022	1,264
Szervezeti részvétel	,014	,777	,107	,014	1,201
Jogi tapasztalat indikátor	,099	,049	,204	,097	1,203
Jövedelem (Z score)	,018	,734	,167	,017	1,340

⁷² Ld. az első rész módszertani bevezetőjét, illetve a 29. jegyzetet.

A szignifikancia értékekre tekintve egyedül az iskolai végzettség esetében találunk egyértelmű összefüggést a teljes jogismerettel. Figyelembe vehető még a jogi tapasztalat bár a szociológiai kutatásokban minimálisan elvárt 0,05-ös értékhez közel áll, miközben – meglepő módon – azt alig haladja meg a ‘nem’ változó, amelynek negatív R értéke a nők magasabb jogismeret-szintjére utal. Az adatok mögött a többször említett multikollinearitás áll. Ezt jól érzékelteti a „normál” és parciális korreláció gyakran radikálisan eltérő értéke. Előbbi azt mutatja, hogy milyen közvetlen összefüggés van az adott változó és a jogismeret között. Utóbbi azt, amikor más tényezők hatását kiszűrjük. Látható például, hogy a korábbi eredményeink szerint erős összefüggés a társadalmi réteg és a jogismeret között, más változók (így bizonyára az iskolai végzettség) hatásának kiszűrése után a negyedére, a média esetében hatodára zsugorodik. Az első oszlopban szereplő béta érték azt adja meg, hogy az adott változó értékeiben egyet előre lépve, hogyan változik a jogismeret mértéke.⁷³ VIF érték szerepe technikai. Az a tény, hogy értéke egy esetben sem haladja meg a 2,0-t jelzi, hogy a modell elfogadható.

Mit üzen ez a modell? A kérdésre nem adható szakmailag teljességgel megbízható válasz, ám az adatok plauzibilissé tesznek egy olyan magyarázatot, hogy a legtöbb tényező tekintetében meghatározó az iskolai végzettség szerepe. Már definíciószerűen jórészt így volt ez a szellemi-fizikai elkülönítés tekintetében, érzékelhető egy átfedés a vidéki-városi elkülönítéssel, minden bizonnyal a jövedelmi és vagyoni helyzettel és a média-fogyasztással is, de még a szervezeti-társadalmi aktivitással is. Ugyanakkor az a tény, hogy a „jogi tapasztalat” három kérdésre épülő indikátora önmagában is mutat egy gyengén szignifikáns összefüggést arra utalhat, hogy ez a tényező nem kizárólag az iskolai végzettség által befolyásolt. További magyarázatot igényel, hogy a nem, amely a talán legkevésbé fontos változónak bizonyult, miért válik a harmadik legerősebb tényezővé ebben a modellben.

Ugyanezt a modellt külön-külön is vizsgáltuk a három jogterület jogismereti indikátorára, ám ennek adatait itt nem tudjuk bemutatni. A 16. táblázat összegzi a modellek magyarázó erejét és jellegzetességeit.

⁷³ A nem esetében ez a férfi és nő jogismerete közötti különbség, a kor esetében egy év, az iskolai kategóriáknál pedig egy kategória (a 2013-ban mért 5 kategóriával).

16. táblázat: Az egyes jogismereti indexeket magyarázó regressziós modellek sajátosságai

Jogterület	R ²	Sajátosságok
Államjog	,047	Nagyon gyenge magyarázó erő. Kizárólag az iskolai végzettségnek van szerepe. Minden más tényező szignifikancia szintje 0,1 felett van, a legtöbbé 0,5 felett.
Eljárásjog	,155	Nagyon erős magyarázó erejű modell, amelyben az iskolai végzettség mellett a társadalmi réteg (szf. 0,014), a jövedelem (0,036) és talán még a nem (0,059) is önálló magyarázó erővel bír.
Polgári jog	,041	Nagyon gyenge magyarázó erő, ahol az iskolai végzettség hatása nem mutatható ki (szf. 0,58 !), helyette a médiafogyasztás (0,027) és talán a falusi „lakosság” (0,055) mutat összefüggést, utóbbi negatív.

Ugyanezeknek a változóknak a hatását ún. ‘FORWARD’ regressziós modellel is elemeztük. Ennek során elsőként a legerősebb magyarázó erejű változót tesszük a modellbe, majd az azt követőt és így tovább. Az iskolai végzettség egyedül magyarázza a jogismeret szórásának jelentős részét ($R^2=0,108$), ezt 0,012-el növeli a ‘jogi tapasztala”, 0,009-el a ‘nem’, majd 0,003-0,003-el a ‘társadalmi réteg’ és a ‘kor’ adat hozzáadása, amivel a modell magyarázó ereje $R^2=0,134$ értékre nő. Az összes többi változó hozzáadása lényegében nem változtat a modell magyarázó erején; másként fogalmazva a többi tényező nem mutat összefüggést a jogismerettel. Ez a vizsgáldás így dinamikájában megerősítette a korábbi elemzés „statikus” eredményeit. A modell végeredményét mutatja a 17. táblázat.

17. táblázat: A változók hozzáadott magyarázó értéke FORWARD regressziós modellben

Model	Hozzáadott változó	R	R ²
1	Iskolai végzettség (6/7 kategória)	,328	,108
2	Jogi tapasztalat indikátor	,346	,120
3	Nem	,359	,129
4	Társadalmi réteg (szellemi-fizikai)	,362	,131
5	Kor (Centrálva)	,366	,134
6	Falusi lakos	,366	,134
7	Média (tájékoztató)	,367	,135
8	Jövedelem (Z score)	,368	,135
9	Szervezeti részvétel	,368	,135
10	Városi lakos	,368	,135

A táblázatból jól látható, hogy a korábbiakhoz nagyon hasonló eredményre jutunk a modellépítés dinamikájában. Világossá vált, hogy a számos szóba jöhető tényező, amelyek közül több első pillantásra, akár az empirikus adatok alapján is meghatározónak tűnhet, valójában lényegtelen. Igazán meghatározó szerepe az

iskolázottság szintjének van és jóval kisebb mértékben a jogrendszerrel kapcsolatban szerzett tapasztalatnak, valamint – meglepő módon – a nemnek.

Sajnos Kulcsár vizsgálata semmiféle olyan tartalommal nem bír, amely e modellhez kapcsolható lenne.⁷⁴ Ám heurisztikusan mégis azt valószínűsíthetjük, illetve társadalomtudományi ismereteink is azt sugallják, hogy Kulcsár vizsgálataiban is a látszólagos összefüggések mögött gyakran hasonló rejtett összefüggések vannak, hiszen az iskolai végzettség nyilván akkor is szorosan együtt mozgott a társadalmi státusszal, a nemmel és a korrallal, valamint közvetlenül, illetve a koron keresztül a lakóhellyel is. Alighanem fennáll ez a fajta multikollinearitás a napilapok olvasása, kisebb mértékben a szervezeti tagság és a jogi tapasztalat esetében is. A Kulcsár vizsgálódásában és végeredményében is kulcsszerepet játszó társadalmi réteg változónak meglehetősen kis szerepe van modellünkben és kérdéses, hogy e módszereket alkalmazva, hogyan viselkedett volna e tényező 1965-ben. Ugyanakkor a jogi tapasztalatnak, és különösen a szervezeti tagságnak – akkori sajátos tartalma miatt (szakszervezeti, párt és tanácsi vezető pozíció) – valószínűsíthetően a mainál határozottan jelentősebb önálló hatása lehetett. Talán így áll össze, az adatok egyszerű összevetésén túl, egy annál bonyolultabb, számszerűen bizonytalanabb, ám mégis realisabb történeti összevetés képe.

4.5. Az összegzés összegzése

Nem könnyű az előbbi, terjedelmes és összetett kutatás eredményeinek lényegét megragadni. Talán két tényező érdemel kiemelés, az első összességében a történelmi változásokra a második annak okaira utal. Az adatokból egyértelműen, hogy a jogismeret általános szintje jelentős mértékben, összességében talán mintegy harmadával is nőtt az elmúlt fél évszázadban, ám e mögött a döntő tényező a lakosság iskolai végzettségi szintjének általános növekedése. A pozitív változás mögött meghatározó mértékben a közoktatás elmúlt közel félévszázados fejlődésének hatása áll. Valójában a növekedés kizárólag az államjogi ismeretek esetében teljesen egyértelmű: arról kimondható, hogy minden bizonnyal a rendszerváltás társadalmi-politikai hatásai jelennek meg e tény mögött.

⁷⁴ Éppen az iskolai végzettség hatását tárgyalta Kulcsár a legkisebb mértékben. A főszövegben az öt változó közül épp csak ebben a bontásban nem jelennek meg a jogismereti adatok, és a számos, olykor három magyarázó változó együttes hatását bemutató táblázatok között is csak egyszer jelenik meg az iskolai végzettség a nemmel együtt.

Elemzésünk jelentős részben arra is irányult, hogy mi határozza, illetve határozta meg a jogismeret szintjét, és e tekintetben érzékelhetünk-e változásokat? E kérdés megválaszolásához az elemzés lehetőségei jobbra csak a 2013-as adatok esetében voltak adottak. Napjainkban az iskolai végzettség szerepe domináns, és szinte minden más tényező látszólagos hatása mögött is elsősorban e tényező sejlik fel. Nem tudhatjuk, hogy ugyanez az elemzés mit mutatott volna az 1965-ös adatok esetében, de valószínűsítjük, hogy a Kulcsár elemzésében kialakuló kép jelentősen más üzenetet hordozna.

Összegezve, Kulcsár 1965-ös kutatása lehetővé tette, hogy megbízható matematikai-statisztikai módszerek segítségével képet alkothassunk a magyar lakosság jogismeretének fél évszázados dinamikáiról. E ponton már megfogalmazhatunk különféle konklúziókat, de azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a jogismeret problematikája a jogtudat tágabb kérdéskörébe illeszkedik, így ezek az eredmények csak széleskörű jogtudat-kutatások keretében értelmezhetők teljességükben.

NEVELÉS ÉS BÜNTETÉS

*A büntetési igény alakulása a magyar lakosság jogtudatában az újabb hazai empirikus kutatások fényében, különös tekintettel a nevelési elvek hatására**

H. SZILÁGYI István – GAJDUSCHEK György

1. A probléma

A nevelési elvek és a büntetési igény lehetséges összefüggésére a hazai jogszociológiai kutatásokban elsőként a fizikai dolgozók jogtudatának 1975–76-os vizsgálata során hívták fel a figyelmet a kutatók.¹ A kutatás eredményei szerint a szocializáció szempontjából tekintve a mintára általánosan jellemző volt az a nevelési módszer, ami – a társadalomlélektanból kölcsönzött terminussal élve – az ‘autoriter személyiség’ kialakulásához vezet. A mintában szereplő személyek 90%-a számolt be a vallásos nevelés során szerzett élményekről, a nevelési módszerként teljesen általánosan alkalmazott testi fenyítés (ha csak néhány pofon erejéig is, mint a minta 59%-ában) mellett. Ugyanakkor az eredmények a magas büntetési igényre is utaltak: a megkérdezettek általában hajlamosak voltak szigorúbbnak hinni a jogot, mint az valójában volt, és a joggal egyező

* A tanulmány alapjául szolgáló nagymintás felmérés az OTKA 105552 számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című kutatása keretében készült, a tanulmány pedig az Igazságügyi Minisztérium *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programok 2016* keretében valósult meg. A jelen szöveg egy korábbi változata a PPKE JÁK Jogbölcséleti Tanszék Jogszociológiai kutatócsoportja és az MTA TK Jogtudományi Intézet Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja által *A magyar lakosság jogtudata az újabb empirikus kutatások tükrében* címmel 2016. március 31-én megrendezett tudományos szimpóziumon. A szerzők köszönettel tartoznak Tóth J. Zoltánnak, Berkics Mihálynak, Róbert Péternek és Szalai Ákosnak értékes kritikái megjegyzéseikért és javaslataikért. A dolgozat korábbi verziója megjelent: H. SZILÁGYI István – GAJDUSCHEK György: Nevelés és büntetés. A büntetési igény alakulása a magyar lakosság jogtudatában az újabb hazai empirikus kutatások fényében, különös tekintettel a nevelési elvek hatására *MTA Law Working Papers*, 2017/7.

¹ SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977.

véleményt formálók körében 86%-os aránnyal szerepeltek a példában szereplő cselekményeket büntetni óhajtók (intoleránsak).

Immár általánosságban a magyar lakosság magas büntetési igényéről számolt be Sajó egy 1983-as, közel 3000 értékelhető válasszal rendelkező családjogi és büntetőjogi értékelésekkel foglalkozó felmérést alapul véve. A szerző szerint „a legjellemzőbb az intoleránsnak feltételezett jogi állásponthoz való ragaszkodás.” Azaz, az állampolgárok jelentős részben (87%) feltételezik, hogy a jog egy adott kérdésben büntetni rendel valamit – még akkor is, ha az valójában nem büntetendő (ugyanis a kérdezés során bemutatott tényállásoknak csak a fele volt jogellenes). Továbbá az is megállapítható, hogy a lakosság egy része szigorúbbnak hiszi a jogot, mint az valójában, és ez összefügg a saját, általában büntetést kívánó értékelésével. Azok között pedig, akik egy szabály enyhítését, a büntetés enyhítését vagy megszüntetését kívánják – mutat rá Sajó – nagy azoknak az előfordulása, akik nem értenek egyet valamilyen alapon az adott jogszabállyal.²

A jelen kutatásunk egyik célja tehát a büntetési igény és a nevelési elvek közötti összefüggés vizsgálata volt. Ehhez kapcsolódóan azonban kíváncsiak voltunk a büntetési igény változására is, illetve arra, hogy a magyar lakosság körében tapasztalható büntetési igény mennyire tekinthető magasnak európai összehasonlításban.

2. A vizsgálat módszere

Kérdéseink megválaszolásához elsősorban azokra az adatokra támaszkodunk, amelyek a Szonda-Ipsos által 2015. december elején a felnőtt magyar lakosságot teljes egészében reprezentáló ezerfős, személyes megkérdezéssel alapuló kérdőív adatfelvételéből származnak, és amelyet az OKTA 105552. számú projektje finanszírozott. Emellett további adatforrásokat is felhasználtunk. Ezeket a szövegben a továbbiakban jelöljük.

A nevelési elvekre vonatkozó elképzelések feltérképezésére egy három itemből álló kérdést helyeztünk el a fent említett kérdőívben. A válaszadónak a nevelési elveket tipizáló kijelentések közül kellett kiválasztania azt, amelyik leginkább közel állt véleményéhez. A három itemet és azok választásának mértékét, arányát az 1. táblázat mutatja be.

² SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

1. táblázat: A nevelés céljára vonatkozó kérdésre adott válaszok megoszlása

	Választotta	
	Fő ³	%
A nevelés célja a gyermek személyének kibontakoztatása, ezért a szülők feladata a gyermek igényeinek kielégítése, törekvéseinek támogatása.(a)	110	11,0
A nevelés célja, hogy a gyermek felnőtt korában jól boldoguljon, ezért a szülőknek olykor fegyelmeznük is kell a gyermeket. (b)	543	54,3
A nevelés célja, hogy a gyermekből a társadalom felelősségteljes tagja váljék, ezért a szülőknek szigorúan fegyelmeznük kell a gyermeket.(c)	341	34,1

A felkínált alternatívákat úgy fogalmaztuk meg, hogy a nevelés céljának meghatározását összekapcsoltuk a fegyelmezés mértékével. A fent említett 1975–76-os kutatásban elsősorban a testi fenytés alkalmazásának vizsgálatából igyekeztek következtetni a nevelési módszerre, azonban mi úgy véltük, hogy a testi fenytés tényleges alkalmazására, vagy az arról való véleményalkotásra való rákérdezés nem vezetne eredményre, tekintettel arra, hogy ez az utóbbi évtizedekben a közbeszédben már teljesen ‘politikailag inkorrektté’ vált.

A választási lehetőségek ‘duplacsövűek’ (hiszen elképzelhető, hogy valaki a gyermek személyiségének kibontakoztatása érdekében fegyelmezi ‘vas szigorral’ a gyermekét), de egyrészt ezzel igyekeztünk ‘beburkolni’ a fegyelmezés mértékére vonatkozó kérdést, másrészt igyekeztünk tipizálni a ténylegesen létező nevelési modelleket. Az (a)-tól a (c) felé haladva növekszik a fegyelmezés jelentősége, és ez utóbbi feleltethető meg leginkább a hagyományos, tekintélyelvű nevelés eszméjének – melynek eredménye lehet az ‘autoriter személyiség’ kialakulása. A (b) variáció megfogalmazása kapcsán gondoltunk az elmúlt évtizedek értékrend vizsgálataira, melyekből kiderült, hogy a magyar lakosság egyre magasabbra értékeli az anyagi biztonságot.⁴ „Saját használatra” a három alternatívát a ‘liberális’ (a), a ‘materialista’ (b) és a ‘konzervatív’ (c) címkével jelöltük.

A büntetési igény mértékének megállapításához arra kértük a válaszadót, hogy eredetileg három, majd a próbalekérdést követően a halálbüntetés értékelésére vonatkozó négy kijelentés közül válassza ki a véleményét leginkább tükrözőt. A negyedik kijelentést azért illesztettük be, hogy a halálbüntetést igénylő és elvető érvek egyenlő arányban jelenjenek meg.

³ 6 fő nem válaszolt a kérdésre. A százalékos arányok a válaszadókra vonatkoznak.

⁴ BELUSZKY Tamás: Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall*, 2000. (ősz) 137–164.

2. táblázat: A halálbüntetésre vonatkozó kérdésre adott válaszok megoszlása

	Választotta	
	Fő ⁵	%
A halálbüntetés értelmetlen, mert nincs visszaható hatása.(a)	132	13,2
A halálbüntetés elfogadhatatlan, mert az államnak nincs joga megölni valakit.(b)	267	26,7
A halálbüntetést érdemes lenne visszaállítani, mivel a legsúlyosabb bűncselekményeknek ez lenne az igazságos büntetése. (c)	315	31,5
A halálbüntetést érdemes lenne visszaállítani, mert megvédené a társadalmat a javíthatatlan bűnözőktől. (d)	238	23,8

Az alternatívák sajátos értékekre utalnak, melyek összefüggésbe hozhatók a nevelés során érvényesíteni kívánt értékekkel. Pl. a (b)-ben implicite megjelenő személyes méltóság elismerése a ‘liberális’ nevelés személyiség-központúságával, vagy a (d)-ben megjelenő kollektívizmus a ‘konzervatív’ nevelési eszménnyel. A (d) azonban az (a)-val együtt értelmezhető sajátos ‘utilitarista’ nézetként is, ami viszont a ‘materialista’ nevelés értékeivel rokonítható. A felsorolt kijelentések itt is skálát alkotnak az (a)-tól a (d) felé haladva növekvő büntetési igényt kifejezve. A ‘javíthatatlan bűnöző’ mint mindenképpen büntetendő delikvens képe egyébként már egyértelműen jelen volt az 1970-es évek közvéleményében. A Vigh József és Tauber István által 1978-ban közel reprezentatív mintán (n=919) lefolytatott vizsgálat szerint a megkérdezettek közel fele gondolta az elkövető nevelhetőségéről, hogy azok többségükben, vagy egyáltalán nem változathatók meg a nevelés segítségével, sőt, 20%-uk még az elmebeteg bűnözőt is büntette volna emberölés elkövetése esetén, ugyanakkor a válaszadók 77%-a támogatta a halálbüntetést.⁶ A halálbüntetésről való vélekedésekre irányuló kérdést azért is gondoltuk használhatónak, mivel az elmúlt évtizedben újra és újra a közfigyelem homlokterébe került a halálbüntetés visszaállításának lehetősége, ezért várható volt, hogy a válaszadóknak lesz valamilyen határozottabb állásfoglalása az ügyben.

⁵ 48 fő nem válaszolt a kérdésre. A százalékos arányok a válaszadókra vonatkoznak

⁶ VIGH József – TAUBER István: A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái. In: SZŰK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről I. Tanulmánykötet*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983. 64–111.

3. táblázat: Egyes cselekmények megítélése

	Megbüntetni! ⁷		Kártalanítás sem	
	1986	2015	1986	2015
Egy fiatalember a biztonsági zárat felfeszítve betör egy lakásba, és onnan 90.000 Ft. értéket visz el. (1)	87%	88%	28%	31%
Egy fiatalember megtudja, hogy a nagybátyja 60.000 Ft-ért el akar adni egy laptopot. Megállapodnak, hogy a fiú magával viszi a készüléket, és megállapodnak, hogy másnap elhozza a pénzt, holott tudja, hogy egyáltalán nincs pénze. Egy hét múlva kiderül a dolog. (2)	60%	56%	18%	--
Egy fiatalember kitépi egy gyalogos kezéből nyílt utcán a táskát. A táskában 10.000 Ft. van. (3)	90%	82%	44%	--
Egy fiatalember úgy távozik a kocsmból, hogy nem fizeti ki a 4.000 Ft-os számláját. (4)	49%	39%	20%	--
Egy baleset során egy fiatalember robogójáról leugorva úgy üti meg mérgében a baleset egy másik résztvevőjét, hogy annak eltörik az állkapcsa és kórházban kell ápolni. (5)	69%	81%	34%	33%

A büntetési hajlam alakulását azonban longitudinálisan is vizsgálni kívántuk, ezért a kérdőívben szerepeltettünk öt olyan kérdést, melyek a Sajó András által összeállított és a TÁRKI által 1986-ban lekérdezett kérdőívből vettünk, s amelyek különféle jogellenes magatartások kapcsán kérdezték az emberek véleményét.⁸ A válaszadónak döntenie kell arról, hogy a „fiatalembert” meg kell-e büntetni, vagy elég, ha megegyezik a sértettel. Az első és utolsó kérdés kapcsán rákérdeztünk arra is, hogy a bíróság a büntetés kiszabásánál beszámítsa-e, ha az elkövető megtérítette a kárt. Az alkalmazott kérdéseket, illetve az arra érkező válaszokat a 3. táblázat összegzi.

Végezetül ahhoz, hogy a magyar társadalom büntetési igényét nemzetközi összehasonlításban is értelmezni tudjuk, a *European Social Survey* egy kérdésének adatait használtuk, amelyeket kérőbb részletesen elemzünk. A magyar válaszok megoszlása az 1. mellékletben található.

⁷ Százalékos adatok: ‘Büntetni’: az összes válaszadó közül hányan válaszolták, hogy ha kártérítést fizet, illetve kártalanítja a sértettet, akkor is meg kell büntetni. A második oszlopban azok, akik szerint meg kell büntetni és a büntetés mértékében még a kártalanítás tényét sem kellene figyelembe venni. Felkerékített értékek.

⁸ Természetesen a kérdéseket a társadalmi körülmények, a Forint értékének és a szabálysértési határérték változására tekintettel ‘modernizáltuk’, úgy, hogy azok nagyságrendjükben és várható jogkövetkezményükben megegyezzenek az eredeti mértékekkel, de egyébként tartalmilag nem változtattunk azokon.

3. Eredmények

3.1. Nevelési elvek⁹

A nevelési elvek 1. táblázatban bemutatott megoszlása nagyjából megfeleltek a hozzáférhető szakirodalom alapján kialakított előzetes elvárásainknak. A megoszlást befolyásoló társadalmi tényezők áttekintése több meglepetést tartogatott, amennyiben számos tényező esetében, amelyről előzetesen úgy véltük, hogy szoros összefüggést mutat a nevelési elvekkel, ilyen nem találtunk, ahogyan az a 2. melléklet két táblázatából is érzékelhető. Az összefüggéseket kétféle módszerrel is vizsgálva azt találtuk, hogy ha meglehetősen megengedően (a hibavalószínűség magas értékei mellett) vizsgáljuk az összefüggéseket, akkor is megállapíthatjuk, hogy a nem, a vagyoni helyzet, illetve a társadalmi aktivitás egyes mutatói esetében sem találunk erős összefüggést. Kifejezetten meglepő, hogy az, hogy valaki nevel-e vagy sem gyermeket, szintén nem tűnik meghatározónak, továbbá az iskolai végzettség sem, noha ezek esetében kifejezetten erős összefüggést feltételeztünk. Úgy tűnik a kor szerepe meghatározó, az idősebbek általában a „szigorúbb” nevelési elvek hívei. A vallásosság szerepe szintén jelentős és ugyanebbe az irányba mutat, valamint hasonló irányú és megbízhatóságú tendenciát jelez a ‘magyarság büszke vállalása’. Sajátos a politikai beállítódás önértékelésen alapuló mutatójának veselkedés. Úgy tűnik, mintha szoros lenne az összefüggés a nevelési elvekkel, de már a korrelációs együttható (és további, itt nem részletezendő elemzések) is jelzi, hogy az összefüggés téves. Valójában az (a) és (c) itemet választják némileg nagyobb arányban a némileg baloldaliabb válaszadók.

3.2. Büntetési hajlam

3.2.1. A halálbüntetésre vonatkozó vélemények

Kutatásunknak a halálbüntetésre vonatkozó vélemények megoszlását mutató eredményei illeszkednek abba változási trendbe, ami a halálbüntetés eltörlésétől számított mintegy két és fél évtizedben megfigyelhető. A közvéleménykutatások és a szociológiai vizsgálatok a halálbüntetést támogatók arányának

⁹ A nevelési elvek és más, szocio-demográfiai tényezők összefüggéseire vonatkozó elemzések részletes adatait a 2. melléklet tartalmazza.

fokozatos csökkenését jelezték.¹⁰ A halálbüntetést visszaállítani kívánók kezdeti, mintegy a lakosság háromnegyedét kitevő aránya az ezredforduló követő második évtized közepére a lakosság felére látszik csökkenni, az utóbbi fél évtizedben gyorsuló ütemben.¹¹ A változási folyamat érdekessége, hogy a különböző időpontokban végzett kutatások a szocio-demográfiai faktorok (kor, nem, iskolázottság, politikai beállítottság, vagyoni, jövedelmi helyzet stb.) időben változó erejű hatását mutatták. Tehát – túl a jogi szabályozás változásának tényén – az eddigi elemzések nem hoztak felszínre semmilyen stabil mintázatot az említett tényezőknek, amelyek magyarázták volna a változást. E probléma még nyilvánvalóan további elemzést igényel majd.

A vélemények megoszlásának nyers eredményeit a 2. táblázatban már bemutattuk. Az abolicionisták (41,9%) kisebbségben maradtak a halálbüntetést visszaállítani kívánókkal (58,1%) szemben. Az érvelés jellegét tekintve a morális érveket (b. és c. válaszalternatíva) vannak egyértelmű többségben (a válaszadók 61%-a).

Itt is számos magyarázó változót számba véve, több tényező kapcsán – kifejezetten meglepő módon – alig találtunk érzékelhető összefüggéseket (pl. a nem vagy a kor kapcsán sem).¹² Lényegében egyetlen szocio-demográfiai tényezőként a jövedelem volt olyan, amely határozott magyarázó erővel bírt. Az elemzés azt mutatja, hogy a magasabb jövedelműek kifejezetten nagyobb arányban utasítják el a halálbüntetést, ugyanakkor az érvelés (utilitarista vagy moralista) jellegét tekintve már nem mutatkozik eltérés. Lényeges ugyanakkor, hogy a jövedelem a nevelési elveknél is valamivel nagyobb magyarázó erővel bír, ami azért annyira meglepő, mert az utóbbi egy fontos és a halálbüntetés megítélésével várakozásunk szerint szorosan összefüggő adat.

Tény ugyanakkor, hogy a nevelési elveknek is határozott, szignifikáns magyarázó ereje van. A korrelációs elemzés azt mutatja, hogy ez a hatás elsősorban a halálbüntetés elutasításában ragadható meg a várt irányban, míg az érvelés jellegére (utilitarista vagy moralista) nincs hatással. A szignifikancia-szinteket nagyon lazán kezelve, a templomba járás gyakorisága és a magyarság büszke vállalása mutat még enyhe összefüggést a halálbüntetéssel kapcsolatos állásponttal, ám a további elemzések (a vallásosság másik mutatója nem mutat

¹⁰ TÓTH J. Zoltán: Halálbüntetés és elrettentő hatás: avagy mit mutatnak az empirikus felmérések? *Valóság*, 2008/6. szám, 50–81.; KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás*. Budapest, Line Design Kiadó, 2010.

¹¹ Vö. KISS Róbert Richard – ZSIDAI Ágnes: *Társadalom és jog*. Budapest, GloboBook Kiadó, 2016. 90–91.

¹² Az adatokat a 3. melléklet táblázatai összegzik.

ilyen összefüggést, a korrelációs együtthatók szintén nem) ezzel kapcsolatban kételyt ébresztenek.

3.2.2. *A büntetési igény időbeli alakulása*

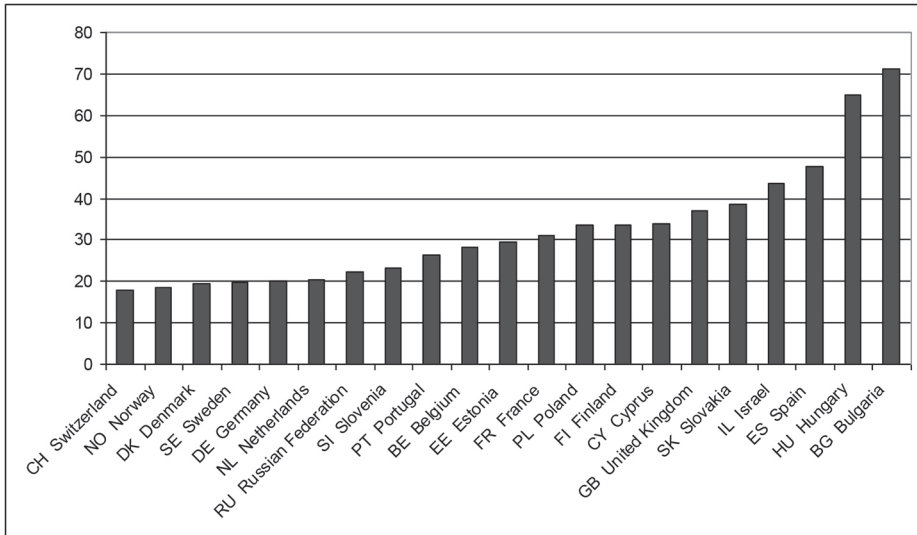
A különböző esetek értékelését összevetve a harminc évvel ezelőtti válaszokkal, csak csekély eltéréseket találtunk. A (3) és (4) számú esetekben érzékelhető csökkenést, míg az (5) számú esetben, melyben a súlyos testi sértés eleme jelenik meg, büntetési igény növekedését találjuk. Nehéz lenne valamiféle jól értelmezhető mintázatot találni ebben. Talán a 'hirtelen felindulás', korábban a megítélést enyhítő jellege mintha elveszett volna, illetve az erőszakos cselekmények megítélése súlyosbodott. Az átverés jellegű stikliké (kisebb összegű anyagi károkozás, csalás) pedig enyhült volna, de csak ez utóbbi olyan állítás, amelyet két adat is egy irányban támaszt alá. Azok aránya, akik a kár megtérítését figyelmen kívül hagynák, alig változott, ami ellenében áll azzal az esetleg feltételezhető értékátrendeződési folyamattal, amely az emberi viszonyokban az „anyagi korrekció” szerepének növekedésével kalkulál a piacgazdaság körülményei között; sőt a büntetőjogban, illetve a kapcsolódó intézményrendszerben megjelenő megoldások elfogadottságával kapcsolatban is kérdéseket vet fel. Összességében – az eltérő társadalmi-gazdasági és bűnözési-közbiztonsági környezet ellenére – a büntetési hajlandóság hosszú időn, több rendszeren keresztül meglehetősen stabilnak tűnik.

3.2.3. *A büntetési igény erőssége nemzetközi összehasonlításban*

A kérdés megválaszolásához megpróbáltunk olyan itemeket keresni a *European Social Survey* (ESS) adatbankjában, amelyeket az utóbbi években Magyarországon és más európai országokban egyaránt lekérdeztek, s amelyek összefüggésbe hozhatóak büntetési igénnyel. Egyértelműen ilyen az ESS4, 2008-ban felvett adata, a következő kérdésre vonatkozóan: „Azoknak, akik megszegik a jogszabályokat sokkal nagyobb büntetést kellene kapnia.” (*Question D5: People who break the law should be given much harsher sentences than*

they are these days.)¹³ A vizsgált országok mindegyikére vonatkozó adatokat az 1. ábra mutatja be.

1. ábra: A 'teljesen egyetért' válaszok aránya a vizsgált országokban (ESS4, 2008)

Az adatokból jól látható, hogy Magyarországon ez az arány nemzetközi összehasonlításban is rendkívül magas; az itt értelmezhető átlagértéknek, a mediánnak mintegy kétszerese. Az is látható, hogy bár a poszt-szocialista országokra általában is az erősebb büntetési hajlam jellemző, Bulgárián kívül minden más hasonló országhoz képest is karakteresebben érzékelhető ez a jelenség. Nem arról van tehát pusztán szó, hogy a kutató szubjektív értékítélete alapján itt egy „problematikus jelensége” tapasztalhatunk a magyar társadalomban, amely magyarázatot igényel, hanem az összehasonlító adatok is megerősítik ezt.

3.3. A büntetési hajlamot magyarázó fontosabb tényezők együttes elemzése

A fentiekben azt vizsgáltuk, hogy különféle tényezők milyen statisztikai összefüggést mutatnak azzal, hogy valaki támogatja vagy elveti a halálbüntetést,

¹³ Az állítást ötfokú – az ‘egyáltalán nem ért egyet’-től a ‘teljes mértékben egyetért’-ig terjedő skálán lehetett értékelni. A magyar adatok részletes megoszlását tartalmazza az 1. melléklet. Köszönet Róbert Péternek, aki felhívta a figyelmünket erre a kérdésre és az előzetes adatelemzést is elvégezte.

és ezekből próbáltunk meg következtetéseket levonni. Végül arra teszünk kísérletet, hogy a fentiekben fontosnak tűnő tényezők együttes hatását vizsgáljuk meg. Ehhez az ún. logisztikus regresszió módszerét alkalmaztuk. E statisztikai elemzési módszer két célt is szolgál. Választ ad arra, hogy a fentiekben tárgyalt tényezők együttesen mennyire képesek a halálbüntetéssel kapcsolatos álláspontot meghatározni. Talán úgy foghatjuk ezt fel, hogy az elemzés arra ad választ, hogy ezen tényezők (kor, nevelési elvek stb.) ismeretében mennyire pontosan tudnánk megjósolni, hogy valaki halálbüntetéspárti-e vagy sem. A módszer ugyanakkor kiküszöböli a statisztikai ‘együttjárások’ hatását, abban az értelemben, hogy pl. az idősebbek általános büntetési hajlandósága is erősebb és, mint láttuk, konzervatívabb nevelési elveket is vallanak. Ugyanezt a tendenciát figyelhettük meg a vallásosság és az erős magyarságtudat esetében is.

4. táblázat: Regressziós elemzés adatai

	Tényező magyarázata	B	Sig.
Kora	Válaszadó kora, évben megadva	-,002	,712
Magyar	Magyarságára büszke	-,115	,178
Vallásosság	Vallásosság mértéke (két tényezőből összevont faktor:) Minél alacsonyabb annál vallásosabb!	-,037	,655
Gazdag	Jövedelem és vagyoni adatból összevont faktor.	-,132	,121
Punitivity	Büntetési hajlandóság (a 3. táblázatban szereplő kérdésekből képzett mérőszám: minél magasabb, annál több kérdésben volt büntetés-párti)	,134	,017
Nevelés	A nevelés változója az 1. táblázatban ismertetett (-1-3) értékekkel: a liberálistól a konzervatív, erősen fegyelmező attitűd-skálaként	,352	,005
Constant		-,395	,435

A ‘B’ értékek esetében elsősorban az előjelet érdemes figyelembe venni. Az elemzés legfontosabb adatát a szignifikancia-értékek adják. Ebből jól látható, hogy a hat elemzett tényező közül mindössze kettő maradt ‘megbízhatóan lényeges’, mégpedig a két értékrendet, attitűdöt képviselő mutató, miközben a másik négy mutató elvesztette relevanciáját. Ez arra utal, hogy ezek a tényezők (kor, anyagi helyzet, magyarságtudat, és vallásosság) valójában azon keresztül hatnak ki a halálbüntetés megítélésére, hogy tipikusan bizonyos értékrendek elfogadásával járnak együtt.¹⁴ Az két értékrend mutató közül első ránézésre meglepő lehet, hogy a büntetési hajlandóság magyarázó ereje tűnik gyengébbnek. Értelmezhetjük ezt az eredményt úgy is, mint amely alátámasztja a nevelési

¹⁴ Hangsúlyozzuk, hogy ez egy statisztikai állítás: „nagy tömegében”, „tipikusan” igaz, s nem az egyes egyénre.

elvek fontosságával kapcsolatos elképzeléseinket, hiszen ez tűnik a regressziós elemzés legmeghatározóbb elemének. Határozottan árnyalja ugyanakkor a képet, hogy a teljes modell magyarázó értéke rendkívül alacsony. Az ennek mérésére alkalmazott Nagelkerke R^2 értéke alig haladja meg a 0-t (0,039), ami azt jelenti, hogy ezeknek az értékrendi mutatóknak az ismeretében is alig tudjuk jobban bejósolni, hogy valaki ellenzi vagy támogatja a halálbüntetést, mintha nem tudnánk róla semmit.

4. Az eredmények értékelése

Először is le kell szögeznünk, hogy bizonyos módszertani bizonytalanságok rejlenek az eredmények mögött. Már említettük például a nevelési elvekre vonatkozó itemek ‘duplacsövűségét’: talán helyesebb lett volna elválasztani az elvekre való rákérdezést a fegyelmezés szerepéről vallott felfogásokra irányuló kérdéstől. Ennél jóval általánosabb probléma, hogy vajon a válaszadók nyilatkozatait mennyiben azonosíthatjuk mélyebb, tényleges értékrendjükkel. Az ezzel kapcsolatos torzításokat (*bias*) a módszertani szakirodalom széles körben tárgyalja.

Amennyiben ezektől a módszertani problémáktól eltekintünk, akkor a kutatás legfontosabb eredménye, hogy megerősítette azt feltevést, hogy a magyar lakosság körében tartósan magas a büntetési igény, s ez összefügg a családi nevelés elveivel. Ugyanakkor az eredmények fényében elvethetjük azt a ’70-es években körvonalazott hipotézist, miszerint a magas büntetési igényt esetleg a sajátos tekintélyelvű, fegyelmezésre koncentráló „hagyományos” nevelési modell magyarázza, amely ‘autoriter személyiség’ kialakulását eredményezi. A kutatás eredményei alátámasztották az elmúlt évtizedek értékvizsgálatai által regisztrált, már a rendszerváltás előtt jól érzékelhető változásokat, vagyis a „hagyományos” értékek háttérbe szorulását, és a ‘materialista’ – a „jóllét” fontosságát hangsúlyozó „felhalmozó”, illetve „hedonista” értékrendek – dominánssá válását.¹⁵ A családi nevelés elvei tehát közrehatnak a magas büntetési igény létrejöttében, de önmagukban nem magyarázzák azt, hiszen a büntetési igény az elvek változásától függetlenül magas szintű maradt.

¹⁵ HANKISS Elemér – MANCHIN Róbert – FÜSTÖS László – SZAKOLCZAI Árpád: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének változásai 1930 és 1980 között*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1982.; FÜSTÖS László – SZAKOLCZAI Árpád: *Értékek változásai Magyarországon 1978–1993. Szociológiai Szemle*, 1994/1. 57–90.

Mindezekre tekintettel a kutatás alapproblémája tovább specifikálható: (1) Hogyan járulnak hozzá a nevelési elvek sajátos konfigurációi a magas büntetési igény kialakulásához? (2) Milyen más tényezők hatnak közre a magas büntetési igény tartóssá válásához? E kérdések megválaszolása természetesen további kutatásokat igényel, azonban már ezen a ponton is mérlegelhetünk bizonyos elméleti megfontolásokat.

A magas büntetési igény magyarázatának egyik lehetséges verziója, mikor a büntetési igényt az agresszió megnyilvánulási formájának tekintik. A Dollard-féle frusztráció-agresszió összefüggésre tekintettel így a magas büntetési igény háttérben az egyént frusztráló élmények társadalmilag magas szintje áll a magas büntetési igény mögött. Ebbe a magyarázatba illeszthető a 'tekintélyelvű nevelésnek' a feltételezett közrehatása a magas büntetési igény létrejöttében, illetve azok az értelmezések, amelyek frusztráció forrását inkább a társadalmi folyamatok egyéni egzisztenciát fenyegető hatásában – az egzisztenciális bizonytalanságból fakadó szorongás, félelem – lokalizálják.¹⁶ Ugyancsak beleillik ebbe a sémába a magyar értékrend változásának magyarázata: a rendszerváltás megelőző és követő krízissel járó frusztrációk¹⁷ eredményezik a fokozott biztonságra törekvést. Az egzisztenciális biztonság elleni támadás a bűnözés, ezért magas a büntetési hajlam. Ennek a sémának a magyarázó erejét növelik azok a kutatások, melyek feltárták, hogy a magyarok sokkal kiszolgáltatottabbnak érzik magukat, mint európai polgártársaik.¹⁸

Ugyanakkor vannak kutatási eredmények, amelyek megkérdőjelezik, vagy legalábbis korlátozzák e teoretikus konstrukció magyarázó erejét. Így például a fent említett '70-es évekbeli kutatások során két alkalommal is vizsgálták a válszadók frusztráció-tűrő képességét (PFT) arra számítva, hogy a frusztrációt jobban elviselő személyek toleránsabbak lesznek. Ennek éppen az ellenkezőjét mutatták a vizsgálati eredmények: vagyis a magas frusztráció-tűrő képességű személyek intoleránsabbnak bizonyultak.¹⁹ Ebből akár az is következhet, hogy egy olyan társadalomban, amelyikben csökken a frusztráció növekedni

¹⁶ BELUSZKY (2000) i.m. 137–164.

¹⁷ KOPP Mária – SKRABSKI Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány, 1992.; KOPP Mária – SKRABSKI Árpád: A magyar lelkiállapot és a társadalmi tőke szerepe a népegészségügyi mutatók alakulásában. In: ELEKES Zsuzsanna – SPÉDER Zsolt (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 2000. 254–267.

¹⁸ HUNYADY György: A személyes szuverenitás és a kiszolgáltatottság élménye. *Magyar Tudomány*, 2013/4. 438–452.

¹⁹ FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*, 2014/4. 5–40.

fog az intolerancia, és azzal a büntetési hajlam. Valószínűbb azonban, hogy a kérdőívi szituációban a magas frusztráció-tűrő személyek hajlamosabbak nyíltan számot adni azon véleményükről, amelyekről azt feltételezik, hogy a kérdezők azzal nem értenek egyet. Vagyis egyfajta adatfelvételi torzítás is lehet a háttérben.

Egy másik lehetséges elméleti kiindulópont, amelyet Konrad Lorenz kutatásai alapoztak meg, a büntetési igény mögött nem az agressziót látja, hanem az igazságérzet tendenciaszerűen irányított ösztönkésztetését, amelynek a társas életben betöltött funkciója az altruista viselkedés negatív visszacsatolása. Az igazságérzet segít megelőzni a ‘pszeudo alfajok’ kialakulását, vagyis elősegíti a szociális paraziták kiszűrését az ezzel járó konfliktusok elviseléséhez szükséges lelki energia biztosításával.²⁰ Ebből kiindulva a magas büntetési igény forrása, hogy az emberek igazságtalannak érzik a társadalmi viszonyokat. Természetesen az igazságérzet csak lelki impulzust ad, ami az észlelt, vagy érzett „igazságtalanság” megszüntetésére ösztönöz: ilyenkor felháborodást érzünk. Az igazságos döntés, szabályozás megtalálása azonban a kognitív szférában zajló folyamat, s mint ismeretes az igazságosságnak a legkülönbözőbb formái és maximái fogalmazhatók meg. Ezzel a magyarázattal jól összevág, hogy a halálbüntetés ellenzői és támogatói körében egyaránt magasabb volt a ‘morális’ igazolást kínáló alternatívákat választók aránya az ‘utilitaristákéval’ szemben.

Természetesen ez a két társadalom-lélektani megközelítés nem zárja ki feltétlenül egymást. Látni kell azonban, hogy mindkét megközelítés elsősorban a büntetési igény mögött álló ösztönös, érzelmi tényezők feltárására koncentrál. Ezzel persze jól összefér a családi nevelés szerepének hangsúlyozása, hiszen a család a szocializáció első fázisának domináns ágense (bár manapság talán már ez sem egyértelmű), s mint ilyen döntő jelentőséggel bír a személyiség érzelmi, akarati struktúrájának kialakításában. Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy a büntetési igény nem pusztán egyéni, érzelmi jellegű jelenség, hanem a személy kognitív szférájában is megjelenő, a társadalmi intézmények révén szelektált, intézményesült ‘közérületként’ is értelmezhető.²¹ Ha a magas büntetési igényt ilyen kulturális minták és társadalmi intézmények által támogatott, fenntartott ‘közérületnek’ tekintjük, akkor könnyebben magyarázható válik, annak viszonylagos függetlensége a családi nevelés elveinek, sőt a család

²⁰ H. SZILÁGYI István: A jog lélektani alapjai. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi jogi kutatások. Egyetemi jegyzet*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 102–116.

²¹ John PRATT: *Penal Populism*. London–New York, Routledge, 2007.; SAJÓ András: *Constitutional Sentiments*. Yale University Press, 2011.

szerkezetének és a társadalmi szocializáció egészében vett funkcióinak változásaitól is.

Ez a harmadik megközelítés megnyitja a kutatás horizontját a társadalomtörténet és a politikai szociológiai irányába. A múlt század második felének történelmi tapasztalatai, ezek lelki feldolgozása nyilvánvalóan összefüggésbe hozható a magas büntetési igény jelenségével.²² A büntetési igény alakulása valószínűleg összefügg azzal, hogy a magyarok egyszerre utasítják el a politikát (alacsony kompetencia, politikai aktivitás) és igénylik az erős államot. S miközben az erős államot igénylik, kevésbé bíznak az igazságszolgáltatásban, és a jogban. (Ezért nem feltétlenül következik az erős állam iránti igényből a magas büntetési igény.) Az ilyen logikai inkonzisztenciákkal terhes, ellenmondásos igényekhez kapcsolódhatnak aztán az olyan sajátos ‘szocio-logikai’ formulák, mint például a szankció motiváló erejének felértékelése, mivel az állami szankcióérvényesítés valójában gyenge.²³

²² GAJDUSCHEK György: Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete. In: JAKAB András – GAJDUSCHEK György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA TK JTI, 2016. 95–115.

²³ GAJDUSCHEK György: Miért engedelmessé válnak az emberek a dohányzást tiltó jogok? In: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum, 2016. 113–135.

Melléklet

1. melléklet

*Az „Azoknak, akik megszegik a jogszabályokat, sokkal nagyobb büntetést kellene (manapság) kapnia.” állítás értékelése az egyetértés mértéke szerint.
ESS4, D5, 2008.*

		Fő	Százalék
Valid	1 Agree strongly	992	64,3
	2 Agree	380	24,6
	3 Neither agree nor disagree	119	7,7
	4 Disagree	24	1,6
	5 Disagree strongly	11	,7
	Total	1527	98,9
Missing	8 Don't know	17	1,1
Total		1544	100,0

1 – ‘egyáltalán nem ért egyet’ (agree strongly)

5 – ‘teljes mértékben egyetért’ (disagree strongly)

2. melléklet

A nevelési elvek és különféle szocio-demográfiai tényezők összefüggései

Az adatokat ún ANOVA módszerrel és a korreláció vizsgálatával is elemeztük. Mindkét esetben az első tényező (az F és Korr. jelű oszlopok) a statisztikai összefüggés erősségét jelzik, míg a második (Signif jelű oszlop adatai) annak megbízhatóságát. Minél kisebb a szignifikancia értéke, annál kisebb a valószínűsége, hogy tévedtünk, annál biztosabb az összefüggés. 0,05 alatti szignifikancia mellett már elvetjük az összefüggés lehetőségét, de inkább a 0,01-es vagy az alatti érték utal bizonyosságra.

A két módszer közötti fő különbség, hogy a korreláció az összefüggés irányát is jelzi, azt tehát, hogy a mért tényező és a nevelési jelleg között (utóbbit a liberálistól a konzervatív között egy határozott iránynak értelmezve, amelyen a (b) elem középen helyezkedik el) valamilyen ‘arányosság’ áll fent: fordított, ha ez az érték negatív, és ‘egyenes’, ha az érték pozitív.

2.a. melléklet: Az Anova elemzések adatai

Összefüggés a nevelési elvekkel	F	Signif.
Neme	2,393	,092
Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége? 1: 8ált alatt - 8: egyetemi+ dipl	1,359	,257
Durva jövedelemkategóriák 1-8, főleg alul részletezve	3,830	,022
Vagyoni helyzet - kérdező becslése	,690	,502
Valószínűsíthetően nevel gyermeket	0,485	,616
Bal (1) – Jobb (7) politikai skála	5,885	,003
Ön vett már rész utcai tiltakozáson, tüntetésen?	,790	,454
Vallásosság jellege: 1-Egyházi tanítás szerint, 2-Magam módján, 5-Ateista	6,700	,001
Templomba/istentiszteletre járás gyakorisága	7,589	,001
Társadalmi, civil szervezeti tagság	,083	,920
Büszke magyarságára:	6,782	,001

2.b. melléklet: Korrelációs együtthatók

Összefüggés a nevelési elvekkel	Korr	Signif.
Neme	-,011	,733
Kora	,104	,001
Iskolai végzettsége	-,052	,099
Durva jövedelemkategóriák 1-8, főleg alul részletezve	-,099	,006
Vagyoni helyzet - kérdező becslése	-,028	,382
Valószínű nevel gyermeket	-,026	,414
Bal (1) – Jobb (7) politikai skála	-,049	,173
Vett már rész utcai tiltakozáson, tüntetésen	-,040	,215
Vallásosság jellege: 1-Egyházi tanítás szerint - 5-Határozottan ateista	-,074	,021
Istentisztelet látogatásának gyakorisága	-,064	,044
Társadalmi, civil szervezeti tagság Igen – Nem	-,013	,689
„Büszke rá, hogy magyar	,071	,025

3. melléklet
A halálbüntetéssel kapcsolatos vélemények és különféle szocio-demográfiai tényezők összefüggései

3.a. melléklet: Az Anova elemzések adatai

Összefüggés a halálbüntetés értékelésével	F	Sig.
Neme	1,222	,300
Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége? 1: 8ált alatt - 8: egyetemi+ dipl	,322	,809
Durva jövedelemkategóriák 1-8, főleg alul részletezve	8,376	,000
Vagyoni helyzet - kérdező becslése	1,212	,304
Valószínűsíthetően nevel gyereket	1,064	,363
Bal (1) – Jobb (7) politikai skála	3,079	,027
Ön vett már rész utcai tiltakozáson, tüntetésen?	1,189	,313
Vallásosság jellege: 1-Egyházi tanítás szerint, 2-Magam módján, 5-Ateista	,423	,736
Templomba/istentiszteletre járás gyakorisága	3,188	,023
Társadalmi, civil szervezeti tagság	,318	,813
Büszke magyarságára:	3,056	,028
Nevelési elvek	6,038	,000

3.b. melléklet: Korrelációs együtthatók

Halálbüntetéssel kapcsolatos attitűd	Ellenzi-Támogatja		Utalítarista - Moralista	
	Korr	Signif.	Korr	Signif.
Neme	-,010	,770	,039	,233
Kora	,021	,516	-,033	,312
Iskolai végzettsége	,006	,855	,017	,596
Durva jövedelemkategóriák 1-8, főleg alul részletezve	-,168	,000	-,045	,221
Vagyoni helyzet - kérdező becslése	,039	,236	,033	,314
Valószínű nevel gyereket	-,028	,383	-,039	,227
Bal (1) – Jobb (7) politikai skála	,016	,659	-,109	,003
Vett már rész utcai tiltakozáson, tüntetésen	-,049	,133	,020	,546
Vallásosság jellege: 1-Egyház szerint 5-Ateista	-,031	,343	-,014	,661
Istentisztelet látogatásának gyakorisága	-,009	,793	-,049	,131
Társadalmi, civil szervezeti tagság Igen – Nem	,018	,583	,024	,466
„Büszke rá, hogy magyar	,028	,389	-,020	,539
Nevelési elvel	,128	000	-,015	,643
Ellenzi-Támogatja a halálbüntetést			-,101	,002

A MAGYAR JOGI ATTITÚDOK TÍPIZÁLÁSA NEMZETKÖZI KONTEXTUSBAN*

FEKETE Balázs – RÓBERT Péter

1. A nemzetközi kitekintés szükségessége

A nemzeti jogi kultúra szintje, mely a legtöbb empirikus adatfelvétel és kutatás magától értetődő egysége, a joggal kapcsolatos attitűdök kutatásának legalapvetőbb dimenziója. Ez a szint nyilvánvalóan alapvető fontosságú, ugyanakkor mégsem válhat kizárólagossá, a hazai adatok nemzetközi viszonyrendszerbe helyezése további lényeges problémákra irányíthatja rá a figyelmet, és így gazdagíthatja az adatokból kirajzolódó következtetéseket.

2015-ös empirikus adatfelvételünk egyik kifejezett célja az volt, hogy nemzetközi viszonylatban is összehasonlítható adatokhoz jussunk. Véleményünk szerint a magyar jogi kultúra ismeretét¹ jelentősen bővítheti az, ha képet kapunk

* A dolgozat alapjául szolgáló reprezentatív felmérés az OTKA 105552 számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című kutatása keretében készült, a tanulmány pedig az Igazságügyi Minisztérium *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programok 2016* keretében valósult meg. A tanulmány korábbi változata előadásként elhangzott „A magyar lakosság jogtudata az újabb empirikus kutatások tükrében” címmel a PPKE JÁK Jobbölcséleti Tanszék Jogszociológiai kutatócsoportja és a MTA TK Jogi Tudományi Intézet Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja által rendezett tudományos szimpóziumon (Budapest, 2016. március 31.), majd megjelent: FEKETE Balázs – RÓBERT Péter: *Magyar jogi attitűdök típiizálása nemzetközi kontextusban*. Állam- és Jogi Tudomány, LVIII. 20017/3. 3–16.

¹ Az utóbbi évtizedek kutatásairól összefoglalóan ld. GAJDUSCHEK György: *Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után*. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 55–80.; a legújabb kutatások eredményeiről pl. BERKICS Mihály: *Laikusok és jogászok nézetei a jogról*. In: HUNYADI György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 141–159.; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: *A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma*. Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján. *Pro Futuro*, 2015/1. 11–28.; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: *A jogismeret befolyásoló társadalmi tényezők elemzése*. *Pro Futuro*, 2015/2. 71–95.; GAJDUSCHEK György: *Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak?* *Jogi Tudományi Közlemény* 2016/1. 19–30.; RÓBERT Péter – FEKETE Balázs: *Ki ellen nyer-*

arról, hogy a hazai jogi attitűdök hogyan viszonyulnak más országok hasonló attitűdjeihez, illetve az azokból kirajzolódó nemzetközi trendekhez. Áttekintve a szakirodalmat egy 1996-ban megjelent tanulmány tűnt mind tartalmi, mind módszertani szempontból a legmegfelelőbb kiindulópontnak. E tanulmány egy amerikai szerzőpáros, James L. Gibson és Gregory A. Caldeira eredményeit foglalja össze. Fő célkitűzése, hogy empirikus adatok elemzése alapján betekintést nyújtson az európai jogi kultúrákat meghatározó jogi attitűdök összefüggéseibe – ez alatt az 1992-ben 12 tagállamból álló Európai Közösséget értve.²

2. A Gibson–Caldeira kutatás alapállításai

Az egyik fő amellet szóló érv, hogy e tanulmány eredményeit felhasználjuk a hazai eredmények nemzetközi összehasonlításban történő értelmezéséhez és elemzéséhez a Gibson–Caldeira tanulmány módszertani kidolgozottsága. E módszertani megalapozottság azért lényeges, mert tisztában vagyunk azzal, hogy a jogi kultúra fogalma mögött nem áll tudományos konszenzus; az adott kutatás szempontjai és céljai szerint e kifejezés több plauzibilis jelentést is felvehet és ezek elhatárolása nem minden esetben könnyű feladat.³ Úgy véljük, hogy a jogi kultúra fogalmi bizonytalanságai miatt csak a szigorú módszertani alapfelvetések következetes érvényesítése mellett lehet a témát valóban tudományos igényel kutatni.⁴

Gibson és Caldeira kiindulópontja szerint a jogi kultúra – más értelmezési dimenziók mellett – megközelíthető a joggal kapcsolatos társadalmi attitűdök összességéként is, melyekben kulcsszerepet játszanak a joghoz kapcsolódó

ne meg Ön egy pert? Attitűdök jogról, bizalomról rétegződési szempontból. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 81–97.

² James L. GIBSON – Gregory A. CALDEIRA: The Legal Cultures of Europe. *Law and Society Review*, 1996. 55–85. A kilencvenes évek nemzetközi szakirodalmában részben hasonló, de jóval szűkebb keretek között – Hollandia és Németország egy-egy szomszédos tartománya – elvégzett, attitűdvizsgálatot is magában foglaló kutatás volt Erhard Blankenburg munkája, mely azonban esetünkbe nem tűnt felhasználhatónak. Erhard BLANKENBURG: Patterns of Legal Culture: The Netherlands Compared to Neighboring Germany. *The American Journal of Comparative Law*, 1998/1. 1–41.

³ A vonatkozó fogalomhasználat áttekintéséhez ld. Susan S. SILBEY: Legal Culture and Legal Consciousness. In: *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. New York, Elsevier, 2001. 8623–8629.

⁴ Vö. FEKETE Balázs: A kortárs ‘jogi kultúra’ fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 52–53.

értékek.⁵ A joghoz kapcsolódó értékek több szinten jelennek meg: (i.) a jogtudat mint az joggal kapcsolatos attitűdök foglalata, (ii.) a jogi kultúra értékei, (iii.) a jogi gondolkodásra hatást gyakorló általános kulturális értékek. A kutatás további szűkítése, illetve módszertani pontosítása érdekében a szerzők jelzik, hogy vizsgálatuk kizárólag a jogi kultúra értékeire és az azokra alapuló joggal kapcsolatos attitűdökre terjedtek ki. Három ilyen értéket azonosítanak hipotézisszerűen: (i.) az egyéni szabadság (és annak társadalmi támogatása), (ii.) a jogállam (és annak társadalmi támogatottsága), (iii.) a jog semlegessége (és annak társadalmi percepciója).⁶ Összegezve, Gibson és Caldeira kutatásának legáltalánosabb célja az „átlagpolgároknak” a jog természetével és működésével szembeni elvárásainak azonosítása az előbbi hipotézisből kiindulva és a fenti módszertani megszorítások között.⁷ Ezt három kutatási kérdés alapján kívánták elvégezni: (i.) a különféle joghoz kapcsolódó értékek helyzete a nyugat-európai közgondolkodásban, (ii.) az ezek közötti kapcsolatok intenzitása, és (iii.) azok esetleges koherens mintázatai.⁸

2.1. A kutatás empirikus alapjai

A kutatás egy 1992-ben végzett rendszeres féléves *Eurobarometer* omnibusz felméréssel indult (*Eurobarometer* 38.0), melybe a szerzők megrendelése alapján több kérdést is beillesztettek az Európai Bíróságról. Majd e felmérés válaszdóinak egyes csoportjait 1993 őszén újra megkeresték telefonon, és immár részletesebb interjúk készítek velük a kutatás nyolc attitűdkérdése alapján. Írországbán, Portugáliában és Kelet-Németországban a kérdéseket személyes beszélgetések során tették fel, mert úgy vélték, hogy a telefonos megkeresés jelentősen torzíthatja a mintát a telefonvonalak akkori relatív alacsony száma miatt. Dániában jogi okok miatt egy új mintával dolgoztak, a szabályozás ugyanis nem tette lehetővé az újrakérdezést.⁹

A telefonos vagy személyes beszélgetések során válaszdóknak a lenti nyolc állítással kapcsolatban kellett megfogalmaznia álláspontját egy ötfokozatú

⁵ GIBSON–CALDEIRA (1996) i. m. 58–59.

⁶ Uo. 59–61.

⁷ Uo. 59.

⁸ Uo. 62.

⁹ Uo. 62. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezzük: az eredeti kutatás esetében is felvethető, hogy a nemzetek közti különbségekre vonatkozó eredmények milyen mértékben adódnak az adatfelvételi módszertan eltéréséből.

skála segítségével (teljes mértékben egyetért; inkább egyetért; egyet is ért, meg nem is; inkább nem ért egyet; egyáltalán nem ért egyet).

1. Nem kell engedelmeskedni az olyan törvényeknek, amelyek Ön szerint igazságtalanok.
2. Néha jobb figyelmen kívül hagyni a jogot és rögtön megoldani a problémákat, mint a jogi megoldásra várni.
3. Ha valaki nem ért egyet a joggal, akkor rendben van, hogy megszegi, ha vigyáz arra, hogy ne kapják el.
4. A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek.
5. Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akarnak Ön felett.
6. A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők értékein kell alapulnia.
7. A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak.
8. Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti.¹⁰

A szerzők a fenti nyolc kérdést nem esetlegesen választották ki, hanem azzal a kifejezett céllal, hogy megjelenítsék a hipotézisként megfogalmazott jogi értékeket. Ezek alapján Gibson és Caldeira feltételezése szerint az első három kérdés a jogállamisággal kapcsolatos attitűdökre kérdez rá, a második három a jog semlegességéhez kapcsolódó attitűdökre (e dimenziót a szerzők találóan, ám a magyar szaknyelv számára nehezen értelmezhetően jogi ‘elidegenedésnek’

¹⁰ Eredeti megfogalmazásban: 1. *It is not necessary to obey a law you consider unjust. 2. Sometimes it might be better to ignore law and solve problems immediately rather than wait for a legal solution. 3. If you don't particularly agree with law it is all right to break it if you are careful not to get caught. 4. It is rare that law is on my side; usually, I find laws to be restrictive and against my interest. 5. My interests are rarely represented in law, usually law reflects the views of those who want to control me. 6. The ultimate basis of law should be the values of the people, not the values of the dominant political, economic and social powers. 7. Society shouldn't have to put up with those who have ideas that are extremely different from the majority. 8. It is better to live in an orderly society than to allow people too much freedom that they can become disruptive.* (Módszertani megjegyzés: a kérdéseket a magyar nyelv általános szabályait figyelembe véve és azt szem előtt tartva fordítottuk, hogy a kérdést megkönnyítsük. Ebben értékes segítséget kaptunk az adatfelvételt végző cég munkatársától.) Uo. 63–65.

– *legal alienation* – nevezik),¹¹ az utolsó két kérdés pedig az egyéni szabadsághoz való viszonyulást mutatja.

Módszertani szempontból fontos, hogy a kutatás során külön adatokat vettek fel a volt Nyugat- és Kelet-Németországban, mivel úgy vélték, hogy a politikai egyesítés nem eredményezhette ilyen rövid időszak alatt (1991-et követően) a joggal kapcsolatos attitűdök egységesülését. A hazai eredmények szempontjából ez a megkülönböztetés kiemelkedő jelentőséggel bír, hiszen lehetővé teszi, hogy azokat ne csak a nyugati országok, hanem egy volt szocialista ország hasonló adataival is összevethessük.

2.2. A főbb megállapítások

A tanulmány kutatásunk szempontjából fontos eredményeit három csomópontba rendezhetjük. Közhelyszerűnek hangzik, mégis fontos kiemelni: az adatok meggyőzően igazolják azt, hogy jelentős eltérések vannak az egyes nyugat- és dél-európai országok társadalmainak jogi attitűdjei között.¹² A joggal kapcsolatos statisztikailag mérhető attitűdök szintjén tehát nem létezik valamiféle egységes és ideális ‘európai jogi kultúra’. A komolyabb eltérések miatt így a magyarázatok plauzibilis kerete továbbra is a nemzeti szint marad. Mindhárom attitűd-csoportban – jogállamiság, a jog semlegessége, egyéni szabadság – különféle skálákat lehet képezni az adatok segítségével az egyes országok között, melyek végpontjaiban már jelentős eltéréseket láthatunk. Ha például a jogállamisággal kapcsolatos attitűdök megfelelő fokmérőjének tekintjük a harmadik kérdést – ami arra a cinikus attitűdre kérdez rá, hogy meg lehet-e szegni a jogot akkor, ha valószínűsíthető, hogy nem kapnak el és büntetnek meg ezért – akkor azt láthatjuk, hogy ebből a szempontból Nagy-Britannia lakosai a leginkább jogtisztelők, a „legjogkövetőbbek”, míg a legelnézőbbek Luxemburg, Portugália és Görögország polgárai.¹³ Hasonló skálák képezhetők a másik két attitűd-csoport, a jog semlegessége és az egyéni szabadság értékelése kapcsán is.

Az előbbieken alapján – kiegészítve az összetartozó kérdésekre vonatkozó átlagokkal, faktorelemzéssel és az egyes értékek közötti korreláció számítások-

¹¹ Uo. 65. A „semlegesség” talán neutrálisabb kifejezés, de a kijelentések szövegét tekintve az „elidegenedés” kifejezés is relevánsnak tekinthető.

¹² Uo. 63.

¹³ Uo. 63.

kal – a szerzők a vizsgált országokat három csoportba sorolják, mely alapján a fenti jogi attitűdök három mintázatát azonosítják. Az egyik oldalon áll a görög, a belga, a luxemburgi, a portugál és a kelet-német jogi kultúra, amelyekben a jogállam tisztelete nem erős, az egyéni szabadságot kevésbé értékelik, és a jog semlegességének percepciója is gyenge.¹⁴ Ezzel szemben Dánia, Hollandia, a volt Nyugat-Németország és Nagy-Britannia jogi kultúráját az egyéni szabadság fontossága, a jogállam kifejezett támogatása, és a jog elnyomó jellegének elutasítása jellemzi.¹⁵ E két markáns és jól azonosítható mintázat mellett megfigyelhető egy harmadik, kevésbé szembetűnő mintázat is, mely a spanyol, az olasz, a francia és az ír jogi kultúrát jellemzi, és az előbbi attitűdök keveredése határozza meg.¹⁶

A szerzők ezenfelül külön kiemelik a nyugati és a keleti német jogi kultúra közötti kontrasztot, tekintettel arra, hogy az ország keleti részében élők attitűdjei markánsan eltérnek a nyugati lakosokétól: kevésbé támogatják a jogállamot, a jogot kevésbé látják semlegesnek, és az egyéni szabadságot is kevésbé értékelik.¹⁷ A tanulmány szerzői a különbség megállapításán túl nem próbálják meg annak okait is feltárni; a kelet-német területek szocialista múltja és annak kulturális öröksége azonban minden bizonnyal fontos szerepet játszott e különbség kialakulásában. Éppen ennek fényében különösen érdekesek a magyar eredmények, lévén Magyarország szintén egy volt szocialista ország, vagyis elképzelhető, hogy a hazai jogi attitűdök hasonlóak lesznek a kilencvenes évek elejének kelet-német attitűdjeihez; ugyanakkor ez a szocialista múlt napjainkra sokkal távolibb, mint a Gibson–Caldeira kutatás idejében volt. Az a tény tehát, hogy a magyar kutatás időben távolabb áll a szocialista politikai rendszer összeomlásától, magyarázatul szolgálhatna abban az esetben, ha a hazai jogi attitűdök esetében nem mutatkozna olyan éles „kelet-nyugati” különbség, mint amit Gibson és Calderia mutatott ki a két német minta esetében. Ha viszont markáns eltérést találunk, méghozzá olyan jelleggel, amit összefüggésbe hozhatunk Magyarország szocialista múltjával, akkor komoly bizonyítékot találtunk arra, hogy a joggal kapcsolatos gondolkodásban, a jogi kultúrában a hosszú távú mintázatok és a történeti örökség jelentős szerepet játszanak.

Utolsóként azt is meg kell említeni, hogy a joggal kapcsolatos attitűdök lehetséges magyarázó változói (iskolai végzettség, társadalmi osztály, nem, kor, vallás) közül egyedül az iskolai végzettséggel tudtak a kutatók statisztikailag

¹⁴ Uo. 70.

¹⁵ Uo. 70.

¹⁶ Uo. 70.

¹⁷ Uo. 70.

szignifikáns összefüggést megállapítani, és ezt is csupán a vizsgált országok kétharmadában (Belgiumban, Dániában, Írországban és Luxemburgban nem).¹⁸ E szocio-demográfiai magyarázó változó alapján arra következtethetünk, hogy a magasabb végzettségűek jobban támogatják a jogállamot, jobban értékelik az egyéni szabadságot, és jobban hisznek a jog semlegességében.¹⁹ A többi magyarázó változó tekintetében Gibson és Caldeira nem tudott érdemi következtetést levonni a jogi attitűdökkel kapcsolatban.

2.3. A kutatás kritikái

Természetesen e kutatás is több ponton megalapozottan kritizálható. Elsőként rá kell mutatni arra, hogy noha a kutatás alapsokasága 3667 válaszadó, az egyes országok vonatkozásában csak alacsony (191 és 313 közötti) elemszámokkal találkozhatunk. Az országonkénti elemszámok emellett nem minden esetben követik a lakosságarányokat, sőt egyes esetekben kifejezetten aránytalanok. Például Luxemburgban 197 lakost kérdeztek meg, míg a sokkal nagyobb lakosságú Németország nyugati részében mindössze 191-et.²⁰ Másodszor, a tanulmány egyik fő eredményét képező faktorelemzés is joggal bírálható, tekintve hogy a háromból két faktor (a jogi elidegenedés és a szabadság értékelése) esetében egy-egy elem értéke igen alacsony súllyal van jelen (0,21 és 0,24). Ezt a szerzők is érzékelik, de úgy érvelnek, hogy ennek ellenére a faktorelemzés alátámasztja a következtetéseiket.²¹ Véleményünk szerint a faktorelemzés esetében a szerzők túlzottan is ragaszkodtak ahhoz a kiinduló hipotézisükhöz, hogy a jogi kultúra három értékből – jogállamiság, jogi elidegenedés és egyéni szabadság – tevődik össze, és erre vezethető vissza, hogy az említett statisztikai fenntartás ellenére egy három faktorból álló, a választott kiindulópontjukkal egybevágó struktúrát (megmagyarázott variancia: 57,6%) fogadtak el és használtak a modellezéshez.

E nyilvánvaló problémák ellenére összességében úgy véljük, hogy az eredmények jól használhatók a magyar jogi kultúra egyes dimenzióinak nemzetközi

¹⁸ Uo. 72.

¹⁹ Uo. 71.

²⁰ Megjegyezzük, hogy az alacsony elemszám magyarázattal szolgálhat arra, hogy a szerzők miért nem találtak erősebb kapcsolatot a jogi attitűdök és a válaszolók társadalmi jellemzői között.

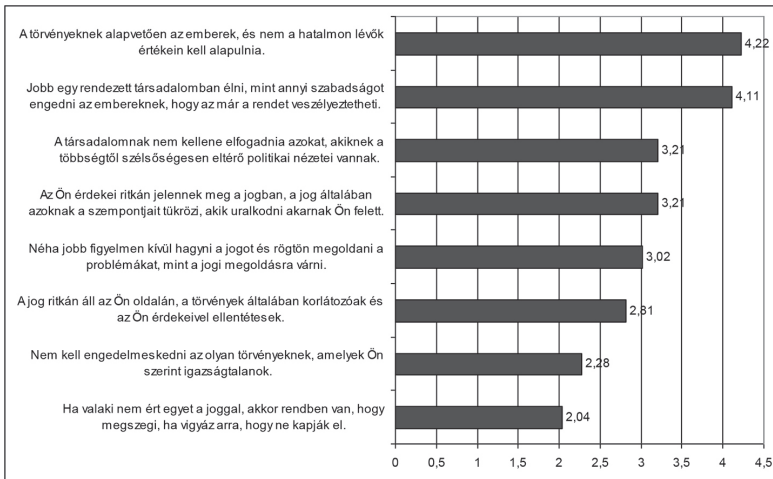
²¹ Mint írják: „*Though some of the loadings of the items are unusually low (eg., LA2 and LIB1), generally the factor analysis supports the operationalization of the concepts.*” Uo. 67.

összefüggések közé helyezéséhez és jobb, összehasonlító szempontú megértéséhez. A fenti problémákat pedig a kutatás előnyére igyekeztünk „fordítani”, amennyiben egyrészt jelentősen nagyobb elemszámmal (közel 1000 fős mintával) dolgoztunk, s így eredményeink statisztikai értelemben megbízhatóbbak lettek; másrészt a faktorelemzés során szabadabban kezeltük a kiinduló hipotézist, nem ragaszkodtunk a három faktorból álló szerkezet rekonstruálására, hanem inkább a statisztikai pontosságra törekedtünk.

3. A joggal kapcsolatos vélemények leíró bemutatása

Elemzésünk első lépéseként átfogó képet mutatunk arról, hogyan gondolkodnak a magyar válaszadók arról a nyolc kérdésről, amelyeket a nemzetközi kutatást követve saját hazai adatfelvételünkben is feltettünk.²² Mint korábban kifejtettük, a nyolc állítással kapcsolatban a válaszadók a véleményüket egy ötfokozatú skála segítségével fejezhették ki, ahol az 5-ös érték jelentette, hogy valaki teljesen egyetért, míg az 1-es érték azt, hogy egyáltalán nem ért egyet az adott kijelentéssel. Az egyes kérdések esetében a skála 1 és 5 közötti átlagát számítottuk ki. Minél magasabb ennek az értéke, annál nagyobb a vonatkozó állítással való egyetértés mértéke. Az eredmények az 1. ábrán szerepelnek.

1. ábra: A jogra vonatkozó véleményekkel való egyetértés mértéke
(A kérdezettek véleménye 5 fokú skálán mérve)

²² Az empirikus adatfelvétel a hivatkozott OTKA 105552 számú kutatás keretében készült, országosan reprezentatív 1000 fős véletlen mintán, sztenderd kérdőíves módszerrel, személyes lekérdezéssel.

A kapott adatok azt mutatják, hogy Magyarországon a lakosság elsősorban két jogi vonatkozású állítással ért egyet. Az egyik szerint a törvényeknek és a jognak általában az embereket, és nem a hatalmat kell szolgálnia. Ebben a kérdésben a válaszolók több mint fele teljesen egyetértett, s további egynegyed is inkább támogatta azt, ami együttesen közel 80 százalékos többség, akik ily módon egy nagyon határozott demokratikus elvárást fogalmaztak meg általában a joggal szemben. Ettől viszont csak alig maradt el egy másik, a válaszadók háromnegyede által vallott kijelentés támogatottsága (45 százalék teljes mértékben, 31 százalék inkább egyetértett), amely egy egészen másfajta szemléletet, nevezetesen egy 'rendpárti' attitűdöt tükröz („Jobb egy rendezett társadalomban élni...”).

Van másfelől két állítás, amelyeknek nagyon alacsony a támogatottsága a magyar lakosság körében. Ez a két kérdés a jogkövető magatartást kérdőjelezi meg, két eltérő legitimitációt kínálva fel arra, hogy valaki ne tartsa be a törvényeket. A cinikusabb megfogalmazás szerint csak arra kell vigyázni, hogy az illető „le ne bukjon”, ha törvényt szeg; ezzel a kérdéssel a válaszolók 45 százaléka egyáltalán nem értett egyet, s mindössze 15 százalék volt az egyetértők aránya. A másik állítás az igazságtalan törvény betartása alól mentette fel a polgárokat, s így már csak minden harmadik válaszoló utasította el a törvények ilyen alapon való be nem tartását. Majd minden ötödik kérdezett (18 százalék) viszont teljesen vagy részben egyetértett azzal, hogy az igazságtalan törvényeknek nem kell engedelmesskedni. E két kérdés alapján úgy tűnik, hogy a jogkövetés normája erős elvárás Magyarországon, vagy legalábbis egy közvéleménykutatás során a jelentős többség úgy gondolja, hogy ezt a választ „illik” az ilyen kérdésekre adnia.

Összevetve a fenti eredményt azzal, amit Gibson–Caldeira állapított meg Kelet-Németország esetében több mint két évtizede, rövidebb a berlini fal leomlása után, az optimista interpretáció úgy hangozhatna, hogy nálunk már kialakult egy nyugati normákat követő jogi attitűd e tekintetben. A kevésbé optimista értelmezés szerint pedig legalább annyit elmondhatunk, hogy két és fél évtizeddel a rendszerváltás után a magyar lakosság többsége legalább már azt tudja, mi lenne a megfelelő jogi magatartás.

Az egyetértés illetve elutasítás két pólusán elhelyezkedő két-két kérdés között a többi négy kijelentés esetében inkább az egyetértés a jellemző. Az egyik ilyen állítással például, miszerint „a társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak”, több mint 40 százalék teljesen vagy részben egyetért. Gibson és Caldeira szerint ez a nézet a rendpárti kijelentéshez hasonlóan, amelynek – mint láttuk – szintén erős a támogatottsága Magyarországon, az egyéni szabadság fontosságát kérdőjelezi

meg. Úgy látszik tehát, hogy ebben a vonatkozásban a mai magyar eredmények közel kerülnek a 20 évvel ezelőtti kelet-német attitűdökhöz, ahol a válaszadók szintén kevésbé tartották fontosnak az egyéni szabadságot, mint a nyugati polgári társadalmakban.

3.1. A faktorelemzés eredményei a magyar adatokon

Mint láttuk, a Gibson–Caldeira kutatás egyik központi eredménye, hogy a nyolc kérdésre adott válaszok szórását (különbségeit) három faktor segítségével vissza tudják vezetni a kiindulópontnak tekintett három jogi értékre. A kutatás bemutatása során már jeleztük, hogy e faktorelemzés két kérdés nagyon alacsony faktorsúlya miatt problémákat vet fel. Épp ezért nem tekintettük célnak, hogy egy három faktorból álló struktúrát hozzunk létre, minthogy a mi elemzésünk nem „fentről lefelé” halad, vagyis nem egy feltételezett konstrukciót kényszerítünk rá az adatokra, hanem „lentől felfelé” épül fel, ami azt jelenti, hogy az adatokból indul ki és jut el a magyar jogi kultúra egy értelmezhető szerkezetéhez.

A magyar adatokon elvégzett feltáró faktorelemzés eredményeképpen egy négy faktorból álló struktúrát kaptunk. Ez a négy faktor összességében megközelítőleg 70 százalékát fedi le az eredeti nyolc kérdésnek. A vonatkozó eredmények a tanulmány végén, a Mellékletben található 2. ábrán láthatók. Az ábra alján szerepelnek a korábban leírt kérdések, az alattuk szereplő számok – 953 és 988 közötti értékek – pedig az érvényes válaszadói esetszámokat mutatják; a kutatás 1000 fős mintájából tehát a legrosszabb esetben is csak 47 fő válaszaik estek ki.

A kapott négy faktor közül az első a ‘jogi elidegenedésre’ vonatkozik (ez önmagában 30 százalékot magyaráz), és mint a nyilak jelzik az ábrán, a magyar jogtudatban két állítás felel meg ennek a vélekedésnek („A jog ritkán áll az Ön oldalán...”; „Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban...”), amelyek talán valóban egy, a jogtól alapjaiban távolságtartó attitűdöt mutatnak. A második faktort tekintettük a (semleges) ‘jogállam’ gondolati leképződésének. Amint a nyilak is mutatják, ez a faktor az első három kérdésen alapul, és ez az eredmény pontosan megfelel a Gibson–Caldeira modell harmadik faktorának, ami a szerzők eredeti tanulmányában a *Rule of Law* nevű faktort alkotta.

A harmadik faktor a ‘jog kiszámíthatósága’ nevet kapta. Itt adunk számot leginkább a magyar jogtudat sajátosságáról, tekintve hogy ez a faktor két olyan kérdésből áll össze, amelyek az eredeti Gibson-Caldeira modellben máshová

tartoztak. Az egyik állítást („A törvényeknek alapvetően az emberek, és nem a hatalmon lévők értékein kell alapulnia”) a nemzetközi kutatás a *legal alienation* attitűdhez sorolta, de ez a megfogalmazás valójában kevésbé távolságtartó és elutasító, mint a másik két kijelentés esetében (4–5. kérdések). A harmadik faktor másik állítása („Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti”) pedig az eredeti tanulmányban a ‘szabadság értéke’ faktor részét képezte. Ez érthető annyiban, hogy a szöveg kifejezetten utal a szabadság mértékére, de a mondat összességében mégis inkább a kiszámíthatóságra vonatkozó elvárást fejez ki („Jobb egy rendezett társadalomban élni...”). Ennélfogva ezt az eredményünket is védhetőnek tekinthetjük.

A magyar adatok alapján készített modellben így a ‘szabadság értéke’ faktor pusztán egy kérdésen alapul. Ez az állítás („A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak”) ugyanakkor az eredeti Gibson–Caldeira modellben meglehetősen alacsony súllyal (0,24) szerepelt a neki megfelelő faktoron – erre a problémára már utaltunk az eredeti tanulmánnyal kapcsolatban megfogalmazott kritikánkban. Nem alaptalan ezért azt gondolnunk, hogy a nemzetközi kérdőívől átvett kérdések tükrében ez a vélemény valóban markánsan elkülönül a jogról való hazai gondolkodásban.²³

Modellünkről az is elmondható, hogy a faktorsúlyok nagysága hasonló egymáshoz. A 2. ábrán az egyes kérdésekre mutató nyilak melletti legkisebb számok is 0,53 és 0,58. Nincsenek tehát olyan alacsony faktorsúlyok, mint amelyeneket a Gibson–Caldeira modell esetében kifogásoltunk. Megvizsgáltuk a négy faktor közti korrelációkat, vagyis hogy mennyire szoros köztük a kapcsolat. Azt kaptuk, hogy az első két faktor (‘elidegenedés a jogtól’, ‘semleges jogállam’) tartalmilag közelebb áll egymáshoz (a korreláció értéke 0,38), míg a Jog kiszámíthatósága valamivel kevésbé kötődik ezekhez. A ‘szabadság értéke’ pedig még inkább elkülönül a közgondolkodásban (a korrelációk itt a másik három faktorial jóval kisebbek: 0,15; 0,17; 0,05).

A nemzetközi kutatáshoz hasonlóan a négy faktorból létrehoztunk egy fő faktort (lásd a 2. ábra tetején), amelyet a jogtudat, a jogi értékek és kultúra kifejeződésének tekintünk. Ebben magasabb súllyal szerepel a ‘jogtól való

²³ Az alábbi módszertani érv is ebbe az irányba mutat. Amennyiben egy faktorelemzésben olyan eredmény adódik, hogy egyetlen kérdés szerepel egy faktoron, általában célszerű megvizsgálni, hogy mi történne, ha egytel kevesebb faktor (a mi esetünkben három) lenne a faktorszerkezetben. Ezt megtettük, de ezzel sem jutottunk más eredményhez, ugyanis a szóban forgó kérdés ebben az esetben is különvált és egy önálló faktorra került.

elidegenedés’ és a ‘semleges jogállam’ (egyaránt 0,75), és alacsonyabb súllyal bír a ‘szabadság értéke’ (0,41). Ez az elemzési lépés azt jelzi, hogy amit ma Magyarországon jogtudatnak vagy jogi kultúrának tekinthetünk, az viszonylag egységesen magában foglalja a ‘jogtól való elidegenedés’, a ‘semleges jogállam’ és – némileg kevésbé – a ‘jog kiszámíthatósága’ komponenseket, miközben a ‘szabadság értéke’ érzékelhetően kisebb súllyal van jelen a jogról való közgondolkodásban.

Úgy véljük, hogy az a factorszerkezeti megoldás, amit a magyar adatokon bemutattunk, statisztikailag megbízhatóbb, mint a Gibson–Caldeira modell, és sok tekintetben a nyugat-európaihoz hasonló jogtudat-szerkezetet mutat. Ugyanennyire lényegesek azonban a különbségek is. Ezek közül a legfontosabb talán a nyolcadik kérdés esetében mutatkozik meg, amely az EU12 kutatásból kirajzolódó mintázatban az egyéni szabadság faktor egyik elemét képezte, míg hazánkban a kiszámíthatóság faktorban kapott helyet. Ez talán azt jelzi, hogy a biztonság elvárása („Jobb egy rendezett társadalomban élni...”) és az ezzel kapcsolatos paternalizmus-igény nem csak erősebb a magyar társadalomban,²⁴ hanem a jogi értékek strukturáltságát is komolyan befolyásolja. Már említettük a másik fontos különbséget, a szabadság alacsonyabb értékelését. A harmadik fontos és hasonlóan valószínűsíthető különbség végül a nyugati mintázathoz képest az, hogy a magyar adatok estében markánsan különválnak a 4. és az 5. vélemény („A jog ritkán áll az Ön oldalán...”, illetve „Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban”). Mindkét állítás tartalma negatív, egyfajta elidegenedettséget, kiszolgáltatottságot, egy olyasféle pesszimizmust tükröz, amelyről már egy korábbi tanulmányunkban is említést tettünk.²⁵

3.2. A társadalmi-demográfiai jellemzőkkel való összefüggések

A fentebb bemutatott factorszerkezeti megoldást – ahogy a Gibson–Caldeira kutatás is tette – megvizsgáltuk a kérdezettek társadalmi-demográfiai jellemzőinek tükrében. Ehhez a variancia-elemzés (ANOVA) módszerét használtuk. A nemzetközi eredményekhez hasonlóan a jogi kultúra, a jogi értékek nálunk is meglepően kevés eltérést mutatnak a szocio-demográfiai tényezők függvényében; nincs statisztikailag jelentős különbség a nemek, az életkor vagy

²⁴ E jelenség szocialista korszakbeli gyökereiről ls.: KULCSÁR Kálmán: A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben. *Társadalomkutatás* 1985/1. 14–16.; és SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban*. Budapest, KJK, 1986. 273–293.

²⁵ Ld. RÓBERT–FEKETE (2017) i. m.

a lakóhely szerint.²⁶ Szintén a nyugat-európai trendekhez hasonlóan viszont az iskolázottság Magyarországon is szignifikánsan differenciál – Gibson és Caldeira a vizsgált országok kétharmadában mutatott ki szignifikáns összefüggést az attitűdök és az iskolázottság szintje között. Emellett jelentős különbség mutatkozik – és ez már magyar specifikum – a jogtudat egyes aspektusaiban a jövedelem szempontjából is. Az 1. táblázatban részletesen összefoglaljuk ezeket a fontosabb különbségeket.

Érdeemes kiemelni, hogy még az egymással egyébként feltehetően összefüggő, és ezért egy irányba mutató iskolázottsági és jövedelmi különbségek sem minden esetben, minden jogi attitűdkérdés szempontból jeleznek szignifikáns összefüggést. A legtisztább képet az első három, a jogállamisággal kapcsolatos attitűdökre irányuló kérdés esetében kapjuk. A jogállamiság elfogadottsága erősebb a magas végzettségűek között, mint azoknál, akik iskolázatlanabbak, az alacsony jövedelem (illetve iskolázottság, társadalmi státusz) pedig valószínűsíti annak elfogadottságát, hogy a jog adott esetben figyelmen kívül hagyható. Hasonló a helyzet a 4–5. kérdések esetében. A jogtól való elidegenedés kevésbé mutatható ki a magas végzettségűek és a magasabb jövedelműek körében. Ez inkább az iskolázatlanokra jellemző, akiknek a jövedelme és vélhetően a társadalmi státusza is alacsony. Ez az eredmény egyfelől (az 1–3. kérdések vonatkozásában) megerősíthet bennünket abban, hogy a jogkövető magatartás elfogadása esetében valóban egy kettős – optimistább vagy realistább – értelmezésről lehet szó. Vagyis a nyugati normáknak megfelelő jogtisztelő gondolkodásmód Magyarországon inkább a magasabb státuszú válaszadók esetében van jelen, vagy – más irányból megközelítve – az ilyen személyek jobban tudják, hogy mi az „elvárt” válasz az ilyen kérdésekre. Másfelől viszont a társadalmi helyzet (iskolázottság, jövedelem) különbségei alapvetően összefüggnek azzal, hogy valaki milyen mértékben gondolkodik elidegenedett módon a jog szerepéről (4–5. kérdések).

A nemzetközi kutatásból átvett utolsó három kérdés konnotációja ellenben valószínűleg eltér Magyarországon attól, amit ezek a kérdések a nyugati társadalmak tagjai számára vélhetően jelentenek. Egyedül a 6. kérdés esetében látható, hogy az iskolázottabb, magasabb státuszú válaszolók egy demokratikus eszménnyel azonosulnak: a törvényeknek az emberek értékein kell alapulnia. Az utolsó két kérdés pedig valószínűleg olyan értelemben megosztó a magyar társadalomban, hogy a válaszok közti különbségek nem státusz alapon, képzettség, jövedelem szerint alakulnak. Lehetséges, hogy olyan politikai beállí-

²⁶ GIBSON–CALDEIRA (1996) i. m.

tódások (is) befolyásolják ezeket a jogi attitűdöket, amelyek a liberális vagy konzervatív, illetve bal- vagy jobboldali nézetekhez kapcsolódnak, és ebből következően képviselőik között egyaránt lehetnek jobb vagy rosszabb társadalmi helyzetű polgárok is. Ezeket a kérdéseket tehát érdemes lesz a jövőben még tovább elemezni, arra is tekintettel, hogy éppen e kijelentéseknek esetében a faktorelemzésünkben is jellegzetesen eltérő jogi kultúra képe rajzolódott ki Magyarországon, mint amit a nyugati társadalmakra vonatkozóan Gibson és Caldeira kimutattak.

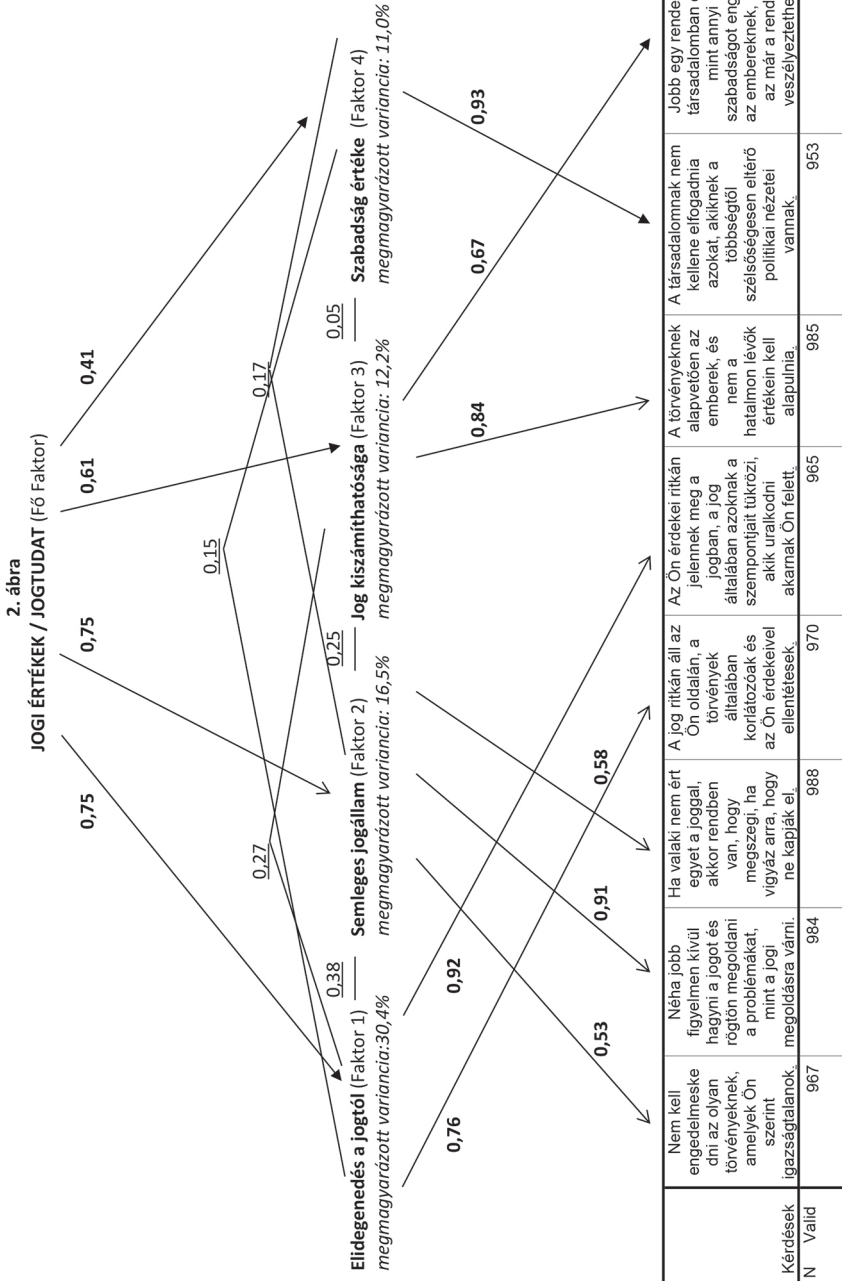
1. táblázat: A jogi attitűdök kapcsolata az iskolázottsággal és a jövedelemmel

Kérdések	Iskolázottság	Jövedelem
1. Nem kell engedelmeskedni az olyan törvényeknek, amelyek Ön szerint igazságtalanok.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében, az iskolázatlanok értenek egyet.	Nagyobb egyetértés alacsony jövedelműek esetében.
2. Néha jobb figyelmen kívül hagyni a jogot és rögtön megoldani a problémákat, mint a jogi megoldásra várni.	Nincs egyértelmű összefüggés.	Nagyobb egyetértés alacsony jövedelemmel rendelkezők körében.
3. Ha valaki nem ért egyet a joggal, akkor rendben van, hogy megszegi, ha vigyáz arra, hogy ne kapják el.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettség esetében, az iskolázatlanok értenek egyet.	A kapcsolat nem szignifikáns.
4. A jog ritkán áll az Ön oldalán, a törvények általában korlátozóak és az Ön érdekeivel ellentétesek.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettségűek esetében, az iskolázatlanok értenek egyet.	Erősebb elutasítás magasabb jövedelemmel rendelkezők körében, az alacsony jövedelműek értenek egyet.
5. Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akarnak Ön felett.	Erősebb elutasítás magasabb iskolai végzettség esetében, az iskolázatlanok értenek egyet.	Erősebb elutasítás magasabb jövedelműeknél.
6. A törvényeknek alapvetően az emberek és nem a hatalmon lévők értékein kell alapulnia.	Az egyetértés erősebb a magasabb iskolai végzettségűek esetében.	A kapcsolat nem szignifikáns.
7. A társadalomnak nem kellene elfogadnia azokat, akiknek a többségtől szélsőségesen eltérő politikai nézetei vannak.	A kapcsolat nem szignifikáns.	A kapcsolat nem szignifikáns.
8. Jobb egy rendezett társadalomban élni, mint annyi szabadságot engedni az embereknek, hogy az már a rendet veszélyeztetheti.	A kapcsolat nem szignifikáns.	A kapcsolat nem szignifikáns.

4. Következtetések

Tanulmányunkban a magyar lakosság jogi gondolkodásmódjára, attitűdjeire vonatkozó nyolc kérdés, illetve állítás alapján, egyrészt ezek leíró bemutatásával, másrészt a köztük levő összefüggések faktorelemzéssel történő feltárásával azt vizsgáltuk, hogyan viszonyulnak a jogi kultúra terén a 2015 végi magyar empirikus kutatási eredmények az európai tendenciákhoz. Módszertani szempontból természetesen vitatható, hogy közel 25 éves nemzetközi adatok felhasználásával végeztük el ezt az összehasonlítást, azonban úgy véljük, hogy itt a módszertani megfelelésség követelménye és a kutatás operacionalizálhatóságának érdeke között kompromisszumot kellett kötni, különösen azért, mert más – hasonló színvonalú és jellegű – nemzetközi adatok nem álltak rendelkezésünkre. Másrészt, mivel 1993 óta Nyugat-Európa nem ment át olyan léptékű társadalmi változásokon, mint amilyen a rendszerváltás volt Magyarországon, azt valószínűsítjük, hogy az adatok mögött rejlő viszonyok nem változtak meg gyökeresen a nyugati társadalmakban. Egy hasonló kutatás feltételezhetően ma is hasonlóan eltérő mintázatokat találna a jogkövetés, a jogállam támogatottsága, az egyéni szabadság fontossága esetében brit, német, skandináv vagy dél-európai országok lakossági felmérése esetén, mint bő két évtizeddel ezelőtt. Ebben az értelemben a magyar eredmények viszonyítási pontjai nem sokat változhattak.

Az összehasonlítás eredményeinek részletes elemzését a fentiekben már elvégeztük (leíró eredmények, a gondolkodásmód szerkezete, a társadalmi-gazdasági helyzettel való összefüggés), ezért itt csak egyetlen záró következtetést vonnánk le. Elemzésünk nem mutat alapvető eltérést a nyugati jellemzőktől, főleg ha figyelembe vesszük, hogy azok sem egységesek, markáns és jellemző eltérések ott is jelen vannak. Magyarország esetében inkább finom, általában a magyar politikai- és társadalmi fejlődésre visszavezethető eltéréseket láthatunk: ilyen pl. a szocialista múltból fakadó jogosultság-tudat hiánya, a 19. század második fele óta jellemző paternalizmus-igény, a társadalmi státusz erős hatása a jogi attitűdökre stb. Véleményünk szerint tehát a joggal kapcsolatos attitűdök átalakulása és a jelenlegi helyzet „nyugati-irányú” javulása leginkább a történelmi örökség feldolgozásától és a – „megkészt”, „befejezetlen”, „tökéletlen” és szabadon választhatunk további jelzőket – polgárosodás sikerétől várható. Vagyis attól, hogy a magyar társadalomban is létre jöjjön egy tudásában és anyagi körülményeiben stabil középosztály. A fentiek alapján ugyanis teljesen egyértelműnek tűnik, hogy az iskolázottság és a jövedelmi szint növekedése együtt jár a jogállami attitűdök megerősödésével.

Jegyzet
Az aláhúzott értékek Pearson korrelációs együtthatók a Faktor 1 és 2, a Faktor 2 és 3, valamint a Faktor 1 és 3 között. Minden más **vastagított érték** faktorsúly. A Faktor 1, 2, 3 és a kérdések közti nyilak mentén, az elsőrendű faktorlemezés esetében, a rotált faktor súlyokról van szó. A Fő Faktor és a Faktor 1, 2, 3, 4 közti nyilak mentén, a másodrendű faktorlemezés esetében, a rotált faktor súlyokról van szó.

BIZALOM, LEGITIMITÁS ÉS JOGKÖVETÉS*

BODA Zsolt

1. Bevezetés

Mi a jelentősége a bizalomnak és a legitimitásnak a jogrendszer működése szempontjából? Csak csekély, ha a jogot mint az állami szankciók által kikényszerített kontrollmechanizmust tekintjük. Valami jelentősége ekkor is van, hiszen az állami kényszert legitim erőszakként szokás értelmezni, és ha a hatalom elveszíti legitimitását, akkor csökken az effektivitása, sőt, mint hatalom is megszűnhet létezni. Mindazonáltal a legitimitás ebben a megközelítésben peremfeltételként jelenik meg, és a jog működését nem ez, hanem az állami kényszer, illetve az erre tekintettel cselekvő állampolgárok biztosítják, akik saját hasznukat úgy igyekeznek növelni, hogy kerülik a szankciók kellemetlen következményeit, ezért végső soron többé-kevésbé betartják a jogszabályokat.

Számos elméleti és empirikus érv szól azonban a jog ilyen leszűkített értelmezése ellen. A jog nem így – nem csak így – működik, mi több, kizárólag a szankciók alapján talán nem is működhet. A jogszociológia távlatából szemlélve azt kell mondanunk, hogy a jog társadalmi feladatát akkor tudja betölteni, ha a közösség tagjai a jogszabályokat érvényesnek tekintik, és akkor is betartják, amikor a szankciók közvetlen fenyegetése nem áll fenn. A materiális érvényességhez azonban nem csak az kell, hogy a jog ne álljon éles konfliktusban a társadalmi gyakorlattal és a valamilyen értelemben vett közmegegyezéssel, hanem az is, hogy mind tartalmilag, mind procedurálisan (a megalkotása és az alkalmazása során) megfeleljen az állampolgárok normatív elvárásainak. Sőt – és itt a körköröség problémájával kell szembenéznünk –, a jognak működnie is kell ahhoz, hogy bizalmat ébresszen az állampolgárokban, és ráhagyatkozzanak

* A tanulmány korábbi változata megjelent: BODA Zsolt: Bizalom, legitimitás és jogkövetés. In: JAKAB András – GAJDUSCHEK György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest, MTA TK, 2017. 837–855..

a konfliktusok megelőzésében, vagy kezelésében – ahelyett, hogy egyéb, adott esetben illegális megoldásokhoz folyamodnának.

Jelen tanulmány röviden összefoglalja azokat az érveket és empirikus eredményeket, amelyek a joggal kapcsolatos bizalom és legitimitási elvárások szerepéről szólnak a jogkövető magatartás szempontjából. Majd áttekinti azokat a kutatásokat, amelyek a hazai helyzettel foglalkoznak. Itt elsősorban két kérdéskörrel lesz szó. Egyrészt, hogy melyek a joggal kapcsolatos bizalom forrásai Magyarországon. Másrészt, hogy mekkora is a jelentősége a bizalmi és legitimitási megfontolásoknak a jogkövető magatartásra való ösztönzésben ahhoz a szerephez képest, amelyet a szankcióktól való félelem játszik. A nemzetközi szakirodalom ugyanis hajlamos nagyobb jelentőséget tulajdonítani az előbbieknél, azonban kérdés, hogy ez az összefüggés a hazai jogi és politikai kultúra sajátosságai közepette is fennáll-e.

2. A jogkövető magatartás racionális cselekvési modellje

Természetesen sokféle oka lehet annak, hogy valaki betart egy jogszabályt: megteheti rutinból, megszokásból; vagy mert az éppen megfelel az érdekeinek; mert nem akarja, hogy mások megszólják stb.¹ Modellszerűen gyakran csupán két típusra szűkítik le a cselekvés motivációit: az instrumentális, önérdékkövető, illetve a valójában különböző indítékokat magában foglaló ‘társadalmi motivációkra’ (*social motivations*).² Az első a ‘racionális választások elméletének’, illetve a cselekvőről adott közgazdasági modellnek felel meg, és mint ilyen határozott kontúrokkal rendelkezik, valamint világos előrejelzések vezethetők le belőle. A társadalmi motivációk egyrészt több mindent magukba foglalnak, amelyek erősíthetik, de éppen gyengíthetik is egymást. Tyler szerint például idetartozik az érzelmek, attitűdök szerepe; az értékek és morális elvek mentén való elköteleződés; a normatív alapon kialakuló legitimitás és bizalom; valamint az identitás, vagyis a társadalmi csoportokkal és szerepekkel való azonosulás funkciója. Másrészt a társadalmi motivációk csak sztochasztikusan érvényesülnek. Vagyis úgy tűnhet, hogy figyelembe vételük alapján sem egyértelmű ajánlások, sem világos előrejelzések megtételére nem alkalmasak.

¹ Vö. SAJÓ András: Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése. *Közgazdasági Szemle*, 2008/7–8. 690–711.

² Tom R. TYLER: *Why People Cooperate: The Role of Social Motivations*. Princeton, Princeton University Press, 2010.

Az első modell a közgazdaságtan és a ‘racionális választások’ emberképe nyomán³ abból indul ki, hogy a cselekvők a saját hasznosságuk növelésére, maximalizálására törekednek, és az előttük álló cselekvési alternatívákat ebből a szempontból értékelik. Azt az alternatívát választják, amely – a költségeket is figyelembe véve – a legnagyobb hasznossággal, vagy a legkisebb kárral jár számukra. A jogkövetés vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a jogszabályokat akkor tartják be, ha azok számukra kedvező következménnyel járnak, illetve ha a jogkövetés hasznai nagyobbak a jogszabályokban foglaltak be nem tartásából eredő hasznoknál. Ezt a megközelítést vallja a ‘jog közgazdasági elemzése’ (*law and economics*), amelynek fontos tézise, hogy a jogszabályokat az aktorokra ható ösztönzőkre tekintettel kell kialakítani, ha növelni akarjuk a jog és azon keresztül a közpolitikák eredményességét. Célszerű lehet például nem az előírás és ellenőrzés (*command and control*) mechanizmusára és a közvetlen kényszerre hagyatkozni, hanem olyan intézményi feltételeket létrehozni, amelyek a piaci működést modellezve érdekeltté teszik az aktorokat a jog által rögzített közpolitikai cél megvalósításában. A környezet-gazdaságtan például szellemes megoldásokat dolgozott ki ezt illetően: a forgalmazható szennyezési jogok rendszere nem csupán társadalmi szinten lehet hatékonyabb (jár kevesebb költséggel) a környezetvédelmi cél elérésében, de az egyes aktorok szintjén akár nettó hasznot is eredményezhet.⁴

Tegyük azonban hozzá, hogy az efféle kvázi-piaci megoldások is csak akkor működhetnek, ha az ellenőrzés feltételei adottak: mivel nem valódi piacról van szó, az aktorokat rá kell venni arra, hogy elfogadják a játékszabályokat – ha ez teljesül, akkor jól is járhatnak, relatív, de adott esetben abszolút értelemben is. Hasonló problémák merülnek fel azokban az esetekben is, amelyek során egy kollektív célt nem az előírásra és ellenőrzésre alapuló hierarchikus koordináció, hanem a piaci mechanizmus játékba hozása révén próbálunk elérni. Ilyen például a közszolgáltatások piacosításának esete, amely során a normál piaci szabályozást messze meghaladó mértékű és bonyolultságú szabályozással próbálják biztosítani azt, hogy a közszolgáltatások által megvalósítandó kollektív célok elérése ne füljön kudarcba a piaci szereplők önérdékkövető magatartása miatt. De tovább menve tulajdonképpen hasonló problémák merülnek fel a piac mint olyan működése kapcsán is: a legegyszerűbb cserekapcsolatoktól eltekint-

³ BODA Zsolt: Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés- és motivációelmélet vázlat. *Politikatudományi Szemle*, 2012/4. 53–77.

⁴ Vö. BARTUS Gábor – SZALAI Ákos: *Környezet, jog, gazdaságtan. Környezetpolitikai eszközök, környezet-gazdaságtani modellek és joggazdaságtani magyarázatok*. Budapest, Pázmány Press, 2014.

ve a piac bonyolult intézményi konstrukció, ahol jogszabályok és hatóságok sokasága igyekszik biztosítani azt, hogy a piac hatékonyságának kollektív java ne kerüljön veszélybe az önérdékkövető aktorok törekvései miatt, akik a fogyasztók, a versenytársak vagy az állam megkárosítása révén, a szabályozás megkerülésével extra haszonra igyekeznek szert tenni.

Mivel a jogszabályok kollektív célokat szolgálnak, de legalábbis olyan normákat rögzítenek, amelyek kollektív hasznossága mellett nem biztosított, hogy az egyéni cselekvőknek feltétlenül érdekükben áll betartani azokat, ezért a jogkövetés instrumentális modelljéből végső soron az következik, hogy az ellenőrzésnek és a szankcionálásnak hatékonyan kell lennie. Ideálisan megfogalmazva ez azt jelenti, hogy a lebukás valószínűségének és a szankciók nagyságának szorzatából adódó kockázat várható értékének nagyobbannak kell lennie a jogsértő tevékenység hasznosságánál. Ha ez nem teljesül, akkor a cselekvők nem fogják betartani a jogszabályokban foglaltakat,⁵ szélsőséges esetben pedig a bűnözői karrier mellett is dönthetnek.⁶

A kényszerítésen és szankciókon alapuló hierarchikus koordináció modellje elméletileg egyszerűnek, a gyakorlatban hatékonyan tűnik – feltéve, hogy adottak a kényszerítő hatalom és a szankciók eszközei. A hierarchikus koordináció annál jobban tud működni, minél jobban tudják ellenőrizni a felsőbb szintek az alsókat (információs hatalom) és minél hatékonyabb eszközeik vannak a szankcionálásra. Ezek a problémák (ellenőrzés és szankció) annál jelentősebbek, minél komplexebb a szervezet, minél összetettebb az ellenőrizendő teljesítmény – vagyis minél nagyobb az információs aszimmetria az ellenőrzők és az ellenőrzöttek között –, és minél kevésbé elrettentő, illetve költséges a szankció (például jogi korlátok miatt) a szankcionálandó magatartás hasznaihoz képest.⁷

A törvénysértés szankcionálása tehát azt feltételezi, hogy az esetre fény derül: az elkövető lebukik. Ez azonban nem magától értetődő. Tudjuk, hogy még a kiterjedt besúgóhálózat, titkosrendőrséggel és karhatalmi erővel rendelkező totális diktatúrák sem voltak képesek teljes mértékben ellenőrzésük alatt tartani az állampolgáraikat. Szabálysértés, törvénysértés, bűnözés a diktatúrákban is előfordul, sőt, a szigorúan büntetett ellenzéki tevékenység is jelen van. Pedig a

⁵ GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene: Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről*. Budapest, KSZK – MKI, 2008.

⁶ Gary BECKER: *Crime and Punishment: An Economic Approach*. In: Gary BECKER – William M. LANDES: *Essays in the Economics of Crime and Punishment*. Cambridge, MA, National Bureau of Economic Research Inc., 1974. 1–54.

⁷ Ez és az ezt követő néhány bekezdés BODA Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum, 2013. 1. fejezetén alapul.

diktatúrák nemcsak azzal az „előnnyel” bírnak a demokratikus társadalmakkal szemben, hogy széles körű ellenőrző, besúgó rendszerre támaszkodnak, hanem azzal is, hogy a jogállamiság szabályai nem kötik őket: akár kevésbé bizonyított (netán koholt) esetek alapján is súlyos büntetéseket szabhatnak ki. Ez a bizonytalanság értelmezhető a középkori elrettentés mintájára, de úgy is, mint ami növeli a normasértés várható költségét.

A demokratikus jogállamban azonban a rendfenntartás korlátozottabb eszközökre támaszkodhat csak, mint a diktatúrákban, a büntetési tételeket előre kodifikálni kell, és a törvények kötik az igazságszolgáltatás intézményeit is. Ráadásul a büntetési tételek sem lehetnek embertelenül szigorúak, a halálbüntetést például a legtöbb demokratikus országban hatályon kívül helyezték. Bár újabban itthon és külföldön is vannak a büntetést növelő tendenciák, lásd az ún. ‘három csapás’ törvényt, amely a visszaesőket szigorúbban büntetné, összességében mégis azt kell mondani, hogy valószínűleg lehetetlen minden jogsértéssel szembeállítani egy azzal megegyező, vagy várhatóan nagyobb értékű szankciót.

A totális ellenőrzésre törekvő hatalom egyébként is kudarcra van ítélve: a hierarchikus szervezetek vizsgálata is azt mutatja, hogy a tökéletes kontroll nem valósítható meg. Az elméleti érvek és az empirikus bizonyítékok is amellet szólnak, hogy még egy viszonylag kisebb szervezetben, például egy vállalatnál sem valósítható meg a tökéletes kontroll, a lazulás, a normaszegés azonosítása. Az irányítottak ugyanis mindig információs előnyben vannak az ellenőrzőkkel szemben; ez és egyéb olyan problémák, mint a monopolhatalom (bizonyos ismeretek, információk felett) vagy a csoportos tevékenységgel együtt járó külső hatások (externáliák) lehetetlenné teszik az abszolút felügyeletet.⁸ Vagyis, paradox módon „a hierarchiák ugyanolyan körülmények között működnek jól, mint amelyek a piaci hatékonyságot is elősegítik”.⁹

Ne felejtjük el azt sem, hogy a központi hatalom nem képes közvetlenül ellenőrizni az egész szervezetet vagy közösséget: megbízottakra van szüksége, akik eljárnak a nevében, és akiket ugyancsak ellenőrizni kell. Az ún. ‘ügynök–megbízó’ (*principal–agent*) probléma merül tehát fel, és minél komplexebb és nagyobb a közösség, illetve minél komplexebb a kontroll tárgyát képező tevékenység, annál kínzóbbak az ellenőrzés dilemmái. Az ügynök egyéni érdekei ugyanis egyáltalán nem biztos, hogy egybeesnek a megbízó érdekeivel – ez

⁸ Gary J. MILLER: *Menedzserdilemmák. A hierarchia politikai gazdaságtana*. Budapest, Aula Kiadó, 2002.

⁹ Vö. uo. 195.

inkább a kivételes eset. Valójában az ügynök is egy dilemmával szembesül, amelyben a fogolydilemmához hasonlóan az egyéni érdekének követése, avagy a megbízóval való kooperáció között kell választania. A megbízó csak annyit tehet, hogy megpróbál olyan ösztönzési rendszert létrehozni, amely az ügynök érdekeit közelíti a megbízó érdekeihez. Ám ahogyan kivételes esetektől eltekintve a tökéletes kontroll nem valósítható meg, úgy – kivételes esetektől eltekintve – a tökéletes ösztönzési rendszer sem alkotható meg az ügynökök számára. Az információs aszimmetria miatt az ügynök mindig jobb helyzetben van, és tudja manipulálni azokat az adatokat, amelyek alapján a megbízó értékeli az ő tevékenységét.¹⁰ Többek között ilyen problémák állnak a politika és az államigazgatás konfliktusai mögött.

A jogkövetés racionális cselekvési modellje tehát komoly elméleti problémákat vet fel, de ennél fontosabbak az empirikus ellenérvek, amelyek többnyire arra vonatkoznak, hogy az emberek nem a modell előrejelzésének megfelelően viselkednek: valójában sokkal többször tartják be a szabályokat, mint az racionális lenne.¹¹ Az adófizetési magatartással foglalkozó tanulmányok például rendre arra jutnak, hogy az emberek sokkal kevesebb adót csalnak, mint ami racionális lenne.¹² Az egyik ok a korlátozott racionalitás és a döntéshozatal befolyásoló pszichológiai jelenségekben keresendő: az embereknek nincs megfelelő információjuk a lebukás kockázatáról, illetve tipikusan rosszul ítélik meg ezt, hiszen hajlamosak a negatív következmények túlértékelésére.¹³ Vagyis talán nem racionálisan, de nem is irracionálisan, hanem a korlátozott racionalitásnak¹⁴ megfelelően járnak el.

De úgy tűnik, nem csak erről van szó. Az empirikus tanulmányok általában arra a megállapításra jutnak, hogy nem annyira a büntetés mértéke, mint inkább

¹⁰ Vö. uo. 6. fejezet.

¹¹ Ráadásul ez nem is korlátozódik az emberekre. Kagan és szerzőtársai szerint ez a vállalatokkal is megesik, ld. Robert A. KAGAN – Neil GUNNINGHAM – DOROTHY THORNTON: Fear, Duty and Regulatory Compliance: Lessons from Three Research Projects. In: Christine PARKER – V. Lehmann NIELSEN (szerk.): *Explaining Compliance: Business Responses to Regulation*. Cheltenham, Edward Elgar, 2011. 37–58.; míg Louis Henkin, a neves nemzetközi jogász a nemzetközi kapcsolatok realista elméletét kritizálva megjegyezte: „Majdnem minden nemzet majdnem mindig betartja a nemzetközi jog majdnem minden elvét és majdnem minden nemzetközi kötelezettségét.” Vö. www.law.columbia.edu/louis-henkin/54950.

¹² James ANDREONI – BRIAN ERARD – Jonathan FEINSTEIN: Tax Compliance. *Journal of Economic Literature*, 1998/2. 818–860.

¹³ Daniel KAHNEMAN: *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest, HVG, 2013. 603., hvgkonyvek.hu/image/data/447_pdf_447.pdf.

¹⁴ Herbert A. SIMON: *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK 1982.

a lebukás valószínűsége lehet hatással a jogsértésekre.¹⁵ Ugyan ez az eredmény is jelzi a racionális ember modelljének korlátait, hiszen valószínűleg nem vagyunk képesek olyan precíz várható érték számításra, amelyet a modell feltételez, és amely a szankció nagyságát kombinálná a lebukás valószínűségével. De mást is jelez: azt, hogy a normasértés megállapításának, mint társadalmi-morális szankciónak, valószínűleg önmagában van büntető hatása, hiszen ez inkább visszatart a normasértéstől, mint a lebukás után kiszabott materiális büntetés mértéke. Ez arra utal, hogy a törvénykövető, normatisztelő magatartás magyarázatát nem kizárólag a racionális cselekvés modelljében, hanem a normakövetésre és konformitásra eleve hajlamos ‘társadalmi ember’ elméletében kell keresnünk.¹⁶ Ennek fontos közpolitikai következményei is vannak: azt sugallja, hogy az ellenőrzés-büntetés paradigmában mozogva – szemben a büntetési tételek szigorításával operáló „populista” büntető-igazságszolgáltató politikával – az államnak a szankciók növelése helyett inkább az ellenőrzés, a normasértés felderítésének a minőségét kell javítania, ha csökkenteni akarja a törvénytörések előfordulását.

De még fontosabb, hogy a jogkövető magyarázat empirikus vizsgálata felhívja a figyelmet arra, hogy a jogkövető magatartás gyökereit nem, vagy nem kizárólag az instrumentális megfontolásokban kell keresni. Így értelmezhetőek a fenti és más, a racionális cselekvési modell felől anomáliának tűnő jelenségek, mint például az olyan paradoxonok, hogy a szankciók szigorítására a cselekvők fokozódó jogsértéssel reagálnak.¹⁷

3. Bizalom, legitimitás és jogkövetés

A fenti megfontolásokkal a jog szociológiai értelmezéséhez értünk.¹⁸ Ebben a megközelítésben a jogi norma érvényessége nem magától értetődő, és nem is redukálható a végrehajtásához kapcsolódó kényszerre vagy hasznossági

¹⁵ John M. DARLEY: On the Unlikely Prospect of Reducing Crime Rates by Increasing the Severity of Prison Sentences. *Journal of Law and Policy*, 2005. 189.; Anthony N. DOOB – Cheryl Marie WEBSTER: Sentence Severity and Crime: Accepting the Null Hypothesis. *Crime and Justice*, 2003. 143–195.

¹⁶ Amitai ETZIONI: *Moral Dimension: Toward a New Economics*. New York, Simon and Schuster, 2010.

¹⁷ Bruno S. FREY – Benno TORGLER: Tax Morale and Conditional Cooperation. *Journal of Comparative Economics*, 2007/1. 136–159.

¹⁸ H. SZILÁGYI István – CSERNE Péter – FEKETE Balázs: *Társadalmi-jogi kutatások* [egyetemi jegyzet]. Budapest, Szent István Társulat, 2012.

megfontolásokra. A jogi normák materiális érvényessége számít elsősorban: az, hogy a közösség tagjai a jogot érvényesnek tekintsék, és az abban foglalt szabályt betartsák; ehhez pedig többek között az kell, hogy a jog mint a társadalmi gyakorlat, a közmegegyezés érvényesülése jelenjen meg. Feszültséget indukál például, ha a jog szankcionál valamit, amit a közmegegyezés nem tart helytelennek – ilyenkor a jog érvényesülése jó eséllyel csorbát szenved, és érdemes vagy „dekriminalizálni” az adott magatartást, vagy „átmoralizálni”: meggyőzni az embereket arról, hogy a magatartás igenis szankcionálandó. Az első példa lehet a 20. század eleji amerikai alkohiltalalom feloldása, újabban a marihuánafogyasztás legalizálása, vagy a Kúria közelmúltbeli döntése, amely az orvosi hálapénzről mondta ki, hogy a társadalmi gyakorlat része, és mint ilyen nem üldözendő. Az utóbbira példa az ittas vezetés társadalmi megítélésének változása az Egyesült Királyságban az 1967-es első szabályozás óta: akkor ezt még csak a törvény szankcionálta, ám azóta a közvélemény többsége is határozottan elítéli.¹⁹ Hasonló példa lehet a dohányzás korlátozásáról szóló szabályok és a társadalmi közfelfogás közeledése is.

Az, hogy az emberek a többiekhez igazítják a cselekvésüket, a szociológiai megközelítésben nem meglepetés – a szociológia a társadalmi elvárásoknak megfelelő, a társadalmi normákat követő ember cselekvési modelljéből indul ki.²⁰ Empirikusan is kimutatták, hogy a jogkövető magatartás függ attól, hogy a cselekvő mit feltételez a többiek viselkedéséről.²¹ Ugyanakkor a jogkövetés motivációs alapjait vizsgáló, sokat hivatkozott munkájában Tom Tyler csak gyenge összefüggést talált a jogkövető magatartást jelző attitűdök és a releváns társadalmi csoport (*peer-group*) várható reakciója között – érvei szerint a társadalmi és csoportelvárások hatnak ugyan a jogkövető magatartásra, de más tényezőkkel együtt.²² Ezek közül szerinte a törvények és a hatóságok legitimitása a legfontosabb. A továbbiakban erről lesz szó.²³

A jogkövetés értelmezhető úgy, mint az autoritásnak való engedelmesség, ahol az autoritás a törvény maga, illetve a mögötte álló vagy az érvényesítésében szerepet játszó állami intézmények: a kormány, a parlament, a rendőrség, a

¹⁹ Mike HOUGH – Mai SATO: Why Measure Trust in Justice? In: Uő.: *Trust in Justice. Why it is Important for Criminal Policy and How it can be Measured*. [Final Report of the Euro-Justis Project, European Institute for Crime Prevention and Control]. Helsinki, Heuni, 2011. eprints. bbk.ac.uk/4507

²⁰ BODA (2012) i. m.

²¹ FREY–TORGLER (2007) i. m.

²² Tom R. TYLER: *Why People Obey the Law*. Princeton, Princeton University Press, 2006.

²³ Nincs módomból részletesen tárgyalni a jogkövetést elősegítő egyéb társadalmi tényezőket, mint pl. az érzelmek szerepét, a csoportidentitás fontosságát stb. Ezekről lásd pl. TYLER (2010) i. m.

bíróságok. Az autoritás effektivitását, tehát az engedelmesség esélyét növeli, ha a cselekvők legitimnek, elismerésre méltónak látják a működését, a döntéseit. Tegyük rögtön hozzá, hogy ez a megközelítés elsősorban a büntetőjogra és a közigazgatási jogalkalmazásra igaz. Jelen keretek között nem tudom tárgyalni azt a kérdést, hogy vajon a polgári jog felől nézve mi a jelentősége a normatív legitimitásnak,²⁴ vagy azt, hogy mennyiben tekinthető a büntetőjog „a jog” modelljének.²⁵

De mit jelent a legitimitás ebben a vonatkozásban, és mely tényezők hatnak rá? A ‘legitimitás’ a politikatudomány egyik alapfogalma, és mint ilyenek, könyvtárnyi irodalma van. Az alábbiakban kísérletet sem teszek arra, hogy ezt áttekintsem. Pragmatikus megközelítésben azokra az értelmezésekre fogok hagyatkozni, amelyek a tulajdonképpeni témámmal kapcsolatban fel szoktak merülni.

A ‘legitimitás’ az autoritás elismerését, elfogadását jelenti. Akkor merül tehát fel, ha valamilyen hatalmi vagy uralmi viszony áll fenn, és a kérdés az, hogy ez a viszony az irányítottak által milyen mértékben elismert. Ennek megfelelően a legitimitást kétféle módon lehet megragadni: az engedelmesség aktusa által, vagy az autoritás felé megnyilvánuló támogatáson, bizalmon keresztül.²⁶ Az elsövel az a gond, hogy analitikusan problémás. Ha ugyanis a jogkövetést akarjuk megmagyarázni, akkor csak annyit mondhatunk, hogy amennyiben az emberek betartják a törvényeket, annyiban a jogrendszer vagy az állam legitim – a jogkövetést tehát a legitimitásból, míg a legitimitást a jogkövetésből magyarázzuk. Ugyanakkor mégis fontos számot vetni azzal, hogy adott esetben hiányozhatnak a legitimitásnak azok a normatív alapjai, amelyeket a második megközelítés sugall, és az emberek mégis engedelmeskednek a – fogalmazunk így – nem teljesen illegitim autoritás nem teljesen illegitim utasításainak. Érvelhetünk ugyanis úgy, hogy az ember antropológiai meghatározottsága, hogy közösségben él és hajlamos a normakövetésre,²⁷ és ennek megfelelően a

²⁴ Bizonyos eredmények arra utalnak, hogy a problematika a polgári jog számára is releváns lehet. Pl. egy követéses vizsgálat eredménye szerint a részt vevő felek értékelése arról, hogy a vitarendező eljárás mennyire felelt meg a procedurális méltányosság elveinek, minden más tényezőn túl messze a legerősebben határozta meg azt, hogy a felek tartják-e magukat a mediációban elért megállapodáshoz hat hónappal később. Vö. Dean G. PRUITT [et al.]: Long-Term Success in Mediation. *Law and Human Behavior*, 1993/3. 313–330.

²⁵ Ezt a problémát, valamint jogfilozófiai érveket arra vonatkozóan, hogy a kényszerítésen alapuló jogérvényesítés a jog patológiája, ld. FRIVALDSZKY János: *A jog- és a politikai filozófia erkölcsi alapjai*. Budapest, Pázmány Press, 2014.

²⁶ TYLER (2006) i. m.

²⁷ CSÁNYI Vilmos: *Az emberi természet – Humánológia*. Budapest, Vince Kiadó, 2003.

közösségi rendszabályok léte és ezek elfogadása mintegy természetes készletés. Legalábbis addig, amíg a szabályok nem vetnek fel súlyos érdeksérelmeket, vagy például az autoritás nem kezd igazságtalanul, „zsarnokian” viselkedni – ilyenkor ugyanis fontossá válik a második dimenzió, az autoritásnak adott támogatás, és annak normatív alapjai.

A bizalmat általában a legitimitás e második értelmezéséhez kapcsolják, illetve annak indikátoraként tekintik.²⁸ A legitimitást ugyanis ‘támogatásként’,²⁹ míg a bizalmat várakozásként szokás értelmezni: arra irányuló várakozásként, hogy az adott intézmény működése kedvező kimenetekkel fog járni.³⁰ A dolog lényege azonban pont az, hogy a támogatás nem feltétel nélküli, és ha az elvárások nem teljesülnek, akkor a legitimitás csökken. A legitimitás dinamikus fogalom.³¹ Az persze érdekes és fontos kérdés, hogy a kimenetek kinek a számára kedvezőek: ha csak az ítélkező számára, akkor visszatérni látszik a korábban már tárgyalt instrumentális logika. Ez azonban nem egyértelmű. Szólnak bizonyítékok amellett, hogy az emberek az intézményeket hajlamosak nem csak szűken, a saját érdekeik alapján, hanem a valamilyen értelemben vett „közjó”, a közösségi szempontok alapján is megítélni.³² A kimenetek továbbá Levi és Stokker szerint³³ nem csak hasznosság alapján kell, hogy kedvezőek legyenek, bár ez is fontos. Nyilván nem tudunk bízni egy olyan intézményben, amely nem képes betölteni a társadalmi funkcióját, ellátni a rábízott feladatokat. Empirikusan is kimutatható, hogy a gyenge állami teljesítmény aláássa a legitimitást,³⁴ vagy hogy a rendőrség eredményességébe vetett hit növeli a rendőrség iránti bizalmat.³⁵ Ugyanakkor empirikus tanulmányok sora bizonygatja, hogy az intézményi eredményesség, teljesítmény vagy hasznosság önmagában nem elegendő a bizalomhoz: a morális, értékelvű elvárásoknak is teljesülniük kell, és ezek legalább annyira, de inkább még jobban számítanak a bizalom kialakulása szempontjából.

²⁸ TYLER (2006) i. m.

²⁹ David EASTON: *A Framework for Political Analysis*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1965.

³⁰ Margaret LEVI – Laura STOKER: Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science*, 2000/1. 475–507.

³¹ David BEETHAM: *The Legitimation of Power*. New York, Palgrave Macmillan, 1991.

³² BODA (2006) i. m.

³³ LEVI–STOKER (2000) i. m.

³⁴ Margaret LEVI – Audrey SACKS – Tom TYLER: Conceptualizing Legitimacy, Measuring Legitimizing Beliefs. *American Behavioral Scientist*, 2009/3. 354–375.

³⁵ Miike HOUGH: Policing, New Public Management and Legitimacy in Britain. In: Tom R. TYLER (szerk.): *Legitimacy and Criminal Justice: International Perspectives*. New York, Russell Sage Foundation, 2007. 63–83.

Tom Tyler sokat idézett könyvében azt állítja, hogy az emberek elsődlegesen nem azért engedelmeskednek a törvényeknek, mert félnek a büntetéstől, hanem mert bíznak a jogban és a hatóságokban, és a bizalmat elsősorban a procedurális méltányossági megfontolások kondicionálják.³⁶ Későbbi munkájában általánosított és amellet érvelt, hogy a különféle autoritásokkal (önkormányzat, rendőrség, munkahely) való együttműködés mögött az értékelvű, ‘társadalmi motivációk’ fontosabb szerepet játszanak az instrumentális megfontolásoknál.³⁷ Jackson és Sunshine szerint³⁸ a rendőrségbe vetett bizalmat a normatív megfontolások és az a hit, hogy a hatóság a közösség érdekeit képviseli, erősebben meghatározza, mint a rendőrség eredményességével kapcsolatos megfontolások. És bár az állam legitimitását a közjavak biztosítására való képessége is befolyásolja, Levi és szerzőtársai³⁹ afrikai adatok elemzése alapján arra a következtetésre jutnak, hogy a legitimitás normatív meghatározottsága erősebb.

Figyelemre méltó, hogy a bizalom normatív alapjai közül számos tanulmány az eljárási méltányosság elveit emeli ki mint az emberek számára különösen fontos morális elvárást. Ezt találta Tyler is: a jogba vetett bizalmat messzemenően befolyásolja az, hogy a hatóságok hogyan bánnak velünk.⁴⁰ A bíróságok iránti bizalom szempontjából is a legfontosabb az, hogy az eljárást mennyire tartja méltányosnak a kérdezett – ez igaz az elítéltekre is, függetlenül az ítélet súlyosságától.⁴¹ Számos tanulmány mutatta ki, hogy az eljárási méltányosság a rendőrségbe vetett bizalmat is meghatározza.⁴² A 2010-es *European Social Survey* (ESS) adatokat elemezve Jackson és szerzőtársai azt találták, hogy az igazságszolgáltatásba vetett bizalmat Európában mindenhol erősen meghatározza az, hogy az emberek milyen morális ítéletet formálnak a hatóságokról, és mennyire látják méltányosnak a működésüket – bár a bizalom szintje különbözik országról országra, a bizalmat meghatározó mechanizmus mindenhol érvényesülni látszik.⁴³

³⁶ TYLER (2006) i. m.

³⁷ TYLER (2010) i. m.

³⁸ Jonathan JACKSON – Jason SUNSHINE: Public Confidence in Policing A Neo-Durkheimian Perspective. *British Journal of Criminology*, 2007/2. 214–233.

³⁹ LEVI–SACKS–TYLER (2009) i. m.

⁴⁰ TYLER (2006) i. m.

⁴¹ Tom R. TYLER – Yuen HUO: *Trust in the Law: Encouraging Public Cooperation with the Police and Courts Through*. New York, Russell Sage Foundation, 2002.

⁴² Mike HOUGH [et al.]: Procedural Justice, Trust and Institutional Legitimacy. *Policing*, 2010/3. 203–210.

⁴³ Jonathan JACKSON [et al.]: Trust in Justice: Topline Results from the Round 5 of the European Social Survey. *ESS Topline Results Series* 2011/1. Lásd: papers.ssrn.com/sol3/papers.

A témához szorosan nem kapcsolódik, de érdemes kiemelni, hogy a procedurális méltányosság számos különböző intézményi kontextusban fontosnak bizonyult az együttműködés előmozdítása szempontjából.⁴⁴ Ennek oka nem teljesen világos. Tyler szerint a közösséghez való tartozás érzését erősíti, ha a hatalommal rendelkezők méltányosan bánnak velünk, míg a méltánytalanság a társadalmi különbséget, a kirekesztettséget érezteti.⁴⁵ Vagyis az eljárási méltányosság végső soron a kollektív identitás koncepciójához kapcsolódik – ami, jegyezzük meg, igen erős motiváló erővel bír.⁴⁶ Egy másik elképzelés szerint az eljárási elvekre való érzékenység a jó vezetés iránti igényből fakad: az emberi közösségeknek szükségük van vezetésre, de jó, vagyis a hatalmával nem visszaélő, a közösség érdekét tekintő vezetésre. Az eljárási elveknek való megfeleléssel a vezetés minőségét teszteljük.⁴⁷ Akárhogy is van, úgy tűnik, hogy az olyan normákat, mint az elfogulatlanság, a mérlegelés, az érintettek bevonása, a transzparencia, az időbeli és elvi konzisztencia (amelyek elsősorban a döntéshozatal során fontosak), vagy a respektus, figyelem, jóindulat, diszkriminációmentesség, az etikai és szakmai normák tiszteletben tartása (amelyek főként a bánásmód során lesznek relevánsak) az emberek igen sokra értékelik, és azok a bizalmukat is formálják. Olyannyira, hogy az eljárási méltányosság afféle puffer-funkciót is betölt a kellemetlen döntések esetén: az emberek inkább hajlandóak elfogadni a kellemetlen következménnyel járó döntéseket, ha az eljárási méltányosság biztosított, és megfordítva, a méltányosság sérülését a kellemes kimenetek sem feltétlenül ellensúlyozzák. Ez vezet olyan paradox hatásokhoz is, hogy például az adóhatóság szigorúsága nem növeli, hanem csökkenti az adófizetési hajlandóságot.⁴⁸ Az intézmények méltányos működésének és a normatív legitimitásnak (bizalomnak) a témánk szempontjából tehát a legfontosabb jellemzője, hogy növeli a hatóságokkal való együttműködés és a jogkövetés esélyét. Láttuk, hogy

cfm?abstract_id=2231094

⁴⁴ BODA (2013) i. m.

⁴⁵ TYLER (2006) i. m.

⁴⁶ Tom R. TYLER: Why People Cooperate with Organizations: An Identity-based Perspective. In: Barry M. STAW – Robert I. SUTTON (szerk.): *Research in Organizational Behaviour*. Greenwich, CT JAI Press, 1999. 201–246. psycnet.apa.org/psycinfo/1999-02706-006

⁴⁷ Kevin B. SMITH [et al.]: Evolutionary Theory and Political Leadership: Why Certain People Do Not Trust Decision Makers. *Journal of Politics*, 2007/2. 285–299.

⁴⁸ FREY–TORGLER (2007) i. m.; Dan M. KAHAN: Trust, Collective Action and Law. *Boston University Law Review*, 2001/2. 333; Kristina MURPHY: Regulating More Effectively: The Relationship between Procedural Justice, Legitimacy and Tax Non-compliance. *Journal of Law and Society*, 2005/4. 562–589.

Tyler szemínális mívének is ez a fő üzenete,⁴⁹ de hasonló eredményeket számos más kutatás is produkált. Dalton⁵⁰ például amerikai adatokon erős összefüggést talált a parlamentbe és a bíróságokba vetett bizalom, valamint az adócsalás helytelenítése között. Az ESS-adatok alapján Jackson és szerzőtársai⁵¹ amellett érvelnek, hogy a bizalom és a normatív legitimitás Európában is összefügg a jogkövetésre való hajlandósággal, míg Levi és szerzőtársai⁵² szerint a normatív legitimitás az afrikai adatok szerint is előre jelzi a jogkövető magatartást. Ezek a kutatások mind attitűdöket vizsgáltak, néhány vizsgálat azonban igyekezett ezen túllépni. Tyler és Huo⁵³ követéses panelvizsgálata szerint azok jegyezték fel kevesebb normasértést a mindennapjaikban, akik jobban bíztak a jogban és a hatóságokban. Paternoster, Brame, Bachman és Sherman azt találta,⁵⁴ hogy a családi konfliktushoz kihívott rendőr intézkedésének méltányossága az elkövető megítélése szerint csökkentette a rövid távon történő visszaesés valószínűségét. A rendőri intézkedésnek való engedelmességet vizsgálva McCluskey, Mastrofski és Parks⁵⁵ a bizalom szerepét emeli ki. Megfordítva: az önbíráskodás és a szervezett bűnözés elterjedtségét vizsgálva a kutatók nem meglepő módon összefüggést találtak ezek a jelenségek és az alacsony eredményességű, illegitimnek tekintett rendőrségi működés között.⁵⁶

Mindezek alapján Hough amellett érvel, hogy a büntetőpolitikák sokfelé tapasztalható punitív fordulata elhibázott: a büntetések szigorítása drága (például, mert jelentősen növeli a börtönpopulációt), sok esetben igazságtalan és az emberi jogokat is sértő, de ami a legfontosabb: nem eredményes. Ehelyett bizalomalapú közpolitikákat kellene követni: a normatív legitimitást erősítő intézményi reformokkal elérni, hogy az emberek jobban bízzanak a jogban és a hatóságokban, és így növekedjen a hajlandóságuk az önkéntes jogkövető magatartásra.⁵⁷

⁴⁹ TYLER (2006) i. m.

⁵⁰ RUSSEL J. DALTON: *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford, Oxford University Press, 2004.

⁵¹ JACKSON (2011) i. m.

⁵² LEVI–SACKS–TYLER (2009) i. m.

⁵³ TYLER–HUO (2002) i. m.

⁵⁴ RONET BACHMAN [et al.]: Do Fair Procedures Matter? The Effect of Procedural Justice on Spouse Assault. *Law and Society Review*, 1997/1. 163–204.

⁵⁵ JOHN D. MCCLUSKEY – STEPHEN D. MASTROFSKI – ROGER B. PARKS: To Acquiesce or Rebel? Predicting Citizen Compliance with Police Requests. *Police Quarterly*, 1999/4. 389–416.

⁵⁶ CHARIS E. KUBRIN – RONALD WEITZER: Retaliatory Homicide: Concentrated Disadvantage and Neighborhood Culture. *Social Problems*, 2003/2. 157–180.; FEDERICO VARESE: Mafia Movements: a Framework for Understanding the Mobility of Mafia Groups. *Global Crime*, 2011/3. 218–231.

⁵⁷ HOUGH (2010) i. m.

4. Intézményi bizalom és jogkövetés Magyarországon

A hazai jogszociológiai kutatások között nagy hangsúlyt kaptak bizonyos részterületek, mint például a jogismeret, jogtudat,⁵⁸ vagy a jogintézmények működése,⁵⁹ ám a jogkövetés vizsgálata, magyarázata egy meglehetősen mostohán kezelt téma maradt (például Sajó⁶⁰ is elsősorban a jogismeret, az információ szerepét vizsgálja a jogkövetésben). Ugyanez elmondható a hazai kriminológiai kutatásokról is, ahol például a viktimizáció kutatása mellett a jogkövetés vizsgálata kevésbé tanulmányozott témának nevezhető. A továbbiakban így elsősorban néhány nemzetközi vizsgálat, valamint hazai kutatásaink alapján tesztek megállapításokat az intézményi bizalom és legitimitás mintázatairól, valamint a jogkövetésre gyakorolt lehetséges hatásokról.

4.1. A bizalom szintje és dinamikája

A különböző állami intézményekbe vetett bizalom indikátorai erősen korrelálnak egymással Magyarországon – ez azt sugallhatja, hogy igaz lehet Mishler és Rose állítása,⁶¹ mely szerint a kelet- és közép-európai országokban a politikai intézményeket egy átfogó minta keretében értékelik az emberek, vagyis a politikáról mint olyanról mondanak véleményt, és kevésbé képesek differenciálni az egyes intézmények között. Igen ám, csak hogy az egyes állami intézmények megítélése között Nyugat-Európában is erős a korreláció – nem állítható, hogy ez a mintázat csak a régiókra lenne igaz.⁶² Ami a régióra jellemző sajátosság, az inkább az, hogy a politikai (például parlament, pártok) és a nem politikai (jogrendszer, rendőrség) bizalom-indikátorok közötti korreláció erősebb, mint tőlünk nyugatra.⁶³ Figyelembe véve, hogy a bizalom-mutatók volatilitása is

⁵⁸ Ld. erről FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. Iustum Aequum Salutare*, 2014/10. 5–40.

⁵⁹ FLECK Zoltán: *Jogállam és igazságszolgáltatás a változó világban. Jogszociológiai vizsgálatok*. Budapest, Gondolat, 2008.

⁶⁰ SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. Ld. publications.ceu.hu/publications/sajo/1980/14309

⁶¹ WILLIAM MISHLER – RICHARD ROSE: Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-communist Societies. *The Journal of Politics*, 1997/2. 418–451.

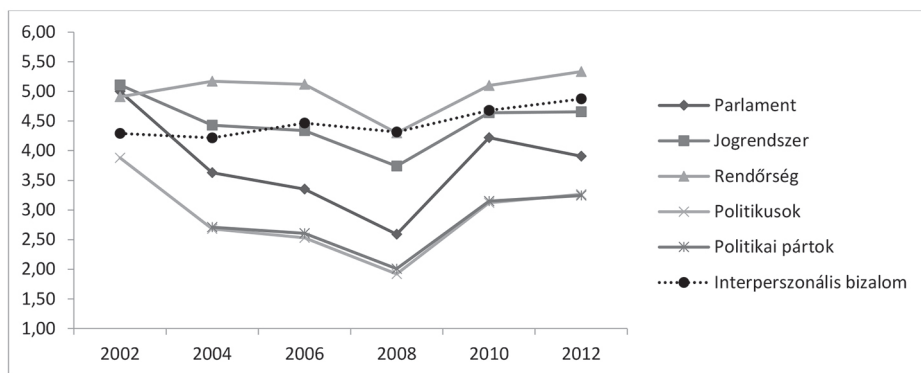
⁶² BODA Zsolt – MEDVE-BÁLINT Gergő: Intézményi bizalom Európa régi és új demokráciáiban. *Politikatudományi Szemle*, 2012/2. 27–51.

⁶³ MEDVE-BÁLINT Gergő – BODA Zsolt: A bizalom politikai meghatározottsága. In: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?*

nagyobb, ráadásul úgy tűnik, hogy – Nyugat-Európával ellentétben – a választások szignifikánsan befolyásolják a bizalom alakulását, felvethető, hogy az intézményi bizalom jobban át van politizálva a régiókban.⁶⁴

Az 1. ábra mutatja, hogy az intézményi bizalom változékonyabb, mint az interperszonális bizalom (amit azzal a kérdéssel mérnek, hogy az emberekben általában mennyire lehet megbízni), ami egyébként egy általános jelenség. Az ábra azt is mutatja, hogy a különböző intézmények megítélése valóban együtt mozog, ám a bizalom szintje különböző. A jogrendszerről elmondható, hogy a politikai intézményekhez képest jobb a megítélése, bár érdekes módon 2002 után a rendőrségbe vetett bizalom mértéke jobb értékeket mutat. Ez azért is meglepő, mert a 2010-es ESS-adatfelvétel változó modulja az igazságügygel kapcsolatos bizalom mérését célozta, és azon adatok alapján a magyar válaszadók a bíróságok méltányosságában és eredményességében jobban bíznak, mint a rendőrségében.⁶⁵

*1. ábra: Az intézményi bizalom és az interperszonális bizalom alakulása Magyarországon egyes állami intézmények vonatkozásában**

*0–10 skála: 0 – egyáltalán nem bízok, 10 – teljes mértékben megbízok. Forrás: ESS.

Ami a bizalom mértékét illeti nemzetközi összehasonlításban, azt mondhatjuk, hogy átlagosan az intézményi bizalom alacsonyabb a közép- és kelet-európai országokban, mint nyugaton, méghozzá nyugatról kelet felé folyamatosan csökken. Ezt magyarázza, hogy a bizalom szoros összefüggést mutat bizonyos makroszintű változókkal, így az egy főre jutó jövedelem (GDP) mértékével, vagy

Budapest, MTA TK PTI – Argumentum Kiadó 2016. 55–74.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ JACKSON (2011) i. m.

az általános bizalomszinttel.⁶⁶ A magyar adatok belesimulnak ebbe a trendbe, de a régiós országokhoz képest az intézményi bizalom kicsit magasabb hazánkban.

4.2. A bizalom gyökerei

Az intézményi bizalmat, és így a jogrendszerbe vetett bizalmat több tényező befolyásolja. Először is, utaltunk rá, hogy bizonyos makroszintű tényezők hatnak rá, például az országok jövedelmi szintje: *ceteris paribus* a gazdagabb országokban magasabb a bizalom szintje. A társadalmi egyenlőtlenségek mértéke is befolyásolja a bizalmat: a nagyobb egyenlőtlenséggel sújtott országokban a bizalom általában kisebb – ám ez alól éppen a közép-európai országok jelentenek kivételt.⁶⁷ A visegrádi országokban ugyanis a jövedelmi egyenlőtlenségek szintje európai összehasonlításban alacsony, ám az intézményi bizalom ehhez képest nem magas. Végül felvethető, hogy az intézményi bizalmat valamilyen általános kulturális mintázat is befolyásolja: ezt jelezheti, hogy az intézményi bizalom ott magas, ahol az emberek egymásban is jobban megbíznak. Persze ez a kulturális sajátosság nem változtathatatlan, hiszen láttuk, hogy a magasabb jövedelemmel általában nő a bizalom is. Feltételezhetünk egy körköröséget is: a fejlődés erősíti a bizalmat, de megfordítva, a bizalom növekedése is javíthatja a gazdasági növekedés és a fejlődés esélyeit, hiszen csökkenti a tranzakciós költségeket és kiszámíthatóbb környezetet teremt.⁶⁸ A bizalomra hathatnak ugyanakkor egyéni szintű tényezők is: az iskolázottabbak, a városban lakók, a nők és a kisebbségi csoportokhoz tartozók általában jobban bíznak az intézményekben.⁶⁹ Ami az egyéni szintű jövedelem hatását illeti, nem sikerült megerősíteni azt a hipotézist, hogy a bizalom „materialistább” lenne Kelet- és Közép-Európában, vagyis hogy a jövedelem jobban meghatározná az intézmények iránti bizalmat, mint tőlünk nyugatra. A jövedelem mindenhol növeli a bizalmat, ám meglepő módon inkább találtuk, hogy a szegényebbek bizalomszintje kevésbé csökken a régiókban, mint nyugaton – vagyis a szegények relatíve jobban bíznak nálunk.⁷⁰

⁶⁶ BODA–MEDVE-BÁLINT (2012) i. m.

⁶⁷ MEDVE-BÁLINT Gergő – BODA Zsolt: Ki szegényebb, jobban bízik? Az anyagi helyzet, a gazdasági fejlettség és a jövedelmi egyenlőtlenségek hatása az intézményi bizalomra Kelet-Közép-Európában. *Socio.hu*, [ESS különszám] 2014/4. 56–86.

⁶⁸ GYÖRFFY Dóra: Intézményi bizalom és a döntések időhorizontja. *Közgazdasági Szemle*, 2012/4. 412.

⁶⁹ BODA–MEDVE-BÁLINT (2012) i. m.

⁷⁰ MEDVE-BÁLINT–BODA (2014) i. m.

Végezetül, bár a fentiek alapján úgy tűnhet, hogy a bizalom többszörösen meghatározott, ezért stabil, valójában hatnak rá az adott intézménnyel kapcsolatos percepciók is, rövid és középtávon egyaránt. Az 1. ábrán például látható, hogy a rendőrségbe vetett bizalom alakulása 2002 és 2008 között elszakadt a többi intézményétől – a többivel szemben nem csökkent, hanem nőtt. Ugyanakkor a rendőrség iránti bizalmat befolyásolták a rendőrséggel kapcsolatos hírek, például a Zsanett-ügy⁷¹ rövid távon kimutathatóan csökkentette a rendőrségbe vetett bizalmat.⁷² Kérdés, hogy vajon nálunk mennyire relevánsak azok a normatív tényezők a bizalom alakításában, amelyeket a korábban ismertetett amerikai és nyugat-európai vizsgálatok azonosítottak?

Ha abból indulunk ki, hogy a joghoz való viszony a posztkommunista országokban, így hazánkban is ambivalens, amelyet egyfelől az állam gyengébb demokratikus legitimitása, másfelől a kevésbé eredményes, „impotens”, sőt esetenként jogsértő működése⁷³ kondicionál,⁷⁴ akkor feltételezhetjük, hogy a jogrendszerrel kapcsolatos eredményességi elvárások lesznek a dominánsak, és a normatív legitimitás szempontjai háttérbe szorulnak. Más vizsgálatok azt találták például, hogy a rendőrségbe vetett bizalmat nem-demokratikus körülmények között (Kínában), vagy a bűnözéssel kapcsolatos problémák erőteljes érzékelése mellett (Dél-Afrikában) sokkal jobban meghatározták az eredményességi, mint például a méltányossági elvárások.⁷⁵

Nos, a vonatkozó adatok nem ezt látszanak alátámasztani. A bűnözéstől való félelem hazánkban nem tekinthető magasnak, valamint európai összehasonlításban a magyarok a bíróságokat és a rendőrséget is kifejezetten hatékonynak látják, és nem tekinthető alacsonynak a méltányos elbánásba vetett hitük sem.⁷⁶

⁷¹ 2007 tavaszán egy fiatal nő azt állította, hogy egy éjszakai igazoltatás során több rendőr megerőszakolta. A rendőrök ellen vizsgálat indult, majd felmentették őket.

⁷² BODA Zsolt – MEDVE-BÁLINT Gergő: Procedural Fairness and Trust in the Police: A Hungarian Case [előadás a EUROCRIM 2013 konferencián]. Budapest, 2013.

⁷³ „Az állami normák tömeges társadalmi megszegése része az állam működésének, s nem egyszerűen esetleges következmény.” SAJÓ (2008) i. m. 699. „A jogkövető, jogvédelmet és jogai érvényesítését váró állampolgárok és szervezetek számára a jogi normák működésbe hozatala nehézkes” (uo. 702).

⁷⁴ GAJDUSCHEK (2008) i. m.; SAJÓ (2008) i. m.

⁷⁵ Ben BRADFORD [et al.]: What Price Fairness When Security is at Stake? Police Legitimacy in South Africa. *Regulation & Governance*, 2014/2. 246–268.; Ivan Y. SUN [et al.]: One Country, Three Populations: Trust in Police among Migrants, Villagers and Urbanites in China. *Social Science Research*, 2013/6. 737–749.

⁷⁶ Jonathan JACKSON [et al.]: *Trust and Legitimacy Across Europe: A FIDUCIA Report on Comparative Public Attitudes Towards Legal Authority*. London, Birkbeck, 2014. Ugyanitt azonban a szerzők figyelmeztetnek az adatok megbízhatóságának és az összehasonlíthatóságának a problémáira is.

A megkérdezettek sokkal inkább egyetértenek azzal az állítással, hogy „a rendőröknek minden körülmények között be kell tartaniuk a törvényt” (0-10-es skálán az átlag 7,3), mint azzal, hogy „ha minden szabályt betartanának, akkor nem tudnák elkapni a bűnözőket” (4,6) – ez a mintázat azokra is igaz, akik egyébként az átlagnál jobban félnek a bűnözéstől.⁷⁷ A rendőrségbe vetett bizalmat vizsgálva azt találtuk, hogy bár az eredményességi elvárások erősek, de fontos szerepet játszanak normatív elvárások is, méghozzá elsősorban a korrupcióval kapcsolatosak: míg a rendőrség vélt diszkriminatív gyakorlata nem csökkenti a bizalmat, a korrupció percepciója igen.⁷⁸

Az adóhivatalba vetett bizalom gyökereit vizsgálva azt láttuk, hogy az eredményességi megfontolások mellett (amelyet az „adócsalókat jó eséllyel lebuktatja a hatóság” állítással való egyetértéssel mértünk) a korrupciós percepciók és a politikai befolyásoltság percepciója is szerepet játszanak. Konkrétan: Vida Ildikó, korábbi NAV-elnök korrupciós botránya önálló hatással volt az adóhatóság megítélésre és az iránta megnyilvánuló bizalomra.⁷⁹ A jogrendszerrel kapcsolatban egy felmérésünkben azt kérdeztük az emberektől, hogy mennyire értenek egyet azzal az állítással, hogy „a hatóságok és a törvények mindnyájunk érdekeit szolgálják”. Az egyetértés értelmezésünkben a közjóval való legitimitációt ismeri el a jogot tekintve. Nos, a válaszok átlaga 3,16 volt 1-5-ös skálán, vagyis a megkérdezettek összességében inkább egyetértettek ezzel az állítással. Regressziós elemzésben tisztáztuk, hogy milyen változók magyarázhatják ezt az álláspontot. Várakozásunkkal ellentétben a politikai orientációnak, pártpreferenciának nem volt hatása. Az eredményességi megfontolásoknak viszont igen: azok, akik szerint összességében jól mennek a dolgok Magyarországon, inkább egyetértenek az állítással. Emellett azonban szignifikánsnak bizonyult az azzal való egyetértés is, mely szerint „Magyarországon mindenkinek egyenlő jogai vannak”.⁸⁰

⁷⁷ Az adatok egy 2011-es reprezentatív felmérésből származnak, ebben a formában nem lettek publikálva.

⁷⁸ Zsolt BODA – Gergő MEDVE-BÁLINT: How Perceptions and Personal Contact Matter: The Individual-level Determinants of Trust in Police in Hungary. *Policing and Society*, 2015. 1–18.

⁷⁹ BODA Zsolt – BARTHA Attila: Adófizetési hajlandóság és bizalom. In: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, MTA TK PTI – Argumentum Kiadó, 2016. 97–112.

⁸⁰ BODA Zsolt – MEDVE-BÁLINT Gergő: Procedural Fairness and the Legitimacy of Laws in Hungary: an Empirical Analysis. *Sociologija*, 57., 2015/4. 662–683. Még két változónak volt szignifikáns hatása: az interperszonális bizalom indikátorának (vagyis akik jobban bíznak másokban, a jog legitimitását is inkább elismerik), valamint a budapesti lakhelynek.

4.3. Jogkövető magatartás és bizalom

A jogkövető magatartást, mint fentebb is láttuk, többnyire attitudinális felmérések alapján vizsgálják, ez pedig számos gyakorlati problémát vet fel. Nem csak arról van szó, hogy az embereket egyszerre több minden motiválja, és sokszor ők maguk sincsenek pontosan tisztában saját belső késztetéseikkel. Nagyon nem mindegy tehát, hogy a kutatók milyen kérdéseket tesznek fel, hiszen ezzel sugallják, strukturálják a válaszokat is. De további alapprobléma, hogy az egyes kérdésekre adott attitűd-válaszaikat mennyiben lehet a valós magatartásuk 'proxianak' tekinteni. Miközben ezek a kérdések mindenhol fennállnak, bizonyos eredmények arra utalnak, hogy régiókban további problémák is felmerülnek. Ezekre mindjárt visszatérünk, előtte lássunk néhány eredményt a témával foglalkozó kevés létező tanulmányból.

A buszmegállóknál a dohányzást tiltó szabály betartásáról készített esettanulmányában Gajduscek amellet érvel,⁸¹ hogy az emberek alapvetően nem morális megfontolások, vagy 'társadalmi motivációk' alapján, hanem a szankciók fenyegetése miatt tartják be a dohányzást korlátozó intézkedéseket, miután az általa megkérdezettek mintegy kétharmada azt válaszolta, hogy ha nem lenne szankció, nem a szabálynak megfelelően cselekedne. Tegyük hozzá, hogy mikor azonban a megkérdezetteknek több lehetséges motiváció közül lehetett választani, akkor sokan megjelöltek egyéb szempontokat is, mint például a jogszabállyal való egyetértést vagy a mások előtti bírságolás, a nyilvános helytelenítés elkerülése. Ugyanakkor kérdéses, hogy az eset sajátosságai mennyire adnak lehetőséget az általánosításra.⁸²

Az önkéntes adófizetési hajlandóságot (amelyet az „elfogadom, hogy adót kell fizetnem, hiszen az adókból fedezzük a közfeladatokat” állítással való egyetértéssel mértünk) vizsgálva azt találtuk, hogy azt az iskolázottsági szint és – különös módon – a nemzeti büszkeség mellett az adóhatóságba vetett bizalom, valamint az adóhatóság korrupciós percepciói mint normatív elvárások

⁸¹ GAJDUSCEK György: Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak? In: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, MTA TK PTI – Argumentum Kiadó 2016. 113–134.

⁸² Pl. mert kis jelentőségű elvárásról van szó, márpedig a kisebb jelentőségű normasértéseknél (pl. közlekedési szabálysértések) a szankciók növelésének általában van hatása, ám ez nem igaz minden normasértésre. Ld. Michael TONRY: Learning from the Limitations of Deterrence Research. *Crime and Justice*, 2008/1. 279–311. Egyéb tényezők is felmerülhetnek, pl. hogy a dohányosok hajlamosak a dohányzással kapcsolatban racionalizálni, ami torzíthatja az attitűdöket.

befolyásolja.⁸³ Ugyanakkor sem az adófizetési hajlandóság, sem a jogkövetés egyéb proxiaiinak vizsgálata nem adott értékelhető eredményt.⁸⁴

A 2010-es ESS-adatokat vizsgálva Jackson és szerzőtársai azt találták, hogy a jogkövetési hajlandóság a közép- és kelet-európai országokban magasabb, mint Nyugat-Európa országaiban.⁸⁵ A jogkövetési hajlandóságot a „törvényeket minden körülmények között be kell tartani” állítással való egyetértéssel mérték, és ez az indikátor keletebbre magasabb értékeket mutat, mint nyugaton – sőt, Kelet-Európában (Oroszországban, Bulgáriában, Ukrajnában és Horvátországban) jelennek meg a legmagasabb értékek, de például Magyarországon is a nyugat-európai átlag felett van. Ez nem csak a bizalom és a jogkövetés összefüggéséről alkotott modelleknek, hanem intuícióinknak is ellent mond. Elintézhetjük a dolgot annyival, hogy régióinkban a jogkövetésre vonatkozó attitudinális adatokat még nagyobb fenntartásokkal kell fogadni, hiszen minden bizonnyal a szokásosnál is nagyobb az eltérés a bevallott attitűdök és a valós magatartás között. Ez minden bizonnyal így van. Ám mivel meglehetősen szisztematikus összefüggésről van szó, felmerülhet az a gyanú is, hogy a legitimitás és a jogkövetés más értelmezése működik a kelet- és a nyugat-európai országokban. Talán Nyugat-Európában a legitimitás normatív mozzanata valóban erősebb, ami egyszersmind egy reflexívebb hozzáállást is kondicionál a joghoz. Közép-Európában, és tőlünk keletre még inkább talán a legitimitásnak az autoritásmozzanata az erősebb, ami azt a kettősséget eredményezi, hogy a legitimitást első körben kevésbé kérdőjelezzük meg, azonban a gyakorlatban az önös érdekek vagy más szempontok azért éppúgy – esetleg még jobban – felülírják a normáknak való engedelmesség parancsát, mint tőlünk nyugatra. Fókuszcsoportos komparatív vizsgálatában, amelyet a joghoz való viszony témájában folytatott, Kurkchian is valami hasonlóra jutott.⁸⁶ Míg az angol fókuszcsoport tagjai a saját perspektívájukból, a hétköznapi logika és a ‘*common sense*’ felől közelítettek a joghoz, felvetve a kérdést, hogy a normák betartása mennyiben igazolható

⁸³ BODA–BARTHA (2016) i. m.

⁸⁴ Az adófizetési hajlandóságot próbáltuk közelíteni azzal a kérdéssel, hogy az elmúlt időszakban milyen gyakran fordult elő, hogy nem kért számlát szerelőtől vagy nem szolt az elmaradt számláért a boltban; illetve azzal, hogy szerinte másokkal milyen gyakran fordul ez elő. A jogkövetést (negatív értelemben) a „néha áthághatunk törvényeket, ha azok számunkra nagyon kellemetlenek” állítással való egyetértéssel próbáltuk mérni. Ez utóbbi változót a regressziós elemzésben gyakorlatilag semmi sem magyarázta szignifikánsan, kivéve a háztartási helyzet változása az elmúlt 12 hónapban (negatívan).

⁸⁵ JACKSON (2014) i. m.

⁸⁶ Marina KURKCHIYAN: Perceptions of Law and Social Order: a Cross-National Comparison of Collective Legal Consciousness. *Wisconsin International Law Journal*, 2011/2. 366.

vagy segít a problémák megoldásában, a bulgár résztvevők a jogot elsősorban mint tőlük független, kötelezően betartandó előírást értelmezték. Persze nem evidens, hogy a bolgár eredmények Magyarországra is érvényesek, és az sem, hogy a Bulgária – Nagy Britannia képzeletbeli jogtudatossági vonalon (ha van ennek bármi értelme) mi hol is állunk. Mindez további kutatásokat kíván.

5. Diszkusszió: bizalomhiányos jogrendszer?

A magyar és általában a közép- és kelet-európai országok jogfejlődése, akárcsak a politikai fejlődésük fontos pontokon eltér a bizonyos mértékig harmonikusabb, organikusabb nyugat-európai fejlődési modelltől. Nagy ívű általánosítással azt lehet mondani, hogy míg nyugaton a társadalmi fejlődés indukálta a jog fejlődését, és az a liberális demokrácia kifejlődésével párhuzamosan zajlott, addig régióinkban a jog az állam eszköze volt a társadalom kontrollálására, vagy „fejlesztésére”. Ráadásul az antidemokratikus politikai fordulatok, így a huszadik század második felét meghatározó kommunista hatalomátvétel a jog fejlődésében, és annak társadalmi legitimitásában is komoly töréseket okozott. De jegyezzük meg, hogy az antidemokratikus jogfejlődés bizonyos értelemben a rendszerváltás óta is domináns modell volt: bár a politikai változásokat vagy az EU-hoz való csatlakozást a társadalom támogatta, a gyors jogi változások meglepetésként érthették, ráadásul ezek indoklása magasabb instanciákra (Strasbourg, Brüsszel, Világbank stb.) való hivatkozással történt. Az elmúlt húsz év jogi változásainak nagy részét az EU-s joganyag átvétele jelentette, ami tipikus példája a ‘top-down’ társadalmi reformok István király óta jól ismert gyakorlatának.

Mindemellett régióinkban az állam kisebb-nagyobb működési zavarokkal küzd. Ezek egy része a demokratikus és jogállami deficittel, így például a korrupció kontrollálásának nehézségeivel függnek össze, mások pedig – meglehet, az előző problémáktól nem teljesen függetlenül – az eredményességgel, a hatékony intézményi működéssel.⁸⁷ A problémák persze országról országra változó módon és mértékben jelentkeznek: míg az állam Bulgáriában, Ukrajnában és bizonyos szempontból Romániában is súlyos működési zavarokat mutat, addig a visegrádi országok és a balti államok különböző intézményi berendezkedésekben ugyan, de eddig viszonylag stabilnak látszó politikai és gazdasági

⁸⁷ GRESKOVITS Béla: A kapitalizmus és demokrácia törékeny egyensúlya Kelet-Közép-Európa „nagy átalakulásában”. *Politikatudományi Szemle*, 2015/3. 7–25.

rendszert építettek ki – ez alól az utóbbi évek magyar fejleményei jelentenek bizonyos értelemben kivételt.⁸⁸

A nyilvánvaló különbségek, és hazánk relatív jó helyzete ellenére vannak, akik a magyar jog vonatkozásában is legitimitás-hiányról, bizalmi problémákról beszélnek, amelyek fő okát – a történelmi hagyományok és politikai kulturális adottságok mellett – a normatív is kifogásolható és hatékonysági problémákat egyaránt felvető állami működésben látják. Sajó András és szerzőtársai egy a téma szempontjából paradigmaticusnak tekinthető írásukban markánsan képviselik ezt a megközelítést.⁸⁹ Szerintük mindezek miatt a jogrendszerben „alacsony a bizalom”,⁹⁰ bár a szöveg elismeri, hogy a többi volt szocialista országhoz képest annyira nem is alacsony. Továbbá „a magyar lakosságot már a Kádár-korszak végén kimutathatóan kettős tudat, »skizofrénia« jellemezte: elítélték a normasértést, de vállalták – mint elkerülhetlent – a megszegését”.⁹¹ Mindennek a jogkövetésre is van hatása: „a magyar társadalomban egyre inkább a büntetéstől való félelmet tartják a normakövetés alapjának”, ami egyébként a hazai helyzettől függetlenül is érthető, hiszen „az erkölcsi megfontolások tartalmuk miatt hiányoznak a modern jogszabályok többségéből. Az állami előírások döntő többségének koordinatív és technikai, illetve kockázatcsökkentő feladata van”.⁹²

Nehéz volna vitatkozni azzal, hogy a hazai politikai fejlődésnek és jogfejlődésnek megvannak a maga sajátosságai, és több ponton különbözik a nyugat-európaiktól (már ha beszélhetünk egységes nyugat-európai modellről...). Attól függetlenül, hogy erről milyen normatív ítéletet alkotunk, a társadalomtudományos kutatások során ezt a kontextust nyilvánvalóan figyelembe kell venni. Ugyanakkor kifogásolhatók az olyan általánosító kritikák is, amelyek az „amerikai tudományos modellek” inadekvátságáról szólnak.⁹³ Egy modell, bárhonnán jön is, mindig csak részlegesen képes leírni a valóságot, és éppen az az érdekes kérdés, hogy mennyire és mennyiben részlegesen teszi azt.

Az adatok alapján állíthatjuk, hogy a jogkövető attitűdök és magatartás vizsgálatára a szokásos megoldástól eltérő módokat kell találnunk, mert ez az eljárás látványosan nem működik a régiókban. Az is bizonyos, hogy állami normák lakossági megítélése inkonzisztens, ellentmondásos – minden adat, a saját

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ SAJÓ (2008) i. m.

⁹⁰ Uo. 707.

⁹¹ Uo. 704.

⁹² Uo. 703.

⁹³ GAJDUSCHEK (2016) i. m.

felméréseink is ezt mutatják. De következik-e mindebből, hogy (1) a jogkövetés szociológiai magyarázatait, és ezen belül (2) a legitimitás és bizalom szerepét mellőznünk kellene, mint amelyek irrelevánsak a jogkövetés értelmezése szempontjából? Nem hiszem. Az (1) pontot nyilvánvalóan nem lehet képviselni: a szociológiai típusú magyarázatok kétségkívül relevánsak a magyar jogkövető magatartás megértésében. Kérdés, hogy ezen belül a legitimitásra, bizalomra épülő mechanizmusok mennyire érvényesülnek. A magam részéről azt feltételezem – és bizonyos mértékig ezt a fentebb ismertetett adatok is alátámasztják –, hogy a legitimitásigény egy úgyszólván univerzális szociálpszichológiai jelenség – még ha a működés módja mutathat is eltéréseket a kultúrák között. Hipotézisként azt vetném fel, hogy a magyar jogi kultúra is leképezi társadalmi állapotunkat, és ennek megfelelően a demokratikus legitimitációban gyökerező, normatív alapú bizalom és jogkövetés jelen van benne, ha kevésbé erősen is, mint tőlünk nyugatra, és még ha jobban át is itatják egyéb megfontolások (gyanakvás az állammal szemben, önérdék-érvényesítő és -racionalizáló törekvések stb.). Ha így van, ennek van tudományos és közpolitikai konzekvenciája is: érdemes lehet további kutatásokat folytatni ennek vizsgálatára; és érdemes lehet olyan közpolitikai reformokat kidolgozni, amelyek növelik az állam, a jogrendszer és a hatóságok legitimitását és az állampolgári bizalmat, mert ez hatással lehet a jogkövető magatartásra is.

6. Összefoglalás

Jelen tanulmány a jogkövetés problémáját a jog szociológiai megközelítése felől vizsgálta. Ennek alaptétele, hogy a jog a társadalmi kontroll egy sajátos formája, amelynek sajátossága többek között az, hogy érvényesülését az állam biztosítja. Ám az állam szerepe nem redukálható pusztán a kényszerítésre – számos elméleti és empirikus érv szól amellett, hogy kizárólag a kényszerítés alapján a jog nem is tud működni. A jogkövetés szociológiai magyarázatai közül a fentiekben a legitimitás és a bizalom szerepével foglalkoztunk. Témaválasztásunkat egyrészt az igazolja, hogy a bizalom szerepével kapcsolatban az utóbbi években megélné a tudományos érdeklődés, és számos kutatás irányult egyfelől a bizalom gyökereinek, másfelől hatásának, a jogkövetésben betöltött szerepének vizsgálatára. Másrészt vissza-visszatérő állítás, hogy az intézményi bizalom, és ezen belül a jogrendszer iránti bizalom alacsony hazánkban, és ez összefügg a jogrendszer legitimitási problémáival.

Az adatok azt mutatják, hogy a jogrendszerbe vetett bizalom szintje nemzetközi összehasonlításban nem kifejezetten alacsony – megfelel a fejlettségi szintünknek és a szomszédos országok hasonló adatánál magasabb. Az igaz, hogy az egyes intézményekbe vetett bizalom mértéke erősebben korrelál egymással, mint a nyugat-európai országokban, és különösen a politikai intézményekkel való kapcsolat erősebb. Meglehet, ez azt jelenti, hogy az egyes intézmények és a rendszer egészének legitimitása törékeny, vagyis gyenge az, amit Easton a politikai rendszer ‘diffúz támogatásának’ nevezett, és relatíve erős a politikai vezetésbe vetett ‘specifikus támogatás’.⁹⁴ Ugyanakkor a bizalom gyökereit vizsgáló nemzetközi tanulmányok – a kisebb különbségek mellett – nem találtak lényegi eltéréseket a közép-európai és a nyugati régió között.

Az adatok ugyanakkor kevésbé támasztják alá a bizalom és a jogkövető attitűdök, illetve a jogkövető magatartás kapcsolatát. Ennek fő oka az, hogy a jogkövető attitűdök mérésének szokásos módja nyilvánvalóan ellentmondásos eredményeket ad a közép- és kelet-európai országokban. Precíz megfogalmazásban azt kell mondanunk, hogy az eddigi módszerek nem alkalmasak ennek az összefüggésnek a vizsgálatára. Vannak ugyanakkor olyan érvek, amelyek szerint nem csak a vizsgálati módszer miatt nincs értelmezhető eredmény, hanem azért sem, mert a hazai jogkövetésben a jogi kultúránk sajátosságai miatt a legitimitási mozzanat elhanyagolható szerepet játszik. Ennek eldöntése azonban további kutatásokat igényel.

⁹⁴ EASTON (1965) i. m

MIÉRT ENGEDELMESKEDNEK AZ EMBEREK A DOHÁNYZÁST TILTÓ JOGNAK?*

GAJDUSCHEK György

1. Mi motiválja a jogkövetést? Az elméleti probléma.

A dolgozat címe, talán nem túl szellemes módon, Tom R. Tyler¹ óriási hatást (4.300 feletti idézés) kiváltó, egyben az OTKA 83758 (Legitimitás, intézményi bizalom, és a közpolitika eredményessége Magyarországon) kutatási projekt egyik elméleti alapjául is szolgáló munkájára utal. Tyler gondolatai az utóbbi egy évtizedben a normákról, az egyének közötti szociális kapcsolatokról, illetve az ún. ‘társadalmi tőkéről’ folyó tudományos diskurzust meghatározó módon befolyásolták; a jogról való társadalomtudományi gondolkodásban pedig akár dominánsnak is nevezhetők.

Tyler alapgondolata az, hogy az emberek nem azért követik a jogot, mert félnek a jogban szereplő szankcióktól, hanem azért mert arra saját értékrendjük ösztönzi őket. Egy későbbi munkájában Tyler² a jogkövetés instrumentális, némi leegyszerűsítéssel szankción alapuló, és szociális (jogon túli társadalmi normák által kiváltott) magyarázatáról, illetőleg okáról beszél. Ez utóbbi lehet az a tény, hogy az emberek elfogadják a norma tartalmát, de még inkább az, hogy elfogadják a normák betartásának szükségességét, akár akkor is, ha nem értenek egyet magával a konkrét normával. Az emberek engedelmeskednek azoknak a jogi döntéseknek is, amelyek őket hátrányosan érintik, amelyeket magukra nézve sérelmesnek érznek, sőt az olyan szabályoknak is, amelyekkel nem tudnak azonosulni, mindaddig, amíg a jogrendszer legitimitását elfogadják. Ehhez pedig a

* A tanulmány korábbi verziója megjelent: GAJDUSCHEK György: Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak? *Jogtudományi Közlöny*, 71. 2016/1. 19–30.

¹ Tom R. TYLER: *Why people obey the law? Procedural justice, legitimacy, and compliance*. New Haven, CT, Yale University, 1990.

² Tom R. TYLER: *Why people cooperate? The role of social motivations*. Princeton, Princeton University Press, 2011.

‘tisztességes eljárás’ a kulcs Tyler elmélete szerint. A jog nyelvére lefordítva ez elsősorban az eljárásjogi garanciák maximális érvényesítését jelenti.

Ebben a logikában tehát nem a szankciótól való félelem az, ami miatt az állampolgárok engedelmeskednek a jognak és az azt alkalmazó hatóságnak, hanem a jogba és a hatóságba vetett bizalom, az ezeket elfogadó attitűd lesz a motiváló tényező, ami azonban folyamatos megerősítést igényel: az újabb és újabb eljárások *fair* lebonyolítását, és azt, hogy az érintettek ezt folyamatosan megtapasztalják. Kissé sarkosan fogalmazva ebben a szemléletben nincs is szükség szankcióra. Egy későbbi, társszerzős munkájában Tyler még tovább megy.³ Mint az absztrakt első mondatában fogalmaznak: „A [szankció-alkalmazással történő] elrettentésre alapozott jogalkalmazás nem csak költséges és jórészt eredménytelen, hanem még alá is ássa a társadalom hosszú távú elkötelezettségét a jogszabályok betartására és főleg a lakosságnak a hatóságokkal való együttműködési hajlandóságát, amire pedig e hatóságoknak támaszkodniuk kell.”⁴ Más szóval a szankciók nem egyszerűen szükségtelenek, de – főszabályként – még károsak is, nem kiváltják, hanem inkább akadályozzák a jogkövetést.

Tyler munkájának jelentős része a közigazgatási, az utóbbi időben főleg a rendőrségi, jogalkalmazó tevékenységgel foglalkozott. A közigazgatási jogérvényesítéssel foglalkozó szerzők az utóbbi évtizedekben elsősorban a – korábban domináns – joggazdaságtani irányultságú megközelítéssel szemben fogalmazzák meg gondolataikat. A joggazdaságtani elmélet szerint a racionális cselekvő saját hasznait igyekszik maximalizálni, és ebből a szempontból tekint a jogra. Annak szabályait csak akkor tartja meg, ha az számára előnyös, avagy ha nem az, akkor a szankció várható mértéke nagyobb lesz, mint a jogsértésből remélt haszon.⁵ Ez a megközelítés jelentős részben egybe esik a jog klasszikus képével, amely, már Max Weberől kezdődően,⁶ racionális egyénekké számol, akik racionális okok miatt (nem érték-alapon) követik a jogot. A joggazdaságtan-

³ Tom R. TYLER – Jonathan JACKSON – Ben BRADFORD: *Social connections and material interests: On the relational basis of cooperation with legal authorities*. In: Nathan HARRIS (szerk): *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*. Berlin, Springer-Verlag, 2012.

⁴ Uo. 1.

⁵ A szankció joggazdaságtani elméletét először Becker elemezte óriási hatást gyakorolva, majd többen továbbfejlesztették, finomították azt. Ld. Gary S. BECKER.: *Crime and Punishment: An Economic Approach*. *Journal of Political Economy*, 1968. 76/2 169–217.; George J. STIGLER: *The Optimum Enforcement of Laws*. *Journal of Political Economy*, 1970. 78/3. 526–536.; Richard A. POSNER: *An Economic Theory of the Criminal Law*. *Columbia Law Review*, 1985. 85/6. 1193–1231.

⁶ Max WEBER: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. (Ed. G. ROTH – C. WITTICH) University of California Press, 1978. 212–231.

ni szemlélet pontosan definiált, részletesen kidolgozott és kvantifikált modelljei ezt az elképzelést mintegy operacionalizálták.

Scholz 1997-es dolgozatában a joggazdaságtani modell előfeltételezéseire kérdez rá.⁷ Négy ilyen általában reflektálatlan előfeltevést nevesít, és ezek mindegyikéről kimutatja, hogy elméletileg és gyakran empirikusan is megkérdőjelezhetőek. A valóság ennél a túlzottan leegyszerűsített modellnél sokkal árnyaltabb, a morális megfontolások, a „szégyen” szerepe pedig jóval nagyobb, legtöbbször még a vállalkozások esetében is értelmezhető. Kagan a jogérvényesítés gyakorlatát vizsgálva arra jut, hogy legalább egy tucat olyan tényező van (a jogsértésből várható haszon és a várható szankció mértékén túl), ami befolyásolja az érintettek – jogkövető, avagy jogsértő – magatartását, illetve a jogalkalmazás folyamatát, az állami jogalkalmazás gyakorlatát.⁸ Kagan is arra jut tehát, hogy az egyszerű érdekkövetésen alapuló modell túlzottan leegyszerűsítő, az érintettek cselekedetei nem magyarázhatók egyszerűen a szankció mértékével, olykor annak létével sem. A jogérvényesítéssel foglalkozó közgazdasági szervek gyakorlata is a „jogsértés-szankcionálás” logikán túllépve működik. Az angolszász országokban széles körben alkalmazott kooperatív gyakorlat inkább a tájékoztatás-egyeztetés-meggyőzés logikáját követi, ami az érintettek többségének meggyőződése szerint eredményesebbnek is bizonyul, mint a merev felügyelet és szankcionálás módszere.⁹

Összességében tehát napjaink hatósági jogalkalmazást vizsgáló jogi – nem csak a társadalomtudományi – irodalmában is Tyler felfogásához hasonló szemlélet érvényesül.¹⁰ Kagan, Gunningham és Thornton legutóbbi munkája azonban egy kiegyensúlyozottabb képet tár elénk, három empirikus kutatás értelmezését adva.¹¹ A kutatók e könyvben is hangsúlyozzák a morális háttér, a legitimitás, a

⁷ John T. SCHOLZ: Enforcement Policy and Corporate Misconduct: The Changing Perspective of Deterrence Theory. *Law and Contemporary Problems*, 1997. 60/3 253–268.

⁸ Robert A. KAGAN: Regulatory Enforcement. In: David H. ROSENBLUM – Richard D. SCHWARTZ (ed.): *Handbook of Regulation and Administrative Law*. New York, Marcel Decker, 1994.

⁹ Tola AMODU: The Determinants of Compliance with Laws and Regulations with Special Reference to Health and Safety. *Health and Safety Executive. RR638 Research Report*, 2008.

¹⁰ Tyler alapgondolata persze nem tekinthető újdonságnak sem a jogelméletben, sem a társadalomtudományokban. Előbbi kapcsán e lap olvasói számára elég lehet a természetjogi iskolára vagy Savigny gondolataira utalnom. Utóbbihoz remek bevezetőt ad: James G. MARCH – Johan P. OLSEN: The Logic of Appropriateness. *ARENA Working Papers*, http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/2001-2010/2004/wp04_9.pdf

¹¹ Robert A. KAGAN – N. GUNNINGHAM – D. THORNTON: Fear, Duty, and Regulatory Compliance: Lessons from Three Research Projects. In: C. PARKER – V. Lehmann NIELSEN (szerk.): *Explaining Compliance. Business Responses to Regulation*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2011. 37–58.

fair eljárás fontosságát, de figyelmeztetnek e tényezők korlátaira is, különösen egy, a profitmaximalizálás logikáját kíméletlenül kikényszerítő piaci verseny esetében. A kikényszerítő jellegű (ellenőrző és szükség szerint szankcionáló) jogalkalmazás szükségessége mellett három alapvető érvet hoznak fel.

A jogérvényesítés (enforcement) fontos, mindenekelőtt azért,

- hogy hitelesen kommunikálja, a jogkövetést a hatóságok ellenőrzik és a jogsértést megfelelően szankcionálják;
- továbbá, hogy folyamatosan emlékeztessen a jogkövetésre („figyeld a sebességmérőt, ha vezetsz!”);
- valamint megerősítő hatása miatt („a szabályokat nem ostobaság betartani, mi keressük és megtaláljuk a ‘rothadt almákat’ a kosárban”).¹²

Kagan és társai tehát nem utasítják el a szigorú kontrollt és szankciót, ám meghatározóan kommunikatív, kvázi nevelő funkciót tulajdonítanak neki. Arra is rámutatnak, hogy az érintettek megatartását az határozza meg, hogy milyennek látják, milyennek érzékelik a jogérvényesítés valóságát, nem pedig az, hogy milyen az valójában, bár a kettő között vélhetően van kapcsolat.

2. A kutatás bemutatása

2.1. A kutatás kérdései

Jelen kutatás három egymásra épülő kérdést kísérel megválaszolni:

1. Mi motiválja a dohányosok jogkövető magatartását a buszmegállóban?
Konkrétabban:
2. Vajon a szankciótól való félelem instrumentális motivációja, vagy szociális motivációk (morális és egyéb tényezők) bírják rá az érintetteket a jogkövetésre? Ennek alapján:
3. Tyler elmélete jól magyarázza-e a Budapesti megállóban dohányzók viselkedését?

Hogyan értelmezhető, miként operacionalizálható a két modell (instrumentális és szociális motiváció) az adott szituációban? Az instrumentális modellt itt a szankciótól való félelemmel azonosítom. E mögött elsősorban az a racionális megfontolás állhat, amely a szankció várható negatív következményeit veti

¹² Uo. 52.

össze a jogsértésből szerezhető hasznokkal és ennek alapján mérlegelve hoz döntést, a joggazdaságtani megközelítés szerint. A másik oldalon a szociális normák szerepe kapcsán igyekszem vizsgálni (a) a jog univerzális követésére felszólító norma, (b) a konkrét jogszabály tartalmával egyező morális szabályok és (c) a csoportnyomás szerepét. A szankción alapuló (instrumentális) jogkövetés nem feltétlenül tisztán mérlegelésen alapuló, racionális cselekvést jelent. A szankciónak lehet „nevelő”, figyelmeztető, normafenntartó hatása, ahogy arra Kagan utal. A szankciótól való irracionális, pszichés félelem is meghatározhatja a magatartást és a formális jogi szankció kiválthat mások előtti szégyenérzetet is, amit szintén mérni kívántam. Ezt a bonyolult összefüggésrendszert kíséreltem meg feltérképezni egy kérdőíves vizsgálat segítségével.

2.2. A vizsgálat és módszer

A vizsgálathoz a kiindulópontot az az ekkor viszonylag újnak számító rendelkezés adta, amely előírta, hogy a tömegközlekedési eszközök megállóiban, a megállótól csak több mint öt méter távolságban lehet dohányozni. A rendelkezés nagy sajtóvisszhangot kapott, azt széles körben tárgyalták, ezért valószínű volt, hogy a legtöbbször eljutott. A híradások lényegében minden esetben szóltak arról is, hogy a szabály betartását a rendőrök és közterület-felügyelők ellenőrizni fogják és „szigorúan” szankcionálják is. Ez a helyzet kínálta magát arra, hogy egy viszonylag egyszerű adatfelvétel keretében megvizsgáljam a szabálynak való engedelmesség okait.

A kérdéshez kérdőívet állítottam össze¹³, amelyet a Human Operator Munkaügyi és Személyzeti Szolgáltató Zrt.-vel kötött szerződés keretében négy diák kérdezett le, akiket mintegy egyórás betanításban részesítettünk. A diákok feladata az volt, hogy belvárosi forgalmasabb buszmegállóban a megállótól távolabb dohányzókhoz menjenek oda és tegyék fel a kérdéseket. A kérdezés 2013. március végén és április elején zajlott le. A kutatás érvényessége korlátozott. A minta nyilvánvalóan nem tekinthető véletlen reprezentatív mintának, az interjúszituáció sajátos, nem-professzionális jellege és a kérdezők sajátsága (nem kiképzett kérdezők, hanem diákok) szintén gyengíti a kérdés megbízhatóságát, amit azonban némileg enyhít a viszonylag magas elemszám. A kérdés megbízhatóságát erősítendő a kérdezőknek előre kellett jelezni, hogy

¹³ A kutatás módszertanáról, az alkalmazott kérdőívről, illetve a kutatás adatairól lásd: <http://openarchive.tk.mta.hu/366/>

hol és mikor fognak kérdezni, és ezt néhány esetben ellenőriztük. Az adatokat SPSS programban rögzítettük és elemeztük. Összesen 517 főt kérdeztünk meg. A válaszadók megoszlását az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat: A válaszadók összetétele

Neme	Fő	Kora	Fő	Isk.*	Fő	Vagyon**	Fő	Válasz***	Fő
Nő	259	-25	191	1	156	1	174	1	199
Férfi	258	25-40	177	2	238	2	173	2	188
		40-60	127	3	123	3	100	3	130
		60-	22			4	70		

- * Kulturáltsági szint becslése: 1: kifejezetten kulturált, magas iskolázottságúnak tűnő; 2: normál, érti a kérdéseket, meg tudja válaszolni; 3: kevéssé iskolázott, a válaszadás nehézségeket okoz
- ** Ötlet és annak alapján anyagi helyzet becslése: 1: Kifejezetten jómódú; 2: Átlagos; 3: Inkább szegényes; 4: Kifejezetten szegényes, hajléktalan
- *** Válaszadás módja: 1: Kifejezetten segítőkész; 2: Semleges; 3: Inkább ellenséges

A kérdőív rövid és lehetőség szerint egyszerű kérdéseket tartalmaz, tekintettel arra is, hogy itt általában csak néhány perc áll rendelkezésre a kérdésre, mert bármikor jöhet a busz. A válaszadóra vonatkozó kérdéseket (nem, a kor, a ruházatból megállapítható becsült vagyoni helyzet, és a válaszadásból következtethető kulturális-oktatási szint) a diákok már maguk töltötték ki. A kérdőívet úgy állítottam össze, hogy az adatfelvétel sajátosságait figyelembe véve a fentiekben felvázolt aspektusok mindegyike megjelenjen benne. A jogkövetés alternatív magyarázatait – mintegy egymással szemben – elsősorban a kérdőív 7. kérdéseivel teszteltem, oly módon, hogy a válaszadókat egyszerű állítások¹⁴ értékelésére kértük 1–5 közötti skálával, ahol az 1-es a teljes egyet nem értést az 5-ös érték pedig a teljes egyetértést jelöli. Az egyes állítások alternatív magyarázatokkal szolgálnak arra nézve, hogy a válaszadó miért tartja be a jogszabályt. Ezeket a továbbiakban a jogszabálykövetés ‘motivátorai’-ként kezeltem a szövegben. További kérdés vonatkozott arra, hogy az érintettek ismerik-e a jogszabályt, tisztában vannak-e a lehetséges szankcióval. Direkt kérdés vonatkozott arra, hogy szankció nélkül betartanák-e a jogszabályt és, hogy egyetértenek-e annak tartalmával. Úgy vélem, hogy a kérdések alkalmasak lehetnek

¹⁴ Öt ilyen állítást fogalmaztunk meg: „Azért dohányzom itt, a megállótól távolabb, mert (7a) nem akarok büntetést fizetni; (7b) megszégyenítőnek tartanám, ha mások előtt bírságnának meg; (7c) egyetértek ezzel a szabállyal és ezért tartom be; (7d) a jogszabályokat általában be kell tartani, ezért tartom be ezt is; (7e) nem akarom, hogy esetleg valaki megjegyzést tegyen rám a megállóban, mert ott dohányzom.

a fent meghatározott három kutatási kérdés, legalább részleges érvényességű vizsgálatára.¹⁵

2.3. A kutatási szituáció sajátosságai

Jelen kutatás rendkívüli erőssége abban áll, hogy a legtöbb hasonló – például az adófizetés okaira vonatkozó – kutatással ellentétben a jogkövetés kapcsán nem kell a válaszadó – általában is meglehetősen kétséges, tapasztalatom szerint pedig a régióban az átlagot meghaladóan alacsony megbízhatóságú¹⁶ – önbevallására hagyatkoznunk, hanem az a tényleges, megfigyelt jogkövetésen alapul. A joggal kapcsolatos attitűdöket mérő egyéb adatfelvételekkel szemben pedig a kutatás erőssége az, hogy nem általában kérdez a jogkövetés okaira, hanem egy konkrét szabály esetében teszi azt.¹⁷ A jogra átfogóan kérdező kutatásokkal ellentétben a kérdés és a helyzet konkrétsága a válaszok nagyobb megbízhatóságával járhat, azért is, mert a túlzottan általános kérdésre alighanem a válaszadó sem tudja a pontos választ, hiszen az mentális világának rendkívül elmélyült, és speciális szempontok szerinti értelmezését igényelné. Nem mellékes előnye a konkrét helyzetnek, hogy elméletileg lényeges kérdések is csak ilyen helyzetben tehetők fel valóban értelmes módon. Ilyen, mindenekelőtt, a jogszabály tartalmával való egyetértés (vagyis a jogi és más szociális normák egybeesése).

Ezekért az előnyökét ugyanakkor az eset specifikusságával, így korlátozott általánosíthatóságával kell fizetni. Sajátos paradoxonként, a jogkövetés okára

¹⁵ A kérdőívben, a mindennapi nyelvhasználatot követve általában a pozitív válaszok szerepelnek előbb (igen, nem), ez azonban az adatfeldolgozás során zavaróvá vált, ezért ezeket átkódoltam (nem – 0, igen – 1; illetve a magasabb becsült kulturáltságot, vagyoni helyzetet, magasabb értékekkel) és az elemzésben már így jelennek meg.

¹⁶ A magatartásra vonatkozó kérdésekre adott válaszokat számos kutatásban tényként kezelik. Jómagam ezt elfogadhatatlannak tartom általában is, de különösen ebben a régióban. Anélkül, hogy ennek módszertani részleteibe belemennék, elég talán utalni arra, hogy a *World Value Survey* kérdéssorában (Mennyire elfogadható Ön szerint...) az adócsalás elutasíthatósága négy másik (Franciaország, Németország (!), Egyesült Államok, Egyesült Királyság (!)) országgal összevetve Magyarországon a második legnagyobb (az USA-ban is csak 1,5%-al magasabb), éles ellentétben azzal, hogy alig ismerünk valakit, aki önszántából nem „adócsal”.

¹⁷ Alapvetően ez a megközelítés jellemzi a ‘knowledge and opinion about the law’ kérdőíves kutatásait. Erről jó magyar nyelvű összefoglalót ad: SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK, 1979. A kutatási irány kérdésfelvetését később a jogi antropológiai irányzat vette át, amely jobbra kerüli a kérdőíves módszert, illetve szűkebb társadalmi csoportokra fókuszál a társadalom egésze helyett. Ld. pl. Jill PEAY – Caroline ROBERTS – Nigel EASTMAN: *Legal Knowledge of Mental Health Professionals. Report of a National Survey. Journal of Mental Health Law*, 2001. 4/1. 44–55.

irányuló általános kérdést, egy rendkívül specifikus helyzetből nyert adatokkal kísérlem meg megválaszolni. A helyzet legfontosabb sajátságai a következők:

- a szabállyal kikényszeríteni kívánt magatartásnak nem jelentősek a „költségei” (nem kerül sokba öt méterrel arrébb sétálni);
- a szankció – legalábbis annak az adatfelvétel során érzékelt percepciója szerint – határozott fenyegetést jelentett (viszonylag nagy összeg és a bírságkiszabást a legtöbben valós fenyegetésnek látták);
- a szabállyal negatívan érintettek jelentős része helyeselte a szabályt, illetve többen már a bevezetés előtt is a szabálynak megfelelő magatartást tanúsítottak;
- a közösség, amelyben az esetleges szabályszegés történik az érintett számára nem ismert személyekből áll, ám ugyanakkor egy nyilvános helyről van szó, ahol az esetleges megszegyenülés széles kör előtt történik.

3. Az empirikus elemzés adatai

3.1. Jogismeret – tájékozottság

A megállótól távolabb dohányzóknak feltett első kérdésre, ti., hogy miért itt dohányzik, közel kétharmad (63%) a jogszabályt említette. További kérdésre, hogy hallott-e a jogszabályról mindössze 26 fő (5%) állította, hogy nem tud róla.

Arra a kérdésre, miszerint hallott-e már arról, hogy megbírságozhatják, az érintettek 93%-a adott egyértelmű igenlő, és csak 2%-a egyértelmű tagadó választ; azokon túl, akik magáról a jogszabályról sem tudtak, s akiknek éppen ezért a további kérdéseket már nem tettük fel. A továbbiakban az ún. *‘valid percent’*-eket adjuk meg, már csak a válaszadók e szűkebb csoportját tekintve a sokaságnak, ilyenként száz százaléknak.

A szankció lehetséges mértékével kapcsolatban csak 52% állította, hogy ismeri azt, míg 48% nem tudta mennyi a bírság jogszabályban meghatározott mértéke – noha a médiában szórványosan ez is megjelent. A következő kérdésre válaszolva 11% számolt be arról, hogy hallott már arról, hogy valakit megbírságoztak. A kérdés nem teszi egyértelművé, hogy a bírságoztak a válaszadó személyes kapcsolati hálójában lévőknek kell lennie, így ilyenként értelmezhető az is, ha valaki ilyen esetről a médiából értesült, s valószínű, hogy több igenlő válasz mögött ez húzódik meg. Mindamellet látható, hogy a bírság tényleges bekövetkezéséről viszonylag kevesen hallottak.

Összességében tehát elmondható, hogy a tömegkommunikációs csatornák alapvetően alkalmasnak mutatkoztak arra, hogy eljuttassák egy jogszabályváltozás, s azzal a megváltozott magatartás-elvárás hírét a széles közönséghez.

3.2. A jogszabály tartalma

Lényeges kérdés, hogy az érintett egyetért-e a jogszabály tartalmával, mivel ez azt jelenti, hogy a jogszabály mögött olyan általánosabb, interiorizált társadalmi normarendszer áll, ami a jogszabálynak megfelelő magatartást akkor is biztosítaná, ha a jogszabály, s vele a szankció fenyegetése nem is létezne.

A jogszabállyal való egyetértést firtató kérdésünkre a dohányzó válaszadók 60%-a igennel, 30%-a nemmel válaszolt, további egytized pedig részben értett egyet. Ezek az adatok értelmezhetők úgy is, hogy még a – negatívan – érintettek nagy része is egyetért a döntéssel, de úgy is, hogy az érintettek véleménye meglehetősen polarizált. (A kérdőívvezés jellemzője, a „középre húzás” itt kevéssé van jelen.)

E kérdés adatait összevetve a következő kérdésre adott válaszok adataival megdöbbenéssel konstatálhatjuk, hogy azoknak, akik teljes mértékben egyetértenek a jogszabállyal 57%-a úgy nyilatkozott, hogy szankció híján a szabályt nem tartaná be. Ez a vizsgálat talán legfontosabb számított adata. Lehet ez a válaszadók „gondolkodásában” megjelenő inkonzisztencia jele is, de lehet egy szélsőségesen individualista attitűd kivetülése is, amely szerint „ugyan teljesen egyetérték egy szabály tartalmával, ám amennyiben az nekem a legkisebb kellemetlenséget is okozza, nem tartom azt be, ha csak a szankció erre rá nem kényszerít”.

3.3. A szankcióval való fenyegetés

Valamennyi további kérdés a jogszabálykövetés okait firtatja. Milyen súlya van ebben a szankcióval való fenyegetésnek, illetve más, Tyler által is hangsúlyozott tényezőknek? A szankciótól való félelem persze csak akkor lehet hatásos tényező, ha annak bekövetkezésétől reálisan tartanak. Mint láttuk, ez ebben az esetben fennáll, az érintettek viszonylag tájékozottak voltak e tekintetben is. A bírságolás hatását direkt módon mérő kérdésünk arra vonatkozott, hogy vajon a válaszadó betartaná-e a szabályt, ha biztos lehetne abban, hogy nem bírságolják meg.¹⁸

¹⁸ Itt is számoltam azzal, hogy a válaszok és tényleges magatartás nagymértékben eltérhet egymástól: a válaszok gyakran inkább azt tükrözik, amit a válaszadók „helyesnek”, külsőleg elvártak gondolnak, mintsem tényleges viselkedésüket. Ez esetben azt feltételezhetjük, hogy

A válaszadók jó kétharmada (67,3%) állította, hogy a szabályt a szankcionálás hiányában nem tartaná be. Ez talán a kérdőív önmagában vett legfontosabb adata. A kérőíven megkérdeztük azokat, akik szankció nélkül is betartanák a szabályt, hogy miért tennék ezt. Az adatbázisban összesen 217 szöveges válasz került rögzítésre, ami jóval több az előző kérdésre pozitív választ adók arányából adódó számnál. Alaposabb elemzés kimutatja, hogy többen indokolták azt is, hogy miért nem tartanák be szankció híján a szabályt, és ezt a diák-kérdezők berögzítették. Az összes válaszadó (517 fő) tizede (10,3%) utalt a jogkövetésre, mint önértékre, akár egyetért a normával akár nem. A válaszadók 21%-a valamiféleképpen egyéb normákra utalt. Leggyakrabban arra, hogy nem akarja a nem dohányzókat zavarni, hogy magát is zavarná hasonló magatartás vagy, hogy nem illik ilyen helyen dohányozni, ő korábban sem szokott stb. Ez a – másodikként kategorizált – csoport tehát a jogszabály mögött meghúzódó, ám azzal azonos tartalmú egyéb normarendszert követve tesz eleget a jogban (is) foglalt előírásnak.¹⁹ Több válaszadó értetlenségét fejezte ki a kérdéssel kapcsolatban. Karakterisztikus például a következő – némileg más formában, de azonos tartalommal többször felbukkanó – megfogalmazás: „Hülyeség; azért van a szabály, hogy be kelljen tartani, ha nincs ember, aki ellenőrzi, értelmetlen lenne.”

3.4. A jogkövetés okainak egyszerű elemzése

A jogkövetés alternatív magyarázatait, mintegy egymással szemben, elsősorban a kérdőív 7. a–e kérdéseivel teszteltük. Az ezeket 1-5 skálán értékelő válaszok átlagát közli a 2. táblázat.

a szankciótól való félelemnek a magatartás okaként való bevallása, pl. a „törvénytisztelő ember vagyok”, „másokra tekintettel lévő ember vagyok” alternatívák mellett, nem a megfelelési kényszer által motivált, hanem a tényleges magatartást, de legalábbis gondolkodásmódot tükrözi.

¹⁹ Az utolsó csoport azokat a válaszokat foglalja magában, amelyek azt indokolják, miért nem tartanák be a jogszabályt.

2. táblázat: *Válaszok a jogban előírt magatartás okaira vonatkozó kérdésre*

Állítás: Azért dohányzom itt, a megállótól távolabb, mert...	Átlag ²⁰
nem akarok büntetést fizetni	3,63
megszégyenítőnek tartanám, ha mások előtt bírságnának meg	2,84
egyetértek ezzel a szabállyal és ezért tartom be	3,52
a jogszabályokat általában be kell tartani, ezért tartom be ezt is	3,43
nem akarom, hogy esetleg valaki megjegyzést tegyen rám	2,65

Összességében a legerőteljesebben jelen lévő tényező a szankciótól való félelem, míg a hármas közép-érték alatti értékek a jogon túli csoportnormák szerepére utalnak (b. és e. kérdés). Ez utóbbiak kapcsán tény ugyanakkor, hogy itt a csoport egy meglehetősen *ad hoc*, a buszmegállóban álló, tipikusan ismeretlen emberek köre, ezért ebből nem célszerű általános következtetéseket levonni. Azt azonban talán érdemes megjegyezni, hogy e két kérdés közül az kapott nagyobb súlyt, amely a mások előtt történő megbírságolást (jogalkalmazó szankciót) tartja kellemetlennek, s a legkisebbet az, amely magával a magatartással, annak tartalmával szembeni ellenérzést tartja annak.

A szankciótól való félelem fontosságától a konkrét jogszabállyal való egyetértés (7c) majd az általános törvénytisztelet (7d) is csak kis mértékben marad el. Előbbi kapcsán az a probléma, hogy a jogszabályokra éppen azért van szükség, mert a modern társadalom lényege az egységes értékrend szétszakadása, miközben szükség van a társadalomban egy olyan normarendszerre, amit mindenkinek követni kell. Épp ezt biztosítja a jog,²¹ amihez szükséges, hogy vagy a külső kényszer (szankció), vagy belső, interiorizáción alapuló késztetés hatására minden esetben kövessük a jogot.

3.4.1. *A válaszokat befolyásoló egyéni tényezők (nem, kor, 'kulturáltság', anyagi helyzet)*

A nemek közötti szembeötlő eltérés, hogy a nők minden kérdés tekintetében átlagosan 0,2-el magasabb értékeket adtak, ám az ilyenkor alkalmazott statisztika

²⁰ Az átlag érték azt mutatja meg, hogy összességében-átlagosan milyen mértékű az egyetértés abban, hogy az adott tényező fontos motiváció a jogkövetésben a válaszadó esetében. Minél magasabb ez az érték, annál többen tulajdonítanak nagy jelentőséget az adott 'motivátornak'.

²¹ Émile DURKHEIM: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris, 2001.; S. LUKES – D. PRABHAT: Durkheim on Law and Morality. The Disintegration Thesis. *Journal of Classical Sociology*, 2012. 12/3–4. 363–383.

tikai módszer, az ANOVA elemzés szerint ezek az eltérések nem tekinthetők határozottan szignifikánsnak.²²

A korcsoportok szerinti bontásban csak az általános törvénytisztelet (7.d) értékelése tekintetében találunk szignifikáns eltérést, ott azonban rendkívül erőset ($p < 0,001$). A kor előre haladtával nő a törvénytisztelet mértéke, míg 25 éves kor alatt az átlagérték 3,26 a hatvan éven felülieknél 3,93. A nagy ugrás 40 év felett jelenik meg. Ennek két magyarázata lehetséges. Az egyik szerint az újonnan belépő generációk kevésbé törvénytisztelők és ezt a mentalitást viszik magukkal életük folyamán, miáltal idővel a társadalom egésze is kevésbé törvénytisztelő lesz. A másik magyarázat szerint a fiatalok inkább „lázadók”, kevésbé fogadják el a konvenciókat, normákat ám korosodva ugyanez a kohorsz a mai idősebbek attitűdjait fogja mutatni. A kérdést a *World Value Survey* egy sztenderd kérdésén vizsgáltam, amely arra vonatkozik, hogy mennyire elfogadható a tömegközlekedésen való bliccelés. Ennek alapján próbáltam meg választ találni a fenti dilemmára. Kor szerinti bontásban a válaszok hasonló mintázatot mutatnak pl. Németországban, mint Magyarországon. Időbeli összevetésben pedig azt találtam, hogy a magyar adatok 2009-es és 1982-es mintázata is hasonló. Mindkét tény a második magyarázatot valószínűsíti, azt tehát, hogy állandóan jelen lévő életkori sajtóságról van szó, ami nem utal a jogkövetési hajlandóság csökkenésére.

Sajátosan, s talán több elemében meglepően alakul – a kérdezők által becsült – iskolázottsági-kulturális szint szerint a válaszok megoszlása. (Ld. 3. táblázat.) Kizárólag az átlagok eltéréseit figyelve azt mondhatjuk, hogy az iskolázottabbak számára a szankció valamivel kevésbé, míg – meglepő módon – az *ad hoc* környezet véleménye inkább lényeges, mint másoknál; a szabállyal való egyetértés őket inkább, a törvénytisztelet viszont kevésbé motiválja. Az ANOVA teszt azonban a szankcióval kapcsolatban egyáltalán nem mutat szignifikáns eltérést. A szabállyal való egyetértés esetében, bár jól kirajzolódik a válaszokból egy kvázi lineáris összefüggés, ám ez sem tekinthető valóban szignifikánsnak ($p = 0,074$). Erősebb a mért összefüggés a 7b. kérdés tekintetében ($p = 0,024$) és egyértelmű a 7d. és 7e. kérdések kapcsán ($p = 0,003$; $0,002$). Mindebből a törvénytisztelettel kapcsolatos adat érdemel figyelmet, amely egyértelműen arra utal, hogy minél iskolázottabb (feltehetően tájékozottabb) valaki, annál kevésbé tartja önértéknek általában a jogszabálykövetést. Ez további elemzést igényel,

²² A 'szignifikancia' azt mutatja meg, hogy mennyire lehetünk biztosak állításaink igazában. Minél kisebb a p értéke, annál biztosabbak lehetünk abban, hogy nem tévedünk. A vizsgálat jellegétől is függően $p < 0,05$, vagy gyakrabban a $p < 0,005$ értéket fogadjuk el szignifikánsnak. Előbbit a statisztikai adatfeldolgozást lehetővé tévő SPSS programcsomag egy, utóbbit két csillaggal jelöli.

különösen, hogy a helyzet sajátságai magyarázzák-e ezt az eredményt, vagy ennél többről van szó.²³ Ez utóbbi meglehetősen aggasztó lenne.

3. táblázat: *Kulturális szint és a kérdésekre adott válaszok átlagértékei*²⁴

Becsült kulturális szint	...nem akar büntetést	...megszégyenítő a mások előtti bírság	...egyetért a szabállyal	...a szabályokat be kell tartani	...nem akar megjegyzéseket
Magas	3,56	3,05	3,35	3,27	2,94
Átlagos	3,68	2,81	3,55	3,38	2,55
Alacsony	3,65	2,64	3,70	3,72	2,47
Összesen	3,63	2,84	3,52	3,43	2,65

A vagyoni helyzet szerinti eltérések (ld. 4. táblázat) minden esetben az öt százalékos szignifikancia szint alatt vannak, vagyis statisztikailag is jelentősek. A bírságtól való félelem mintázata sajátos²⁵ és itt a leggyengébb a szignifikancia ($p=0,034$). Akárcsak a kulturális szint, a vagyoni helyzet esetében is²⁶ azt a mintázatot látjuk, hogy annak emelkedésével a környezet (a megállóban állók véleménye) egyre hangsúlyosabb szerepet kap, s mindkét kérdés (7b, 7e) esetében a legerősebb szignifikanciát mértük. A jogszabállyal való egyetértés kapcsán is egy határozottan szignifikáns lineáris, ám fordított irányú mintázatot találunk: a jogszabállyal való egyetértés motiváló tényezője az alacsonyabb szinten erősebb. A törvénytisztelet ugyanilyen mintázatot mutat ($p=0,014$).

²³ A *World Value Survey* kutatás bliccelésre vonatkozó kérdésében pl. a Német, de a Francia adatokban se találtam hasonló mintázatot, bár az igaz, hogy a legkevésbé iskolázottak sokkal elutasítóbbak voltak a jogsértéssel szemben, ám a legmegengedőbbnek a középfokú végzettségűek és nem a felsőfokúak tűntek mindkét országban.

²⁴ Az alábbi táblázatok fejléceinek tartalmát leegyszerűsítettük. A pontos tartalom a mellékelt kérdőívből azonosítható.

²⁵ Egy plauzibilis magyarázat lehet, hogy a jómódúaknak a bírság nem jelentős tétel, a nagyon szegény (hajléktalan) személyek pedig azt feltételezhetik, hogy a bírságot nem tudják rajtuk behajtani.

²⁶ A hasonló 'mintázat' oka lehet, hogy e két tényezőt a kérdezők részben hasonló jelekből becsülhették. Ezért megnéztük a két tényező korrelációját, ami nagyon magas ($R=0,667$) és teljességgel szignifikáns. Mindamelllett, még ha csak néhány perces kérdőívi helyzetről van szó, az mégis alkalmas lehet a megjelenéstől független kulturális szint megbecsülésére, s valóban, mint az adatokból látható, a két változó nem is „viselkedik” teljességgel hasonlóan.

4. táblázat: *Anyagi helyzet és a kérdésekre adott válaszok átlagértékei*

Becsült vagyoni helyzet	...nem akar büntetést	...megszégyenítő a mások előtti bírság	...egyetért a szabállyal	...a szabályokat be kell tartani	...nem akar megjegyzéseket
Jómódú	3,49	3,10	3,54	3,33	2,92
Átlagos	3,55	2,85	3,30	3,29	2,70
Szegényes	3,96	2,74	3,84	3,69	2,52
Nagyon szegény	3,71	2,36	3,56	3,61	2,09
Összesen	3,63	2,84	3,52	3,43	2,65

3.4.2. Mélyebb motivációs struktúrák

A válaszok összetettebb vizsgálata tovább árnyalja a – szankció elsődleges fontosságát hangsúlyozó – hipotézist, illetve más fénybe helyezi azt.

Első lépésben azt vizsgáltam, hogy a kérdőív hetedik kérdésére adott válaszokból számolt, a jogkövetés okaira utaló ‘motivátorok’, miként függenek össze egymással. Tiszta elméleti logikát követve azt feltételezhetjük, hogy az egyik ‘motivátor’ választása kizárja több más magyarázat választását. Így például, ha valaki azt állítja, hogy azért követi a jogszabályt, mert egyetért annak tartalmával, az nem fog a szankciótól való félelemre hivatkozni; aki azt hangsúlyozza, hogy szerinte a jogszabályokat mindig be kell tartani, annak a szankció vagy az a tény, hogy egyetért a jogszabály tartalmával mellékes.

Az adataink azonban ellentmondanak ennek az elemi logikán alapuló feltételezésnek, mintegy újabb bizonyítékaul annak, hogy az emberi viselkedést nem elméletek, logikai és tudományos megfontolások, hanem más tényezők mozgatják. Az 5. táblázat az öt ‘motivátor’, valamint két kapcsolódó további kérdéssel (3. egyetért-e a jogszabállyal; és 8. akkor is követné-e ha nem lenne szankció) mért korrelációs együtthatóit (Pearson R) mutatja.²⁷ A bírság említése szoros pozitív összefüggést mutat minden más motivációs tényező említésével is, kivéve a mások általi megszólalás hatását. A jogszabály tartalmával való

²⁷ A korreláció két tényező közötti lineáris összefüggés valószínűségét vizsgálja. A lineáris összefüggés azt jelenti, hogy egy egyik tényező magasabb értékéhez a másik tényező magasabb értéke kapcsolódik. (Például, aki a jogszabállyal való egyetértést fontosnak tartja, az valószínűleg az általános törvénytiszteletet is, aki pedig kevésbé, annak az általános törvénytiszteletet is kevésbé fontos). A korrelációt az R értékkel mérjük, amely -1 és +1 között mozoghat (a negatív érték a „fordított arányosságra” utal), és minél magasabb, annál erőteljesebb a feltételezett összefüggés. Az összefüggés meglétének valószínűségét pedig itt is a szignifikancia értékével adjuk meg, a már jelzett módon.

egyetértés, ami mellett azt feltételeznénk, hogy semmi más nem igazán fontos, minden más motivációs tényezővel rendkívül szorosan korrelál.²⁸

5. táblázat: *Korrelációk a jogkövetést magyarázó öt kérdésre adott válaszok és két további kérdés között*

	a) Büntetés	b) Nyilvános	c) Egyetért	d) TörvTiszt	e) Megszólnak
a) Büntetéstől tart	1	,263**	,347**	,405**	,068
b) Mások előtt szégyen	,263**	1	,412**	,264**	,519**
c) Egyetért a szabállyal	,347**	,412**	1	,589**	,354**
d) Jogszabály tisztelete	,405**	,264**	,589**	1	,380**
e) Megszólnak mások	,068	,519**	,354**	,380**	1
Egyetért-e a jogszabállyal	,062	,086	,365**	,227**	,176**
Betartaná-e a szabályt ha nem bírságnának meg	-,149**	-,079	,387**	,283**	-,037

Az adatok közötti rendkívül erős összefüggés a társadalomkutató számára azt sugallja, hogy kérdéseivel inkább a felszín karcogatja, és csak árnyait látja a felszín mögötti mélyebb struktúráknak, összefüggéseknek. Ilyen esetben a faktoranalízis módszerét alkalmazzuk leggyakrabban. Ennek során a változók közötti összefüggésekből kiindulva – a koordináta rendszer transzformációjával – keresünk olyan, a kérdőívben nem megjelenő változókat, amelyek az adatokat jobban tudják magyarázni (a teljes szórás nagyobb mértékét tudják megmagyarázni). A kapott faktorok jellemzőit, az egyes változók jelenlétének mértékét jellemző faktorsúlyokat, valamint a két faktor által a teljes szórásból magyarázott mértéket a 6. táblázat mutatja be.²⁹

6. táblázat: *A faktoranalízis alapadatai*

Motivációs tényezők	1.faktor	2. faktor
Szankció elkerülése	,838	-,075
Mások előtt való megbírságolás szégyenének elkerülése	,213	,781
A jogszabály tartalmával való egyetértés	,674	,447
„A jogszabályokat általában be kell tartani” - meggyőződés	,750	,330
Nem akar megjegyzést másoktól (csoportnyomás)	,072	,888
Magyarázott szórás mértéke („magyarázó erő”)	49%	20%

²⁸ A társadalomtudományokban hasonlóan magas korrelációs együtthatóval ritkán találkozunk.

²⁹ Főkomponensanalízis. Rotált faktorok (Varimax). A változók ún. Z score-jaival számoltam. Az elemzés megbízhatóságát mérő 'Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy' értéke 0,646, meghaladja az elvart 0,6-os értéket. A 'Cronbach Alfa' értéke (0,736), ami indokolja a faktoranalízis elvégzését.

A két faktor magyarázó értéke meglehetősen magas (a teljes szórás 70%-át magyarázza). A faktoranalízis eredményeit úgy interpretáljuk, hogy megnézzük az egyes tényezők súlyát az egyes faktorokban és ennek megfelelően próbálunk értelmet adni az adott faktornak. Jelen esetben az értelmezés viszonylag kézenfekvőnek tűnik. Az első, különösen nagy magyarázó erejű faktor, egyértelműen azonosítható a formális joggal kapcsolatos motivációkkal. Ezen belül pedig egyértelműen a szankció bekövetkezésével kapcsolatos várakozás a legsúlyosabb elem. Ettől elmarad az az általános meggyőződés, amely szerint a jogszabályokat minden esetben be kell tartani, s még inkább a konkrét szabállyal való egyetértés 'motivátora'. A másik két tényező súlya elenyésző. Ezek a 2. faktorban kapnak meghatározó szerepet, amelyet a jogon túli normákhoz kapcsolhatunk, hasonló egyértelműséggel. Meghatározó ebben a buszmegállóban állók hatása, még ha az nem is tekinthető szociálpszichológiai értelemben vett kiscsoportnak (csoportkohézióval, csoportnormákkal stb.), hiszen idegenekből áll. Ám ugyanakkor az egyént mégis megítélő, esetleg megszóló-megvető, informálisan a szégyennel szankcionáló közönségről-közösségről van szó. E faktorban azonban általánosabb morális tényezők, különösen a konkrét jogszabállyal való egyetértés is jelentős.

4. Következtetések

A dolgozat egy viszonylag egyszerű kutatás kereteiben belül, egy konkrét jogszabály, konkrét élethelyzetben történő érvényesülését vizsgálta. Az adatfelvétel technikai, illetve értelmezési korlátaira utaltam. A kutatás határozott erénye ugyanakkor, hogy az nem kizárólag önbevallásra épül, hanem a megfigyelt tényleges magatartásra is. A válaszadók ugyanis olyan személyek, akik egyértelműen, és a válaszok tanúsága szerint jórészt tudatosan, egy viszonylag új norma szerint cselekedtek.

4.1. A jogkövetés okai a budapesti buszmegállóban

Az így nyert információkat aztán kétféle, bár összefüggő céllal is hasznosítani kívántam? Egyfelől egyszerű, lényegében exploratív jelleggel azt vizsgáltam, hogy mi motiválja a jogkövetésre egy konkrét, nagyon egyértelmű szituációban azokat, akik tényszerűen követik a jogot, illetve milyen szisztematikus eltéréseket találunk az érintettek között. E tekintetben a legfontosabb megállapítás,

hogy a jogkövetésben a szankciótól való félelem tűnik a legmeghatározóbb tényezőnek az érintettek önreflexiója szerint. Emellett, a konkrét normával való egyetértés és az a gondolat, hogy a jogszabályokat általában be kell tartani (amit az „univerzális jogkövetés maximájaként” értelmeztem) is megjelenik. Mélyebb elemzés arra utal, hogy az öt kérdéssel tesztelt ‘motivátorok’ lényegében két motivációs faktorba szerveződnek. Az első és meghatározó, a teljes szórás mintegy felét magyarázó faktor a formális jog respektálására utal, s ezt a faktort dominálja a szankció szerepe. A másik faktor a nem-jogi normákhoz (morál, csoportnormák, szégyen) köthető. Ez utóbbi tényezőnek ugyan jóval kisebb a súlya (az összes szórás ötödét magyarázza), de tekintve, hogy a megállóban ismeretlenekről (nem egy tényleges kiscsoportról) van szó, még így is viszonylag jelentős.

Az általános képet árnyalja, hogy a válaszadók egyes csoportjai között jelentősek az eltérések, különösen a vagyoni helyzet, illetve kulturális szint tekintetében. A magasabb státusúak számára a jelenlévők véleménye az átlagnál fontosabb, ám a generális törvénytisztelet szignifikánsan kevésbé fontos. Emellett a fiatalabbakat kevésbé jellemzi a törvénytisztelet, ám ez a kor előre haladtával megszűnik.

Az adatokban elgondolkodtató, hogy egymásnak logikailag ellenmondó szempontok³⁰ nemcsak, hogy együttesen vannak jelen, hanem nagyon szorosan össze is függenek egymással. Az mindenképpen nyilvánvaló, hogy a megálló mellett dohányzóknak a jogkövetéssel kapcsolatos önpercepciója szakmai szempontból illogikus, ám kétségtelenül kirajzol egy mintázatot („örült beszéd, de van benne rendszer”). E mintázat feltárása során egyre mélyebbre ásva azzal kellett szembesülnöm, hogy a jogkövetéssel kapcsolatos tudati mélystruktúrák feltárására az adatfelvétel nem elégséges. Ám a szankció szerepével kapcsolatos elképzelésem, amely szerint alapvetően ez a racionális megfontolás a jogkövetés alapja, így is módosításra szorul. A jelen kutatásból úgy tűnik, hogy a szankciónak nemcsak racionális, hanem racionalizációs³¹ szerepe is van, sőt nem kizárt, hogy a jogkövetés kiváltásában e szerep erőteljesebb is. A dolgozat első felében szereplő Kagan idézet hangsúlyozza a szankciónak ezt az emlékeztető-megerősítő funkcióját. Ez azonban már átvezet a dolgozat elméleti jelentőségű

³⁰ (a) azért követem a szabályt, mert egyetértek annak tartalmával, (b) azért mert félek a szankciótól, vagy (c) azért mert a jogszabályokat mindig, mindentől (személyes egyetértéstől, szankciótól) függetlenül be kell tartani.

³¹ Racionalizáció alatt általában azt a pszichés folyamatot értjük, amelynek során az érintett „megmagyarázza” látszólag vagy ténylegesen értelmetlen cselekvésének, gondolkodásának okát; másoknak, vagy saját magának.

kérdéséhez: miképpen vélekedjünk Tyler rendkívül elterjedt elméletéről, illetve annak alkalmazhatóságáról Magyarországon, esetleg a régióban?

4.2. Tyler elmélete Magyarországon

A kérdést két nézőpontból kívánom megvilágítani – őszintén szólva: Tyler elméletét vitatni. Előbb néhány elméleti megfontolást vetek fel, elsősorban a régió jogszociológiai kutatásait áttekintve. Majd, már erre is támaszkodva, visszatérek az empirikus kutatáshoz és megkísérlem annak eredményeit interpretálni.

4.2.1. Tyler megközelítésének etnocentrizmusa

Talán minden társadalomtudományi területen, így a jogszociológiában is az angolszász szakirodalom és szerzők dominálnak, alapvetően pedig az Egyesült Államok társadalmi környezetében szerzett empirikus tapasztalatok extrapolálódnak, miközben jól tudjuk, hogy mind a jogalkalmazás-jogkövetés jelenségét körülvevő intézményi struktúra,³² mind a széles értelemben vett kulturális közeg rendkívül sajátos az Egyesült Államokban. Az egész világ nagy-Amerikaként való értelmezése ezért igencsak kérdéses. Nyilvánvaló, hogy az európai környezet, s különösen a kelet-európai, illetve a poszt-kommunista országok sajátos jellemzői ettől alapvetően térnek el. Az adott keretek között csak címszavakban villanthatok fel néhány, a formális intézményi, strukturális környezeten túli, alapvetően a történeti múltban gyökerező, kulturális eltérést.

A legáltalánosabb szinten talán az érdemel kiemelés, hogy a történelmi viharok lenyomataként, az egymást váltó, gyökeresen eltérő ideológiát valló és azt jelentős intézményrendszerrel terjesztő rezsimek hatására sem alakulhatott ki egy viszonylag egységes, a társadalom többsége által elfogadott, értékrend. Mélyebben pedig a modernizációt általában jellemző,³³ a „haza vagy haladás” kettőségében, a népies-urbánus ellentétben is megjelenő, kibékíthetetlennek

³² Leggyakrabban említett strukturális sajátosságok: a *common law* intézményrendszere, ezen belül az elkülönült közjog bizonyos értelmű hiánya, a magánjogi jogérvényesítés nagyobb relatív súlya, a közigazgatási jog-kikényszerítés alacsonyabb szintje, a történetileg alulról építkező, föderális jelleg.

³³ KULCSÁR Kálmán: A jog hatékonyságának társadalmi tényezői. In: KULCSÁR Kálmán: *Gazdaság, társadalom, jog*. Budapest, KJK, 1982. 141–171.

tűnő érték-antagonizmus jelenik meg, amelyhez adódott a rendszerváltás után a szocializmus megítélésének ellentéte.³⁴

Már konkrétabb tényező az államhoz való, rendkívül ambivalens – és az amerikaitól alapvetően eltérő – viszony. Ez abból a történeti tapasztalatból adódik, hogy az állam alapvetően idegen, elnyomó entitás. Ez teljesen egyértelmű, amikor az államhatalmat egy, az adott néptől, nemzettől nyilvánvalóan idegen, azt leigázó, külső erő gyakorolja, amilyenek a törökök, majd ezt felváltva a német nyelvű Habsburgok voltak Magyarországon közel félezer évig. Az ilyen állammal szembeni bizalom aligha lehetséges. Mindez, az állam idegen testként való értelmezése³⁵ (ellentétben azzal, hogy az állam a közügyek intézésével megbízott, a társadalomból létrejövő, annak szolgáltatásokat nyújtó entitás), mind a mai napig jól érzékelhető és az állami intézményekkel szembeni általános bizalmatlanságban is megjelenik.³⁶ Kulcsár arra is felhívja a figyelmet, hogy az állami bürokrácia is inkább hatalmi, mint szolgáltató feladatként értelmezi tevékenységét.³⁷ Mindehhez járul ugyanakkor, elsősorban a kádári szocializmus, de alighanem a hosszabb távú paternalista kultúra következményeként, az állammal szembeni magas elvárások támasztása. Az államban nem bíznak ugyan, de a felmerülő problémák megoldását, sőt általában a „nyugattól való lemaradás behozását” is az államtól várják.³⁸ Az állam, amely nem bírja polgárai támogatását képtelen az irreális elvárásoknak megfelelni, ami tovább növeli a vele szembeni bizalmatlanságot.³⁹

³⁴ J. ELSTER – C. OFFE – U. K. PREUSS: *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge University Press, 1998. Introduction.

³⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a rendszerváltás utáni, a hangsúlyt az egyéni szabadságra, az alapjogokra stb. helyező, dominánsnak tekinthető értelmiségi narratíva ezt az interpretációt az új helyzetben is fenntartotta, sőt erősítette, amikor a demokratikus állam kapcsán annak nem a közösségi ügyeket megoldó, közérdeket – akár az egyes egyénnel szemben is – megvédő jellegét hangsúlyozta, hanem azt az egyéni jogok és szabadságok veszélyeztetőjeként, Leviatánként látta.

³⁶ SAJÓ András: Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése. *Közgazdasági Szemle*, 2008. LV. (július–augusztus); GICZI Johanna – SIK Endre: *Trust and Social Capital in Contemporary Europe*. Budapest, TÁRKI, 2009. http://www.tarki.hu/en/research/european_social_report/giczi_sik_eng_2009.pdf (2013. 09. 10.)

³⁷ KULCSÁR Kálmán: Deviant Bureaucracies. Public Administration in Eastern Europe and in the Developing Countries. In: Ali FARAZMAND (szerk.): *Handbook of Comparative and Development Public Administration*. New York, Marcel Dekker, 2001. 950.

³⁸ SAJÓ (2008) i.m. 704.; KULCSÁR uo. 950., valamint a paternalizmus irodalma.

³⁹ SAJÓ András: *Látzat és valóság a jogban*. Budapest, KJK, 1986. 227–235.; KULCSÁR (1982) i. m.; KULCSÁR Kálmán: *Politikai és jogszociológia*. Budapest, Kossuth, 1987. 527.; KULCSÁR (2001) i. m.

Sajátosan alakul a joghoz való viszony is. Itt mindenekelőtt arra kell utalni, hogy a régióban a jog alapvetően mint az államhatalom megnyilvánulása, az állami akarat kifejeződése, az állami célelés eszköze jelenik meg, s jóval kevésbé mint az állampolgárok közötti viszonyokat szabályozó eszköz, a konfliktusok békés rendezésének formális intézménye.⁴⁰ A jog tehát alapvetően annak az államnak a terméke, amelyet az állampolgár már eleve, bármilyen tapasztalat nélkül is ellenségesnek, elnyomónak érzékel. Az észlelés sajátjaiból adódik, hogy az állampolgárok minden észlelést ebbe a keretbe fognak illeszteni, amely keretet aztán rendkívül nehéz áttörni akár a tényleges működés többszöri pozitív tapasztalataival is. Erre utal Kurchiyan,⁴¹ aki a jog ‘negatív *image*’-éről beszél. Azt mondja, hogy a posztkommunista országokban a jognak egy olyan negatív *image*-e alakult ki, amelyet a tények nem tudnak áttörni. Ezek a kutatások⁴² meglehetősen jó képet adnak a joggal kapcsolatban rögzült általános kulturális toposzokról, aminek része, hogy az állampolgárok a jogra nem tudnak hatni, azt legfeljebb megkerülhetik.⁴³

Jómagam ehhez hozzátenném azt a gondolatot is, hogy az állam a rendszerváltás utáni időszakban különösen alkalmatlannak bizonyult a jogszabályok betartatására. A szankciók a gyakorlatban oly gyengének bizonyultak, hogy a tudatos jogsértőket teljes mértékben és nyilvánvalóan képtelenek voltak elretenteni a jogsértéstől. Ez idővel olyan nyilvánvalóvá vált, hogy maga a jogalkalmazás impotenciája rombolta a jogkövetés morálját, meggyőződésem szerint súlyos károkat okozva a társadalom egészében.⁴⁴ Ha úgy tetszik, a Kagantól

⁴⁰ B. SORDI: *Révolution, Rechtsstaat, and the Rule of Law: Historical Reflections on the Emergence of Administrative Law in Europe*. In: Susan ROSE-ACKERMAN – Peter L. LINDSETH (szerk.): *Comparative Administrative Law*. 2010. 23–36.

⁴¹ Marina KURCHIYAN: *The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies*. In: Denis J. GALLIGAN – Marina KURCHIYAN (szerk.): *Law and Informal Practices: The Post-Communist Experience*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 25–47.

⁴² KURCHIYAN uo; Marina KURCHIYAN: *Perception of Law and Social Order: A Cross-national Comparison of Collective Legal Consciousness*. <http://hosted.law.wisc.edu/wordpress/wilj/files/2013/01/Kurkchiyan.pdf> (2013); Denis J. GALLIGAN: *Legal Failure: Law and Social Norms in Post-Communist Europe*. In: GALLIGAN–KURCHIYAN (2003) i. m. 1–24.

⁴³ Az Egyesült Királyságban és Norvégiában végzett adatfelvételt a lengyel és bolgár adatokkal összevetve azt találták, hogy előbbieket sokkal nagyobb arányban tiltakoznának egy számukra nem elfogadható jogszabály ellen, míg utóbbiak azt jobbra értelmetlennek látják, de nagyobb arányban hajlandók megkerülni a jogot. Ugyanebben a kutatásban azt is találták, hogy keleten sokkal inkább ragaszkodnak a részletes szabályozáshoz, annak merev betartatásához, miközben maguk erre kevésbé hajlanak, és nem is bíznak a mások általi betartásban sem. Ez egyébként kísértetiesen hasonlít Kulcsár jó két évtizeddel korábbi megállapításaihoz vagy Sajó értelmezéseihez. Ld. KULCSÁR (1982) i. m. 527–532.; valamint SAJÓ (2008) i. m. 699.

⁴⁴ GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságotlasi tevékenységéről*. Budapest, KSZK, 2008.

a fentiekben idézett tényezők fordítottan érvényesültek: a valós szankcionálás hiánya azt az üzenetet küldte, hogy a hatóságok nem képesek a „rothadt almákat” kiszűrni, nem kell a sebességmérőt figyelni. Úgy vélem, egészen mást jelent a szankció háttérbe szorítása ott, ahol az korábban működött, és végső fenyegetésként továbbra is ott van, amelyhez képest tehát a „rugalmas”, az adott társadalmi csoport (Tylernél pl. a hispánok) sajátos kultúrájához igazodó ügykezelés bizalmat ébreszthet, mint ott, ahol a szankcionálás szisztematikusan hiányzik.⁴⁵ Mindezek olyan eltérések az Egyesült Államok és Magyarország között, amelyeket figyelembe kell venni Tyler értelmezése során.

4.2.2. Tyler elmélete az empirikus adatok fényében

Tyler a jog társadalmi beágyazottságában látja a jogkövetés alapját, abban a meggyőződésben, hogy a jogot általában követni kell, a jogérvényesítő szervekkel együtt kell működni, mert azok végső soron a közösséget (esetleg: a mi szűkebb közösségünket is) szolgálják. E kontextusban Tyler elveti a merev szankcionálást, mert az jelentős társadalmi csoportokat elidegeníthet a jortól, egyszerűen azért, mert az eljárást tisztességtelennek érzik. Ez az álláspont éles ellentétben áll a klasszikus jogelmélet és különösen a joggazdaságtan álláspontjával (mintegy annak antitézisként értelmezhető), amely a szankció szerepét tartja meghatározónak, az egyén jogkövetését pedig a szankció – lehetőség, illetve szükség szerinti – elkerülésére való törekvésben látja. Ez is indokolta, hogy az empirikus vizsgálat mindenekelőtt a szankció szerepére koncentrált.

Adataink azonban némileg ambivalensek, főleg ha azokat a fenti elméletek által kijelölt bipoláris mezőben kell elhelyezni. Világos, hogy a jognak, illetve a jog érvényesülésének az az elméleti-logikai modellje, amelyben a szakember gondolkodik, inadekvát a mindennapi életben és a ténylegesen „működő” emberek világában. Az emberek gondolkodása jóval diffúzabb, az egymásnak logikailag részben ellentmondó elemek is jól megférnek egymással. Ami a szankció szerepét illeti, egyfelől egyértelműen megállapítható, hogy a szankciónak meghatározó szerepe van a jogkövetésben, ami ellentmondani látszik Tyler elméletének. A szankció meghatározó szerepét mutatja a válaszok megoszlása, az, hogy még a konkrét jogszabállyal egyetértők nagyobb része sem tartaná be (az egyébként különösebb hátrányt nem okozó) szabályt, ha a mögött nem

⁴⁵ Pontosabban: a nagy halak esetében hiányzik szisztematikusan. A kicsiket néha elkapják és megbüntetik.

állna a szankció fenyegetése, valamint abból, hogy a formális jog faktorában is domináns szerepe van a szankciónak.

Másfelől ugyanakkor az is jól látszik, hogy a szankció hatása nem kizárólag a racionális mérlegelésen alapszik. Láttuk, hogy a szankció anyagi hátránya mellett, azzal szoros összefüggésben, az ezzel kapcsolatos szégyen is megjelenik. Lényegesebb azonban, hogy a szankció hangsúlyozása egy diffúzabb, általánosabb tényező, a formális jog iránti, fogalmazzunk talán így: ‘respektus’ faktorába illeszkedik. Olykor talán egyfajta racionalizációs⁴⁶ tényezőként is szolgálhat, hogy miért respektálja valaki a jogot. Ha így van, az önmagában nem csökkenti a szankció fontosságát, hanem más fénybe helyezi azt: a szankció nem, vagy nem csak a racionális döntéshozatal értelmében fontos, hanem öniszólásként, a kognitív disszonancia redukció eszközeként: nem vagyok ostoba, ha követem a jogszabályt. Vegyük észre, hogy ez a tény ismét a Kagantól vett idézet igazságát támasztja alá: a szankciónak önmagán túlmutató fontos kommunikációs, „nevelő” hatása is van: a formális jog respektusát erősíti.

A szankció-alkalmazás egy, a Tyler által vizsgálttól gyökeresen eltérő társadalmi mezőben zajlik. Tyler esetében a szankció merev alkalmazásától való eltekintés erősítheti egy jelentős közösségben a tisztességes eljárás érzetét. Ehhez azonban egy olyan háttér kell, amelyben az általános tapasztalat (s e tekintetben mindegy, hogy az tényeken vagy a jog – Kurchiyan által említett – ‘pozitív *image*’-én alapszik-e) az, hogy a jogot betartják és betartatják, a hatóságok a jogsértőket megtalálják és szankcionálják. Ám a régióban az évtizedes tapasztalat az, hogy a jogsértések megtorlatlanul maradnak, sőt minél súlyosabb a jogsértés, annál bizonyosabban marad el a szankció. Ezzel a tapasztalati háttérrel az az élmény, hogy ha megszegem a normát engem is megbüntetnek, de mindenki mást is, talán éppen a procedurális igazságosság, az államilag garantált tisztességes rend érzését nyújthatja.

A budapesti buszmegállókból származó adatok szerint a szankció léte fontos megerősítő szerepet tölt be: „nem vagyok ostoba balek, ha követem a jogszabályt”. A szankció egy egészen más héttér előtt egy egészen más kultúra lencséjén át képeződik le. Az általános tapasztalat itt éppen a normasértést követő szankció bekövetkezésének hiánya, miközben hiányzik bármiféle domináns értékrend, helyette egymással több törésvonal mentén is kibékíthetetlen ellentmondásban álló értékrendek kaotikus együttélése jellemző.⁴⁷ Ez adja a

⁴⁶ A racionalizáció kifejezést itt a szó pszichológiai értelmében használjuk: arra utal, amikor nem-racionális, akár egyértelműen ésszerűtlen magatartásunkat kíséreljük megmagyarázni a magunk, vagy esetleg mások számára is.

⁴⁷ GICZI–SIK (2009) i. m.

társadalmi keretet, amely aztán a jog és szankció egészen eltérő értelmezését alapozhatja meg. Ilyen körülmények között éppen a kiszámíthatóan működő jog lehet az alapja annak, hogy bízassunk benne: mások úgy fognak viselkedni, ahogyan arra számítunk. Csakis az így működő jog válhat az egyetlen társadalmilag egységes és egységesen követett normarendszer alapjává. Ennek elfogadtatásában – hosszabb távon pedig talán a jogi normák univerzális elfogadását biztosító morális rend kialakításában is – a kiszámíthatóan bekövetkező szankciónak meghatározó szerepe lehet.⁴⁸

⁴⁸ Az utóbbi modellt jól szemlélteti a gyorsajtás hazai története, amit másutt részletesen feldolgoztam. Ld. GAJDUSCHEK (2008) i. m. 117–119. Hosszú ideig a gyorsajtás általánosan jelentkező probléma volt a hazai utakon. A szankcionálás rendkívül ritka, illetve jobbára sikertelen volt. A szankciót ugyanis egy jogi trükkel el lehetett kerülni. Mintegy másfél évtized alatt, az eleinte csak „dörzsölt jogászok” és magas kapcsolati tőkével (is) rendelkező személyek által alkalmazott trükköt a kétezres évek közepére széles körben alkalmazták. A kiskaput másfél évtizeden át nem sikerült bezárni, mert a jogász szakma úgy vélte, hogy az sértené a tisztességes eljárás (illetve a szubjektív szankció) elvét. A helyzet nemcsak a gyorsajtók számát növelte, hanem, értelmezésem szerint, a jogrendszerbe vetett bizalmat is csökkentette. Végül, 2008-ban a jogszabályt megváltoztatták, ezzel jelentősen sértve több procedurális jogelvet is, viszont lehetővé tették az egységes és a jogsértés detektálása esetén biztosan bekövetkező szankcionálást. A KSH Baleseti statisztikája szerint 2001 és 2007 között – noha a járművek biztonsági berendezései nyilván javultak és az úthálózat is jelentősen fejlődött – a különösen jellemző halálos balesetek száma lényegében változatlan maradt. (2001:1,239; 2007: 1,232). 2008-ban az új, szigorúbb, kiszámíthatóbb, ám talán kevésbé fair szankcionálást biztosító eljárásrend bevezetésének évében e balesetek száma 996-ra csökkent, majd 2010-re, amikor a rendszer még inkább ismertté vált az autósok körében és az állami szervezetrendszer is felkészült annak professzionális alkalmazására, ez a szám 739-re, a három évvel korábbi adat 60%-ára zuhant.

KI ELLEN NYERNE MEG ÖN EGY PERT?

*Attitűdök jogról, bizalomról, rétegződési nézőpontból**

RÓBERT Péter – FEKETE Balázs

1. Bevezetés

Friedman szerint a jogi kultúra kutatásának két legfontosabb iránya a jogismeret és a jogi attitűdök kutatása.¹ A 2012-ben indult kutatási programunk keretében, egy 2013-as felmérés és Kulcsár Kálmán 1965-ös kutatásának² összehasonlítása alapján, korábban már foglalkoztunk a magyar lakosság jogismertének átalakulásával.³ E rövid tanulmánnyal a magyar jogi kultúra másik fontos dimenziója felé fordulunk, a joggal kapcsolatos attitűdök irányába. Tekintve e problémakör komplexitását – és tudatában lévén annak, hogy a teljes kép felvázolása szinte lehetetlen vállalkozás – egy esettanulmány segítségével tárjuk fel a jogi attitűdök egy lényeges csoportjának, az ún. ‘perlési attitűdök’⁴ hazai jellemzőit

* A tanulmány az OTKA 105552 számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című kutatása keretében készült és az Igazságügyi Minisztérium *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programok 2016* keretében valósult meg. A dolgozat korábbi változata megjelent: RÓBERT Péter – FEKETE Balázs: *Ki ellen nyerne meg Ön egy pert? Attitűdök jogról, bizalomról, rétegződési szempontból. Iustum Aequum Salutare*, XIII. 2017/1. 81–97.

¹ Vö. Lawrence M. FRIEDMAN: *The Legal System. A Social Science Perspective*. New York, Russell Sage Foundation, 1975. 193.

² KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA JTI, 1967.

³ GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: *A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma. Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján. Pro Futuro*, 2015/1. 11–28.; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: *A jogismeretet befolyásoló tényezők elemzése. Pro Futuro*, 2015/2. 71–95.

⁴ A problémakör kimerítő jogszociológiai áttekintéséhez és elemzéséhez kiindulópontként ld. Marc Galanter klasszikus cikkét: Marc GALANTER: *Why the „Haves” Come out Ahead: Speculations on the Limits of Legal Change. Law and Society Review*, Vol. 9, No. 1, 1974. 95–160. E tanulmány jól megadja elemzésünk legtágabb kereteit, különös tekintettel a perbeli

feltárni. Ilyen értelemben tehát nem kaphatunk képet a joggal kapcsolatos attitűdök teljességéről, azaz a hazai jogi kultúráról, azonban véleményünk szerint e komponens feltárásával megismerhetjük annak egy jelentős elemét, továbbá olyan adatokat nyerhetünk, illetve olyan megállapításokat tehetünk, melyek segíthetik és inspirálhatják a további kutatásokat.

Elemzésünk arra irányul, hogy hogyan gondolkodnak az emberek arról, milyen esélyeik lennének a mai Magyarországon a független bíróság előtt arra, hogy pert nyerjenek, amennyiben igazuk van. Tehát abban az esetben, amikor a jog elméletben az ő oldalukon áll. Mi lehet a helyzet a valóságban? Számít-e, hogy a ki a per másik szereplője? Milyenek egy átlagember esélyei – saját megítélése szerint – egy ilyen perben az adóhivatal, a rendőrség, a munkahelyi igazgatója, egy bank, egy politikus, egy gazdag vállalkozó, vagy a szomszédja ellen? Mit gondolnak erről a kérdéssel egy országos reprezentatív adatfelvétel válaszadói? Mennyiben függ a véleményük társadalmi helyzetüktől, iskolai végzettségüktől, lakóhelyüktől, nemüktől, életkoruktól? Számít-e bármiféle jogi jártasság, korábbi bírósági tapasztalat? Tekinthető-e ez a kérdés valamilyen formában a joggal kapcsolatos bizalom mérésének?

Összegezve, a 2015-ös adatfelvételünk perlési esélyekkel kapcsolatos adatait vizsgáljuk a következőkben, részben azokat önmagukban elemezve, részben összevetve a társadalmi rétegződéshez és az intézményi bizalomhoz kapcsolódó magyarázó változókkal. Mivel véleményünk szerint a hazai attitűdök magyarázata társadalom-történeti okokra is visszavezethető, vagyis azok nem kizárólag a jelenkori társadalmi-jogi viszonyok termékei, az összegző részben azokat szélesebb körű, alapvetően történelmi természetű, összefüggések közé is megpróbáljuk elhelyezni, kilépve így a szigorúan vett szociológiai jellegű adatelemzés keretei közül.

2. Leíró eredmények

2.1. Esélyek a perben

A kutatás hét elképzelt pereskedési helyzetre vonatkozóan kérdezett rá a lakossági véleményekre, és ezeken keresztül próbálta meg a jogalkalmazással kapcsolatos lakossági attitűdöket meghatározni. Ezekben a helyzetekben hét

szereplők attitűdjeinek megkülönböztetésére azon az alapon, hogy egyetlen alkalommal állnak bíróság előtt, vagy pedig rendszeresen részt vesznek peres eljárásokban, illetve a pereskedést megelőző egyéb vitarendezési módok skálájának kidolgozására.

lehetséges „ellenfél” jelent meg: az adóhivatal, a rendőrség, a munkahelyi igazgatója (ha dolgozna), egy bank, egy politikus, egy gazdag vállalkozó, a szomszéd. (A kérdések pontos szövegét ld. a függelékben.) A válaszadók az iskolai osztályzatoknak megfelelően mondhatták, hogy az adott perben – (még) ha igazuk (is) van – akkor

- 1 biztosan nem nyerik meg a pert
- 2 valószínűleg nem nyerik meg
- 3 ugyanannyira valószínű, hogy nyerne, mint az, hogy veszítenek
- 4 valószínűleg megnyerik
- 5 biztosan megnyerik a pert.

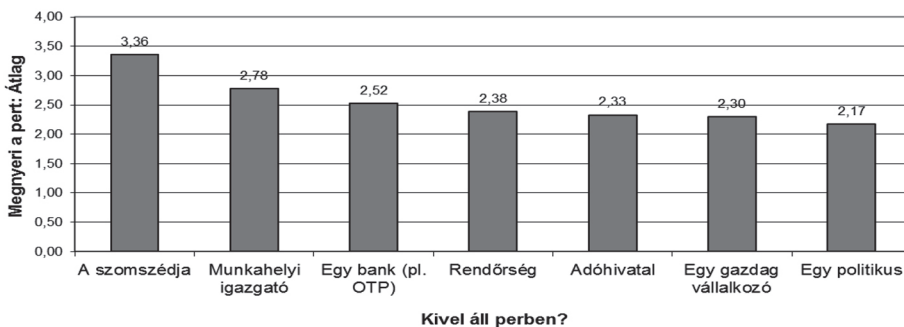
Ha ezekből az adatokból átlagot számítunk, a magasabb érték azt jelenti, hogy valaki nagyobb valószínűséggel bízik abban, hogy az adott perből – miután igaza van – valóban győztesen kerülhet ki.⁵ Az összes lehetséges szituációból a legmagasabb átlagérték annál a helyzetnél adódott, ahol a válaszolók a szomszédjukkal álltak perben, de ez az érték is csak 3,36 az ötfokú skálán, azaz még itt sem beszélhetünk arról, hogy minden válaszadó biztos lett volna pernyerési esélyeiben. Ha minden kérdezett ügy gondolta volna, hogy – mivel igaza van –, biztosan megnyeri a pert – ami egyfajta ideáltipikus kiindulópontként is felfogható, mivel egy ideális jogrendszerben feltételezhető, hogy ha igazunk van, akkor megnyerünk egy pert –, az átlag 5 lett volna, de a vélemények tényleges átlaga ettől láthatóan jelentősen elmarad.

Ismerve a többi feltételezett peres helyzetben szereplőket, az elemzésben azt feltételezzük, hogy a szomszéd elleni per egyfajta *benchmark* szerepét tölti be, és ezért a többi választ ehhez viszonyítjuk. A közvélemény eszerint – ha nem is sokkal – arra billen, hogy egy hozzájuk hasonló átlagemberrel szembeni pert, tekintettel arra, hogy nekik van igazuk, valószínűleg megnyernének a független magyar bíróságon. Minden más feltételezett esetben azonban az átlagérték 3 alatt van, tehát a közvélemény inkább úgy véli, hogy a pert akkor sem lehet megnyerni, ha valakinek igaza van. Ennek mértéke persze különböző, ezt mutatjuk be az 1. ábrán.⁶

⁵ Az adatok csak azokra vonatkoznak, akik érvényes választ adtak az adott kérdésre. Az 1000 fős országosan reprezentatív mintában ezek száma 942 és 970 között van.

⁶ Ezek az átlagok ún. súlyozott számtani átlagok, azon alapulnak, hogy hányan válaszoltak az adott kérdésre, s közülük hányan választották az egyes lehetséges opciókat az ötféle válaszlehetőség közül.

1. ábra: Annak esélye, hogy valaki pert nyer különféle ellenfelekkel szemben
(A kérdezettek véleménye 5 fokú skálán mérve*)

* A magasabb átlagérték nagyobb esélyt jelent

A kutatásban résztvevők úgy gondolják, hogy a pert a legnagyobb eséllyel a többi eset közül a munkahelyi vezetőjük ellen nyernék meg, de a vélemények átlaga közel esik ahhoz válaszlehetőséghez, hogy azonos valószínűséggel nyernék meg, vagy veszítenék el a pert (3-as opció). Ezt követi a „rangsorban” az OTP, majd a rendőrség. Az utóbbi per esetében az átlag már ahhoz a válaszlehetőséghez van közelebb, hogy a válaszoló valószínűleg nem nyerné meg a pert (2-es opció). A rendőrséggel, az adóhivatallal, illetve a vállalkozóval szembeni pereskedés esetében az átlagok különbsége minimális. A politikussal szembeni per esetében gondolják úgy a válaszadók, hogy azt a legkisebb eséllyel nyernék meg – még akkor is, ha igazuk van.

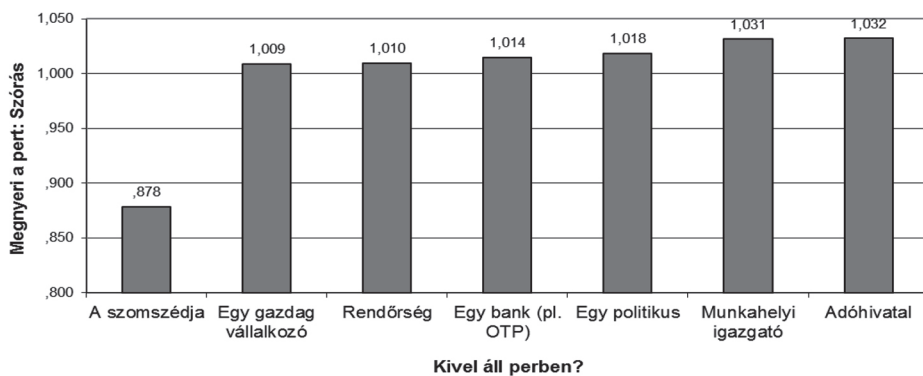
Kulcskérdés lehet persze elemzésünk esetében, hogyan értelmezték a válaszolók azt, hogy „igazuk van”. Ez a kitétel egyértelműen ott szerepel a kérdés szövegében: „Képzelve el, hogy perbe keveredik és Önnek van igaza”. A válasznál mégsem zárható ki egy „nem mért heterogenitás” arra vonatkozóan, hogy a személyesen felolvasott kérdéskor az egyes konkrét interjúszituációban a kérdező mennyire hangsúlyozta ezt a kitétel, vagy az esetleg mennyire sikkadt el; más szóval mennyire tudatosult a kérdezettben, hogy a perben neki van igaza. Nem beszélve arról a bizonytalanságról, hogy mit jelent, ha valakinek egy perben igaza van, és erről mit gondol valaki. Mindezt adatainkból nem tudhatjuk, ezért nincs más választásunk, mint hogy azt feltételezzük, hogy megvalósult a kutatói szándék és a válaszolók „igazuk tudatában” nyilatkoztak annak esélyéről, hogy megnyernék-e a pert.

Egy ilyen típusú közvélemény-kutatási kérdés esetében, ahol a válaszok valamilyen (a jelen esetben 5 fokú) skálán szerepelnek, az átlag mellett a szórás jelent fontos információt. A szórás, ahogy a neve is jelzi, azt mutatja meg, hogy

a megkérdezettek körében az egyes válaszlehetőségek választása mennyire oszlik meg, vagy mennyire koncentrálódik. Minél nagyobb a szórás értéke, a tényleges válaszok annál inkább szóródnak az átlag körül, azaz azok egyre kevésbé stabilak, és így a válaszlehetőségek szélesebb köre között oszlanak meg. Az egyes elképzelt peres eseteket sorba állítva mutatja a 2. ábra.

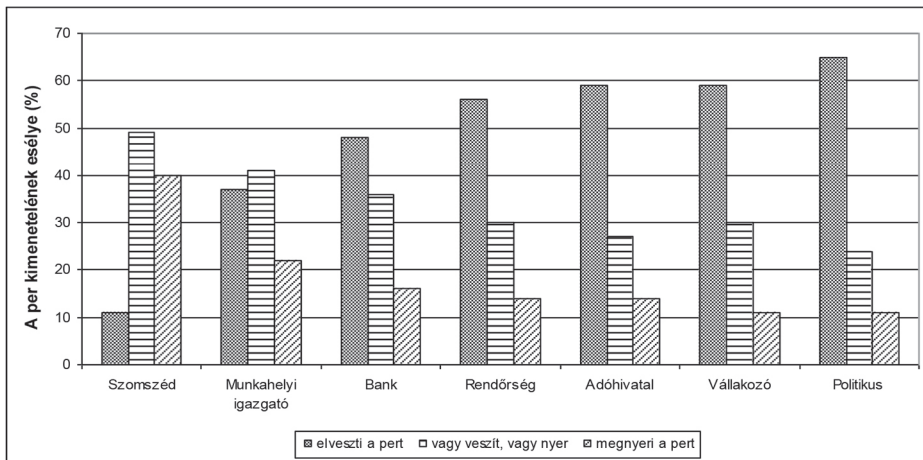
A fentiek szerint a legkisebb szórás a szomszédokkal való pereskedés esetében mutatkozik. A kutatásban résztvevők úgy gondolják, hogy egy ilyen pert nyernének meg a legnagyobb eséllyel és ennek a véleménynek a legnagyobb stabilitása is. Minden más elképzelt peres esetben a válaszok szóródása jelentősen nagyobb; a vélemények a munkahelyi igazgató, illetve az adóhivatal esetében koncentrálódnak a legkevésbé, vagyis jelentősen megoszlának a különféle lehetőségek között. Ezek a szórások mind elég magasak ahhoz, hogy arra intsenek, ellenőrizzük az 1. ábrán közölt, az átlagokból adódó sorrend alapján mutatkozó eredményeinket. Ezért megvizsgáltuk a hét feltételezett peres esetet a válaszok százalékos megoszlása alapján is. Az eredmények 3. ábrán szerepelnek.

2. ábra: A per megnyerésének átlagos esélyéhez tartozó szórás mértéke*

* Alacsonyabb szórás esetén a vélemények koncentráltabbak a kérdésben

3. ábra: A per kimenetelének esélye különféle ellenfelekkel szemben (%)

A könnyebb értelmezés érdekében a százalékos megoszlások esetében összevontuk az 1–2 és a 4–5 válaszlehetőségeket, vagyis az eredeti 5 fokú skálát átalakítottuk 3 fokúra: elveszti a pert; vagy veszít, vagy nyer; megnyeri a pert. Az így kapott eredmények egyrészt áttekinthetőbbek, másrészt pedig a biztosan megnyeri a pert válaszlehetőséget (5) nagyon kevesen választották összességében és ezért a kategória önmagában nem elemezhető. Még a szomszédvaló per esetében is a megkérdezetteknek csak 10 százaléka vette biztosra, hogy megnyeri a pert, miközben annak tárgyában neki igaza van. Ez az arány a munkahelyi vezetővel való pereskedésnél 5 százalék, az adóhivatal, a rendőrség, vagy a politikus esetében pedig 2 százalék alatt van. Fontos megemlíteni, hogy a jelenség mögött ebben az esetben nem egyszerűen a válaszok középre húzásának ismert hatása áll, (mármint hogy egy 5 fokú választ lehetővé tevő kérdés esetében sokan adják a 3-as válasz lehetőséget), mivel a skála közepére került válaszok aránya az egynegyed és egyharmad között mozog. A „középrehúzás-hatás” egyébként a legnagyobb mértékben a munkahelyi vezető esetében jelentkezett. Úgy véljük tehát, hogy a fenti három fokú skála jobban megjeleníti a kutatás során feltárni kívánt attitűdöket és egyben könnyebben kezelhetővé is teszi az adatokat.

A válaszok alapján a 3. ábrán végül ugyanaz a sorrend adódik, mint az 1. ábrán.⁷ Ez megerősíti, hogy a feltételezett per kimenetele a közvélemény szerint akkor lesz a leginkább kedvező, ha a szomszédal – azaz egy másik

⁷ A sorrend balról-jobbra megegyezik, ha azt nézzük, valaki hány százalék szerint veszítene az adott perben (a bal szélső oszlopok növekvők), vagy ha azt nézzük, hány százalék szerint nyerné meg a pert (a jobb szélső oszlopok csökkenők).

átlagpolgárral – állunk szemben, s akkor lesz a nyerési esély a legkisebb, ha egy politikussal kerülnénk perbe. Ugyanakkor érdemes talán felhívni a figyelmet arra, hogy a kutatás résztvevői – bár 40 százalékban úgy hiszik, megnyernék a pert a szomszédjuk ellen – éppen ebben a feltételezett helyzetben mutatkoztak bizonytalanok a legmagasabb arányban. Majd⁸ minden másik válaszadó mondta, hogy ugyanannyira valószínű, hogy nyer, mint az, hogy veszít. Minden más elképzelt peres helyzet esetében alacsonyabb a bizonytalan választ adók aránya. A munkahelyi igazgató esetében viszonylag szintén magas – 40 százalék feletti – a megkérdezettek bizonyossága, de a többi esetben 30 százalék alatt. A válaszadók a megosztások alapján a politikussal való pereskedés kérdésében foglalnak állást a leghatározottabban, és vélik úgy, hogy nem lenne esélyük győzni vele szemben a bíróságon, hiába van igazuk.

2.2. Társadalmi-demográfiai különbségek

Élünk a szokásos feltételezéssel, hogy az egyes peresetekre vonatkozó lakossági válaszok átlagai mögött különbségek lehetnek a válaszadók társadalmi jellemzői mentén. Ezért megvizsgáltuk az adatokat a nemek, az életkor, a lakóhely, az iskolai végzettség, a jövedelem, valamint a vallásosság szerinti különbségek figyelembe vételével. Ennek módszere a variancia-elemzés volt (ANOVA), amely azt is megmutatja, hogy a társadalmi jellemzők alapján képzett alcsoportokban mutatkozó eltérések statisztikailag jelentősek-e. Nem foglalkozunk részletesen azokkal a különbségekkel, amelyek nem szignifikánsak. Így például érdemben nincs különbség a férfiak és a nők válaszai között. Nincs jellegzetes életkori mintázat sem a válaszok mögött. Más szempontok viszont differenciálnak a perek megítélésével kapcsolatban. Ezeket összefoglaltuk a 1. táblázatban.

A táblázat első sorában az iskolai végzettség szerepel; a válaszok között ebből a szempontból statisztikailag jelentős különbség mutatkozott. Eszerint a magasabb iskolai végzettségű személyek minden feltételezett per esetében nagyobb esélyt adtak annak, hogy az adott pert megnyernék, mint az alacsonyabb végzettségűek. A legkisebb különbség a szomszédal való per esetében adódik, de ez a különbség is még szignifikáns, 0,05 százalékos szinten.

A következő társadalmi jellemző, ahol a válaszokban jelentős különbségek vannak, a havi nettó jövedelmek.⁸ Hasonlóan az iskolai végzettséghez, a ma-

⁸ A kérdőívben a havi nettó jövedelemre vonatkozóan öt kategória szerepelt válaszkártyán. Az alacsony esetszámok miatt összevontuk az alsó és a felső két-két kategóriát. Ez az átalakítás nem befolyásolta a statisztikai szignifikanciát.

gasabb jövedelemmel rendelkező személyek minden feltételezett per esetében nagyobb esélyt adtak annak, hogy az adott pert megnyernék, mint az alacsonyabb jövedelműek. A különbség egyedül a szomszédal való per esetében nem szignifikáns.

1. táblázat: Társadalmi jellemzők és annak esélye, hogy valaki pert nyer különféle ellenfelekkel szemben. (A kérdezettek véleménye 5 fokú skálán mérve*)

Társadalmi jellemző**	Adó-hivatal	Rend-őrség	Munkahelyi igazgató	Bank (OTP)	Politikus	Gazdag vállalkozó	Szomszéd
Iskola:							
- általános	2,19	2,24	2,59	2,42	2,02	2,13	3,29
- felsőfokú	2,59	2,58	3,09	2,75	2,39	2,51	3,49
p<	0,001	0,001	0,001	0,001	0,001	0,001	0,05
Jövedelem:							
< 80 ezer	2,17	2,24	2,49	2,29	2,01	2,07	(3,32)
150 ezer <	2,65	2,65	3,00	2,75	2,44	2,51	(3,43)
p<	0,001	0,001	0,001	0,001	0,001	0,001	Ns.
Lakóhely:							
- Budapest	2,64	2,65	3,01	2,80	2,44	(2,43)	3,56
- vidék	2,26	2,33	2,73	2,46	2,11	(2,27)	3,32
p<	0,001	0,001	0,001	0,001	0,001	0,1	0,01
Vallás							
- az egyház szerint	2,60	2,63	(2,98)	(2,69)	2,46	2,57	3,28
- nem vallásos	2,22	2,28	(2,74)	(2,44)	2,14	2,26	3,46
p<	0,05	0,05	Ns.	Ns.	0,05	0,05	0,001
Mintaátlag	2,33	2,38	2,78	2,52	2,17	2,30	3,36

* A magasabb átlagérték nagyobb esélyt jelent

** A táblázat oszlop rovatában szereplő társadalmi jellemzők esetében a különbségek statisztikailag szignifikánsak; az ettől eltérő eseteket úgy jelezzük, hogy az átlagérték zárójelbe kerül. Az egyes jellemzőknél csak az egymástól legtávolabbi kategóriákat mutatjuk

A lakóhely esetében gyakorlatilag egy Budapest *versus* vidék különbség mutatkozik. A Budapesten élő megkérdezettek szignifikánsan nagyobb esélyt láttak arra, hogy az elképzelt peres helyzetekben győzzenek, mint a vidékiek. Ez a helyzet egyedül a gazdag vállalkozó esetében nem áll fenn, ahol az eltérés szignifikancia szintje csak 0,1 százalék. Érdekes, hogy nem beszélhetünk egyértelmű urbanizációs lejtőről, mert nem a községekben élők körében a legalacsonyabbak a vélt esélyek a perek megnyerésére.

Végül több esetben a vallásosság tényezője is hatással van a válaszokra. Az egyház tanítását követő módon vallásos emberek nagyobb esélyt látnak bizo-

nyos perhelyzetek esetében arra, hogy nyerjenek, mint akik nem vallásosak,⁹ de azoknál is, akik a – leggyakoribb – ‘vallásos vagyok a magam módján’ kategóriába sorolták magukat. Érdekes különbség figyelhető meg a szomszédal való pereskedés esetében, ahol éppenséggel a vallásosak hiszik alacsonyabbnak esélyüket a per megnyerésére (átlagok: 3,28 vs. 3,46). A válaszok közti különbségek nem voltak szignifikánsak a munkahelyi igazgató és a bank esetében a vallásosság szempontjából. Emellett egyik feltételezett peres helyzet esetében sem volt jelentős különbség a felekezetek között. A templomba járás gyakorisága sem mutatott határozott mintázatot abban, ki mekkora esélyt lát adott per megnyerésére.

2.3. A per kimenetelének esélye néhány más véleménykérdés tükrében

Ebben a részben három alapvető attitűdkérdéssel való összefüggést vizsgálunk részletesebben; ezek ‘az élettel való elégedettség’, ‘az emberekkel kapcsolatos bizalom’ és ‘a magyarság büszke vállalása’. (A konkrét kérdéseket ld. a függékben.¹⁰ Az eredmények a 2. táblázatban szerepelnek.)

A peresetek megnyerésének vagy elvesztésének a válaszadók által becsült esélye egyértelműen összefügg a kiválasztott véleménykérdésekkel. Akik elégedettek az életükkel, nagyobb esélyt látnak bármelyik per megnyerésére. Főleg a bankkal és a vállalkozóval szembeni perben jelentősek a különbségek az elégedettség mentén és magasabb a per megnyerésére vonatkozó hit. A személyközi bizalom esetében is szignifikáns összefüggések adódnak – kivétel a szomszédal való pereskedés. Relatív alacsony az eltérés a munkahelyi igazgatóval való pereskedésnél is, de minden más esetben a pernyerés vélt esélyére vonatkozó átlagok különbsége jelentős azok között, akik szerint meg lehet bízni az emberekben és azok között, akik szerint nem lehet. Végül a magyarság vo-

⁹ Ez utóbbi, ‘nem vallásos’ kategóriába nem tartoznak bele azok, akik meggyőződéses módon, határozottan nem vallásosak (ateisták). Ez egyébként egy nagyon alacsony elemszámú kategória volt (N=35), ezért a válaszok értelmezése bizonytalan lenne. De megemlítjük, hogy két per esetében a véleményük kilógó: nagyon kevésbé hiszik, hogy pert nyernének egy politikus ellen (az átlag: 1,95); de nagyon biztosak abban, hogy pert nyernének a szomszédjuk ellen (az átlag: 3,72).

¹⁰ Mindhárom véleménykérdés esetében a megkérdezettek 5 fokú skálán válaszolhattak. A válaszok megoszlása azonban azt mutatta, hogy az elégedettség és a bizalom esetében kevesen választották a szélsőértékeket (1,5); a magyarság esetében pedig kevesen mondták, hogy nem büszkék arra (1-es érték). Ezért a válaszokat 3 fokozatúvá alakítottuk: 1-2, 3, 4-5.

natkozásában, akik büszkék a magyarságukra, azok jelentős mértékben látnak több esélyt a per megnyerésére, mint akik nem azok. A legnagyobb eltérés az adóhivatal és a rendőrség esetében látszik. A szomszédal való pereskedés esete itt is kisebb, de statisztikailag még szignifikáns különbséget mutat.

2. táblázat: *Annak esélye, hogy valaki pert nyer különféle ellenfelekkel szemben néhány alapvető beállítódás tükrében. (A kérdezettek véleménye 3 fokú skálán mérve*)*

Attitűd**	Adó- hivatal	Rend- őrség	Munkahelyi igazgató	Bank (OTP)	Politikus	Gazdag vállalkozó	Szomszéd
Elégedettség:							
- alacsony	2,16	2,16	2,40	2,28	2,02	2,03	3,18
- magas	2,51	2,55	3,02	2,72	2,34	2,50	3,52
p<	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Bizalom:							
- alacsony	2,14	2,14	2,59	2,30	2,01	2,01	(3,36)
- magas	2,66	2,72	3,03	2,84	2,48	2,63	(3,43)
p<	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	Ns.
Büszke a magyarságára:							
- nem	2,06	2,09	2,55	2,36	2,01	2,12	3,26
- igen	2,53	2,54	2,92	2,66	2,32	2,43	3,44
p<	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,027
Mintaátlag	2,33	2,38	2,78	2,52	2,17	2,30	3,36

* A magasabb átlagérték nagyobb esélyt jelent

** A véleménykérdések esetében a jobb áttekinthetőség érdekében csak a két szélsőértékhez tartozó átlagokat közöljük, kimarad a középső lehetőség, ahol az átlagok a szélsőértékek közé esnek. A különbségek statisztikailag szignifikánsak; az ettől eltérő eseteket úgy jelezzük, hogy az átlagérték zárójelbe kerül.

Nem mutatkozott ennyire határozott összefüggés azzal a véleménykérdéssel kapcsolatban, hogy mi a „hasznosabb” magatartás egy bírósági ügy esetében, ha valaki úgy tudja, hogy a törvény szerint igaza van: viselkedjen szerényen, vagy lépjen fel határozottan?¹¹ A kétféle magatartás esetében nincs szignifikáns különbség, ha az adóhivatallal, az OTP-vel, vagy a szomszédal való perről van szó. Gyenge a kapcsolat (1%-os szignifikancia szint) a rendőrség vagy a munkahelyi igazgató esetében. Egyértelmű kapcsolat csak a politikussal vagy a gazdag vállalkozóval való per esetében tapasztalható. Az összefüggés adott esetben abba az irányba mutat, hogy a lakossági vélemény szerint a szerény magatartással jobb az esély a per megnyerésére, mintha valaki határozottan lép fel igaza tudatában.

¹¹ A pontos kérdésszöveget ld. a függelékben, az egyéb válaszokat (29 eset) kihagytuk.

2.4. Jogi tapasztalat és összefüggés az intézményi bizalommal

Azt is feltételeztük, hogy a különféle peres esetek megítélését befolyásolhatja, ha valakinek volt-e valamilyen jogi tapasztalata, akár egy bírósági eljárás keretében. Három kérdést vizsgáltunk meg közelebbről ezzel kapcsolatban. Az első kérdés arra vonatkozott, hogy a megkérdezett beleolvasott-e valaha törvényt, jogszabály szövegébe. A második kérdés azt tudakolta, hogy kért-e már jogi tanácsot, segítséget ügyvédtől, közjegyzőtől. A harmadik pedig, hogy volt-e valamilyen bírósági ügye. (A kérdések pontos szövegét ld. a függelékben.) Ismét a variancia-elemzés (ANOVA) módszerét alkalmaztuk, és arra figyeltünk, hogy a különbségek statisztikailag jelentősek-e, vagyis legalább $p < 0,05$ szinten szignifikánsak-e.

Talán meglepő módon, de a statisztikai összefüggések a kérdések között nem túl erősek. Éppenséggel egyetlen pereset esetében sem volt jelentős kapcsolat azzal a tényezővel, hogy a kutatásban megkérdezett személynek volt-e valamilyen bírósági ügye – jöllehet ez a minta 28 százaléka esetében fennállt. Egy következő lépésben ezért megnéztük azt is, hogy az illető milyen minőségben került kapcsolatba a bírósággal. Ha felperes volt, akkor nem tapasztaltunk jelentős különbséget a válaszokban. Szintén ez mondható el arról az esetről is, ha tanú volt. Viszont, ha a válaszoló alperes volt, akkor egyetlen esetben, ha a perben az ellenfél az adóhatóság volt, akkor szignifikáns különbség mutatkozott olyan módon, hogy az alperesek jelentősen kisebb esélyt (átlag=2,03) láttak a per megnyerésére, mint azok, akik nem voltak semmilyen bírósági ügyben alperesek (átlag=2,35). (Természetesen nem arról van szó, hogy a bírósági ügy adóügy lett volna.)

Abban az esetben, ha a kutatás résztvevője kért segítséget, tanácsot már jogi ügyben, két feltételezett peres esetben mutatkozott szignifikáns különbség: a munkahelyi igazgató, illetve a szomszéd elleni perben. Mindkét esetben arról van szó, hogy akik kértek tanácsot, azok nagyobbban látják e perek esetében a győzelem esélyét, mint akik nem kértek. (Munkahelyi igazgató: 2,87 vs. 2,71 – $p < 0,05$; szomszéd: 3,47 vs. 3,28 – $p < 0,001$).

Végül a legerősebb különbségeket azoknál tapasztaltuk, akik már találkoztak törvény, jogszabály szövegével. A jogi tapasztalat, érintettség az ő esetükben állhat fenn leginkább. Ezek az emberek minden esetben nagyobbban gondolták annak az esélyét, hogy megnyerik a pert. Bár ez a különbség nem volt statisztikailag szignifikáns a bank, vagy a politikus esetében ($p < 0,1$), de különösen erős mértékben fennállt a munkahelyi igazgató, a szomszéd ($p < 0,001$) és az adóhivatal esetében ($p < 0,01$).

Kísérletet tettünk arra, hogy a különféle jogi tapasztalatok és kapcsolódás alapján egy összevont intenzitás skálát hozzunk létre. Ezen a skálán 1-1 pontot ért, ha valaki beleolvasott már törvény vagy jogszabály szövegbe; kért segítséget, jogi tanácsot ügyvédől; szerepelt bírósági ügyben tanúként vagy alperesként; illetve 2 pontot ért, ha felperes volt bírósági ügyben. Az így kapott 0–5 fokú skálán a kérdezettek mintegy 40%-ának nem volt semmilyen jogi tapasztalata és a skála két felső fokozatán (4–5) összesen nem volt 80 fő. Ezzel a módszerrel sem sikerült érdemi összefüggést kimutatni a joghoz való korábbi kapcsolódás és a per nyeresének vélelmezett esélye között.

Utolsó kutatási kérdésünk az volt, hogy a feltételezett perek esetében a vélt nyeresi esély mennyiben értelmezhető bizalmi kérdésként. A kutatásban szerepeltek konkrét kérdések a bizalom témában olyan intézményekkel kapcsolatban, mint a bíróság, a kormány, a rendőrség, a parlament, az Európai Parlament, az adóhivatal, a jogrendszer, az Alkotmánybíróság.¹² Ennek az összefüggésnek az elemzésekor ismét összevontuk a perre vonatkozó kérdéseknél az 1–2 és a 4–5 válaszlehetőségeket, vagyis az eredeti 5 fokú skálát átalakítottuk 3 fokúra: elveszti a pert; vagy veszít, vagy nyer; megnyeri a pert. Az eredmények a 3. táblázatban szerepelnek.

Az adatok azt mutatják, hogy az intézményi bizalom átlagai és a feltételezett perek kimeneteléről alkotott vélemények közti összefüggés magas szinten szignifikáns. Egyértelmű, hogy akik kevésbé bíznak ezekben az intézményekben, azok kisebb esélyt látnak arra, hogy megnyerjék valamelyik elképzelt pert. Ez az összefüggés legkevésbé a szomszéddal való pereskedés terén áll fenn, ahol a kormánnyal vagy a parlamenttel kapcsolatos bizalom éppenséggel nem is mutat érdemi különbséget.

Ugyanakkor jelentős, több esetben az ötfokú skálán mért bizalmi indexet tekintve az 1 fokot közelítő vagy akár meg is haladó különbség is adódik egyes elképzelt peres esetekben egyes intézményeknél azok között, akik inkább a per elvesztésére, vagy akik inkább a per megnyerésére látnak esélyt. Az adóhivatallal kapcsolatos perben a győzelemre esélyt látók között az adóhivatal bizalmi indexének átlaga 3,61 – a per elbukását valószínűsítők között pedig 2,76: a különbség 0,85. A rendőrséggel kapcsolatos per pozitív kimeneteléhez kapcsolódó, a rendőrségre vonatkozó bizalmi átlag 3,97 – miközben a per negatív kimeneteléhez tartozó bizalmi átlag 3,06. A különbség itt az ötfokú skálán 0,91. Kiugró a bizalmi átlagok különbsége a „nyertesek és a vesztesek” között

¹² A válaszolóknak ötfokú skálán kellett megítélni, hogy ezekben az intézményekben mennyire bíznak meg; a kérdések pontos szövegét ld. a Mellékletben.

a politikussal való pereskedésben. Ha a kormányról van szó, akkor a különbség 1,14 (3,75–2,61), ha a parlamentről van szó, akkor a különbség 1,16 (3,77–2,61). A jogrendszerben való bizalom átlaga kb. 0,80–0,85 fokkal alacsonyabb azok között, akik úgy érzik, hogy elveszítenék a különböző pereket, szemben azokkal, akik azt hiszik, hogy megnyernék azokat.

3. táblázat: Az intézményi bizalom átlagai és annak esélye, hogy valaki pert nyer különféle ellenfelekkel szemben

Perek és esélyek*	Bizalom mértéke az intézményekben**							
	bíróság	kormány	rendőrség	parlament	EU parlament	adó-hivatal	jog-rendszer	alkotmány-bíróság
Adóhivatal								
- veszít	3,08	2,65	3,13	2,65	2,92	2,76	3,00	3,16
- nyer	3,90	3,49	3,91	3,36	3,60	3,61	3,80	3,88
Rendőrség								
- veszít	3,06	2,66	3,06	2,64	2,87	2,75	2,96	3,14
- nyer	3,84	3,44	3,97	3,40	3,61	3,59	3,78	3,90
Munk. ig.								
- veszít	2,92	2,58	2,93	2,58	2,73	2,61	2,83	2,98
- nyer	3,70	3,07	3,82	3,05	3,39	3,40	3,68	3,73
Bank								
- veszít	3,00	2,56	3,02	2,57	2,80	2,69	2,95	3,09
- nyer	3,85	3,32	3,92	3,27	3,60	3,59	3,79	3,81
Politikus								
- veszít	3,05	2,61	3,07	2,61	2,84	2,72	2,99	3,13
- nyer	3,94	3,75	4,04	3,77	3,81	3,80	3,79	4,00
Vállalkozó								
- veszít	3,03	2,57	3,07	2,58	2,83	2,68	2,97	3,11
- nyer	3,85	3,60	3,92	3,56	3,71	3,63	3,75	3,87
Szomszéd								
- veszít	2,97	2,76	2,99	2,91	2,98	2,87	3,01	3,10
- nyer	3,53	2,93	3,52	2,91	3,22	3,20	3,43	3,53
p<	0,001	Ns.	0,001	Ns.	0,01	0,001	0,001	0,001

* A táblázatban a szélsőértékek szerepelnek (pert nyer vagy veszít), kimarad a középső (vagy igen, vagy nem) lehetőség, ahol az átlagok a szélsőértékek közé esnek. A közölt átlagok közti különbségek $p < 0,001$ szinten szignifikánsak; kivételt képez a szomszédal való per, ahol az egyes intézmények esetében külön feltüntetjük a szignifikancia szinteket.

** Az intézményi bizalmat a kutatás 5 fokon mérte, a magasabb átlagérték nagyobb mértékű bizalmat jelez.

3. Következtetések

1. Az adatok elemzésnek egyik fontos eredménye, hogy statisztikailag igazolható az a megállapítás, hogy erős összefüggés áll fenn a társadalmi helyzet – végzettségi és jövedelmi szint – és a perlési esélyek megítélése között. Az látszik az adatokból, hogy az ún. ‘hátrányos helyzet’, az alacsony társadalmi

státusz, olyan társadalmi deprimációhoz vezet, amely együtt jár a kimutatható ‘perlési pesszimizmussal’. Azaz minél nehezebb egy polgár helyzete, annál inkább kedvezőtlenül ítéli meg az elvileg semleges jogrendszeren belüli igényérvényesítés esélyeit. Ennek valószínűsíthető következménye, hogy azok, akik hátrányos anyagi vagy társadalmi értelemben perifériális helyzetben vannak és ezért feltehetően több olyan határhelyzetbe kerülnek – büntetőjogi, közigazgatási jogi vagy szociális jogi –, melyekben magas szintű jogvédelemre lenne szükségük, motiváció hiányában el sem jutnak olyan intézményekhez, melyek segíthetnének ennek elérésében. A bíróságok és egyéb fórumok (pl. közigazgatási fellebbviteli lehetőségek) segítségének hiánya vagy esetenként hanyagsága, netán előítéletessége pedig tovább növeli kiszolgáltatottságukat.

2. Összegezve a különféle, rétegződéshez kapcsolódó magyarázó változók elemzését úgy látjuk, hogy két nagy és meghatározó mintázat figyelhető meg a lakosság körében a perlési esélyek megítélésében. A Budapesten élő és magasabb társadalmi státuszú emberek – akik feltehetően jobban bíznak az intézményekben is – egy bírósági perben (sokkal) kedvezőbben ítélik meg a helyzetüket, mint azok, akik vidéken laknak és jövedelmük és iskolázottságuk alacsonyabb. Úgy is fogalmazhatunk, hogy van egy olyan szegmense a magyar társadalomnak, melyben a gondolkodásmód, a véleményalkotás a feltételezhető és elvárható jogosultság-tudaton alapuló, ‘nyugati felfogású’ mintázathoz közelít,¹³ miközben a másik – feltételezhetően többszörösen nagyobb – társadalmi csoport bírósági jogérvényesítéséről vallott nézetei ettől jelentősen eltérőek, minőségileg is más, mondhatni ‘keleti felfogású’ mintázatba rendeződnek.¹⁴ A kétféle mintázat eltérő mértékű jelenlétére a kutatásunkban használt adatbázisban (a kérdezettek mintájában) persze csak áttételes adatok utalnak. Nevezetesen, hogy egy jól kiválasztott, ‘sztenderd’ magyar válaszadói mintában a magas képzettségű, magas keresetű, jó státuszú válaszolók aránya alacsonyabb, mint egy hasonlóan jól kiválasztott ‘sztenderd’ nyugati mintában, ahol a középosztály, a

¹³ A jogi attitűdök ‘nyugati’ mintázatáról lásd részletesen: James L. GIBSON – Gregory A. CALDEIRA: *The Legal Cultures of Europe. Law and Society Review*, Vol. 30, No. 1., 1996. kül. 63–71. Fontos kiemelni, hogy e cikk az EU 13-ak jogi attitűdjeit elemezve három csoportot is bemutat, és ezek közül az egyik – melyben a lakosok általánosságban támogatják a jogállamot, elismerik a jog semlegességét és értéklik a szabadságot – az, melyik talán a legközelebb áll az ideáltípus ‘nyugati’ jogi attitűdhez.

¹⁴ A Gibson-Caldeira tanulmányban (lásd uo.) elkülönítve közlik a volt Kelet-Németország lakosságának jogi attitűdjeinek elemzését, melyek alapján képet alkothatunk a poszt-szocialista korszak jogi attitűdjeiről általában is. A hipotézisünk az, hogy a rendszerváltó Magyarország lakosságának jogi attitűdjei is hasonló mintázatba rendeződnek, és fentebb bemutatott, deprimációval szoros kapcsolatban álló perlési pesszimizmus részben erre vezethető vissza.

felsőközéposztály aránya nyilván magasabb. Túl a statisztikán, ennek az eltérő mintázatnak a kialakulásában véleményünk szerint társadalom-történeti okok is szerepet játszanak, és – a hipotézis szintjén – ezeket is át szeretnék röviden tekinteni. Ezeket vitaindítónak is szánjuk, mivel úgy gondoljuk, hogy a fentiek adatok a perlési esélyekről egy nagyobb összefüggés-rendszerben – a közhatalom és az egyén viszonya a 20. századi Magyarországon – is értelmezhetőek.

3. Ha úgy véljük, hogy optimális esetben – amikor a jogrendszer ideálisan, mindenféle torzítás nélkül működik – feltételezhető, hogy ha valakinek igaza van, akkor megnyerhet egy pert, akkor az 1. ábra adatai igencsak elsomorító képet mutatnak. Egyetlen esettípus kivételével, pereskedés a szomszédokkal, az átlag magyar állampolgár borúsan ítéli meg a bírósági eljárások vélhető kimenetelét, és inkább azon az állásponton van, hogy ügyis veszíteni fog. Noha nem állnak nyugat-európai adatok a rendelkezésünkre, véleményünk szerint ezeknek az alacsony átlagoknak és a belőlük kirajzolódó ‘perlési pesszimizmusnak’ az egyik fő oka a magyar jogi attitűdök – és így a hazai jogi kultúra – egyik politikai- és társadalmi rendszerfüggetlen¹⁵ jellemzőjében keresendő. De szélesebb – társadalomlélektani – értelemben utalhatunk még azokra a kutatásokra is, amelyek a magyarok általános pesszimizmusáról, elégedetlenségéről számolnak be, és így egy általánosságban pesszimista kultúra képét vázolják fel.¹⁶

Ez az előbbieken említett rendszerfüggetlen jellemző az úgynevezett „jogosultság-kultúra” hiánya, melyet Sajó András mutatott be részletesen a Kádár-korszak jogi attitűdjeit elemezve. Sajó a „kádári” joggal kapcsolatos attitűdök empirikus vizsgálatát értékelve jut arra a következtetésre, hogy a szocialista valóságban a jogokra történő hivatkozás nem bevett érdekérvényesítési stratégia egy jogvitában, hanem a bírósági út sokkal inkább az állami szerv döntőbíróként való megidézésének az eszköze a vitában álló felek között, ha egyáltalán perre kerül sor. A leggyakrabban az állampolgárok, amennyiben egy jogi problémájuk van, alázatosan és kegyet remélve kívánják a felsőbbtség – általában egy állami vagy közigazgatási szerv – jóindulatát elnyerni, és ezért erős szervilizmussal közelítenek a különféle eljárásokhoz, nem pedig jogaikra támaszkodva próbál-

¹⁵ A népi írók szociográfiáikban, pl. Féja Géza a *Viharsarok* című művében, már a két világháború közötti korszak vonatkozásában is részletesen ír arról, hogy mennyire reménytelennek látják a legkiszolgáltatottabb zsellérek és mezőgazdasági munkások a bírói érdekérvényesítés lehetőségeit. Ld. részletesen: FEKETE Balázs: A modern jog határain túl. A népi szociográfiák jogképéről. In: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modellt áll.* Budapest, Szent István Társulat, 2011. 75–102., kül. 94–97.

¹⁶ Ld. pl. MOLNÁR György – KAPITÁNY Zsuzsa: Miért elégedetlenek annyira a magyarok az életükkel? *Közgazdasági Szemle*, 2014/6. 637–671.

ják igényeiket érvényesíteni.¹⁷ A jogérvényesítéssel kapcsolatos alacsony szintű bizakodás véleményünk szerint ennek az attitűdnek a tovább élését jelzi, mely a bíróságban nem a pártatlan igazság- és jogszolgáltató fórumot látja, hanem az érdekérvényesítés egy olyan ingoványos és kiszámíthatatlan területét (a sok közül), melyet különféle homályos – személyi és érdek – viszonyok dominálnak. Ezt a következtetést erősítik az intézményi bizalom alacsony szintje és a ‘perlési pesszimizmus’ között kimutatott statisztikai összefüggés is (3. táblázat).

4. Továbbá, az előbbieket egy másik, leginkább történészek által exponált problémakörhöz is elvezetnek bennünket. A „perlési pesszimizmus” szerintünk az állammal, és az állami szervekkel szembeni általános és – talán itt lehet ezt a kifejezést használni – történelmi bizalmatlanságból is fakad. Többek között Péter László mutatott rá meggyőzően arra, hogy a közép- vagy kelet-európai régióban – és ez különösen igaz Magyarországra is – az állam nagyon gyakran egy elnyomó, autoriter politikai rendszer szolgálatában működik a 19. századtól kezdve.¹⁸ Azaz, nem a közhatalom gyakorlásának legitim és kiszámítható kerete (vö. a jogállamiság gondolatával)¹⁹, hanem egy, valamilyen szempontból defektusos és ezért nem a többség konszenzusán nyugvó politikai berendezkedés eszköze. Gondoljuk végig ebből a szempontból az elmúlt kétszáz év történelmét: 1849-ig először jogi eszközökkel, majd fegyveresen vívnak szabadságharcot a Habsburgok ellen; 1867-et követően konszolidálódik a helyzet, de nagyon erős az érzelmi oppozíció²⁰, és a politika fokozatosan szűk érdekcsoportok játékterévé válik, így fokozatosan veszít legitimitásából széles társadalmi csoportokban (pl. cselédség, mezei munkásság, ipari munkásság); 1920 után egy autoriter, fél-demokratikus berendezkedés alakul ki, mely csoportszintű jogfosztásokat valósít meg; 1949 és ’89 között pedig egy kemény, majd puhább, de mégis totalitárius politikai berendezkedés van uralmon. Szerintünk e történelmi „örökség” biztosan hatással van arra, hogy az állampolgárok általában borúsán ítélik meg az állami bíróságok előtt zajló jogvitáik végkimenetelét. Különösen árulkodó ebből a szempontból a politikussal szembeni per esélyének értékelése, melynél a hét esetkörből legkevésbé bíznak a per megnyerésében a válaszolók, így is

¹⁷ Részletesen ld. SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*. Budapest, KJK, 1986. 273–312.

¹⁸ Vö. PÉTER László: *Autokrácia Kelet-Európában*. In: PÉTER László: *Az Elbától keletre*. Budapest, Osiris, 1998. 37–59.

¹⁹ Részletesen: PÉTERI Zoltán: *Jogállamiság és alkotmány: eszmetörténeti kérdések. Állam- és Jogtudomány*, 1994/3-4. 213–268.

²⁰ Vö. BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. 1945-1949*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 571–619.

érezkeltette a politikai szféra elszakadását a társadalmi lét többi területétől. Tovább erősíti ezt a következtetést, hogy a perben tanúsítandó magatartások vizsgálatánál – szerényebb viselkedés vs. határozott pervitel – a politikusokkal kapcsolatos pereknél találtunk olyan szignifikáns összefüggést, mely szerint az alázatos fellépés vezethet leginkább sikerre. Amennyiben ezt a kérdést a kormánnyal és a parlamenttel szembeni bizalommal is összekapcsoltuk, az adatok még árulkodóbb képet mutattak.

Melléklet

A felhasznált kérdések szövege

Képzelve el, hogy perbe keveredik és Önnek van igaza. Milyen az esélye annak, hogy megnyeri a pert az adóhivatal ellen? Kérem, iskolai osztályzatokkal válaszoljon!

És milyen esélye van ...

	biztosan nem nyeri meg a pert	valószínűleg nem nyeri meg	ugyanannyi- ra valószínű, hogy nyer, mint az, hogy veszít	valószínűleg megnyeri	biztosan megnyeri a pert	N	V
AZ ADÓHIVATAL ELLEN?	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
a rendőrség ellen?	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
(ha dolgozna) munkahelyi igazgatója ellen?	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
egy bank (például az OTP) ellen?	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
egy politikus ellen?	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
egy gazdag vállalkozó ellen?	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
a szomszédja ellen	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Ön mennyire elégedett (általában) az életével? Kérem, iskolai osztályzatok segítségével válaszoljon: 1-est adjon, ha egyáltalán nem elégedett és 5-öst, ha teljes mértékben elégedett!

- egyáltalán nem elégedett
 inkább nem elégedett N
 elégedett is, meg nem is V
 inkább elégedett
 teljes mértékben elégedett

Mennyire gondolja úgy, hogy az emberekben általában meg lehet bízni? Kérem, ismét használja az osztályzatokat: 1-est adjon, ha egyáltalán nem gondolja úgy, hogy az emberekben általában meg lehet bízni, és 5-öst adjon, ha teljes mértékben így gondolja!

☐ 1-egyáltalán nem	
☐ 2	☐ N
☐ 3	☐ V
☐ 4	
☐ 5-teljes mértékben	

Mennyire ért egyet a következő állításokkal? Kérem, ismét iskolai osztályzatok segítségével válaszoljon: 1-est adjon, ha egyáltalán nem ért egyet, és 5-öst, ha teljes mértékben egyetért!

Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok.

Ha valakinek hivatalos ügye van, amiben úgy tudja, hogy a törvény szerint igaza van. Mi Ön szerint a hasznosabb? Ha a hivatalban:

☐ szerényen viselkedik, és nehéz helyzetére hivatkozik, vagy	
☐ ha határozottan lép fel és figyelmezteti a hivatalnokot, hogy mi van a törvényben?	
☐ egyéb, éspedig:	

N

V

Előfordult már Önnel, hogy beleolvasott törvény, jogszabály szövegébe?

☐ igen	☐ N
☐ nem	☐ V

Kért-e már jogi tanácsot, segítséget ügyvédtől, közjegyzőtől?

☐ igen	☐ N
☐ nem	☐ V

HA NEM VAGYUNK ÚRIEMBEREK, AZZAL SINCS BAJ...

*Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához**

H. SZILÁGYI István – JANKÓ-BADÓ Andrea

1. Bevezetés

Kutatásunk kapcsolódik általában a jogászi professzió, és azon belül is az ügyvédség társadalmi helyzete, szerepe, belső szervezete és szerkezete társadalomtudományi vizsgálatának hagyományához, amely egyaránt támaszkodik a jogtörténet, a jogszociológia, illetve az általános társadalomtörténet és a szociológia terén született eredményekre.

A jogszociológia nemzetközi irodalmában az 1990-es évektől tapasztalható a téma iránti érdeklődés megélnkülése.¹ E kutatási hullám számunkra érdekes hozadéka röviden abban összegezhető, hogy elméleti szinten világossá vált: a hivatások és a professzionalizálódás társadalmi menetének Durkheim és Weber által kidolgozott klasszikus szociológiai modellje nem bír kielégítő magyarázó erővel az egyes jogászi hivatáscsoportok nemzetenként változó társadalmi és kulturális kontextusának figyelmen kívül hagyásával. Így felszínre került az a lényeges különbség, ami a *common law* jogcsalád országai – különösen az Egyesült Államok – és a kontinentális Európa, a római-germán jogcsalád

* A tanulmány korábbi verziója megjelent: H. SZILÁGYI István – BADÓ Andrea: Ha nem, vagyunk úriemberek, azzal sincs baj... Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához. *MTA Law Working Papers* 2017/4.

¹ A '90-es évek terméséből lásd pl. Konrad H. JARAUSH: *The Unfree Professions. German Lawyers, Teachers and Engineers, 1900–1950*. Oxford, Oxford University Press, 1990.; Michael BURRAGE – Rolf TORSTENDAHL (szerk.): *Professions in Theory and History: Rethinking the Study of the Professions*. London, Sage, 1990.; John MORISON – Philip LEITH – Milton KEYNES: *The Barrister's World and the Nature of Law*. Philadelphia, Open University Press, 1991.; Robert A. KATZMANN: *The Law Firm and the Public Good*. Washington, The Brookings Institution, 1995.; Richard L. ABEL (szerk.): *Lawyers. A Critical Reader*. New York, The New Press, 1997.

jogrendszereiben az ügyvédi hivatás formálódásának alapvető tényezői között mutatkozik. Míg az előbbiben a jogi tudás monopolizációja, a hivatási csoport ethosza és önszabályozó képessége, valamint a jogi szolgáltatások piacának változásaihoz való alkalmazkodás kényszerei látszanak a legfontosabb tényezőknek az ügyvédség – amely a *common law* rendszerekben sokkal nagyobb jelentőségű csoportja a jogász hivatás egészének, mint a római-germán jogcsalád országában – alakulásában; addig az utóbbiban az egyetemi képzés, a hivatás közszolgálatként való felfogása, a politikai szerepvállalás és az állami szabályozás dominálja a hivatásrend formálódását.² Másfelől az empirikus kutatások rávilágítottak arra az új tendenciára, amellyel a nemzeti sajátosságokra tekintet nélkül, világszerte szembe kell nézniük az ügyvédeknek (és szinte minden más hivatás gyakorlóinak is), vagyis a szakmai tudásnak a laikusok szemében való fokozatos leértékelődésével, ami összefügg tudásmonopólium csökkenésével, a tudás – az információs technika fejlődésének tulajdonított – állítólagos demokratizálódásával.

Érdekes módon a hazai kutatásokban jobban kitapintható a jogtörténeti, jogszociológiai és az általános szociológiai vizsgálódások különállása.³ A jogtörténeti vizsgálódások⁴ a hazai ügyvédség formálódásának kezdeti – az 1830-as évektől az 1930-as évek közepéig tartó – szakaszára vonatkozó megállapításai közül a jelen vizsgálódásaink szempontjából a következőket érdemes kiemelni. Bár a hivatásrend függetlenségének kivívását célzó erőfeszítések „alulról”, az ügyvédek oldaláról indultak, és a kiegyezést követően az autonómia viszonylag széles körét sikerült megszerezniük, mégis alapvetően az állami szabályozás függvénye maradt a hivatási önrendelkezés körének megállapítása. A jogász professzió egészén belül az ügyvédség volt a leginkább aktív és elkötelezett támogatója a liberalizmus és jogállam politikai eszméinek végig a XIX. század folyamán. Valószínűleg azonban éppen a liberalizmus kiegyezést követő defenzióba kerülése is magyarázza az ügyvédség politikai érdekérvényesítő képességének jelentős csökkenését a századfordulóhoz kö-

² Az összehasonlító kutatások jó összefoglalásaként ld. W. Wesley PUE – David SUGARMAN (szerk.): *Lawyers and Vampires. Cultural Histories of Legal Professions*. Oxford–Portland, Hart Publishing, 2003.

³ A kereszthivatkozások áttekintése azt mutatja, hogy a jogászok talán hajlamosabbak a szociológusokkal együttműködni, mint fordítva.

⁴ Ld. STIPTA István: *Jogász hivatás és jogászképzés története*. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jog- és államtudományi alaptan*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1992. 168–181.; P. SZABÓ Béla: *Jogászság és jogászképzés*. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jog- és államtudományi alaptan*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2012. 35–62.; NAVRATIL Szonja: *A jogász hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014.

zeledve. Az 1920-as években az ügyvédi hivatás válságba került, részben az önkormányzatiság gyengesége és szűk hatóköre miatt, részben a jogászképzés tömegessé válásának következtében jelentkező „túlnépesedés” miatt, részben pedig a gazdasági válság ezzel párhuzamosan jelentkező hatása miatt, ami az ügyvédi egzisztencia meggyengüléséhez, a belső társadalmi fragmentáció felgyorsulásához vezetett. E válság világgossá tette a hivatásrend kohéziójának gyengeségét, belső megosztottságát. Mindennek aztán az állami beavatkozás vetett véget az 1930-as évek második felében, amely teljesen felszámolta a hivatási autonómiát, korlátozta az ügyvédek számát, és bevezette a faji kvótát. Az ügyvédek hivatásuk szabadságát csak fél évszázaddal később, a rendszerváltást követően szereztek vissza.⁵

A hazai jogszociológiai a szocializmus korszakában sem fordított különös figyelmet a jogász hivatás vizsgálatára,⁶ és a rendszerváltást követően is elsősorban a bírósági rendszer és a bírói kar kutatása került az érdeklődés középpontjába,⁷ így az ügyvédekre vonatkozóan csak egyetlen, nem reprezentatív, *pilot* típusú empirikus kutatást végeztek a '90-es években.⁸ A vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a '90-es évek közepén a kliensek – a megkérdezett Csongrád megyei gazdasági vezetők – általában elégedettek voltak az ügyvédek által nyújtott szolgáltatásokkal, noha az ideálisan megfogalmazott elvárások – magas szintű szakmai ismeretek, megbízhatóság, határozottság, gyors reagáló készség, pontosság – vonatkozásában nyilvánvalóan elmaradt az

⁵ Vö. Az ügyvédekről szóló 1998. évi XI. törvény, különösen a 3. § (1) bekezdés, valamint a 13. § (1) és (3) bekezdések.

⁶ Az ezredfordulót követően a jogász hivatásra vonatkozó külföldi empirikus és elméleti kutatások áttekintésére és elemzésére ld. POKOL Béla: *Jogszociológiai vizsgálódások*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2003.; NAGY Zsolt: *Metszetek a jogásztársadalomról*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2012.

⁷ Ld. BADÓ Attila (szerk.): *A bírói függetlenség, a tisztességes eljárás és a politika: összehasonlító jogi tanulmányok*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2011.; BADÓ Attila – BÓKA János: *Európa kapujában: reform, igazság, szolgáltatás*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002.; BENCZE Mátyás – ZSIROS Zsolt: A bűnösség vélelme – a „Buktai-ügy” tanulságai. In: SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike*. Loss Sándor Emlékkönyv. Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2005. 151–165.; BENCZE Mátyás – BADÓ Attila: Reforming the Hungarian Lay Justice System. In: CSERNE Péter et al. (szerk.): *Theatrum Legale Mundi: symbola Cs. Varga oblata*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 1–13.; BENCZE Mátyás – BADÓ Attila: Területi eltérések a büntetéskiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között. In: FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 125–147.; FLECK Zoltán (szerk.): *Bíróságok mérlegén II: A szervezettől a jogértelmezési gyakorlatig*. Budapest, Pallas Kiadó, 2008.

⁸ Ld. TÖRÖK Helga – BADÓ Attila: Ügyvédkép a Csongrád megyei gazdasági vezetők körében. *Bírák Lapja*, 7, 1997. 104–111.

ügyvédek valós teljesítményének értékelése. Ugyanakkor az interjúalanyok már érzékelték az ügyvédi társadalom erősödő belső differenciálódását, a sikeresnek számító ügyvédek túlterheltségét – s ebből fakadóan az állandó időhiányt és a határidők tartása körüli zavarokat –, valamint a szakmai ethosz lazaságát az üzleti titkok megtartása és az ügyfelekkel való kulturált kapcsolattartás terén.

A témánkhoz kapcsolódik a hazai jogszociológiai kutatások egy másik vonulata, a jogtudat-kutatások,⁹ illetve azon belül a joghallgatók jogtudatának és joggal kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata.¹⁰ A fentiekben már utaltunk rá, hogy az ügyvédség hivatásrendjének alakulása szempontjából milyen fontos szerepet játszik az egyetemi képzés a római-germán jogcsaládban, ami természetesen igaz a magyar viszonyokra is. E kutatások eredményei közül témánk szempontjából érdemes kiemelnünk a joghallgatók politikai beállítottságára vonatkozó megállapításokat, hiszen – mint azt a jogtörténeti vizsgálódások áttekintése kapcsán már említettük – a magyar ügyvédség hagyományosan a legelkötelezettebb támogatója volt a liberális jogállam politikai eszméjének és programjának, s ezt még a rendszerváltást közvetlenül követő periódusban is regisztrálták a szociológiai kutatások.¹¹

Ha a politikai attitűdök mérésére szokásosan alkalmazott jobb oldali – bal oldali, és a konzervatív – liberális aspektus mentén vizsgáljuk az eredményeket, akkor az a kép rajzolódik ki, hogy a '90-es évektől napjainkig tartó periódusban a joghallgatók politikai beállítottsága egyre inkább a jobb oldali konzervatív attitűd térnyerése irányába mozog – párhuzamosan a magyar társadalom egészének hasonló tendenciájával –, dacára annak, hogy maga a jogi oktatás kimutathatóan a jogállamiság iránti elköteleződés és a liberális értékrend erősítése irányába hat.¹²

⁹ Az elmúlt évtizedek hazai jogtudat-kutatásainak áttekintésére ld. GAJDUSCHEK György: Empirikus jogtudat-kutatások Magyarországon 1990 után. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 55–80.; H. SZILÁGYI István: A jogtudat-kutatások elméleti kérdései. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/1. 15–36.

¹⁰ A témában a legfontosabb kutatások: VISEGRÁDY Antal – SCHATD Mária: Egyetemi hallgatók jogtudata, jogismerete. *Jogelméleti Szemle*, 2000/1.; KELEMEN László: *Joghallgatók a jogról. Szociálpszichológiai kutatás*. Budapest, Sprinter Kiadói Csoport, 2009.; KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról. II. Szociálpszichológiai kutatás*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2013.; FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – USZKIEWICZ Erik – NAVRATIL Szonja: *Technika vagy érték a jogállam?* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012.

¹¹ Vö. CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal: Jogtudat és előítélet Magyarországon. *Világosság*, 1990/8–9. 678–683.

¹² Noha a jogállamiság és a liberális értékek iránti elkötelezettség növelésének mértékével az elemzők egy része nem elégedett, vö. FLECK–KRÉMER–USZKIEWICZ–NAVRATIL (2012) i. m., azonban például a halálbüntetés elutasítása kapcsán – amit a liberális beállítottság egyik indikátorának szokás tekinteni – kutatások egyértelműen regisztrálták, hogy az első évesekhez

Szólnunk kell még azokról a szociológiai vizsgálatokról, amelyek homlokterében szintén a joghallgatók – illetve a jogászképzés – állnak, s amelyek mintegy hidat vernek a hazai jogszociológiai és általános szociológiai kutatások között. E vizsgálatok a magyar társadalom rétegződése és mobilitása szociológiai kutatásának részeként és ennek szemléleti távlatából foglalkoznak a jogi oktatás kutatásával, s az utóbbi években nagy lendületet vettek a diplomás pályakövető-rendszer (DPR) országos szintű kiépítésével.¹³ A kutatási eredményekből most két megállapítást érdemes kiemelnünk. Az egyik a joghallgatók családi hátterére vonatkozik: „a joghallgatók a »középosztályból« jönnek, még ha nehéz is a középosztályt vagy a középosztályokat definiálni. És hová tartanak? A középosztálynak egy magas presztízsű csoportjába, pontosabban eltérő, de általában magas presztízsű csoportjaiba” – fogalmaz Fónai Mihály.¹⁴ A másik érdekes eredmény a jogász hivatások presztízsének vizsgálatához kapcsolódik: míg a joghallgatók általában a bírói hivatást értékeli a legmagasabbra, amit másodikként követ az ügyvédekés – majd folytatódik a rangsor az ügyészséggel és a közigazgatással –, addig a végzet friss diplomások zöme a közigazgatásban helyezkedik el, második legnépesebb csoportjuk pedig az ügyvédi irodákban talál állást.¹⁵ Az ügyvédi hivatás tehát a vágyott presztízs és a valóságos lehetőségek tekintetében is bizonyosan egyike azoknak a magas presztízsű csoportoknak, amely felé a joghallgatók tartanak.

Ezzel elérkeztünk ahhoz a szociológiai kutatási projekthez, amelyhez a jelen vizsgálódásaink a legszorosabban kapcsolódnak. Az Utasi Ágnes által vezetett kutatócsoport vizsgálatai a magyar társadalom rétegződésének, a középosztály, illetve az értelmiség társadalmi mobilitásának szociológiai kutatásához illeszkedve az ügyvédség professzionális csoportjának átfogó elemzését tűzték célul. A kutatási projekt két reprezentatív mintára végzett adatfelvétellel épített: 1998-ban egy megyék és nemek szerint súlyozott mintát (N=1293) postai úton küldött önkitöltős kérdőívekkel kérdeztek,¹⁶ másfél évtizeddel később, 2015-ben pedig a korábbi kérdőívet felhasználva egy megyék szerint súlyozott mintától (N=1076) on-line beérkezett adatokat vetették össze a korábbi adatokkal. A longitudinális

képezt jelentősen nagyobb arányban utasították el a halálbüntetést az ötödéves joghallgatók 2012-ben. Ld. KELEMEN–HOLLÁN (2013) i. m. 99.

¹³ E kutatási irány eredményeinek legfrissebb összefoglalására ld. FÓNAI Mihály: *Joghallgatók. Honnan jönnek és hová tartanak?* Debrecen, DE ÁJK – DELA Könyvkiadó Kft., 2014.

¹⁴ Uo. 123.

¹⁵ A 2010-es adatok szerint a végzett joghallgatók mintegy 45%-a talált állást a közigazgatásban, míg közel egy negyedük (23,3%) az ügyvédi irodákban. Vö. FÓNAI (2014) i. m. 120.

¹⁶ A kutatás első szakasza eredményeinek bemutatásáról ld. UTASI Ágnes (szerk.): *Az ügyvédek hivatásrendje*. Budapest, Új Mandátum, 1999.

összehasonlító elemzések révén átfogó és pontos képet nyertek a magyar ügyvédség demográfiai jellemzőinek, társadalmi státuszának, kapcsolati tőkéjének, politikai orientációjának és a jogász hivatások közötti munkamegosztási pozíciójának változásairól.¹⁷ A kutatás szempontunkból fontosabb eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A vizsgált időszakban a nők aránya 38,9%-ról 45,6%-ra növekedett az ügyvédek között. Az ügyvédnők körében az egyedülállók vagy elváltak aránya háromszorosa a férfiakénak. Jelen van és '98-hoz képest még erősödött is az iskolázottságon alapuló párkapcsolati homofília, vagyis hogy az ügyvédek hasonló társadalmi helyzetű és foglalkozású párt választanak.¹⁸ Erősödött a középosztályi családi háttér: háromnegyedről négyötödre nőtt a középosztálybeli szülők aránya, ami jelzi, hogy az alsóbb osztályok gyermekeinek csökkent az esélye a hivatásba való belépésre. A hivatás gyakorlóit a városokba koncentrálnak, aminek következtében ma az ügyvédek háromnegyede a fővárosban vagy nagyvárosban él.¹⁹

Az ügyvédség belső rétegzettségét klaszter elemzés segítségével tárták fel. Három faktorra – idegen-nyelvi praxis, lokálisan vagy országosan befolyásos kapcsolatok átlaga, elit-sportok üzése – tekintettel három klaszter látszott elkülöníthetőnek a két mintában: az (1) elit-felső, a (2) közép és az (3) alsó-közép rétegei. Az elit-felső aránya 39%-ról 28%-ra csökkent a vizsgált periódusban, míg az alsó-közép aránya hasonló maradt, ami tehát arra mutat, hogy a (2) közép aránya növekedett. Ugyanakkor a klaszterek közötti jövedelmi különbségek is átstrukturálódtak: míg '98-ban az (1) elit-felső és a (2) közép között nem volt lényeges különbség, addig 2015-ben az (1) elit-felső jövedelme kiugróan magas a (2) közép és a (3) alsó-közép klaszterhez képest, míg az azok közötti különbség mérséklődött. A (2) közép arányának növekedése, valamint a (2) közép jövedelmének a (3) alsó-középhez való közeledése egy „lefelé nivellálódási” tendenciára enged következtetni.²⁰

Az ügyvédek kapcsolati tőkéjének alakulását vizsgálva a kutatók megállapították, hogy az ügyvédek többségének nincs nagyobb kiterjedésű, megkülönböztetett baráti kapcsolatrendszer, és ebben nincs változás a két kutatás időpontja között. A baráti kör tagjai is azonos társadalmi helyzetűek, ritka a

¹⁷ UTASI Ágnes (szerk.): *Ügyvédek a gyorsuló időben (1998–2015)*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2016.

¹⁸ CSIZMADIA Zoltán: Az ügyvédek kapcsolati tőkéje. In: UTASI (2016) i. m. 123–152.

¹⁹ Vö. UTASI Ágnes: Változás és állandóság az ügyvédek életében (1998–2015). In: UTASI (2016) i. m. 11–122.

²⁰ Ld. uo.

„lefelé barátkozás”. Az ügyvédek társasági kapcsolatrendszere heterogénebbé vált, a társasági eseményeken gyakrabban jelennek meg más foglalkozású személyek, és a társasági életük intenzívebbé és összetettebbé vált.²¹ Az elmúlt másfél évtizedben jelentősen növekedett az ügyvédek civil szervezetekben való részvétele: 2015-ben háromnegyedük volt aktív, a származási státusz-hierarchia mentén U alakú görbét rajzolva – a legmagasabb és a legalacsonyabb státuszú családokban szocializálódottak aktivitása kiugróan magas.²² Az ügyvédek társadalmi kapcsolatainak iránya és erőforrásértéke sokoldalú és kimondottan magas maradt 2015-ben is, bár majdnem minden befolyásos pozícióban (helyi, vagy országos potentáttal való kapcsolat) kissé csökkent az ismerősökkel rendelkező ügyvédek száma, de még így is 40–50% rendelkezik ilyen kapcsolattal. A kapcsolatrendszerek kiterjedtsége, összetettsége és irány alapú heterogenitása azonban csökkent. 2015-ben az egyszerű kapcsolattal bírók aránya 35%-ra növekedett, a magas összetettségű kapcsolattal rendelkezők 25%-ra csökkent.²³

A kutatók vizsgálták az ügyvédek társadalmi szerepvállalását és politikai beállítottságát is.²⁴ Az eredmények azt mutatták, hogy a rendszeres, társadalmi szolidaritás elvén alapuló *pro bono* szolgáltatások nyújtására – ami a hivatás közszolgálatként való felfogásából adódna – ritkán vállalkoznak, amit azonban némileg ellensúlyoz a – fentebb már említett – civil szervezetekben való fokozottabb aktivitásuk. A baráti, rokoni körben nyújtott szolgáltatások gyakoriak, de ezek a társadalmi tőkekonverzió elemei is egyúttal a kapcsolatok homofíliája miatt is.²⁵ Kiemelkedő körökben a hivatáshoz fűződő identitás, ami korporativizmus felé irányuló attitűdöt jelezhet. Az ügyvédek a 2015-ös minta elemzése során a politikai orientáció alapján három csoportba lehetett sorolni: (1) jobboldali-konzervatív-tradicionális 22%, (2) centrista-inter/intranacionális 25,7%, (3) baloldali-liberális-nemtradicionális 45,4%, a politikai aktivitás azon-

²¹ Ld. CSIZMADIA (2016) i. m.

²² Vö. UTASI (2016) i. m.

²³ Ld. CSIZMADIA (2016) i. m.

²⁴ CSÁSZÁR Balázs: Közösségi részvétel, közéleti részvétel, politikai orientáció. In: UTASI (2016) i. m. 153–186.

²⁵ „Az életfeltételek tekintetében egyre inkább polarizálódó és társas kapcsolatok tekintetében egyre inkább atomizálódó társadalomban a kedvezőbb helyzetben lévők szolidaritási kapcsolatai úgy tűnik legfőképpen a hozzájuk hasonlók körére terjed ki, a kollektív érdekérvényesítést leginkább igénylő csoportok problémáihoz csupán a hivatáshoz tartozó szerepekben kerülnek közel, a hivatás-etika ugyanakkor nem azonos az állampolgár morális elköteleződésével.” Uo. 184.

ban az egyes klaszterek méretével fordítottan arányosnak bizonyult.²⁶ Vagyis éppen a legnagyobb, a baloldali-liberális-nemtradicionális attitűddel rendelkező csoport tagjai politikailag a leginkább passzívak.

Különösen fontosak számunkra az ügyvédség munkamegosztási pozíciójának elemzésére vonatkozó eredmények.²⁷ A vizsgálat során a 2015-ös minta öt faktorra tekintettel (külföldi cégek képvisellete; pénzügyi, kereskedelmi és nemzetközi magánjog gyakorlása; felkérés nemzetközi jogi ügyekben; gyakorolt jogterületek száma; céges megbízások száma) három klaszterre volt bontható: (1) külföldi ügyfélkörrel és jövedelmező szakterülettel foglalkozó fővárosi csoport, (2) regionális központokban dolgozó, több szakterülettel és magasabb státuszú ügyfelekkel rendelkező csoport, (3) bizonytalan egzisztenciális helyzetben lévő, kevesebb szakterületen dolgozó, és a nagyobb ügyekhez nehezebben hozzáférő csoport. Az elemzők véleménye szerint klasszikus hivatásgyakorlás feltételei az (1) és a (2) csoport számára adott.

A kutatók külön figyelmet szenteltek az ügyvédi hivatást fenyegető deprofesszionizálódás tendenciájának elemzésére, amelynek tüneteit egyébként már a '70-es évektől érzékelték a szociológusok. E folyamatban számos közreható tényezőt azonosítottak: a tudásmonopólium oldódása, a tekintély és a bizalom csökkenése,²⁸ a felsőoktatás tömegesedése, a szaktudással rendelkezők nagyobb száma versenyhelyzetet eredményez a szolgáltatások piacán, a nagy szolgáltató szervezetekbe tömörüléssel pedig a menedzser réteg előtérbe kerülhet a professzionistákkal szemben.²⁹ Az ügyvédek szakmai tekintélyének és az irántuk megnyilvánuló bizalom csökkenése ugyanakkor átalakítja az ügyvéd-kliens viszonyt is. Az ügyvédi munka egyre inkább sablonszerűvé válik a túlkínálat és árverseny viszonyai között, az adminisztrációs feladatok megszaporodása folytán pedig megjelenik „ügyintéző ügyvéd” alakja. Az információs technika forradalma a laikusok számára a jogi tanácsok beszerzésének új csatornáit és módjait nyitja meg, amelyek kezelése új kihívások elé állítja a professziót.

Többek között ezekről a kihívásokról faggatták a kutatók interjúalányaikat a kilenc félig strukturált mélyinterjú során, amelyekkel kiegészítették a kérdőíves kutatás eredményeit.³⁰ Az interjúalanyokat nem, életkor és lakóhely szerinti

²⁶ Az egyes klaszterek politikai aktivitása: (1) 47,8% aktív, (2) 47,2%, (3) 37,6%.

²⁷ CSÁSZÁR Balázs: Az ügyvédi hivatás és a jogi munkamegosztás átalakuló feltételei. In: UTASI (2016) i. m. 187–226. [A továbbiakban: CSÁSZÁR (2016).]

²⁸ Vö. John PRATT: *Penal Populism*. London–New York, Routledge, 2007. 55–90.

²⁹ A menedzserizmus és a „multidiszciplináris praxis” ügyvédi hivatást fenyegető hatásáról ld. NAGY (2012) i. m. 120–135.

³⁰ ALE Éva – BÉKI Orsolya: Az ügyvédi hivatás kihívásai. In: UTASI (2016) i. m. 227–290.

változatok alapján választották, s a kutatás eredményeit ismertető kötetben ezek közül négynek az anyagát közölték. A következő elemzésben mi magunk is támaszkodni fogunk e szövegekre.

2. Néhány megjegyzés az ‘önkép’ fogalmához

Mivel az identitás, az ‘önkép’ fogalmát számos társadalomtudományi diszciplínában – lélektan, társas-lélektan, szociológia, politikai szociológia – használják,³¹ ezért szükségesnek látszik néhány megjegyzéssel pontosítani, hogy a következő elemzésben mit értünk e fogalom alatt.

Mindenek előtt, az önképet kulturális jelenségként értelmezzük. Ez azt jelenti, hogy az önkép fogalma többé-kevésbé objektiválódott szellemi tartalmakra utal, amelyek ontológiai természetüket tekintve különböznek azoktól az egyéni vagy társas-lélektani folyamatoktól, amelyek tárgyát vagy célját vagy motívumait képezik, ezáltal befolyásolva az egyének vagy csoportok viselkedését. Az ügyvédség önképéről folyó beszélyt tehát a kultúráról, s azon belül a jogi kultúráról folyó diskurzusba kell helyoznunk, és ebben a viszonylatban az ügyvédség önképét a – ‘laikus’, tehát nem jogász állampolgárok jogi kultúrájától elválasztott vagy azzal szembeállított – ‘professzionális jogi kultúra’ egyik elemeként fogjuk fel.³² A hivatás önképe azonban maga is szellemi tartalmak, elemek együtteseként értelmezhető: értékek, normák, leíró jellegű kulturális minták, narratívák, szimbólumok és a hivatás képviselőinek magatartásáról leolvasható minták szövevényeként.

Az ügyvédi hivatás önképében megjelenő jellegzetes értékek – szakmai felkészültség (magas szintű jogismeret), igazságérzet, elfogulatlanság, az ügyfél érdekeinek feltétlen tisztelete stb. – egyúttal a jogász hivatás általánosabb értékeihez is tartoznak, és beágyazódnak a politikai kultúra még átfogóbb értékeibe, mint amilyenek a szabadság, egyenlőség vagy a társadalmi szolidaritás értékei.

Az önképnek a társadalmi cselekvések szintjéhez eggyel közelebb eső rétege a hivatás szabályainak rétege, amelyek egy része „írott”, jogi vagy jogi jellegű

³¹ A probléma exponálására ld. H. SZILÁGYI István: Roma identitások. In: BARÁT Endre – BALOGH Attila – H. SZILÁGYI István – SZUHAY Péter – DERDÁK Tibor – SIMON Istvánné – LAKATOS Béla: *Romák a XXI. század Magyarországon. Multidiszciplináris konferencia a Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium szervezésében*. Budapest, Ars Longa Alapítvány, 2001. 24–31.

³² Erről ld. FEKETE Balázs: A kortárs jogi kultúra fogalmának eredete. Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról. *Iustum Aequum Salutare*, XIII. 2017/1. 37–53.; H. SZILÁGYI István: A jogtudatkutatások elméleti kérdései. *Iustum Aequum Salutare*, XIII. 2017/1. 15–36.

szabály, mint esetünkben például az ügyvédekről szóló 1998. évi XI. törvény vagy az ügyvédi kamarák etikai kódexei. Mindezek mellett természetesen léteznek íratlan szabályai – például kollegiális vagy a laikusokkal való érintkezés „udvariassági” szabályai – is a hivatásnak, melyek szintén a hivatási önkép részét képezik.

A leíró jellegű kulturális minták elsősorban nem azt mondják meg, hogy mit kell tenniük az adott helyzetben lévő cselevőknek, hanem kijelölik a cselevők pozícióját és kompetenciáját – tudósítanak arról, hogy egy adott társadalmi csoportnak mi a helye, cselekvési köre a társadalomban vagy közelebről a jog világában. Esetünkben például a polgári perrendtartásról szóló törvény pervezetésre vonatkozó szabályai, amelyek címzettjei elsősorban a bírák, egyúttal kijelölik az ügyvédek pozícióját és lehetőségeit a pervitel menetének befolyásolására vonatkozóan.³³

Az értékeket, az előíró és leíró kulturális minták a fentiekben analitikusan elválasztott rétegeit a narratívák, esetünkben az ügyvédek által ismert és elbeszélte történetek szövik össze, egyúttal megteremtve – Robert Cover megfogalmazásával élve – azt a normatív univerzumot, amelyekben ezek jelentést nyernek.³⁴ Minden hivatásnak vannak „nagy történetei”, mint például a magyar ügyvédségnek a bevezetésben dióhéjban összefoglalt története, amit egyébként a jogtörténet diszciplínája hivatott kidolgozni és az egyetemi képzés során előadni, „elmesélni” a jövőbeli ügyvédek számára. E nagy narratívák a hivatás mint korporatív csoport történetének fontosabb fordulópontjai, kiemelkedő alakjai köré fonódnak, amelyek az egész hivatási csoport identitásának alapját képezik. Ezekre a nagy narratívákra függeszkednek a lokális, „városi legendák” és a személyes történetek szövevényei, amelyek ezer szállal kapcsolódnak a kultúra más területeihez.³⁵

Az önképet kifejező szimbólumok itt megint csak nem a maguk fizikai valóságában értendők – luxusautó, drága karóra, rizsposros paróka, talár, „nagyon okos” telefon, csúcsmínőségű lap-top stb. –, hanem mint sokjelentésű jelek. A

³³ A normatív (preskriptív) és a leíró (deskriptív) jellegű kulturális minták fogalmáról ld. H. SZILÁGYI István: Ember, társadalom, kultúra – alapfogalmak. In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi-jogi kutatások*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 26–43.

³⁴ Vö. NAGY Tamás: Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus LXIII, Fasc. 15.*, Szeged, 2003.

³⁵ Így lesz például az amerikai televíziós sorozat főszereplője – a becsmérelt, az ártatlan védenek igazáért végsőkig küzdő ügyvéd, Petrocelli – után (gúnyosan) elnevezve a cigányok jogait védő egri ügyvéd Putricellinek. Vö. H. SZILÁGYI István: Nincs kegyelem – senkinek. In: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, Szent István Társulat 2013. 89–112.

szimbólumok egyszerre képesek jelezni a hivatáshoz való tartozás tényét, s egyúttal komplex érzelmeket és tudattartalmakat mozgósítani a kívülállókban. Az ügyvédek esetében fokozott jelentősége van például a státusz szimbólumoknak, amelyek nem csak a középosztályhoz való tartozásukat jelzik, hanem egyúttal a sikeresség képzetét is keltik az ügyfelekben (mint például a luxusautó, vagy a márkás karóra),³⁶ míg más szimbólumok (mint például egykor az ügyvédi táska)³⁷ kifejezetten a hivatáshoz való tartozást jelzik.

Szólnunk kell még a hivatás gyakorlóinak viselkedéséből leolvasható minták rétegeiről, amelyek a *tacit* tudáshoz tartoznak, s amelyeket a hivatásba belépők a kollégák tevékenységének megfigyelésével, 'ellesésével' ismernek meg. Ezek a hivatás fortélyai,³⁸ trükkjei,³⁹ amelyek csak a gyakorlatban sajátíthatók el, s amelyek gyakran jelentősen eltérnek a hivatás manifeszt önképének idealizált értékeitől és szabályaitól.⁴⁰

Fontos látnunk, hogy annak ellenére, hogy a hivatási önkép formálásának alapvető tendenciája az értelmi egységre, belső koherenciára való törekvés, az önkép fent említett elemei és rétegei között mindig támadnak ellentmondások, belső feszültségek. Feltételezhetően minél koherensebb és világosabb az önkép, annál jobban képes biztosítani a hivatás gyakorlói közötti kohéziót, s jelentősen hozzájárulhat a hivatás érdekérvényesítő képességéhez. S fordítva, minél ellentmondásosabb, töredezettebb, homályosabb a professzió önképe, annál kevésbé képes integrálni tagjait, s annál védtelenebb a külső hatásokkal szemben. A szilárd és világos hivatási önképnek a professzió társadalmi helyzete alakulása szempontjából vett szerepe azonban mindig empirikus kérdés: a túlságosan erős korporatív szellem is válhat a társadalmi változásokra való adekvát reagálás akadályává.

³⁶ Az ügyvédek által státusz szimbólumként birtokolt javak részletes elemzésére ld. UTASI (2016) i. m.

³⁷ „Régen, még egyetemista koromban is, olyan volt az ügyvédi táska, mint az orvostáska, ilyen hosszúka, és mindenki úgy készítette el a beadványát, hogy ketté volt hajtva az A/4-es papír, ez volt a szokásos méretezés. Ilyenek voltak az aktaborítók is, minden erre volt szabva.” Középkorú, vidéki ügyvéddel készített interjú. ALE-BÉKI (2016) i. m. 258.

³⁸ Mint például az ügyfelekkel vagy a hivatás más csoportjainak tagjaival való hatékony tárgyalás stratégiája. Vö. Középkorú, nagyvárosi városi ügyvéddel készített interjú. Uo. 243.

³⁹ Mint például a hat példányban készülő szerződés aláírásakor egy-két példány becsúsztatása, melyeken a vételárként kisebb összeget tüntetnek fel, mint ami a tényleges megállapodásban szerepel.

⁴⁰ A kultúra e rétegének feltárására – éppen az aktuális magatartásokról leolvasható minták és a résztvevők által megfogalmazott, kinyilatkozott minták közötti időnként igen jelentős különbségek miatt – a legalkalmasabb a kulturális antropológiában kidolgozott részt vevő megfigyelés módszere.

Végezetül ki kell emelnünk a hivatás önképe és a laikusok által a hivatásról kialakított kép közötti viszony dinamikus jellegét. A kettő kölcsönösen alakítja egymást, egy olyan játékeret létrehozva, amely nélkülözhetetlen a társadalmi változásokhoz való alkalmazkodáshoz, vagy éppen a változások indukálásához.

3. A kutatás módszere

Vizsgálódásaink alapját két 2015 júniusában – tehát az Utsi Ágnes és kutatócsoportja által végzett kutatás második adatfelvételével nagyjából egy időben – lefolytatott fókuszcsoporthoz tartozó interjú anyagának elemzése adja. Az interjúk az Országos Bírósági Hivatal felkérésére készültek a Polgári Perrendtartás (Pp.) kodifikációs munkálatainak részeként,⁴¹ s közvetlen céljuk a készülő tervezetnek az anyagi pervezetés, illetve a közrehatási kötelesség szabályozása kapcsán az ügyvédek tapasztalatainak, véleményének és attitűdjeinek (POBA)⁴² feltárása volt. Az interjúk alanyai többségükben – a 15 résztvevő közül 12-en – a Budapesti Ügyvédi Kamara tagjai közül kerültek felkérésre, akik a kor, a jogi specializáció, a peres ügyforgalom és az iroda szervezete tekintetében nagyon változatos háttérrel rendelkeztek, s rajtuk kívül még egy jogtanácsos és két egykori ügyvéd, akik ma már bírókként dolgoznak. Az interjúalanyokat két csoportba osztottuk, és ugyanazon a napon délelőtt és délután folytattuk le a beszélgetést velük. Az interjúk három fő témakörre koncentráltak:⁴³ Mít jelent ma a gyakorlatban az anyagi pervezetés?⁴⁴ Hogyan változik meg a jogi

⁴¹ A szerzők ez úton szeretnék köszönetüket kifejezni dr. Kovács Helga Mariann és dr. Virág Csaba bírók számára, akik nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak az interjú szervezéséhez és lebonyolításához. Az interjúk lejegyzett szövege megtalálható: <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/866467/file/FGlejegyz%C3%A9skorr%20%28Helyre%C3%A1ll%C3%ADtott%29.pdf>

⁴² A fókuszcsoporthoz tartozó interjú módszertanában a POBA betűszó jelentése: *Perceptions, Opinions, Believes, Attitudes*. Vö. Claudia PUCHTA – Jonathan POTTER: *Focus Group Practice*. London, Sage Publications, 2004. 66–67.

⁴³ A készülő törvény-tervezet – a Koncepció – megvitatásra kerülő részeit tartalmazó internetes linket a felkérő-levélben előzetesen közöltük az interjúalanyokkal az eszmecsere hatékonyabbá tétele érdekében.

⁴⁴ A témához kapcsolódó orientáló kérdések a következők voltak: A jelenlegi gyakorlatban az anyagi pervezetésnek milyen korlátokat szab a felek rendelkezési joga? A bíróságok hogyan értelmezik a rendelkezési elvet? Tapasztalatai szerint milyen jellemző ügytípusokban sérül a rendelkezési elv? Ha előfordul ilyen, mi ennek a jellemző oka? A bírói pervezetés, az ellenérdekű fél magatartása, vagy egyéb körülmény? Hol lát csapdákat, ellentmondásokat a rendelkezési elv érvényesülése során? Milyen módon lennének ezek elkerülhetőek? A hatályos szabályozás mely rendelkezései akadályozzák a gyors és kiszámítható eljárást?

képviselő szerepe a Koncepció megvalósulása esetén?⁴⁵ Mennyiben indokolt a bíróság közrehatása a jogvita előrébb vitele érdekében?⁴⁶

Ügyvéd 1 [Ü1]: 2009-ben alapítottam a saját irodámat. Családjoggal és kártérítési ügyekkel foglalkozom. A peres ügyek az esetek 80%-át teszik ki, különös tekintettel erre a két jogterületre.

Ügyvéd 2 [Ü2]: 2008 óta van önálló irodám. Nálam magasabb a szám, mint az előttem felszólalónál, a peres ügyek kb. 95% körül vannak. Ez abból fakad, hogy több irodának, de főként egynek dolgozom, a peres csoportjának külső munkatársaként, mert ott csak peres ügyek vannak. A típusokat tekintve elég vegyes, a választott bírósági ügyek nem annyira relevánsak, de jelenleg gazdasági perekről van szó, és esetenként megfordul egy-egy közigazgatási, vagy adójogi természetű ügy. Nagyjából valamennyi területen volt már tapasztalatunk. Nem értve a családjogot, azzal egyáltalán nem foglalkozom, csak magáncélból, közeli ismerők számára.

Jogtanácsos [Ü3]: Nem ügyvéd, hanem jogtanácsos vagyok. Ettől függetlenül az ügyek 30-40%-a valamilyen fórum előtti esetet magában foglal. Nálunk vannak egyrésztől elszámolással, megbízással, kártérítéssel kapcsolatos kérdések. Másrészt pedig közigazgatási felülvizsgálat, közigazgatási határozatoknak a kontrollja. Kérdésre válaszolva, 2008-ban tettem le a szakvizsgát, egyébként több mint 10 éve ezt csinálom.

⁴⁵ A kapcsolódó irányító kérdések: Az osztott perszerkezet és a kiterjedtebb közrehatási köteletség megvalósulása hogyan alakítaná át az ügyvédi pervitelt? A változás könnyítené vagy nehezítené-e a jogi képviselő helyzetét? A felek eljárás támogatási kötelezettségének előírása könnyítené vagy nehezítené-e a jogi képviselő helyzetét? Hogyan változna meg a jogi képviselő megbízóval való felelősségi viszonya?

⁴⁶ A vonatkozó orientáló kérdések: Egyetért-e azzal, hogy az érvényesíteni kívánt jogot a tények előadásával megjelölni nem lehet? Mi volna kívánatosabb az ilyen helyzetben a perhatékony-ságra tekintettel: aktívabb bírói magatartás, vagy a jogvita azonnali lezárása? Egyetért-e azzal, hogy a bíróság „nem keresheti meg” a teljesíthető igényt a fél helyett? Milyen szerepet kellene vállalnia a bíróságnak a tényállás tisztázásban? Miben látja ennek az aktívabb magatartásnak a veszélyeit? Hogyan vitathatja meg a bíróság a felekkel peranyag ténybeli és jogi elemeit? Mennyi idő lenne fordítható a perben? Hogyan egyeztethető ez össze a pártatlanság követelményével?

Ügyvéd 4 [Ü4]: 15-16 éve foglalkozom kártérítési biztosítási ügyekkel főként. Korábban biztosító társaság jogtanácsosaként, azután kb. 13 éve ügyvédként saját iroda keretében. Kártérítés, biztosítás és nagyrészt peres rész teszi ezt ki. Kérdésre válaszolva, a peres képviselet ezen belül kb. 70-80%.

Ügyvéd 5 [Ü5]: 2001 óta dolgozom ugyanannak az ügyvédi irodának Budapesten különböző formákban. 2006-ban szakvizsgáztam. A munkámnak, ha a munkaidőt nézzük, akkor az 50%-át meghaladja a peres munka. Ezen belül elsősorban ún. G-s perekkel foglalkozom. Ezen kívül elég sok munkaügyi per van nálunk és van közigazgatási, azon belül az adóperek.

Ügyvéd 6 [Ü6]: 2000. év óta vagyok ügyvéd, egyéni ügyvéd. Egy nagy kórház a legnagyobb megbízóm. Kártérítési perek folynak nagyrészt, minden egyéb kötelmi jellegű, minden olyasmi, ami egy kórházban előfordul. A 80%-ot a peres ügyek teszik ki.

Ügyvéd 7 [Ü7]: 1991 óta vagyok ügyvéd, egészségügyi szakjogász vagyok, ez mindent elárul. Kórházakat, egészségügyi intézményeket képviselek. A peres munka az kb. 90%-át teszi ki a munkámnak. Főleg ún. orvosi műhiba perek, amelyek az egészségügyi intézmények ellen indulnak. Van néhány munkajogi, esetleg egy-egy közigazgatási, és a családjog (csak ismerősöknek, pl. válóper, de azt sem szívesen).

Ügyvéd 8 [Ü8]: A kollégám kapta a felkérést, hogy jöjjön el, de ő külföldön van, megkért, hogy jöjjelek el a mai megbeszélésre. Jómagam '91 januárjában végeztem, és azóta ügyvédként dolgozom, 25 év ez az időszak. Ezen időszak alatt a szakmai pályámnak kb. az egyharmada peres eljárásokon való ügyfélképviseletet jelent. Különféle ügyekben képviseltem ügyfelet. Klasszikus kereskedelmi, polgári jogi jogvitákon túl, közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata, amely szintén egy elég komoly terület volt [...].

Ügyvéd 9 [Ü9]: 2011 év nyara óta vagyok a pályán. Az ügyfélforgalom kb. 10%-át teszi ki a peres ügyek. Ebben munkaügyi perek szerepelnek, illetve egy-egy polgári per, általános polgári per. A

specializációm inkább a társasági, illetve a polgári jogi szerződések, kereskedelmi szerződések.

Bíró/ügyvéd 10 [Ü10]: Évekig egyetemen oktattam, később ügyvédként 6 évig dolgoztam kb. 2012-től. Jelenleg pedig a Pp.-vel foglalkozom mint kirendelt bíró, jelenleg nem foglalkozom ügyvédkedéssel. Az ügyvédségi dologra visszatekintve, elég sok peres képviselőt láttam el, kb. kétharmad becslésem szerint, egyharmad volt a cégeljárás, polgári, nem peres volt inkább. Polgári jogon belül cégjoggal foglalkoztam.

Bíró/ügyvéd 11 [Ü11]: '87-ben végeztem. 30 évig ügyvéd voltam, 5 hónapja pedig bíró. [...] Ehhez képest akkor, amikor ügyvéd voltam, változó volt a peres ügyek száma, 30% és 70% között volt ez időszak alatt, és csökkenő tendenciával, a végén kevesebb. Amikor ügyvédként dolgoztam, polgári perekkel, döntő mértékben gazdasági perekkel foglalkoztam. [...].

Ügyvéd 12 [Ü12]: 1981-ben végeztem. A pályám elején jogtanácsosként dolgoztam legkülönbözőbb cégeknél. A jogtanácsosi pályámat egy banknál zártam, akkor lettem ügyvéd, ez volt 1992-ben, azóta ügyvédként dolgozom. Gazdasági joggal foglalkozom, úgymond kereskedelmi jogvitelben. Amivel nem foglalkozom, az a büntetőjog, magánjoggal viszonylag kevesebbet foglalkozom. Azt gondolom, hogy szintén változó intenzitással, de olyan 20 és 40% között mozog periodikusan a peres képviselő.

Ügyvéd 13 [Ü13]: Csak orvosi műhibaperekkel foglalkozó ügyvédi irodában dolgozom. Ebből eredően gyakorlatilag 100%-ban perképviseléssel foglalkozom. 2009-ben végeztem, 2009 óta dolgoztam ügyvédjelöltként az ügyvédi irodában, és renitens módon idén szakvizsgáztam csak le.

Ügyvéd 14 [Ü14]: 1981-ben végeztem, 91-ig jogtanácsosként dolgoztam különböző feladatkörökben. 91-től ügyvédként dolgozom. Tulajdonképpen a Ptk. szinte minden területével foglalkoztam. Gazdasági joggal is, a peres gyakorlatomra jellemző, hogy az ügyeknek szerintem olyan 70%-a a peres képviselőkkel hozható

összefüggésbe. A választott bíróságtól kezdve, még büntetőjogi ügyekben is eljártam. Munkajogi ügyektől kezdve a földügyekig minden területen dolgozom. Gyakorlatilag a peres gyakorlat meghatározó volt a munkámban.

Ügyvéd 15 [Ü15]: 2009-ben végeztem, egészségügyi kártérítési szakmai perekkel foglalkozom. Ezek túlnyomó részt valóban peres képviselő, majd hogyanem 100%-ig, kivéve azt az egy-két elenyésző százalékot, amikor peren kívüli megegyezésre kerül sor ezekben az ügyekben.

Látható tehát, hogy a beszélgetések nem az ügyvédség önképe körül forogtak, azonban a két interjú anyagának áttekintésekor kitűnt, hogy a résztvevők rengeteg olyan elejtett megjegyzést, megnyilatkozást tettek, amelyek témánk szempontjából nagyon érdekesek. Módszertani szempontból nézve pedig kifejezetten előnyösnek látszott, hogy ezek a nyilatkozatok egy tárgyilagos, moderált szakmai eszmecsere közegében hangzottak el, amikor az interjúalanyok figyelme nem a hivatási önkép formálására, vagy éppen az annak való megfelelésre összpontosult.

Az elemzésünk anyagába bevontuk még az Utasi Ágnes kutatócsoportja által készített interjúk egy részét is. Tekintettel arra, hogy a mi vizsgálati mintánkba került ügyvédek mindnyájan budapestiek voltak, ezért az általuk közölt interjúk közül azt a hármat választottuk, melyekben a megkérdezettek „nagyvárosiak” voltak.⁴⁷

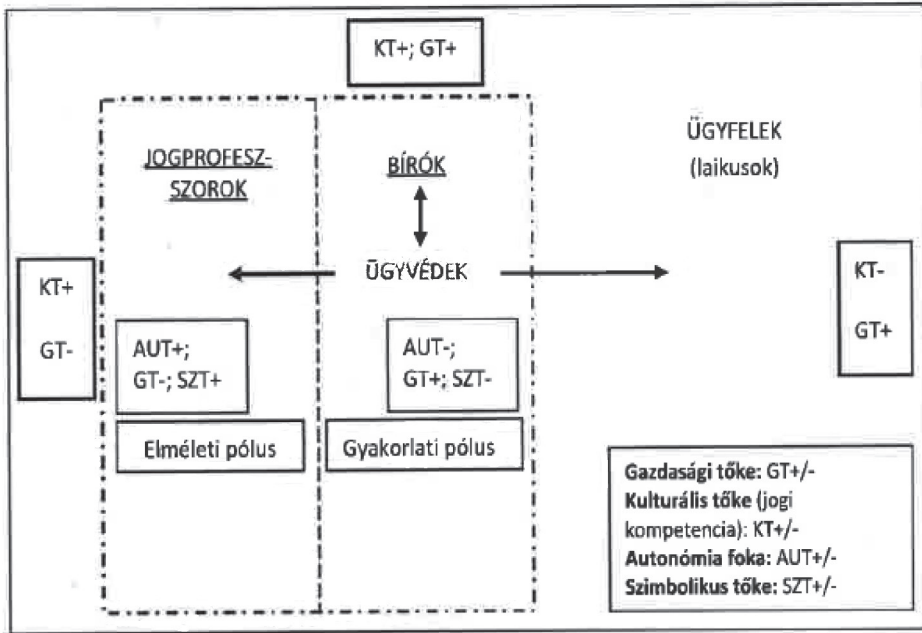
4. Elemzések és eredmények

Az interjúk elemzésének egyik irányát Császár Baláznak a jogi mező Pierre Bourdieu strukturális-funkcionalista elméletére építő analízise kínálta, amelyben a jogász hivatás különböző csoportjai közötti – a gazdasági, kulturális (jogi tudás) és szimbolikus tőke felhalmozásáért, újratermeléséért, valamint a hivatási testület autonómiájának kiterjesztéséért és megőrzéséért való versengés – kompetitív és ugyanakkor kölcsönös szükségletkielégítő szolgáltatásokon

⁴⁷ Középkorú nagyvárosi nő, két felnőtt gyermekkel [11]; Fiatal nagyvárosi férfi [12]; Középkorú nagyvárosi nő, két felnőtt gyerekkel [13]. Ld. ALE-BÉKI (2016) i. m. 243–261., 262–271., 272–282.

alapuló viszonyrendszerébe helyezte az ügyvédi professziót.⁴⁸ Az ügyvédek jogi munkamegosztásban elfoglalt pozícióját az alábbi ábrával jelezte a szerző.

1. ábra: Az ügyvédi hivatás helye a jogi mezőben⁴⁹

A fókuszcsoportos interjúk anyagában – sajátos szakmai orientáltságuk folytán – a fenti viszonyrendszerből elsősorban az ügyvédeknek a bírákhoz (1), a laikusokhoz (2) és bizonyos más, a gyakorlati póluson elhelyezkedő szakmai csoportokhoz (3) való relációjuk tematizálódott. Vagyis, hogy az ügyvédek hogyan érzékelik és értékelik helyzetüket ezekben a viszonylatokban, és milyen elképzeléseik vannak e viszonylatok alakítására vonatkozóan.

Ezen túlmenően az interjúk során számos olyan reflexió hangzott el, amelyek az ügyvédség belső viszonyaira vonatkoztak: hogyan látják az ügyvédek a kollegiális együttműködés, a kliensekért való piaci verseny, a professzió tagjainak szakmai és etikai felkészültségének helyzetét (4). Ez utóbbi kérdéskör vizsgálatába vontuk be az Utasi Ágnes kutatócsoportja által felvett interjúk anyagát is.

⁴⁸ CsÁSZÁR i. m. (2016²) 190–196.

⁴⁹ Uo. 193.

Ad 1. Császár fent említett teoretikus elemzését a bírák és az ügyvédek viszonyára kiterjesztve, ezt úgy jellemezhetjük, hogy a bírák oldalán áll a szimbolikus tőke többlete – hiszen a peres eljárásokban az ügyvédek a bírák kompetenciájának alárendelten tevékenykednek –, a kulturális tőke feltételezett többlete, valamint a hivatási autonómia szélesebb köre, amit a bírói hatalom mint önálló államhatalmi ág alkotmányos bástyái védenek. Ezzel szemben áll azonban az ügyvédek oldalán a – megint csak feltételezetten – nagyobb gazdasági tőke ereje. Az ügyvédek nyilvánvalóan tisztában vannak azzal, hogy e négy elem közül kettő – a bírák szimbolikus tőkájének többlete és szélesebb hivatási autonómiája – oly mélyen beágyazott a politikai és jogi kultúránkba, hogy ezeket megkérdőjelezhetetlen evidenciaként fogadják el.⁵⁰ Miként azt az egyik interjúalany [Ü6] fogalmazta:

„Az atyáskodó bírósággal nem értek egyet, azonban azt gondolom, tisztelem a bírói hivatást. A bíró ott ül Magyarország címere alatt, garanciális szabályokkal, nagyon nagy felelősséggel rendelkezik, és lehet, hogy nem elég nagy javadalmazással, de akkor is egy jelentős szerep az.”

Vagy egy kicsit sarkosabban [Ü5]:

„Amit még el szoktam mondani, nekem ügyvédként jogom van ahhoz, elvárhatom, követelhetem, hogy a bíró szakmailag és emberileg is legyen nálam különb. Mert ő a bíró.”

Mindez azonban nem zárja ki, hogy a reláció másik két összetevője – a bírák feltételezett szakmai elsősége, és az ügyvédek feltételezetten jobb vagyoni helyzete mentén – az ügyvédek ne lennének kritikusak a bírakkal szemben. A bírák szakmai felkészültségének bírálata általában három téma köré szerveződő érvelésre támaszkodik: a jogalkalmazás emberi oldalának hangsúlyozása (a), a bírák túlterheltsége (b) és az ún. ‘meglepetés ítéletek’ (c). E toposzok azonban – mint azt később látni fogjuk – a versengés mellett a bírák és az ügyvédek közötti együttműködés iránti igény megfogalmazásában is szerepet játszanak.

⁵⁰ A bírói hivatás e kiemelt szerepe és rangja tükröződik nyilvánvalóan már a joghallgatók körében megfigyelt magas reputációjában is, mint arról már fentebb szoltunk.

A jogalkalmazás emberi oldalának hangsúlyozása (a) abban a megállapításban összegezhető, hogy nem a jogszabályok – vagy azok ismerete – a lényeges, hanem a tényleges alkalmazásuk.

„[Ü4]: Hallgatva a kollégákat, lényegében nekem is az az álláspontom, hogy nem is jogszabály alkotási nehézségek ezek itt, hanem maguk a jogalkalmazókkal kapcsolatos felvetések ezek. Tehát az lenne a megállapításom, hogy alkothatunk bármilyen jogszabályt, ha az a humán matéria, amely ezeket alkalmazza, az egészében vagy részben alkalmatlan ennek az alkalmazására [...]”

A toposz aztán fejleszthető a bírálat irányába:

„[Ü7]: Minden jogszabály annyit ér, amennyit betartanak belőle. Nekem ez a véleményem.”

„[Ü1]: Folyamatos kritikával élünk a bírói karra. Nyilván magunkra is. Megalapozott kritikáink vannak, de ezt sem a Pp., de más sem fogja megváltoztatni, vannak jó ügyvédek és rosszak, jó bírók és rossz bírók.”

Az ítékezés megfelelő szakmai színvonalát veszélyeztetheti a bírák túlterheltsége (b).

„[Ü12]: Mert az én tapasztalatom az, hogy már felmerülnek személyi kérdések, nem tudásban, hanem kapacitásban. Hogy mire a bíró eljut oda, hogy megismeri az ügyet, és az ügyek számánál fogva ismét évente egyszer vagy kétszer sikerül emlékeznie rá, mert ennyit tud egy ügyben tűzni, addigra lemegy a nap.”

E probléma viszont kapcsolható a kötelező jogi képviselő körének tágítása iránti igény megfogalmazásához is, ami viszont az ügyvédek kliensekkel való viszonyában az ügyvédek jogi szolgáltatások terén való monopóliumait erősítheti.

A bírák szakmai felkészültségét explicit módon leginkább a ‘meglepetés ítéletek’ kapcsán bírálták az ügyvédek (c).

„[Ü8]: Az egyik tapasztalat, hogy a bírók nagy része, a vegyes színvonalú jogszabályi állományt megpróbálja szó szerint alkalmazni,

és ezáltal születik nagyon sok vitatható, nem egyértelmű döntés. Miközben a bíró a szünetben, vagy az ítélet végén maga is elismeri, hogy marhaság a döntés, amit hozott, mert az ügy nem jó. Ebbe 25 év alatt sikerült sokszor belefutni, mivel azt mondja, igazam van, de ott van az a szó és nem találta, hogy az miért van ott, de úgy gondolja, neki azt kell dönteni, mert az le van leírva. [...] Azt gondolom, hogy rossz dolog, hogy az esetek jelentős részénél az elsőfokú ítéletben derül ki, hogy mit gondolt a bíró, vagy mire nem gondolt. Ha lát arra valami utalást a jogi képviselő, akkor tudja, hogy arra reagálni kell. Hogy meg tudja-e győzni a bírót, vagy nem, az igazából másik kérdés, azt eldönti a bíró. Ha fel sem merül egy probléma, és sajnos tényleg több ilyen helyzet volt az elmúlt 25 évben, hogy az elsőfokú ítéletből derült csak ki, hogy a bírók a tényállást sem értették, kimaradt igen lényeges körülmény, pedig benne volt az iratokban, csak lehet, hogy elhúzódott az ügy 3-4 évig, és utána nagyon nehéz azzal mit kezdeni. A másodfokon egy részével ennek lehet mit kezdeni, bizonyos részével nem lehet kezdeni semmit.”

Az ügyvédek kedvezőbb anyagi helyzetüket (gazdasági tőke többlet) (d) érzékelik a bírakkal való viszonyukban, és szintén kritikai alapként is használják:

„[Ü5]: Ami nagyon fontos a pervezetés kapcsán, a bírónak az anyagi elismerése. Óriási problémának tartom, hogy Magyarországon egy bíró, ha jól dolgozik és gyorsan dolgozik, akkor nem kap több pénzt, de ha lassan és rosszul, akkor nem kap kevesebbet. Az ügyvéd és a bíró e tekintetben ég és föld helyzetben van. Ha az ügyvéd, hétvégén dolgozik, akkor az hihető, hogy többet fogok keresni. A bírónak ez nincs meg. [...] Nagyon sok mindenről lehet beszélni, de a bírák anyagi megbecsülése különösen fontos kérdés. Ha én lennék a kormány, akkor én a bírák kedvében járnék. Akkor talán sokkal inkább el lehet várni a bíraktól azt, hogy jobban teljesítsenek.”

„[Ü2]: A magyar nép egy perlekedő nép, ezt tudomásul kell venni. Itt jönne az, hogy jó lenne, ha a bírók javadalmazása a helyére kerülne, mert azt gondolom, hogy nehéz úgy ügyekben dönteni, ha nettó 300 ezer forintot kereső bírótól várjuk azt, aki már családos, 2 gyereket nevel, hogy jól döntsön [...] Itt jön a bíró, ügyvéd párhuzam. Nem azonos térfélen játszunk. Másik játékot játszunk.

Az ügyvédnek van titkárnője, jelöltje, számítógépe, programja, nyomtatója, nemzetközi ügyvédi iroda partnere, ugyanarra az ügyre, amire a bírónak egy héten egyszer van leírója, vagy még annyit se. Hol játszunk mi ugyanazon a térfélen? Hogy tudja nekem megmondani egy ilyen ügyekre specializálódott bíró, hogy New York Államnak milyen joga van úgy, hogy nincs igazságügyi együttműködésük? Sehogy!”

Az ügyvédek bírákhoz fűződő viszonyrendszerében azonban nem csupán a versengés és a bírálat, hanem a kooperáció – a jobb kommunikáció (e) és a szakmai együttműködés (f) – iránti igény is jelen van. A jobb kommunikáció iránti igény (e) is több szinten jelentkezik. Egyrészt a peres eljárások során:

„[Ü1]: Sokat gyorsítana az ügyeken, ha a bírókkal lehetne kommunikálni, legalább a leírókon keresztül. Nem lehet elérni sokszor a bírókat.”

A kommunikáció magasabb szintjén pedig a karok (a bírói és az ügyvédi kar) közötti közlekedés:

„[Ü2]: Ami szerintem tényleg hiányzik, az a kommunikáció a karok között. Amikor az ügyvédi kar, a bírói kar néhány kiválasztott, erre felkért személyen keresztül úgy érzi, hogy nagyon kommunikál, közben egyáltalán nem ez a helyzet. Amikor egy kamarai elnök beszélget egy rektorral, megvan a nagy díszkonferencia, és semmi nem történik. Személyi szinten nincs igazi kommunikáció.”

A szakmai együttműködés igénye (f) is megjelenik a perek szintjén:

„[Ü14]: A szakmai színvonal fenntartása az ügyvédek szempontjából fontos, én nem kell, hogy elkényelmesedjenek. A per során figyelek arra, hogy a bíró se hibázzon, adott esetben én magam is jelzem, hogy milyen eljárási kérdésben kellene döntenie. Valahol egy csapatban is játszunk, amikor ott vagyunk a tárgyalóteremben.”

De a professzionális együttműködés igénye szintén megjelenik magasabb szinten is, és nagyon érdekes elképzelések fogalmazódtak meg például a két professzió egymást kiegészítő szakmai kontrolljának lehetőségéről:

„[Ü5]: Nagyon fontos az emberanyag, nemcsak bírói részről, hanem ügyvédi részről is. Ki tudja legjobban megítélni a bíró munkáját? Az ügyvéd. És ki tudja legjobban megítélni az ügyvéd munkáját? A bíró. Az nem lenne egy ördögtől való dolog, ha visszajönne egy olyan rendszer, hogy akárki ne mehessen már el Kúriára tárgyalni. Ha egy bírót elő akarnak léptetni, járásbírósról a törvényszékre, akkor miért nem kérdezik meg az ügyvédi kamara véleményét? Mert az ügyvédi kamara biztos meg tudná mondani, hogy ez a bíró erre teljesen alkalmatlan, vagy alkalmas. És minden itt kezdődik.”

Sőt, megjelenik az egész jogi hivatás szintjén az együttműködés szükségessége a társadalmi felelősség elemeként:

„[Ü2]: Azt hiszem, hogy a jogász szakma, függetlenül attól, hogy valaki bíró, ügyész, ügyvéd, jogtanácsos, vagy bármi más, az egy szakma. Ugyanolyan szakma, mint az orvos vagy a mérnök. A bíróság ebben az értelemben egy munkahely. A bíróságot nem azért találták ki, hogy boldog, boldogtalan beszaladgáljon és össze-vissza beszéljen bírók előtt valamiről. A nap végén ennek a társadalmi hasznossága is erősen megkérdőjelezhető, mert adóforintokból tartjuk el a bírókat is, meg az ügyészeket is.”

A verseny, a bírálat, a kommunikáció és az együttműködés iránti igény fent megvilágított elemei azonban a legkülönbözőbb módon kombinálódhatnak, tovább árnyalódhatnak az egyéni tapasztalatok,⁵¹ netán sérelmek fényében,⁵²

⁵¹ A kommunikáció igénye (e) kapcsán megfogalmazódott bírói függetlenséget veszélyeztető túlzottan szoros személyes kapcsolatok problémája: „Van egy bizonyos réteg, azon családjogi ügyvédek, illetve ügyvédnök körében, akik egy bizonyos korúak, és ezek a bizonyos korú ügyvédnök szoros kapcsolatban állnak bizonyos korú bírónőkkel. Ez egyfajta ‘klub’, és azt látom, hogy ott vagyok a bíróságon, elmegyek az ügyféllel tárgyalni és a tanácsvezető bíróval megy a ‘susmus’. En nem feltételezem, félreértés ne essék, hogy bármi befolyásolás lenne, de aztán elkezdődik a tárgyalás, és számomra evidens dolgok ellenére mégsem úgy alakul, ahogy kellene. Legalább a látszatára kellene figyelni, emberek vagyunk, megértem, a látszatát kellene fenntartani legalább annak, hogy van bírói függetlenség. „[Ü1]: Van olyan is persze, néha belefutok félrevente egyszer, amikor egy adott bíró egy adott jogi képviselővel még sosem vesztett pert, és ezen elgondolkozik, hogy biztos ez a jó irány? Keres aztán egy másik hatásköri szabályt, hogy ne a bíróságra kerüljön az ügy. Ez egy hibája a rendszernek. Most itt vagyunk páran és néhányan ismerjük is egymást, holott nem tudtuk, hogy jövünk, kölcsönösen. Kicsi ez az ország, tudomásul kell venni, hogy a bírók, ügyvédek, egy egyetemen végeztek, ismerjük egymást. Az viszont komoly gondot jelent, amikor tegeződünk tárgyalás alatt.”

⁵² Az ügyvédek erősebb gazdasági pozíciójával (d) összefüggésben pl.: „[Ü7]: Az a tapasztalatom, hogy egyes bírák féltékenyek az ügyvédekre. Pl. egy 1 milliárdos pertárgyértékű perben

fokozva az ügyvédek bírákhoz fűződő viszonyának annak ellentmondásos funkcionális szerkezetéből egyébként is fakadó ambivalenciáját.

Ad 2. Első pillantásra jóval egyszerűbb szerkezetűnek tűnik az ügyvédek és az ügyfelek viszonyrendszere, aminek lényege az ügyvédek kulturális tőkájének, a jogi szolgáltatások piacának közvetítésével, gazdasági tőkére való átváltása. „Itt az elsődleges a fizetőképes kereslet, a jobb jogi szolgáltatás ára szükségképpen magasabb, az ügyben eljárni az adott kompetenciával is nagyobb alapossággal az ügyvéd részéről elsősorban időbe kerül, a munkával eltöltött idő szabja meg a jövedelemszerzés kereteit” – írja erről Császár Balázs.⁵³ E mögött az elképzelés mögött azonban egy idealizált piac feltételrendszere áll, amelyben a szereplők kellő információkkal rendelkeznek, képesek ésszerűen mérlegelni döntésük kockázatait, és vállalni a döntéseik következményeit.

Úgy tűnik, hogy a jogi szolgáltatások hazai piacának viszonyai azonban távol állnak ettől az ideálisan megfogalmazott feltételrendszertől, s ezzel az ügyvédek is tisztában vannak. Például kérdéses a kereslet likviditása:

„[Ü2]: Tudomásul kéne venni, hogy aki bíróságra akar menni, az fizessen. Az egy másik kérdés, hogy például költségfeljegyzést lehet adni. Nincs a fél abban az anyagi helyzetben, hogy pereljen, tehát addig a bíróság majd előlegez, de a végén fizessen.”

A kliensek nincsenek abban a helyzetben, hogy megítélhessék a jogi szolgáltatások minőségét:

az első fok megállapít nekem bruttó 150.000 forintot, ezt megfellebbezi a felperes és a másodfok leviszi bruttó 100.000 forintra. Amikor mondom a bírónőnek, hogy én ebből adózom is, számba veszik, hány beadványt készítettem, hány soros, hány tárgyalás volt. A jelenlétre is, és az írásbeliségre is nagyon oda figyelek, valamint a határidőkre is. Tartom magam ehhez, de a bíró szerint nem volt ezzel annyi munka, hiába 1 milliárd forintos a pertárgyérték. Az egyik elsőfokú bíróságon például van egy bíró, aki az első tárgyaláson, ahol a felperes jelen van, meg lehetne hallgatni, mert a kereset elő van terjesztve, érdemi védekezés szintén, és megpróbálja ránk erőltetni, hogy kérjünk halasztást. Talán nem készült fel, vagy rossz napja volt, de jegyzőkönyvbe veszi, hogy a felek közös kérelmére – én nem kértem – lesz a halasztás és utána 3 napos határidőt ad, és amikor kijelentem, hogy nem tartható a 3 nap, akkor a válasz az, hogy örüljek, hogy van munkám. Előzőleg kifejti, hogy ő bírságot, 100 ezernél kezd, 500 ezerig megy fel, és egy tárgyaláson többször is bírságot, ha mi nem tartjuk be a határidőket. Jó hangulatú tárgyalás lesz.”

⁵³ CSÁSZÁR (20162) i. m. 195.

„[Ü5]: Itt az a nagyon nehéz szerintem, hogy az ügyvédi munkát megítélni az ügyfél sokszor nem tudja. Mert az ügyfél laikus. Hányszor van, hogy egy sztárügyvéd megvezeti az ügyfelet stb.”

„[Ü14]: Nem biztos, hogy a drága, felkészültebb ügyvédet fogják választani. Vannak bizonyos sztár ügyvédek, akik időnként megjelennek, és olyat mondanak, hogy égnek áll hajam.”

Ráadásul maga az ügyvédi kar is akadályozza, hogy az ügyfelek hozzájussanak a kockázataik mérlegeléséhez szükséges információkhoz:

„[Ü5]: Tehát az a szégyen, hogy a magyar ügyvédi piac 2015-ben nem ismerhető meg, hiszen megint megfúrták, hogy a mérlegeket közzé kelljen tenni, tehát amíg ilyen félfeudális viszonyok között élünk, mert ott élünk, és ebben az ügyvédi szakmának is megvan a maga felelőssége, addig az ügyfél, ügyvéd felelősségről beszélni, ez kicsit idő előtti.”

Ilyen körülmények között persze egyszerűbb a kockázatot az ügyfelekre hárítani:

„[Ü2]: [...] az ügyfélnek, a jogérvényesítőnek a legfontosabb feladata azon túl, hogy eldöntsük, akarja vagy nem akarja ügyét bíróság elé vinni, ki képviseli, azt kell kiválasztani. Ez ugyanolyan az én megítélésem szerint, mint a politikusoknál: van egy választás, a választáson megválasztjuk őket. Az ügyvéddel is ez a helyzet. Kiválasztok egy ügyvédet. Ha rossz ügyvédet választottam, az az én kockázatom.”

A kockázatvállalás azonban az ügyvédek oldalán is felmerül, s ennek is vannak akadályai:

„[Ü2]: Amíg Magyarországon 50 millió forint a legnagyobb elérhető ügyvédi biztosítás, kicsit úgy látom, mint a kórházak helyzetét. Be lehet minden kórházat perelni egy milliárd forintra, de ha egyet megnyernek, akkor azt a kórházat be kell zárni. Itt vagy megte-remtjük a piaci feltételrendszerét annak, hogy ügyvédnek legyen normális biztosítása, és akkor azt mondom, hogy igen vegyük elő

a felelősségi kérdéseket, vagy nem, viszont akkor kicsit álszent a kérdésfeltevés [...]”

Tovább bonyolítja az ügyvédek ügyfelekhez való viszonyát, hogy a hivatás önképében hagyományosan benne van a közösség szolgálatának mozzanata, amit értelmezhetünk úgy is mint a szimbolikus tőke felhalmozására való törekvést. Ez a szimbolikus tőke az alapja hivatást övező megkülönböztetett társadalmi megbecsülésnek. Az ügyvédi hivatás piac logikája szerinti értelmezése és a közszolgálatként való felfogása közötti hezitálás mutatkozik meg például az ügyvédek specializálódásának megítélése kapcsán:

„[Ü13]: Az ügyfél felelőssége, hogy olyan ügyvédet válasszon, aki az adott jogterülettel teljes mértékben tisztában van, akár az eseti döntéseket, és azok tartalmát ismeri. Ügyvédi szempontból azt gondolom, hogy erre kellene menjen az ügyvédi társadalom hosszú távon, már a szakosodás irányába. Bár a folyamatok ennek ellenkezőjét mutatják. A cél ez lenne.”

„[Ü9]: Beszélhetünk kis értékű perekről, nekem az eddigi tapasztalataim szerint minél szegényebb ügyfélről van szó, annál bonyolultabb ítélet fog előállni. Abban az esetben, ha őket is egyenrangú állampolgárnak tartjuk, akkor viszont nem mondhatjuk azt, hogy mindenki forduljon ahhoz a szakosodott ügyvédhez, aki annak a témának a mestere.”

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy az ügyvédek ügyfelekkel való kapcsolatáról kialakított kép is meglehetősen ellentmondásos, részben a jogi szolgáltatások piacának hiányos vagy inkonzisztens feltételei miatt, részben pedig a hivatási önkép tisztázatlansága folytán. Ez utóbbi mozzanat arra utal, hogy az ügyvédek számára sem világos, hogy a hivatásukat tisztán piaci alapon nyújtott szolgáltatásként, vagy a nagyobb társadalmi megbecsülésre számot tartó, a közért végzett tevékenységként, illetve ezek milyen arányú kombinációjaként értelmezzék. Ehhez a bizonytalansághoz társul még az ügyfelekkel

szembeni bizalmatlanság,⁵⁴ sőt bizonyos – valószínűleg a biztos középosztálybeli helyzetből és a jogi kompetencia többletéből is fakadó – leértékelő attitűd.⁵⁵

Ad 3. Jóval inkább egyértelmű volt az ügyvédeknek arról a két hivatási csoportról kialakított képe, amelyek az interjúk során szóba kerültek, nevezetesen az igazságügyi szakértők és mediátorok csoportjáról. Az előbbiekről egy egész exkurzus alakult ki, és a vártnál sokkal részletesebben fejtették ki álláspontjukat az ügyvédek, míg a mediátorokról csak néhány elejtett megjegyzést tettek. A különbség érthető is, hiszen a szakértők a perek gyakori szereplői, akik viszont az ügyvédekétől különböző, de szintén magas kulturális tőkével rendelkező hivatások képviselői, és nagyfokú szervezeti autonómiát élveznek. Az ő tevékenységük szabályozására pedig két lehetősége van az ügyvédségnek: vagy a bírákon keresztül, tehát éppen a pervitel szabályainak és érvényesítésének befolyásolása révén, vagy az egész szakértői rendszer jogalkotási szintű reformja segítségével. Mindkét lehetőség megfogalmazódott a beszélgetések során:

„[Ü1]: A másik probléma a szakértői bizonyításnál annak súlyozása, hogy sok bíró egy az egyben átveszi a szakértői véleményt, ami úgy gondolom, csak egy a bizonyítékok sorából. Semmivel nem kellene, hogy nagyobb súlya lehessen. Ha pedig magánszakértői véleményt szerez be az egyik fél, és azt csatolja be, azt a bíróság alsóbbrendű szakértői véleményként értékeli, vagy akár tanúvallomásként értékeli, és egyáltalán nem veszi figyelembe. Sőt, a bíróság által kirendelt szakértő és a magánszakértői vélemények ütköztetésével kapcsolatban én eddig nagyon kevés esetben tapasztaltam, hogy ezt megtenné a bíró.”

„[Ü6]: Egyébként recseg-ropog a szakértői rendszer, ezzel egyetértek, ez ténykérdés. Van a szakértőkről külön törvény.”

Más a helyzet a mediátorok esetében, mivel a mediáció intézménye még nem vert gyökeret a magyar jogi kultúrában, és valójában nem jelent komoly konkurenciát az ügyvédek számára a jogi szolgáltatások piacán.

⁵⁴ „[Ü7]: Minél hangsúlyosabban kerüljön megfogalmazásra a fél igazmondási kötelezettsége, ezt nagyon fontosnak tartom. Mert biztos van az a pénz, amitől amnéziások lesznek a félperesek, és hiába írta alá és hiába oktatta ki az orvos őt, senki semmiről nem tájékoztatta, tehát egyszerűen hazudik.”

⁵⁵ „[Ü12]: Öt év után pedig az igazságosság is már csak minket érdekel, az ügyfeleket nem.”

Ami a két szakmai csoportról az ügyvédekben kialakult képben közös, az a teljes elutasítás negatív attitűdje:

„[Ü2]: Ha van rosszul felkészült csapat, tisztelet a kivételnek, az a szakértői gárda. Silány minőségű szakemberekből van, a legtöbbje és tisztelet a kivételnek, olyan, aki a szakmából kiesett. Nincs piaci értékű tudása, vagy nem is gyakorolta. Van olyan nőgyógyász, aki szakért, életében nem dolgozott nőgyógyászként, van szakvizsgálója kétségtelen, de soha nem dolgozott orvosként.”

„[Ü5]: Szerintem a mediáció alapvetően zsákutca. Munkanélküli ügyvédek eljátsszák, hogy ők a bírók.”

Ad 4. Mint azt fentebb már jeleztük, elemeztük az ügyvédeknek a hivatás belső viszonyaira vonatkozó reflexióit is, három probléma köré rendezve azokat: hogyan látják az ügyvédek a kollegiális együttműködés (a), a kliensekért való piaci verseny (b) és a professzió tagjainak szakmai és etikai felkészültségének helyzetét (c).

Az ügyvédek közötti szakmai együttműködés (a) – legalábbis a munkamegosztás napi szintjén – az interjúk tanúsága szerint inkább ideális elvárásként jelenik meg elképzeléseik között:

„[Ü5]: Ha egy ügyvéd nem tudja ellátni az ügyet, küldje máshoz. Az ügyvédeknel bizonyos önmérséklet kellene, hogy legyen. Ha valaki valamihez nem ért, küldje át a felet a kollégához, aki ért hozzá.” A valóságos tapasztalatokról szóló beszámolók azonban az eszmény ellenkezőjéről tanúskodnak:

„[I1]: Munkamegosztás más ügyvédekkel, ügyvédi irodákkal az én praxisomban nincs.”

„[Ü7]: [...] az a tapasztalatom, hogy van egy generáció, nemcsak a fiatalok, idősebbek között is. Az idősebb nem ismer meg a folyosón, vagy odajön bemutatkozni, holott öt éve járunk tárgyalni. Fiataloknál pedig még jelölt, de úgy gondolja, hogy ő a tudomány letéteményese és a hiányzó tudását, azt agresszióval próbálja pótolni. Szabályosan megtámadja az embert azzal kapcsolatban,

hogyan mert ilyen leírni és tudhatná egészségügyi szakjogász létére és ehhez hasonló hozzászólások. Ő viszont azt sem tudja, hogy ő maga mit írt le a beadványában, mert ezzel ellentétesen nyilatkozik.”

Más kérdés, hogy a hivatás tágabb szervezeti keretei között működő intézményes formákat fontosnak érzik az ügyvédek: [I1]:

„A munkamegosztás jelenleg az irodánkban, a családon belül marad. Ez nem azt jelenti, hogy más ügyvédekkel, irodákkal nincs szakmai kapcsolatunk. A szakmai kapcsolatok tartására számos lehetőség van, az ügyenkénti konzultáció, az Ügyvédi Kamara által kezdeményezett és szervezett konferenciák, új törvények megjelenése előtti felkérés szakmai véleményezés, vagy a törvények gyakorlati értelmezésének szakmai vitája.”

A jogi szolgáltatások piaci viszonyainak kérdését már fentebb is érintettük az ügyvédeknek az ügyfelekről alkotott elképzeléseik elemzésekor (ad 2.) Említettük a fizetőképes kereslet csökkenésének problémáját, ami viszont árversenyhez és az ügyfélszerzés új módszereinek megjelenéséhez vezet (b). Míg a fizetőképes kereslet csökkenését szinte egyöntetűen érzékelik az ügyvédek,⁵⁶ az árversenyt, a konkurenciához igazodó árképzést már korántsem ítélik meg ilyen egyértelműen:

„[I1]: A verseny azon formája árverseny, amikor egymás díjazása alá vállalnak az ügyvédek. Tudok olyan esetről, mikor az ügyfél sorra kereste meg az ügyvédek az ügyében, azt az ügyvédet választotta, aki a legalacsonyabb összegért vállalta az ügyet [...]. Kialakítottam az áraimat, ezek szabott árak, nem igazodom a konkurenciához. Ha az ügyfél alacsonyabb díjszabású ügyvédet bíz meg, tudomásul veszem, nem változtatok a díjszabásomon. Az árak kialakítását a képviselő munka nagyságához, milyenségéhez és a megbízás tárgyához kapcsolom.”

⁵⁶ E problémát az Ale és Béki által készített interjúkban is expliciten említik az interjúalanyok: „Csökkent a fizetőképes kereslet, ami a felszámolható költségeket befolyásolja. Fel kellene számolnom az ügyfélnek egy sor költséget, amit most nem tehetek meg, mert a fizetőképes kereslet jelentősen csökkent.” [I1]: „Persze amellel, hogy nincs fizetőképes kereslet, nagyon sokszor az ügyfelekkel is kell küzdeni, hogy a végén kifizessék a munkát.”

„[I3]: Megvan, hogy az adás-vétel hány százalék, cégalapításra, módosításra azért az ember hallja a tarifákat innen-onnan. Nyilván nem egyfajta tarifa van, vannak nagyon drágák és nagyon olcsók. Én próbálom belőni a középárfolyamra.”

Az ügyfélszerzés hagyományos módja úgy tűnik az ismerősök, volt kliensek referenciáin alapul:

„[I3]: Van nagyon sok ügyfélszerzési mód, de én azokban nem hiszek. Én azt gondolom, hogy mindig a referencia a jó, tehát, hogy valakinek megcsinálsz valamit jól, és akkor azt mondja, hogy menjél hozzá, mert ő jó.”

A referencián alapuló klientúra építés módszere nyilvánvalóan a hivatás szolgálatként való hagyományos képéhez illik, amihez képest a tisztán piaci logikához igazodó, újfajta „marketing-módszerek” szinte botrányosnak tűnnek fel:

„[Ü2]: Vannak olyan ügyvéd kollégák, ez nagyon sajnálatos, de tény, akik házalnak a kórházak betegeinél. Megállapodnak a beteggel akkor is, ha eredetileg nem is akart perelni. Azt mondja neki, hogy benyújt egy 60–100 milliós keresetet. Nem tízmillióról beszélünk. 30–50%-os sikerdíjról beszélünk.”

„[I1]: Találkozhatunk szaklapokban, napilapokban ügyvédi hirdetésekkel. Elrettentő példaként mondom, hogy egy városban egy ügyvéd végigjárta a házakat és a lakások levélládájába bedobva az ügyvédi elérhetőségét, és általános ügyvédként bármilyen jogi tanácsadást és jogi képviselést ajánlott. Az interneten található a jogi fórum, ahol ügyvédektől kérdezhetnek. Az ügyvéd válaszol, de hozzáteszi, hogy lehet olyan információ, amivel kiegészítve az esetleges negatív válasz pozitívrá fordítható. Itt aztán megadja az ügyvéd az elérhetőségét, és kéri a kérdezőt, hogy keresse meg!”

Ami a hivatás tagjainak szakmai és etikai felkészültségét illeti, a megkérdezett ügyvédek általában érzékelték az e téren mutatkozó problémákat:

„[Ü2]: Úgy látom, hogy a mai, és egyébként az ügyvédi etikával is elég nehezen összeegyeztethető ügyvédi eljárási adat, hogy

előrángatják a papírokat. Eltelik két év, valami újabb tény bizonyításra kerül, és előránt egy papírt valahonnan a fiókból, hogy „Megtaláltam!”. Szomorú, de azt kell, hogy mondjam, visszaélészerűen gyakorolják ezeket a mozzanatok a kollégák. Egyes kollégák, attól sem riadnak vissza, hogy aktív részesei legyenek különböző okiratok legyártásának. Tudom, hogy ez erős mondat, de sajnos ez a helyzet.”⁵⁷

„[Ü5]: [...] a jó ügyvéd szívja meg, ha az ellenérdekű fél slendrián, hiszen ennek nincs igazi következménye a Pp. szerint. Mindenki tudja, hogy kik azok, akik nem alkalmasak erre, de nem lehet tenni semmit. [...] ha valaki önmagára igényes ügyvéd, őt zavarja a legjobban, hogy vannak igénytelen, pályára alkalmatlan ügyvédek. Nagyon fontos lenne ezeket az ügyvédeket kiszűrni [...] A jelenlegi szabályozás ezzel nem foglalkozik.”

Kérdés persze, hogy az ügyvédség kitől várja a szakmailag vagy etikailag felkészületlen ügyvédek kiszűrését biztosító szabályozást: az államtól, vagy a saját hivatási szervezetétől, vagy a piactól? Végezetül érdemes még felidéznünk azt a keserű, (ön)kritikus kifakadást, amelynek részletét a címben is idéztük:

„[Ü5]: Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj, csak akkor ismerje el a magyar jogász társadalom, hogy mi nem úriemberekből állunk. Nincs ezzel baj. Ne szédítsük azzal a társadalmat, hogy mi egy irgalmatlanul magasan képzett, iskolázott emberek vagyunk, mert nem vagyunk azok.”

Talán nem túlzás „beleolvasnunk” e reflexióba annak az igénynek a megfogalmazását, hogy a hivatásnak a maga számára is tisztázni kellene, hogy a piac logikájához és kényszereihez igazodó professzionális csoportként határozza-e meg magát – nagyjából az angolszász modellhez csatlakozva –, és törekszik a piaci működés feltételeinek megteremtésére, vagy a hivatás hagyományos – kontinentális európai, közép-európai – mintáját kívánja fenntartani, melyben jelentős szerepet játszik az állami szabályozás és a köz szolgálatának etikája.

⁵⁷ Vö. az ügyvédi „trükkökről” szóló 39. jegyzettel.

5. Következtetések

Kutatásunk fókusz-csoportos interjúk és irányított mélyinterjúk anyagának elemzése révén igyekezett megvilágítani a magyar ügyvédség hivatási önképének bizonyos aspektusait. Ennek során megvizsgáltuk bírákhoz, az ügyfelekhez és két másik professzionális csoporthoz – az igazságügyi szakértőkhöz és a mediátorokhoz – fűződő, valamint a hivatás belső viszonyaira vonatkozó elképzeléseiket.

Az elemzett négy témakörből három esetében tapasztaltuk a reflexiók el-
lentmondásosságát, megosztottságát. A bírák esetében az ügyvédek oldaláról a szakmai kompetencia terén mutatkozó versengés és bírálat, a kommunikáció és az együttműködés iránti igénnyel párhuzamosan, azzal ütközve jelentkezett. Hasonló ambivalenciákat tapasztaltunk az ügyvédek–ügyfelek relációjában, melyek okait részben a jogi szolgáltatások piacának hiányos, illetve inkonzisztens feltételeiben, részben pedig a hivatási önkép tisztázatlanságában véltük felfedezni. Ez utóbbi tényező játszhat szerepet szintén az ügyvédek egymás munkájáról, a hivatás belső viszonyaira vonatkozó elképzeléseinek megosztottságában és kritikus attitűdjében, a jogi szolgáltatások átalakuló piacának kényszerei mellett. Az egyetlen aspektus, ahol a percepciók és a vélemények nagyfokú összhangot mutattak az a két másik szakmai csoporthoz való viszony volt, ami egy egyértelműen kritikus és elutasító attitűdben jelentkezett.

Az eredmények értékelésénél azonban óvatosságra kell intenünk, rámutatva a kutatás módszertani korlátaira. Az interjú és a fókusz-csoportos interjú módszerei mint kvalitatív kutatási módszerek, arra alkalmasak, hogy felszínre hozzák a célcsoporthoz tartozó alanyok percepcióit, véleményeit, tapasztalatait és attitűdjeit, de arról nem mondanak semmit, hogy ezek hogyan oszlanak meg a célcsoport tagjai körében. Nem tudjuk tehát megmondani, hogy az ügyvédek milyen hányada csatlakozna a feltárt ellentétes elképzelések egyikéhez, vagy másikjához. Ehhez nyilvánvalóan további kvantitatív kutatásokra lenne szükség.

Jelen vizsgálódásaink azonban nem is törekedtek egy ilyen értelemben vett átfogóságra. Ez viszont nem zárja ki, hogy néhány megjegyzést ne tegyünk a mostani és a reménybeli további kutatások eredményeinek értékelését megalapozó szemléleti alternatívákról. Mint láttuk, Utasi Ágnes és kutatócsoportja az ügyvédség társadalmi helyzetének, belső gazdasági és ideológiai szerkezetének változásait elsősorban a jogi szolgáltatások piaci viszonyainak, a deprofesszionalizálódás globalizációval összefüggésben kibontakozó hatásaira tekintettel igyekezett értelmezni.

A regisztrált változásokat azonban történeti perspektívából is szemlélhetjük. Mint azt a bevezetőben jeleztük, a magyar ügyvédség az 1920-as, '30-as években egy olyan válságba került, amelynek eredménye a hivatás autonómiájának elvesztése lett. Az akkori krízis tünetei közül nem egy napjainkban is észlelhető: a hivatás gyakorlói közötti gyenge kohézió, az ügyvédség politikai befolyásának és érdekérvényesítő képességének csökkenése, a jogászképzés tömegessé válásának következtében jelentkező „túlnépesedés”, a belső társadalmi és ideológiai fragmentálódás. Ebből a távlatból nézve, a kérdés – némi retorikai túlzással –, hogy a történelem ismétli-e magát? Az ügyvédi hivatás megmarad-e önálló, szabad pályának, vagy céhszerű, az államtól függő és az által szabályozott ‘hivatásrenddé’ alakul vissza. A lehetséges scenáriók, ‘forgatókönyvek’ felvázolásához is nélkülözhetetlen az ügyvédi hivatás – s benne a hivatás önképének – további szociológiai kutatása.

KÖTETÜNK SZERZŐI

BODA Zsolt

tudományos tanácsadó, igazgató, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Politikatudományi Intézet

FEKETE Balázs

tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Jogtudományi Intézet; egyetemi adjunktus, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar

GAJDUSCHEK György

tudományos főmunkatárs, osztályvezető, MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

H. SZILÁGYI István

habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és
Államtudományi Kar

JANKÓ-BADÓ Andrea

doktoranda, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar

RÓBERT Péter

egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, Szociális Tanulmányok és
Szociológia Tanszék; programvezető kutató, TÁRKI Társadalomkutatási
Intézet

A kiadvány megjelentetése a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
támogatása keretében valósult meg:
Központi Alapok Program KAP17-61004-1.1-JÁK azonosítószámon.

„Egy ezelőtt öt évvel kezdődött kutatási program eredményeit bemutató tanulmánykötetet vehet kezébe a tisztelt Olvasó. A kutatást végző csoport tagjai az MTA TK Jogtudományi Intézetének kebelében működő Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja, a Politikatudományi Intézet, valamint a PPKE JÁK Jobbölcséleti Tanszéke mellett működő Jogszociológiai Kutatócsoport tagjai közül verbuválódtak. A téma – a magyar lakosság jogtudatának vizsgálata – szerteágazó természetére tekintettel kutatócsoportunk egyik fő törekvése volt kezdettől fogva a számításba vehető hazai kutatóhelyekkel való együttműködés, így különösen a debreceni, a miskolci és a szegedi jogtudományi karok jogszociológiai kutatóműhelyeivel, az ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszékével és az ELTE PPK Szociálpszichológiai Tanszékével. A kutatási eredmények kölcsönös megismertetésére és megvitatására az elmúlt években rendezett fél tucat szimpózium és konferencia adott alkalmat, a kibontakozó tudományos eszmecsere konstruktív voltára pedig a tanulmányokban előforduló köszönetnyilvánítások és hivatkozások is következtetni engednek. Reményeink szerint e kötet lendületet adhat a tudományos műhelyeink közötti szakmai kooperáció további bővítéséhez és elmélyítéséhez.”

A szerkesztő

ISBN 978-963-308-326-0

9 789633 083260